

BENDEFY LÁSZLÓ

**A MAGYARSÁG
KAUKÁZUSI ŐSHAZÁJA**

GYERETYÁN
ORSZÁGA

CSERÉPFALVI KIADÁSA

Édesanyám
áldott emlékének

„A Magyarok királyá pedig lakott
a Kuma nevű folyóvíz mellett, Kinek
Palotái jóllehet rongyosok, de mais
fennállanak és azon falu helyet itt
való pogány *nyelven* hívják Magyar-
nak . . . „

Hatvani Turkolly Sámuel, 1724.

Címképünk Magyar város romjait ábrázolja. A rajzot Nagy Péter cár parancsára Gärber János Gusztáv pattantyús őrnagy készítette 1726-ban, két évvel Turkolly ottjárta után. A kép előterében a Kutna folyó balpartja látszik. (Baer közlése nyomán.)

Minden jogot fenntart magának a szerző.

*Készült az Antiqua nyomdai és irodalmi rt. nyomdájában, „Garamond”
anyadúccal. — A kliséket Weszely R. T. Klisé Műintézet szállította.*

P.: dr. Györfly János

ELŐSZÓ

Ebben a munkában a K u m m a g y a r n é p. azaz a k a u k á z u s i -, vagy más szóval a k u m a i -, vagy k u m a - m e n t i m a g y a r s á g egykori létezésének bizonyítékait és történetüknek eddig ismeretes esemény fozslány aít, műveltségüknek eddig felkutatott emlékeit igyekeztem lehetőség szerint szerves egységbe összefoglalni. A kummagyarság magyar népiünknek az a része, amely a besenyők támadásakor-, a IX. század végén, a meóitzs-kaspi-kaukázusvidéki őshazában elszakadt a mi honfoglalóinktól, és attól az időtől kezdve fél ezredéven át önálló állami életet élt. Létezésüket többen feltételezték, nyelvi nyomaikat Bálint Gábor a helyszínén kutatta is, de mivel kézzel fogható eredményekre a múlt század kutatásai nem vezettek, elterelődtől róluk a figyelem.

Amikor „Az ismeretlen fuliánusz” c. munkámon dolgoztam, hét évvel ezelőtől, kezembe került XXII. fános pápának egyik, 1329-ben kelt bullája, amelyben bizonyos feretann (~Gyeregyán) nevű ázsiai magyar fejedelemről van szó. Ezt a bullát általánosságban a baskir-magyarságra vonatkozó írásos emlékek közé sorozták, noha — miként bebizonyítottam — semmiképpen sem tartozik oda, hanem csakis a kumamenti magyarságra vonatkozhatik. Ezen a nyomon elindulva a bizonyítékok és az írásos emlékek hosszú sorát sikerült évek során összegyűjtetem és azok-

ből a kummagyarság sorsát kihámoznom. Ebben a könyvben munkám eredményéről kap részletes képet az olvasó.

Maga a kérdés régi a megoldás merőben új. Tehát természetesen több, sőt sok olyan oldala van, amely bizonyításra szorul. Így elsősorban az, hogy a kummagyarnak nevezett nép valóban magyar nép volt; hogy ott laktak a Kuma vidékén; hogy Gyerytyán az ő fejedelmük volt, és csakis az lehetett; hogy nyelvük magyar volt; hogy Ibn Batuta a türök megnevezésén őket érti; hogy Julianus miért nem említi őket, noha járt azon a vidéken; hogy Rubruk beszélt velük; hogy hogyan szakadt szét a magyarság és hogyan őrizhették meg az elszakadt törzsek ugyanazt a politikai életjarmát, mint amelyet honfoglalóinktól ismerünk, stb. Mindezek alapvető fontosságú kérdések, és ezek ismerete nélkül nem hatolhatunk be a részletekbe. Éppen ezért az első részben csakis ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk.

Ezt követően a kútfőket ismertetjük, külön válogatván a keleti és a nyugati forrásokat. Legfontosabb kútfőink a következők: Kr. u. kb. 460-ból Chörenei Mózes nagy földrajzi műve, az 1000. év tájáról a Hududulálám, valamint Gardízi és Al-Bakri munkái, az 1220. év tájáról a Jüan-csao-pi-si című kínai történeti mű, a XIII. századbéli arab történetírók művei, a XIV. századból kelteződő pápai bullák és ugyancsak a keleten működő hittérítő szerzetesek levelei és az egykorú ferences zárdajegyzékek; továbbá a szintén XIV. századbéli Abu-l'-fida földrajzi munkája. Ibn Batuta hatalmas útleírása, valamint egyéb arab-perzsa- és tatár kútfők, a XV. századból pedig ismét pápai bullák, hittérítőktől eredő levelek és a keleti források.

Nem kevésbé fontosak azok a vonatkozó leletek sem, amelyeket a Kaukázusban, ill. a Kuma vízvidékén, elsősorban pedig Magyar város romjai között kutató orosz, német, magyar és francia kutatók találtak. Kiegészítik ezt az anyagot a romterületekről készített leírások, térképek és rajzok. (Sajnos a legújabb korszerű orosz kutatások gazdag anyagát és eredményeit csak igen hézagosan ismerjük.)

Mindezek alapján egy — kezdetben lovas sátorospásztor — majd a XIII. században már félig letelepült — magas művelt-

se σ nép küzdelmes története bontakozik ki előttünk. Nem egy vonatkozásban ismerjük jel azokat a vonásokat, amelyek a maoyat népet ma is jellemzik s rádöbbenő boldogsággal állapítjuk meg, hogy sok ezer kilométeres és évezredes távolságokon túl, és azok ellenére is, a magyar mindig magyar maradt, hü önmagához és nemzetéhez: szívós és nyakas, bátor és magabizó!

A kumai magyarság történetéről összefoglaló képet „K u m a g y a r i a” c. munkámban adtam. (Budapest. 1941. Cserépfalvi kiadás.) Abban a munkában képet kap az olvasó azoknak a korábbi évszázadoknak történetéről is, amelyre ebben a könyvben nem terjeszkedhettem ki. Az a körülmény, hogy ennek a kis munkának első kiadása a könyvnap alkalmával majdnem egészen elfogyott, bizonyítéka annak, milyen élénk érdeklődéssel fordul a magyarság ma is a letúnt évszázadokban felörlődött, a szomszédos rokon népekbe — mondhatni — nyomtalanul beolvadt keleti véreink története felé.

Munkámnak célja kettős: összefoglaltam benne mindazokat a bizonyítékokat, amelyek a kumai magyarság egykori létezésére vonatkoznak, hogy ezzel megalapozottá tegyem kaukázusi véreink eddig nagyon kevésbé ismeretes történetét. Hogy a tájékozódást ebben a tekintetben elősegítem, a szöveget bőségesen elláttam jegyzetekkel.

Másrészt a magyar nemzeti öntudat növelése is célom. Örömmre és elégtételül szolgálna az a tudat, ha a szakemberek és a nagyközönség széles rétegei egyaránt megtalálnák a munkában azt, amit keresnek: a további kutatásokhoz szolgáló alapot, illetve a nemzeti történeti ismeretek látókörének tágítására szolgáló lehetőséget.

Munkám — magától értetődően — nem tökéletes-, nem befejezett egész, de amit sikerült kaukázusi eleink félévezredes történetéből kihámoznom, azt lényegileg megbízható alapnak tartom a további kutatásokhoz. Bizonyos mértékben nehezemre esik lezárnom és nyomda alá bocsátanom eddigi kutatásaim eredményeit tartalmazó kézirataimat, mert minden nappal és héttel újabb és újabb nyomok és lehetőségek tárulnak élénk — a további levéltári kutatómunkát illetően. Hogy mégis élek az alkalom-

mal, és nem zárkozom el az elől, hogy a nemzet széles rétegeinek, szakembereknek és a nagyközönségnek áttekintést adjak a Jeretány-kérdés, és a kummagyság történetének lényegéről, csakis azért teszem, mert remélem, hogy ezzel a munkámmal sikerül az egész kérdést a megoldáshoz közelebb segítenem. Lehetséges, hogy egyes részletkérdésekben a jövő levéltári kutatásai, vagy a magyar ásatások eredményei más képet nyújtanak, mint amelyet itt adtam a rendelkezésre álló adatok alapján. Ezzel számoltam. És szeretném ismételtlen is hangsúlyozni, hogy mindaz, amit ebben a könyvben talál az olvasó, csak az alapja az egész kérdésösszletnek, csak keretek, amelyeket ki kell még tölteni és ehhez igen sok munkára van szükség.

Gyeretán országában nem jártam. A helyszínét csak leírásokból ismerem, éppen ezért földrajzi képet nem is adok arról. Hogy ezt pótoljam, a holt betű helyett fényképekben mutatam be a kaukázusi magyarság hazáját. Ezek a kitűnő képek részben Déchy Mór hazánkfia felvételei, részben eredeti orosz fényképek és a budapesti Pázmány Péter Tud. Egyetem Földrajzi Intézete igazgatóságának szíves engedelmével közlöm azokat, amiért ehelyütt is hálás köszönetemet fejezem ki.

Kedves kötelességet teljesítek, amikor mindazoknak, akik önzetlenül segítségemre voltak munkámban, közöttük és legelsősorban dr. B a l a n y i G y ö r g y egyetemi tanár úrnak, valamint E d u a r d v. Z a m b a u r ezredes, orientalista (Wien), dr. P u n g u c z Antal örménykat. apátplébános, egyetemi előadó és dr. F e r d i n á n d y M i h á l y uraknak leghálásabb köszönetemet fejezem ki.

*

A legelső, aki hírt adott a kumai magyarságról, hazánkfia: H a t v a n i Y u r k o i l y S á m u e l volt. több mint kétszáz évvel ezelőtt. Sok lekicsinylésben volt miatta része. Munkánk az ő híradásának teljes valószerűségét igazolta. Megállapításunk szolgáljon neki — haló porában is — elégtételül a sok meg nem érdemelt támadásért.

Budapesten. 1942 január havában.

Dr. Bendefy László.

ALAPVETŐ PROBLÉMÁK

I.

GYERETYÁN FEJEDELEM*

A GYERETYÁNT EMLÍTŐ PÁPAI BULLA

A magyar történettudomány egyik legrejtélyesebb, legizgatóbb kérdése XXII. János avignoni pápának egyik bullája volt. Ezt az írást ugyanis a pápa bizonyos Jeretann (= Gyeretyán) nevű, ázsiai magyar fejedelemhez intézte 1329 októberében. A fejedelmet „Magyarország katolikus fejedelmei, királyai leszármasztottjának” nevezi. Noha *Raynaldus* a bulla kivonatos szövegét már több mint egy évszázada közölte hatalmas gyűjteményében,¹ történetíróink sem annak teljes, hiteles szövegét, sem a szöveg értelmét nem ismerték. A magyar történetírást nem érheti e téren vád, mert szakembereink nem egyszer felfigyeltek erre az érdekes és oly homályosnak tetsző bullára, itt-ott bele is szőtték fejtegetéseik menetébe, de óvakodtak attól, hogy a rejtélyes irat magyarázatába, vagy boncolgatásába bocsátkozzanak.

Jes terjedelmében anélkül, hogy egyetlen magyarzó szót tűzött volna ahhoz. Jól jellemzik a szóbanforgó bulla körüli tájékoztatatlanságot Ligeti Lajosnak 1934-ben kelt következő sorai: „XXII. János pápa 1329-ben az ázsiai magyaroknak (*Ungari Asiatici*). keresztény királyuknak, *Jeretomimak*, vagy *Jeretannynzk* kívánására még püspököt küld. Mi minden rejtőzhetik a pápai bulla e rövid híradása mögött, alig sejthetjük.”³

* Gyeretyán = Jeretány.

Valóban: ez a pápai bulla a magyar őstörténet egyik leg-hozzáférhetlenebb kérdése volt, s ahogy kiderült: kulcsa a kaukázusi magyarság egész — eddig kibogozott és még ezután tisztázandó — történetének.

A vatikáni Regesza-gyűjteményben sikerült az eredeti bulla nyomára akadnom és a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtárának Igazgatóságán keresztül az eredeti okmány hasonmás fényképét is beszerezhettem.* Tüzetes vizsgálat után kiderült, hogy az általam beszerzett okmány szövege némileg eltér a Raynaldus által közölt szövegtől, ezért szerencsésen kiegészítik egymást. Hogy olvasóim tisztán lássák, miről van szó, be kell pillantanunk a pápai levéltár XIV. századi ügykezelésébe.”

A pápákhoz nap-nap után rengeteg kérés érkezett. Ezeknek legtöbbjét kérvény (supplkatio) formájában írásban nyújtották be. Az már az ügy természetétől függött, hogy melyik kérvény jutott el a pápáig s melyiket intézte el a Szentatya helyettese: a vicekancellár. Bármelyikükhöz került is a kérvény, elintézéséig az előadók (referendarii) viselték gondját. Mikor valamely ügyben meghozták a határozatot, az akta visszakerült a kancellári hivatalba, ahonnét azt az ügyet képviselő gondnokokhoz (procuratores) továbbították. A prokurátorok körülbelül a mai ügyvédeknek feleltek meg. Ők az említett ügyet az ingrossisták hivatalába vitték, ahol a fogalmazványról az írnokok (scriptores) tisztázatot készítettek, azt ellen jegyeztették és a kiállítási díjat a féltől beszédtek. Az imígyen elkészült irat még mindig nem hagyhatta el a kancellári palotát mindaddig, amíg a jegyzők (registratores litterarum apost.) be nem jegyezték a kérvény tartalmát és elintézési módját az erre a célra szolgáló füzetekbe. Ezeket a füzeteket később keltezés szerint kötetekbe kötötték. Az így keletkezett köteteket ismerjük Lateráni bulla-regeszták néven. A lateráni jelző onnét ered, hogy az 1880-as évekig a

* Legyen szabad ezúton is hálás köszönetemet kifejeznem dr. Fitz József főigazgató úrnak és dr. Posonyi Erzsébet könyvtáros úraszónynak szíves jóindulatukért és az ügy érdekében kifejtett fáradozásukért. (A hasonmás-fénykép egy-egy példánya a M. Tudományos Akadémia, — ill. a M. Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi Könyvtárában.)

Lateráni könyvtárban őrizték ezeket a köteteket. (Ma már a Vatikáni könyvtárban vannak.)

A kancellária ügyvitelét éppen XXII. János pápa szabályozta.⁵ Ezek szerint mire az elintézett supplicatio a Lateráni bulla-regeszta kötetekbe került, kétszeri másoláson ment keresztül Innét ered az a sok névelírás és egyéb másolási hiba, amelylyel az efajta okmányokban találkozunk.

A Lateráni bulla-regesztákban nem találjuk meg az eredeti bullaszöveget, mert ennek a gyűjteménynek csak az volt a célja, hogy a kérvények lényegi tartalmát és elintézőmódjának velejét a későbbi időkre megőrizze. Amikor az ügyirat a kancellártól a fogalmazókhöz (abbreviatures) került, az ő fogalmazványukat (a nevek helyesírása szempontjából) összehasonlították az eredeti kérvényekkel. A regesztákra azonban már nem fordítottak ennyi figyelmet. A kérdéses ügynek is csak a rövid kivonata került bele a regesztákba. A Raynaldus által közölt, majd később Gombocztól szószerint idézett, eddig ismeretes szövegből világosan kitűnik, hogy a Lateráni bulla-regeszta kötetekből való. Ugyanis a közlés első része (A) nem tartozik a bullához, hanem a benyújtott supplicationnak rövid kivonata. A további (B) rész már a pápai intézkedés, a bulla lényegesebb első fele.

Az itt bemutatott hasonmás fénykép nem a Lateráni-, hanem a Vatikáni regesztákból való. Jelzése: *Reg. Vat. 93*. Lapszáma: *21 v* és *22 r*. A Vatikáni regeszták olyan oklevelek másolatait őrzik, amelyeket a pápai szék egyetemes egyházi érdekből valamely nemzet ügyében adott ki. Ez a gyűjtemény a bullák szövegének teljes másolatát adja.

Alább közreadjuk a Raynaldus-féle közlésből a Lateráni-regeszta bekezdő sorait (A), amelyek a benyújtott supplicatiók lényegi tartalmáról tájékoztatnak, majd közöljük a Vatikáni-regeszta alapján XXII. János pápa döntő fontosságú bullájának eredeti, teljes szövegét (B), éspedig az ügy fontosságához mérten az eredeti latin szöveggel* és hű magyar fordításban.

Raynaldus közlésének második részét nem ismétljük, ellenben* alatt rámutatunk a két szöveg eltérésére.

* A latin szöveget l. a Függelékben.

A) A Lateráni regesita bekezdő sorai:

„Beszámoltak (t. i. a pápának) az ázsiai magyarok, a mai kaitok és az alánok szilárd vallásosságának nagy dicsőségéről; ezek, bár istentelen, babonás tévelygések hálójába kerített népek vesznek körül őket — mégis megőrizték hitük szeplőtlen tisztaságát. Tekintély dolgában kitűnik közöttük Jeretan, a magyar királyi vér ivadéka. Minthogy ő kitaratóan katolikus elöljárót kért az Apostoli Széktől, a pápa elküldötte a semiscanti püspököt hozzájuk, hogy erősítse bennük a hitet, mellékelt levelében pedig a vallásos férfiakat kegyes figyelmeztetésének megfogadására intette.”

B) A Vatikáni-regesztákban lelt bullamásolat:

Kedvelt gyermekeinknek, Jeretannak és minden keresztény magyarnak, malkaitának és alánnak üdvözet!

Igen nagy és természetes örömet okozott nekünk az, hogy a legfelségesebb Égi Magvető, aki mindenkit, akit csak könnyörületességének megismerésére kiválaszt, mindig kegyelmeihez hív és ösztönöz, s Egyszülöttjének az egész világra kiterjedő, szóval ki nem fejezhető szeretetével minden egyes keresztény családot folytonosan elhalmoz, titeket, kiket elárasztott az igaz hit világoosságával, és a kereszténység szent forrásával újjászült és megismertetett az evangéliumi tanítással és az apostoli igazsággal a keleti világrészekén azok között, akik még nem fogadták el a kereszténység kegyelmét, összegyűjtött (t. i. magához).

Ezen felül mérhetetlenül nagy örömet szerez nekünk az a tudat, hogy Te, Jeretann fiunk, Magyarország katolikus fejedelmeinek, királyainak leszármazottja vagy és hogy te és más keresztények, akik az említett világrészekén tartózkodtok, telve vagytok a hit igazságával és szent tüzével s vágyódtok, hogy katolikus tanítók legyen, aki üdvös szavakkal a katolikus hitben kioktasson és szent példaképek nyomán formáljon benneteket. Éppen ezért alázatos kérvényekben kértétek tőlünk, hogy valakit, aki a szent iratok tudományában járatos, az életszentség jogával ékes, nyelvi szempontból alkalmas és mint példakép rendkívüli, katolikus, elöljáróid (püspökül) méltóztassunk küldeni azokra a tájakra, hogy ugyancsak a katolikus hitben helyesen oktasson

benneteket. Mivel óhajtjuk, hogy Krisztus családja mindenütt új sarjakkal gyarapodjék, de leginkább, hogy azokon a tájakon terjeszkedjék, gondoskodunk, hogy áldásunk kegyelmével kijelöljék azokra a tájakra tiszteletreméltó testvérünket, Tamás számárkandi püspököt, akit ti ismertek. Éppen ezért emlékeztetünk igaz fogadalmatokra és az Úr Jézus Krisztusban buzdítunk titeket, hogy azokat a szent tanításokat, amelyeket ugyanezen Tamás, és más katolikus püspökök, nemkülönbön kedvelt fiaink, az azokon a részeken tartózkodó dominikánus- és ferencrendi testvérek a katolikus hit ismeretére vonatkozóan adnak, szívesen és minél hűségesebben hallgassátok, lélekben simuljatok* ehhez az igaz hithez és a szent atyák példájához. Ezek után áldásunkkal fordulunk felétek, és kérjük az emberi nem legkegyelmesebb Megváltóját, hogy árásszon el titeket áldásának harmatával, hogy egységesen megmaradjatok az igaz hitben, előkészüljétek a jóból a jobba, és másokat gyümölcsöző példáitokkal és cselekedeteitekkel az isteni nyáj családjába szólítsatok. Kelt Avignonban, a tizenegyedik év októberének 3.-ik napján.

GYERETYÁN A KUMAI MAGYARSÁG FEJEDELME

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, miféle magyarság fejedelméről emlékezik meg a bulla. Már „Az ismeretlen Juliánusz” c. munkámban⁶ kifejezést adtam annak a nézetemnek, hogy ebben a „sajátságos okiratban” (Gombocz szavaival élve) csakis a kumamenti magyarságról lehet szó. Bizonyítása a következő:

1. Az alánokról tudjuk, hogy a XIV. században a Terek folyó mentén laktak.⁷ A Malkaita név a Malka folyó nevéből képezett latin népnév. A Malka pedig a Tereknek egyik baloldali mellékfolyója. A régi alánok mai utódai, az osszéték között van *egy maikar* nevű nemzetség is. Klaproth szerint ezek ma a Cserek folyó felső vízvidékén laknak.⁸ A Cserek pedig a Maikának egyik jobboldali mellékfolyója, tehát a Malka és a Terek közébe esik. Nem lehetetlen, sőt valószínű tehát, hogy

* Betűszerint: lelketeket tegyétek alkalmassá, lélekben alkalmazkodjatok..

a bullában említett malkaiták az osszét (alán) maikar törzsbelielkel azonosak. A bulla Jeretány (— Gyeretyán) fejedelem népét az alánokkal és a malkaitákkal szomszédosnak mondja. Hogy szomszédosak lehessenek, a földrajzi helyzetből következően a Terektől és a Malkától csakis északra lakhattak, s hol laktak volna másutt, mint a Kuma folyó vidékén, ahol a magyar, madzsar alakú földrajzi neveket oly szép számmal találjuk, élükön Magyar (Madzsar) főváros nevével.

Nehéz elképzelnünk, hogy akkor, amikor az id. levél egyrészt az alánokat és malkaitákat említi, másrészt a távoli Baskiria magyarjait is emezekkel egy alkalommal sorolná fel. De ezt a feltevést már maga a magyarázó szöveg is megcáfolja, amikor azt mondja, hogy ezt a három népet istentelen, babonás . . . népek veszik körül. Ezt a három népet csak akkor foghatják gyűrűbe más népek, ha az említettek szorosán egymás szomszédságában laknak. Az alánok és a malkaiták egymásnak szoros szomszédai voltak és az alán szállásföldek a kisebb, bennszülött hegyi népek érdekerületeiig felnyúltak a hegyvidékekre, tehát csakis arról az egyetlen földrajzi lehetőségről lehet szó, hogy Jeretány fejedelem magyar népe az alánoktól és malkaitáktól északra szállt meg, ami a Kuma vízvidékére utal. Ideértjük természetesen a Kuma forrásvidékét is.

2. Hogy Jeretány (= Gyeretyán) kumamenti fejedelem volt, Tamás püspök utazásának körülményei is bizonyítják. Mancasole Tamás és püspöktársai hajón keltek útra. Szamarkandba az út Aleppon, Bagdadon át vezetett Kermánsáh, Tehran és Meshed érintésével. És Tamás püspök s társai mégis ajánlóleveleket kapnak „mons giganteus de Albors”, azaz az Eibrusz vidékének keresztényeihez. Erre csakis azért volt szükség, mert Jeretánytól továbbutazván át kellett kelniök a Kaukázus magas gerincén, hogy elérjék az előbb említett útvonalat. Ha Jeretány nem Magyar városában székelt volna, hanem valahol Magna Hungáriában, a mai baskirföldön, akkor semmi célja nem lett volna ezeknek (a később ismertetendő) ajánlóleveleknek, mert ebben az esetben elsősorban nem is kellett volna hajóra ülniök, mivel egyszerűbben eljuthattak volna hazánkon, Kieven, Mosz-

Térkép-vázlat XXII. János pápa szóbanforgó bullájának ismeretéhez.

kván és Szuzdalon át Baskiriába, onnét pedig körülbelül a mai Orenburg—taskenti vasútvonal mentét követő egykori karavánúton Taskentbe, majd Szamarkandba.

Még világosabban kiderül, hogy Tamás püspök Kaukázsiában járt, abból, hogy továbbhaladtában felkereste a szultánihi érseket, Fr. Fitanciscust, és átnyújtotta neki a pápa különös elismerésének jelét, a palliumot.^{8/1}

3. Végül még egy súlyos bizonyítékunk van arra, hogy Jeretány (= Gyeregyán) csakis a kummagyarság fejedelme lehetett és nem a baskir-magyarságé. A kumai magyarság ugyanis mindjárt kezdetben, a kalkamenti ütközetet megelőző mongol felvonulás idején meghódolt a hódító mongol seregeknek és azon túl szövetséges (hűbéres) államnak számított azok szemében. Ezzel szemben a baskir-magyarok 14 évig ellentállottak a mongol fegyvereknek (1222—1236) és csak a nagy nyugati hadjárat hajnalán hódoltak meg nekik. Ezért a mongol főhatalom nem is engedélyezte, hogy a baskir-magyarságnak saját véréből való fejedelme legyen. Julianus egy szóval sem említi, hogy ilyen méltóság náluk lett volna. Egy magyar származású ferences szerzetes, névszerint: Johanca fráter, negyedmagával (köztük két magyar testvérrel) éppen Jeretány fejedelem idejében, 1320 körül, hat teljes esztendőt töltött Baskiriában.⁹ Baskiriában kelt és Cesenai Mihály rendi generálishoz intézett nagyjelentőségű levelében azt írja, hogy Baskiria főfejedelménél úgy találták, hogy kísérete nagyrészeivel a „szaracénok tévelygésében leledzik”.¹⁰ Ez a főfejedelem természetesen mongol volt, hisz Johanca közlése szerint még a falusi bírák is mongolok voltak.^{10/1} Jeretány (= Gyeregyán) fejedelemről viszont tudjuk, hogy „telve volt a hit igazságával és szent tüzével”, ahogy arról XXII. János pápa a Jeretányt személyesen ismerő hittérítőktől, nem utolsó sorban magától Tamás püspöktől értesült, tehát Jeretány nem lehetett baskiriai mohamedán fejedelem.

Említsük meg még mindezek mellett Fr. Henricusnak, a későbbi szeráji püspöknek azt az adatát, hogy 1324—1334 között *Estokis* volt Baskiria mongol főfejedelme, akít a nevezett szerzetesnek sikerült a kereszténység számára megnyernie úgyannyira, hogy a fejedelem egész családjával együtt Fr. Henricus kezéből fogadta el a kereszténység szentségét.¹¹

Ha csak nem akarjuk a minden áron való kételkedést tudományos rendszerré tenni, a felsorolt érvek alapján el kell fogadnunk azt az egyetlen lehetőséget, hogy Jeretány kumamenti magyar fejedelem volt.

Nevét az az egyetlen okmány, amelyből ismerjük *Jeretanni*, illetve másolási hibából eredően *Jeretamir* (egyések szerint — tévesen — *Jeretomir*) alakban közli. Sigism. Ferrarius meg már „sub domino *Hieratimi*”-t ír *Bzovfas* Annalese alapján. (Böv. 1, XIV. fejt.) Jellemző példa, hogyan torzultak a másoló előtt az ismeretlen tulajdonnevek. A név helyes olvasata: *Jeretány*. Ómagyar szó, a régies bolgár-török nevek csoportjából. Ma már a közbeeső Gyeretyán szóból továbbfejlődve Gyertyány, Gyertyán alakban cseng ismerősen fülünknek. (V. ö. a baskír *Jurmaty* > *Gyormatu* > *Gyarmat* = „fáradhatatlan” törzsnével.)¹²

Hóman Bálint szerint nagyon valószínű, hogy a ma gyhanggal kezdődő szavakat a középkori forrásokban csak azért írták /-vei, mert a latin ABC-nek nem volt alkalmas jegye a *gy-ha.ng* jelölésére. Így nagyon valószínű az is, hogy a /-betű *íy* hangot *jelöl*; hogy pedig a szó végén *η* és nem *ny* állhatott, arra — többek között — az ősi *keresztyén* szavunk lehet bizonyíték. Ezek alapján Hóman Bálint sem látja kétségesnek, hogy *Jeretány* neve az egykorú kumai magyarság ajkán tulajdonképpen *G y e r e t y á n-nak* hangzott* Éppen ezért a következőkben ebben a formában említjük a kumai magyar király nevét.

Meg kell még emlékeznünk a *Jeretanni* névvel kapcsolatban arról is, hogy azok a nyomtatott közlések, amelyek az eredeti bullát idézik, nevesen Raynaldus, és nyomában a Bullarium Ord. Fratr. Praed., valamint Gombocz, Gyeretyán nevét minden esetben *Jeretanny*-nak írják. Ha az I. táblán az eredeti bulláról közölt fényképmásolatot megtekintjük, láthatjuk, hogy a név utolsó betűje semmiképpen sem *y*. hanem csakis *i* lehet. Ez annál is természetesebb, mert a „*Dilectis filiis*” után csakis dativus következhet, ennek jele pedig a III. declinatióban az *i*. Mivel a Gyeretyán név — ebben a formájában nem sorozható máshova, csakis a III. declinációs főnevek csoportjába, világos, hogy a név alanyesete, nominativusa — a bulla eredeti írásmódja szerint:

* Szíves szóbeli közléséért önmagyméltóságának ehelyütt is hálás köszönetemet fejezem ki.

jeretann, ami pontos megfelelője a magyarul *Gyeretyán-aak* hangzó névnek.

Maga a „*gyertya*” szó bolgár-török eredetű, és valaha különféle világítóeszközökre vonatkozhatott. Mai jelentésének korát meghatározni nem sikerült, de Zichy valószínűnek mondja, hogy ez is nagyon régi. A szó csuvas megfelelője szintén „*gyertyát*” jelent. A *gyertyánja* nyelvünkben a XIII. század óta kimutatható. Nevét valószínűen sima és világos színű kergétől nyerte.¹³

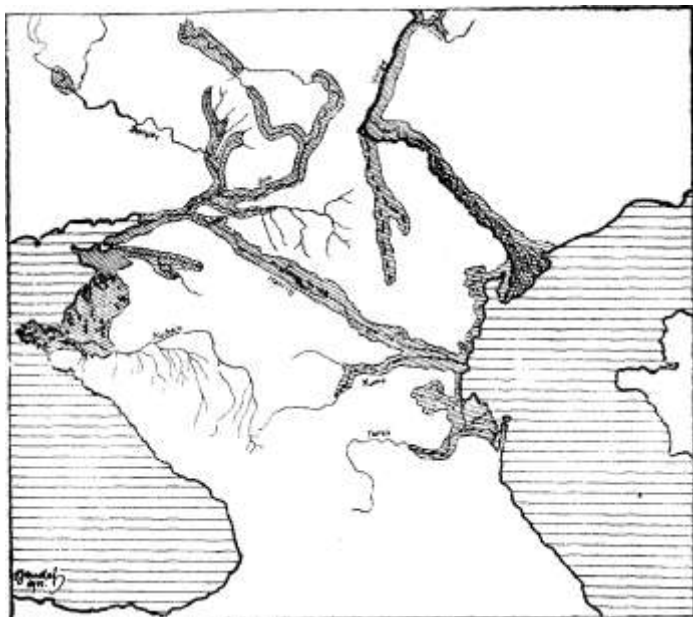
Így: a kor távlatába helyezvén és elemezvén a szó jelentését, megértjük, hogy Gyeretyán fejedelem neve nem annyira a gyertyánfa szívós, ellenálló voltával függ össze, mint inkább a gyertya fényességével és mint személynév talán leginkább a mai „fényes, dicsőséges” fogalmaknak felelhetett meg.

II. GYERETYÁN NÉPE

Miután tisztáztuk azt, hogy Gyeretyán csakis a Kuma vízvidékén élt magyarságnak a fejedelme lehetett, azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, lehetséges-e egyáltalán, és bizonyítható-e, hogy a Kuma vidékén még a XIV. században *is élt egy* magyar nép. Hogy erre a kérdésre alapos és minden oldalról kimerítő választ adhassunk, a magyarság meótiszvidéki megtelepedésével és a 889. évi besenyőtámadás következményeivel kell mindenekelőtt foglalkoznunk.

DENTU MOGERIA MEGSZÁLLÁSA

Chorenei Mózes, az örmény történetírás atyja, *„Armenia földrajza”* c. munkájában¹⁴ azt közli, hogy abban az időben, vagyis Kr. u. 460 körül Északi Szarmáciában, tehát a Kaukázus északi lábánál a kazárok, hunok, bolgárok, bazilok, abkázok és masszagéták mellett ott laktak a *kuma-magyarok* is. Mai tudásunk szerint *itt szerepel a magyar népnév legelső ízben a törté-*

A Meótság mocsárvidéke és a kaukázusvidéki folyók elmocsarasodott lapályai a Kr. u. IV—IX. században. A mocsarakat sűrűn vonalaztuk.
(Terv. és rajz. Bendefy L.)

nelemben, mégpedig „kum- vagy kuma-magyar” alakban. (Böv. I. alább.)

Malalas és Theophanes tudósítása szerint pedig Kr. u. 526-5 28-ban történt az a térítői kísérlet a meótságvidéki onogurmagyarok között, amelynek a kereszténnyé és a bizánciak szövetségeseivé lett *Ogurda* fejedelem áldozatul esett és helyébe a törzsi előkelőségek és a pogány papság *Mogyerit*, *Ogurda* testvérét kiáltották ki a nép vezérévé.¹⁵

Annyi tehát bizonyos, hogy az V. század derekán a magyarságot már itt találjuk a Fekete-tenger mentén, kaukázus- és donvidéki hazájában,¹⁶ az *Anonymus*-feljegyezte *Denfu-Mogerm-ban*¹

A második őshaza — Doni Magyarország — megszállásától

majdnem másfél ezredév választ el bennünket. Ennyi idő még jelenkori földtani változások szempontjából is tekintélyes. (Gondoljunk csak arra, hogy ezelőtt 200—250 esztendővel még hajózható folyó kötötte össze a Marost a Temessé s például Kőtegyán határában — a helybeli református paróchián őrzött régi adományozó levél adatai szerint — hatalmas tutajok jártak. Azóta az egykori folyó egészen eltűnt és csak a légi felvételek mutatják ki hajdani futásirányát.)

Ugyanígy a Meótság-vidék V. századi képe korántsem volt az mint napjainkban. A Meótság-vidék keleti partvidéke 30-120 km szélességben egyetlen mocsártenger volt. *Szallam* tolmács, mikor 843 körül kénytelen volt keresztülvágni nagy karavánjával e^en a vidéken, panaszkodik, hogy 10 napig folytonosan „dögletes büzt lehelő mocsárvidéken” jártak,¹⁸ míg csak el nem jutottak a Don jobbparti síkságára. A Manicsj vízvidéke is másképp festett. Maga a folyó akkoriban még — legalább részben — hajózható lehetett, míg környékét széles sávban mocsarak lepték el. Mocsarak és mocsári galériaerdők kísérték a többi nagy folyót is, mint a Dont, Donecet, a Jeját és ennek mellékfolyóit, ugyanígy a Kurnát egészen a Bujvola torkolata vidékéig, a Volga balpartját és a Volga—Ak-Tuba közét, a Terek deka-vidékét, a Kaspi-tónak a Volga—Kuma közötti partját, valamint a Jergenyi dombok keleti fábánál húzódó vályút. Mindezek jól kiolvashatók az orosz földtani felvételekből és a földfelszín mai formáinak viszonyaiból.

Ezek a hosszan elnyúló, széles mocsársávok a dél felé költöző magyarságnak irányt szabtak. Ha elfogadjuk azt a nagyon valószínű lehetőséget, hogy a Volgát azon a ponton keresztelték, ahol a folyam metszi a mérsékeltövi szavanna és a füves puszták határvonalát, tehát valahol Szamara táján, nem nehéz megállapítanunk, hogy az átkelt tömegek egyik része a Don és Volga közötti 60—70 km széles fensíkon és a Jergenyi dombokon át behatolt a Kaspi tó és a Fekete-tenger közére s az ottani, legelőken és ligetekben gazdag területeket szállta meg.

Határaik lenyúltak a Kaspi-tóig, hatalmukban tartották a Volgához simuló, mai Belső kirgiz pusztákat, a Kuma és a

Kuban folyók síkságát, sőt ezek mentén még a Kaukázus lejtőit is megszállták, bizonyára azért, hogy állataiknak ajayári, Jegelőket biztosíthassák. A Donon túli törzscsoportok a Don és Donec alsófolyásának vidékét és a Meóitisz északi partját szállták meg, sőt a Krim félsziget északi felének gazdag legelőit is magukénak mondhatták. Hatalmas terület ez, nagyobb Magyarországnál. De gondoljuk meg, hogy a 200.000 lelket számláló sátorospásztor népnek — a karakirgizek mértékével mérve — 400.000 négyzetkilométert megközelítő területre van szüksége! (Prinz adata.)

Ez a magyarság, ha nem is volt egyetlen parancsoló főfejedelme, a közös vérségi kapcsolat tudatában szoros törzsszövetségben élt és a törzsek egymást, ahol tudták, segítették. Előfordult olyan eset is, hogy egyes magyar törzsek a bizánci, mások pedig a perzsa érdekek mellett szálltak síkra, de ezek múlt és nem mélyreható jelenségek voltak.¹⁹ Tulajdonképpen már ennek az időnkinti széthúzásnak az alapját is a földrajzi viszonyok, nevesen a területet szétszabdáló mocsarak szolgáltatták. (Ugyanígy pl. az erdélyi önálló fejedelemség sohasem jöhetett volna létre, ha a Keleti Középhegység nem alakítja ki a Kárpátokkal együtt a jól körülzárt Erdélyi Medencét.)

Nem célunk, hogy a kaukázusvidéki onogur-magyarság történetével részletesebben foglalkozzunk. (Változatos történetükről áttekintést adtam „Kummagyarria” c. munkámban.) Elég azt tudnunk, a Donon inneni és túli magyarság a mocsárvilág miatt *tömegeiben* nem érintkezhetett egymással. Ez a körülmény későbbi történetükben éppolyan szakadást idézett elő, mint az Ural hegység a bjelájamenti és a tobolvidéki magyar törzsek között.²⁰

A 885—890. ÉVI BESENYŐ TÁMADÁS

A Jaick folyótól keletre eső hatalmas pusztákat a kazár uralom idején ogur-török népek tartották megszállva. Ezek között volt az ujgur birodalomba tartozó, nyolc törzset számláló *beseönyő* nép is. Amikor az ujgur birodalom bomlása megkezdő-

majdnem másfél ezredév választ el bennünket. Ennyi idő még jelenkori földtani változások szempontjából is tekintélyes. (Gondoljunk csak arra, hogy ezelőtt 200—250 esztendővel még hajózható folyó kötötte össze a Marost a Temessél s például Kötégyán határában — a helybeli református paróchián őrzött régi adományozó levél adatai szerint — hatalmas tutajok jártak. Azóta az egykori folyó egészen eltűnt és csak a légi felvételek mutatják ki hajdani futásirányát.)

Ugyanígy a Meótság-vidék V. századi képe korántsem volt az, mint napjainkban. A Meótság-vidék keleti partvidéke 30-120 km szélességben egyetlen mocsártenger volt. *Szallam* tolmács, mikor 843 körül kénytelen volt keresztülválni nagy karavánjával ezen a vidéken, panaszkodik, hogy 10 napig folytonosan „dögletes büzt lehelő mocsárvidéken” jártak,¹⁸ míg csak el nem jutottak a Don jobbparti síkságára. A Manicsj vízvidéke is másképp festett. Maga a folyó akkoriban még — legalább részben — hajózható lehetett, míg környékét széles sávban mocsarak lepték el. Mocsarak és mocsári galériaerdők kísérték a többi nagy folyót is, mint a Dont, Donecet, a Jeját és ennek mellékfolyóit, ugyanígy a Kumát egészen a Bujvola torkolata vidékéig, a Volga balpartját és a Volga—Ak-Tuba közét, a Terek deka-vidékét, a Kaspi-tónak a Volga—Kuma közötti partját, valamint a Jergenyi dombok keleti lábánál húzódó vályút. Mindezek jól kiolvashatók az orosz földtani felvételekből és a földfelszín mai formáinak viszonyaiból.

Ezek a hosszan elnyúló, széles mocsársávok a dél felé költöző magyarságnak irányt szabtak. Ha elfogadjuk azt a nagyon valószínű_ lehetőséget, hogy a Volgát azon a ponton keresztelték, ahol a folyam metszi a mérsékeltövi szavanna és a füves puszták határvonalát, tehát valahol Szamara táján, nem nehéz megállapítanunk, hogy az átkelt tömegek egyik része a Don és Volga közötti 60—70 km széles fensíkon és a Jergenyi dombokon át behatolt a Kaspi tó és a Fekete-tenger közére s az ottani, legelőken és ligetekben gazdag területeket szállta meg.

Határaik lenyúltak a Kaspi-tóig, hatalmukban tartották a Volgához simuló, mai Belső kirgiz pusztákat, a Kuma és a

Kuban folyók síkságát, sőt ezek mentén még a Kaukázus lejtőit is megszállták, bizonyára azért, hogy állataiknak a nyári legelőket biztosíthassák. A Donon túli törzscsoportok a Don és Donec alsófolyásának vidékét és a Meótiisz északi partját szállták meg, sőt a Krim félsziget északi felének gazdag legelőit is magukénak mondhatták. Hatalmas terület ez, nagyobb Magyarországnál. De gondoljuk meg, hogy a 200.000 lelket számláló sátorospásztor népnek — a karakirgizek mértékével mérve —...400.000 négyzetkilométert megközelítő területre van szüksége! (Prinz adata.)

Ez a magyarság, ha nem is volt egyetlen parancsoló főfejedelme, a közös vérségi kapcsolat tudatában szoros törzsszövetségben élt és a törzsek egymást, ahol tudták, segítették. Előfordult olyan eset is, hogy egyes magyar törzsek a bizánci, mások pedig a perzsa érdekek mellett szálltak síkra, de ezek múlt és nem mélyreható jelenségek voltak.¹⁹ Tulajdonképpen már ennek az időnkinti széthúzásnak az alapját is a földrajzi viszonyok, nevesen a területet szétszabdáló mocsarak szolgáltatták. (Ugyanígy pl. az erdélyi önálló fejedelemség sohasem jöhetett volna létre, ha a Keleti Középhegység nem alakítja ki a Kárpátokkal együtt a jól körülvárt Erdélyi Medencét.)

Nem célunk, hogy a kaukázusvidéki onogur-magyarság történetével részletesebben foglalkozzunk. (Változatos történetükről áttekintést adtam „Kummagyarria” c. munkámban.) Elég azt tudnunk, a Donon inneni és túli magyarság a mocsárvilág miatt *tömegeiben* nem érintkezhetett egymással. Ez a körülmény későbbi történetükben éppolyan szakadást idézett elő, mint az Ural hegység a bjelájamenti és a tobolvidéki magyar törzsek között.²⁰

A 885—890. ÉVI BESENYŐ TÁMADÁS

A Jaick folyótól keletre eső hatalmas pusztákat a kazár uralom idején ogur-török népek tartották megszállva. Ezek között volt az ujgur birodalomba tartozó, nyolc törzset számláló *beseňyő* nép is. Amikor az ujgur birodalom bomlása megkezdő-

előtt, a besenyők átkeltek a Jaick folyón és portyázó betöréseikkel a kazár uralom alatt álló területeket állandóan háborgatták. A kazár kagán, hogy elvesse a besenyők okozta gondot, az *úz* (oguz, fehér kún) néppel szövetséget kötött és azokat a besenyőkre uszította. Az úzok a besenyőktől keletre laktak, tehát nagylendületű támadásukra a besenyőknek nyugat felé kellett menekülniük.

A fergetegesen előrontó besenyők elől a kaspividéki magyarságnak meg kellett hátrálnia: visszahúzódtak a Kaukázus bércei közé. Azt, hogy a besenyők támadása „valahol a Kuma és Kuban felső folyása mentén” érte volna a magyarságot,²¹ kizártnak tartom abból az egyszerű okból, hogy olyan zord hegyvidéken, mint amilyen a szóbanforgó terület, lovasnép, mint a besenyő is, nem támadhat!

Az imént kifejtett morfológiai okokból még azt is valószínűtlennek tartom, hogy a besenyők eredetileg dél felé vonultak volna és csak „a Kaukázus számukra áthághatatlan hegyvidéke” készítette volna őket arra, hogy nyugat, illetőleg északnyugat felé kanyarodjanak.²² Lovasnép, amint arra a Kaukázus északi vidékének évezredes történetéből több példát idézhetnénk, sohasem hatolt a Terektől délre eső hegyvidékre. A besenyőknek is, ha egyáltalán délre indultak, mielőbb irányt kellett változtatniuk és a Maniesj-Kuban közén a Don folyóhoz törniök. Ezt igazolja az a tény is, hogy az előrelendülés után a Dontól északra eső területeken állapodtak meg.

Hogy a besenyők a hegyvidéket nem érintették, annak legfőbb bizonyítéka az a pusztá tény, hogy a besenyő támadás következtében a levediai magyarság szétszakadt. Egy kis töredékük, miként azt Bíborbanszületett Konstantinosz bizánci császár emlékiratából tudjuk, a besenyők támadásától megrettenve átkelt a Kaukázuson és a perzsák szomszédságában, a Kur (Kyros) folyó vidékén szállt meg. A vonatkozó szövegrész a *De administrando imperio* 38. fejezetében található és így hangzik: „*Abban az időben (t. i. a levediai korszakban) nem hívták okét (t. i. a magyarokat) türköknek, hanem Szábártoj ászfáloj-nak. valami okból. . . Háború fámadván a türkök és a . . . besenyők között*

A magyarság uralvidéki és kaukázusai hazája a Kr. u. IV —IX. században. A kaukázusi magyar hazának északi részét ahonét a nu honfoglalóink a besenyők elől 885-889-ben elvándoroltak, a Lewdj a déli részt a kun-magyar szóval jelöltük, ez azonban nem jelenti azt hogy ebben az időben a Don vidékén két magyar haza volt, a torzs, szövetségrendszer és a verség tudata egységbe kovácsolta őket. (Terv. és rajz. Bendefy.)

a türkök (t. i. a magyarok) tábora megveretett és két részre osztott. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékére telepedett le és ezeket a mai napig a türkök régi nevén Szábártój aszfáloj-nak nevezik.*²⁵

Mindezt a császár a 950-ben nála járt magyaroktól hallotta. A követek beszámoltak a császárnak arról is, hogy a magyarok másik része nyugat felé, Etelközbe menekült és ott Árpádot első fejedelmévé választotta. Azonban a besenyők Etelközben is megtámadták az elszakadt magyar népet, honfoglaló őseinket, mire Árpád kénytelen volt ismét menekülni s a Kárpátok koszorúzza medencében keresett békésebb hazát népének.

„Ezek a nyugat felé lakó türkök mind a mai napig követeket küldenek a türköknek imént említett, keleten, Perzsia felé lakó népéhez, szemmel tartják őket és gyakran választ is nyernek tőlük.”²ⁱ

A kurvidéki *Sevortik*, azaz Szavárd-föld, XI. századi tájnév aligha vonatkozhatik másra, mint az említett, a Kur folyó vidékére menekült és Udi tartományban letelepült²⁵ szavárd-magyar népre és annál is inkább, mivel ugyanezt a területet a XIII. században *Madiaragadzor-mk*, azaz magyar kerületnek nevezték.²⁶ Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy a besenyők elől délkeletnek menekülő magyarság egy *kis töredéke* állatai jórészenek hátrahagyásával átvergődött a Kaukázus hegyláncán és megszállt a Kur folyó mellékvölgyeiben. A nép nagyobb része azonban (most csak a Dontól délre tanyázó magyarságra gondolunk!) nem vállalkozhatott ilyen mindenáron való menekülésre, de nem is volt arra szüksége.

* Ezúttal nem térünk ki arra a kérdésre, miért nevezték a levediai magyarságot *Σαβαρτοι Ἀσφαλοῖ* nak (Szabartoj aszfalojnak), vagyis szabiioknak. Ezt a kérdést kimerítően tárgyalja Németh Gyula „A honfoglaló magyarság kialakulása” c. munkájában. A név Jelentése Németh Gy. szerint „rendíthetetlen szavárdok”.

Juhász Jenő ezúttal szemben annak a véleményének ad kifejezést,^{24/1} hogy az *aszfaloj* szó tulajdonképpen nem görög, hanem csak népi etimológiával görögösített magyar szó, mégpedig: *ezjeli* (innenső, déli). Erre a megkülönböztetésre szerinte azért volt szükség, hogy élesen kitűnjön a levediai magyarságnak a baskir-magyarságtól való különállósága. A] Balhi, Istahri és Ibn Haukál a levediai, ill. a kumai magyarokat ugyanilyen helyhatározó jelzővel „*belső*” baszdsirtoknak nevezik.

A közölt és egyetlen vonatkozó kútfeből világosan kitűnik, hogy a magyarok igenis felvették a harcot a besenyőkkel, de mivel gyengébbek voltak, el kellett bukniok. Az összecsapás azonban mindenesetre elegendő időt engedhetett arra, hogy a déli magyarság zöme állataival és házanépével együtt a Kaukázus bércei közé húzódjék, mert a Kaukázust szinte sajátjának tekintette. Ennek egyik bizonyítéka, hogy az orosz krónikák a Kaukázust következetesen „*magyar hegyeknek*” nevezik. *Hodinka* négy különböző orosz krónikából (1100—1282) is közöl ilyen értelmű idézetet.²⁷ A kaukázusi magyarság későbbi történetében is találunk példát arra, hogy veszedelem esetén a nép felhúzódtott a hegyekbe, majd annak elmúltával ismét visszatért a régi lakóhelyeire. Nem gondoljuk, hogy a vad ismeretlenségbe menekültek. Minden törzsnek, minden családnak meg volt a nyaranta használt havasi legelőterülete.

A besenyők támadása következtében tehát a levedtat magyarság kettéhasadt: a Don folyótól északra megszállt törzsek nyugat felé, Etelközbe, majd onnét Pannóniába menekültek s így a mi honfoglaló őseinkké váltak; a Dontól délre, a Kuban-Klíma-Volga vidékén tanyázó törzsek túlnyomó része pedig a Kaukázusba vonult s csak egy kis rész vándorolt a hegygerincen túlra.

A „KUMMAGYAR” NÉPNÉV

Miként számos történeti forrás, (amelyeket bővebben alább tárgyalunk) igazolja, a visszamaradt törzsekben élt az összetartozás tudata és azok továbbra is *magyaroknak*, vagy *kummagyaroknak* nevezték magukat. *Nicolaos Mystikos* és *Konstantinos még türköknek*, illetve *keleti türköknek* nevezi őket, de a *Hududulálám* szerzője (982—983), *Gardizi* (1050—1052) és *Al Bakri* (1094 előtt), valamint *Ogotáj* mongol nagykan hadiparancsa (1230 körül) határozottan *magyarnak* nevezik ezt a népet. Ugyancsak ezen a néven említi őket *Rubruk (Rubruquis)* is (1253—1254). *Kummagyar* néven szól róluk *Piano da Carpino* (1245), *Abu-l-fida* (1321) és *Jefdi Sereffeddin*

(1396 után), valamint a pápai bullák is a kumamenti Magyarországot hol *Cummageria* (Kummagyarország), hol *Mageria*, *Majeria* (Magyarország) alakban emlegetik.

A felsorolt (és még szaporítható) kútfők bizonyosságot tesznek arról, hogy a IX. század végén, amikor a besenyő lökés a meótiszividéki magyarságot kettészakította, a Magyar törzs vezetőszerepe már annyira általános és elfogadott volt, hogy a „Magyar” törzsnevet még azok a törzsek is megtartották népi nevükül, akik — a már vázolt okok következtében — elszakadtak a névadó törzstől.

Hogy mennyire beléjük idegződött ez a népnév, illetve, hogy mennyire *magyaroknak* tartották és vallották magukat, mi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy a Kuma partján épített fővárosuknak a „*Magyar*” nevet adták, de emellett még igen sok Magyar alakú város-, tch, hegy- stb. földrajzi nevet találunk a Kuma mentén, az egykori Kummagyararia területén.

Helyénvaló, ha itt ismertetjük a rendelkezésünkre álló kútfők „magyar”-alakú névváltozatait.

A *magyar* népnév eredetéről és fejlődéséről ma vallott tudományos nézeteket és elméleteket még nem lehet tökéletesen ki-elégítőknak, és a kérdést lezártnak mondanunk.

Legutóbb Németh Gyula foglalkozott kimerítően és összefoglalóan ezzel a kérdéssel „A honfoglaló magyarság kialakulása” c. munkájában s ott ezeket írja:²⁸ „A *magyar* népnév legrégibb alakját *Mogyeri* király neve képviseli Kr. ju. J.27—528-ból. Utána Ibn Rusta adata következik a IX. századból, mely *mo(u)dztri*-nek van írva s egy *mogyeri* alakból keletkezett. Ugyancsak a *mogyeri* alak maradt meg a baskiriai magyarságra vonatkozó orosz *mozerjan* népnévben.²⁹ Magyarországi adataink a XI. század végén kezdődnek: 1086—95: *Mogurdi* személynév (*di* becéző képzővel); 1121/1420: *Mogioroi* helynév; 1164/1419: *Mogoroy* helynév (Magyari); Anonymus: *moger*, *mogerij*,³⁰

„Egy XII. századi bizánci eredetiből fordított szláv szövegben: *magyer* alakot látunk.”³¹

„A régi *mogyeri* alak *magyeri magyar* alakokon át *magyar-rá* fejlődött.”³²

A fenti idézet tömören összefoglalja az eddig vallott nyelvtudományi álláspontot. Azonban ez a helyzet most megváltozott amennyiben sikerült kimutatnunk, hogy *a magyar népnév nem Kr. u. 527=528-ban jelenik meg először a történelemben Monágerisz alakban, hanem (Kr. u. 460 körül: „magyar” (örmeny írásmóddal makor formában. Magyar népünknek ezt az említését Chorenei Mózesnél találjuk. Nem lesz érdektelen, ha a dologgal kissé behatóbban is megismerkedünk.*

CHORENEI MÓZES A KUMAI MAGYAROKRÓL

*Chorenei Mózes*³³ „Armenia földrajza” c. munkájában találjuk azt a nevezetes utalást, amelyből a kumai magyarok létezéséről már az V. század elején szerzünk tudomást. A szöveg vonatkozó részlete így hangzik:

„Északi Szármádében számos nép lakik, mégpedig a kazárok, a hunok, a bulchok, a basilok, az abkázok, a kum-, vagy kuma-magyarok és a masszagéták.”³⁴

Ha Chorenei munkásságának virágkorát 30—50 éves korára tesszük, bizonyosra vehetjük, hogy idézett feljegyzése a Kr. u. 460—480 körüli évekből származik.

Az idézett szöveg Északi Szármáciája a Don, a Volga és a Kaukázus közötti dombos-lankás, majd síkságba simuló térséget jelenti. A *bulch* népnév a bulgár szónak felel meg, a *hasitokon* pedig valószínűleg az alánokat érti. *Ephesosi Johannes* egyháztörténetének adatai szerint az alánok hazáját régen *Barsalia*-nak nevezték, innen: Barsil var. basil = alán.³⁵

A „*kum- vagy kuma-magyarok*” népnév fénnyet vet a *Cum-mageria* és (az Abu-l'-fida-nál található) *Kummadzar* szó eredetére. Megjegyzem, hogy ez a szó a francia fordításban és ennek nyomán Lukácsy Kristóf könyvében tévesen „Kud- vagy Guda-Makarok” alakban szerepel. A névnek ez az olvasása téves, amit megmagyaráz egyrészt az a körülmény, hogy az örmenyben a *d* és *m*, valamint a *D* és *M* betűalakok annyira hasonlóak egymáshoz,

hogy — különösen kissé hanyagabb, de még az ú. n. kiírt folyóírásnál is — a leggondosabb munka mellett is lehetségesek az elolvasást (ill. elírási) hibák. Ami pedig a *K* és *G* cseréjét illeti: az örmény a *K* szókezdő hangot legtöbbször *G* betűvel jelöli. (Karolus helyett pl. Garolust ír, stb.) Az örmény nyelvnek ma két nagy változata van: a nyugati, a török-örmények és a keleti, a perzsa- és orosz-örmények nyelve. A szókezdő *G* betűt az egyik tájszólás (az ősi nyelvhez híven) *K*-nak, a másik pedig (*r*-nek ejti).³⁶

Azonban a szókezdő hang *nem is fontos* esetünkben. Dr. *Pungucz Antal* szíves közlése szerint elfogadhatjuk, hogy a *Guma-nak* írt szó helyes kiejtése *Kuma* volt, s ebben az esetben a *Kuma* folyónév eddig is előfordult alakja áll előttünk. Ha azonban a név helyes kiejtése *Guma* volt, akkor a *Kuma* folyó ősi nevét őrizte meg Chorenei, miként arra alább Klaproth nyomán bővebben kitérünk.

Érdemes még egy pillantást vetnünk a magyarok nevének ebben az örmény forrásban megőrzött alakjára annál is inkább, mert ez a *történeti forrás említi legeslegelőször a magyar népvénet*, és pedig ilyen alakban: *Kum-y* vagy *kuma-makar*.

Ezt a névalakot csak egyféleképpen olvashatjuk: mégpedig — ahogy ma is ejtjük népünk nevét — *magyar-nak_f* mivel az örmény nyelvben és az örmény ABC-ben a *gy-hang*, ill. betű teljesen ismeretlen. Az örmények az efajta hangokat általában *k* betűvel jegyezték le. (Dr. *Pungucz* közlése.)

Nem a mi feladatunk, hogy ezzel a nyelvtudományi kérdéssel foglalkozzunk, de rá kell mutatnunk, hogy a „*magyar*” szónak eddigi eredetmagyarázatával szemben, miként Chorenei közléséből kiderül, a „*magyar*” népnévnek *ma* alakja megvolt már az V. század derekán is. Ez a „*magyar*” névalak tehát jóval korábbi feljegyzésű, mint a Maíalasnál és Theophanésznel található *Μονάγεμς* = Mogyeri fejedelem neve.³⁷

Nyilvánvaló, hogy a „Kummagyar” név a legszorosabb összefüggésben van a Kuma folyó nevével. Ez iránt Chorenei közlése a „kum-, vagy kuma-magyarok”-ról nem hagy semmi kétséget. Lássuk tehát, mit tudunk a Kuma folyó nevééről.

Klaproth kutatásai³⁸ tisztázták, hogy a folyó mai nevének ősi alakja $\frac{3}{4}$ volt, sőt a cserkeszek ma is *Gumisz* néven ismerik. A Podkumkának is *Gum.* vagy *Gumeh* a mai cserkesz neve.³⁹ Minthogy a latin és arab források kumai véreink hazáját egyöntetűen Cummageriának, illetve Kummadlr-nak írják, s mivel ezek a nevek csakis az ottani nép saját népvéneke fonetikus átírásai lehetnek, kétségtelen, hogy a Kuma folyó neve a kummagyarok ajkán már *Kum-mk* (és nem *Gum-nak*) hangzott. A név nem ősi magyar szó, hanem rokonnak látszik a *hún* < *kún* szavakkal.⁴⁰ Ezen a néven nevezték a jenisszeji-osztjakok rokonai, a XVIII. században kihalt arinok, a *törököket*. A logikai kapcsolat tehát megvolna és eszerint a Kum név ezúttal kb. ilyesmit jelentett: *hunok vize*, *hunok folyója*. A hunok kaukázusvidéki jelenlétéről, illetve a hún-magyar kapcsolatokról vallott mai tudományos felfogásunk alapján⁴¹ a folyónak ez a neve teljesen érthető is.

Kérdés, vajjon a hunoktól kapta-e a folyó a Gum nevét, vagy a folyótól kölcsönözték volna az ott megszállt törzsek nevüket? Ha bizonyítható, hogy a hunok és a kummagyarok kumavidéki megjelenése előtt a folyónak más volt a neve, akkor bizonyítottan vehető az is, hogy a folyó tőlük kapta mai nevét. Már az első pillanatban feltűnik, hogy a Kumának és legjelentősebb mellékfolyójának, nagyságban az anyafolyóval vetekedő Podkumkának ősi, és egyben mai cserkesz neve (*Gum*, illetve *Gumisz*, *Gumeh*) azonos. Ez a jelenség arra utal, hogy mindkét folyó környéke — annak idején — a hún és húnrokon törzsek szállásföldje volt, egyben valószínűsíti azt a feltevést is, hogy egyazon nép adhatta csak a két folyónak ugyanazt a nevet. Ha pedig a folyó nevét valamely néptől nyerte, ez nem lehetett más, mint a hunok.

Következtetésünk helyességét bizonyítja az a tény, hogy a Kumát a régebbi időkben más néven ismerték. Így minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a Kuma folyó azonos *Ptolemaiosz* (Kr. u. II. század) *Udon* folyójával, amely nála a *Keranni* hegységben ered és az *Alonta* (Terek), meg a *Rha* (Volga) között ömlik a *Hirkániai* tengerbe, azaz a Kaspi tóba. Az *Udon* név összetételének látszik, mert *Don ezen* a nyelven vizelés folyót jelent.⁴²

Kr. u. 568-ban Zemarkhosz bizánci követ fordult meg a Kuma partján. Zemarkhosz utazásának történetét *Menander Protector* történeti munkájából ismerjük. (Kitűnő magyar fordítását *Lukinich Imrének* köszönjük.)⁴³ Az utazó adatai nyomán a történetíró a folyót *Κοφ.ρ* — Kófén néven említi. Zemarkhosz a Volgán (nála: Atila) átkelve érkezett el a Kófén folyóhoz, ahol abban az időben ugor, (ogur, onogur) törzsek tanyáztak. Említi, hogy a Kófén folyó nagy mocsarakba önti vizét és a pusztaságban vész el. Zemarkhosz a Kófént elnyelő mocsarakat saját szemével látta.⁴⁴ Semmi kétségünk sem lehet az iránt, hogy valóban a Kuma folyóról van szó, ahogy azt már Kuun Géza is megállapította.⁴⁵

Bálint Gábor a Kófén nevet Kufán-nak olvassa és összeveti a Kuma folyó mai abkáz Kubin nevével.⁴⁶ Véleményünk szerint a Kufán, Kófén és a Kubin nevek nem azonosíthatók és az utóbbi nem származtatható az előzőkből. A Kuma folyó Kófén neve éppúgy eltűnt idők folyamán, ahogy Kófén várossal együtt eltűnt annak neve is.

Annyi kétségtelennek látszik, hogy a Kr. utáni időkben a Kuma folyónak legalább három neve volt: a II. század táján *Udon*, az V—VI. században Kófén (vagy Kufán), a hún-magyar törzsek végleges, nagyarányú letelepedésével pedig a Gum>Kuma név vert gyökeret. Megvan tehát a létjogosultsága annak a feltevésnek, hogy a Kuma név a hunoktól ered és jelentése: *hunok vize. hunok folyója.*

Darvas János szerint szóba jöhetne egy másik lehetőség is. A *kum* szó ugyanis a török nyelvekben homokot, homoksivatagot, pusztaságot jelent. (V. ö. Kara-kum, Kizil-kum, Mujun-

kum, Szamen-kum, Ak-kum, sib.) Lehetségesnek tartja tehát, hogy a Kuma névnek ilyesféle eredeti jelentése volt: sivatagi-, homoki folyó. Ezt a feltevést a már említett Kumesztán név támogatja. Így nevezik a környékbeli bennszülöttek a kuma-vidéki pusztaságokat.

Meg kell még említenem, hogy a Bálint Gábor feljegyezte Kubin név semmi összefüggésben sincs a Laurentius-féle térkép (1351) kicsi, Kopil nevű erődjével, sem a középkori Copa, vagy Coppa nevű várossal. Ez utóbbi a Kuban folyó torkolata vidékén fekszik és a ferences hittérítés egyik erőssége volt.⁴⁷

Visszatérvén a kummagyar népnév vizsgálatára, kézenfekvőnek látszik, hogy a nevet (amennyiben *kum* jelentése: *húrt*) egyszerűen „*hun-magyar*”-nak értelmezzük. Ha ez az értelmezés igaznak bizonyul, alapot szolgáltatna Zichy Istvánnak ahhoz a feltevéséhez, amely szerint az a bolgár-török lovaspásztpr nép, amely az ősi, finn-ugor előmagyarságot⁴⁸ megszervezte és új hazájába, a Kaukázusvidékre vezette, a hunok voltak.⁴⁹ Chorenei közlése alapján el kell fogadnunk azt a tényt, hogy a magyarság már az V. század első felében ott élt a Kaukázus bércei tövében.

Chorenei közlésétől függetlenül ugyanerre az eredményre jutott *Hóman Bálint* is. Tudjuk, hogy Balambér hún király 372—375 körül átkelt népével a Volgán, a Kaukázusig hatolt, és hódolásra kényszerítette a hegyvidéken lakó alánokat, majd a Volga—Don-vidéki szarmata-szkíta törzseket is.^{49/1} Minthogy Hóman is kétségtelennek látja, hogy a magyarság a hunok vezetésével érkezett meg a Fekete tenger mellékére, Szent István c. művében leszögezi azt a véleményét, hogy *Kr. u. 375-ben Balambér hún király népével együtt költözött át a magyarság is Európa földjére.*^{19/2} Ezt a megállapítását Chorenei közlésével bizonyítottnak vehetjük.

Chorenei közlését megerősíti a De guignes által közölt alábbi két adat: Kr. u. 402-ben az avarok a baskírok földjére nyomultak. Itt a szerző szerint baskírokon a hunokat és a magyarokat kell értenünk, a szóbanforgó terület pedig a későbbi Kipcsaknak, közelebről a Kaukázus vidékének felel meg.^{49/5} 432-ben

pedig Kipcsak lakói, a baskírok (= magyarok), a hunok és az úzok hűbéres adófizetői Tajvuti császárnak, vagy valami egyéb függőségben vannak vele szemben.^{49/4}

Mindenesetre sok érdekes és fontos kérdést vetett fel a Chorenei Mózes Geográfijában fellelt kum-magyar névalak. Olyan kérdéseket, amelyeknek történeti háttérét mielőbb tisztázunk kell, de nyelvészeinknek is meg kell tenniök a szükséges kutató lépéseket ebben az irányban.

A FŐVÁROS ÉS AZ ORSZÁG NEVE

Ezek után áttérhetünk a főváros: Magyar, vagy Kummagyar, és az ország: *Magyarra*, vagy *Kummagyar* nevének vizsgálatára,

Abu-i'-fida, híres arab geográfus és történétíró, a Kuma melletti Madzsar várost 1321-ben كوماجر Kum-madsr, azaz „*Kuma melletti Madzsar*” néven említi.⁵⁰

Ibn Batuta, egyik legnagyobb arab utazó,* ugyanezt a várost العماجر *el-madz.r* néven írja le.⁵¹

Különösen Abu-l'-fida híradása nagyon fontos esetünkben, mert időszerint és betűszerint is a legteljesebben egybevág egy 1320-ból származó ferences zárdajegyzék vonatkozó adataival.

A ferences zárdajegyzékekben és a püspökökre vonatkozó pápai bullákban előforduló névalakok a következők: *Mayeriensis, Majeria, Maieriensem, Mager és Cummageria*.

A XVIII. és XIX. században a környékbeli bennszülött nogáj tatárok és ezek nyomán az oroszok is az egykori jngjar város romjai közelében épült új, ma is meglévő várost *Madzsar*-nak (*Madzsar*) nevezték.⁵² Németh Gyula véleménye szerint a „*Madzsar* helynév második szótagbeli *a-jít* biztosítja az orosz alak. Az olasz források (*Majeria. Mager*) *e*-vel írják ugyan, de itt a *g*-nek *dz* hangértéke miatt szerepel az *e*.”⁵³

Tegyük hozzá ehhez, hogy a mai Madzsar helynév második szótagbeli <*z*-jét legelső sorban és a legnagyobb súllyal Chorenei említett névalakja biztosítja. Ennek alapján Németh Gyula érve-

* 1325—1349 között beutazta Egyiptomot, Szíriát, Perzsiát, Krimát, Dél-Oroszországot és a Kaukázust is.

lését el kell fogadnunk annak ellenére is, hogy a fentebb idézett, XII. századbéli bizánci-szláv forrásban⁵⁴ a *magyer* alak szerepel. Éppen ezért mi a kaukázusi magyarság fővárosának egykori nevét *Magyar-nak* állapítjuk meg. Emellett fennáll azonban az a lehetőség is, hogy a város neve *Magyari-nak*, *Magyer-nek*, vagy *Magyeri-nek* hangzott.

A Cummageria és Majeria szavakban a latin *a* végzetnek ugyanolyan országnévképző szerepe van, mint a Hungari - Hungária Russi — Russia, Borussi — Borussia, Bileri — BilerLz, stb. alakokban. Eszerint *Majeria* jelentése nem Magyar, hanem *Magyar ország*, vagy mai magyarsággal *Magyarország*. Ugyanez áll a Cummageria névalak második tagjára is.

Ezek szerint az Abu-l'-fida feljegyezte Kummadzs.r város-név ugyanolyan természetű, mint mai helyneveink közül pl. Rábacsanak, JDugakeszi, Tiszatarján, Sajóbesenyő, vagy Balatonmagyarod. A magyar nyelv a városnak folyó- vagy tómellettséget egyszerűen a folyó- ill. a tó- és a város nevének összevonásával fejezi ki és minden képzőt nélkülöz. Eszerint *Kummadzs.r* valóban azt jelenti: *Kumamagyar*, vagyis *a Kuma folyó melletti Magyar (város)*, míg a *Cummageria* szó jelentése: *a Kuma folyó melletti Magyarország*.

Abu-l'-fida (1321) és az Anonymus Minorita (1320 körül), valamint a Gyeretyán országát említő pápai bullák adatainak tökéletes összecsengése térbeliség szempontjából véglegesen tisztázzák Gyeretyán országának fekvését. Mindaz, amit a továbbiakban részletezünk, már csak ennek a megállapításnak megerősítésére szolgál.

A *Kum-Magyar*ia név világosan megmondja, perdöntően igazolja, miért találjuk a Kuma mellett csoportosan a *magyar* neveket.

Ilyen mindjárt a kumamenti *Magyar* és *Mozarsk*, *Mozsárszk_m* városok neve. Az előbbi fentebb részletesen megtárgyaltuk, az utóbbi a Kuma alsófolyásánál, a folyó balpartján fekvő helység, a torkolattól mintegy 80 km-re, a folyótól kb. 10—12 kilométerrel északra, az asztrahányi kormányzóságban, a kormányzóság határán.

A Kumától északra, Magyar romjaitól két óra járásnyira van egy *Mozar-tó*, oroszul *Mozarszkoje ozero*. Mindkét név (Mozsarszk, Mozar) a *mogyer* névalakból származik.⁵⁵ *Zichy Jenő* szerint a helybeliek a kis tavat *Madzsar-szu.nak* is (Magyar víznek) nevezik.

A Kaukázusból ismerünk két olyan folyót, amelyeknek neve a magyar népnévből származik. Ezek: a *Madzsara* és a *Madzsarisz-zkhal*.⁵⁶ Az előbbi Szukhum-Kalétól 7 km-re nyugatnak, 60–80 km hosszú folyó az abkázok földjén, az utóbbi pedig Georgiában van a szvánok lakta vidéken.

Hogy az 1334. ill. az 1390. évi zárdajegyzékekben említett *Materia* alak az előbbi *Cummageria*-val földrajzilag azonos terület és ténylegesen is a kumamenti magyarok földjét jelöli, kétségbe nem vonható. Az azonosságot a nyelvtudományi bizonyítékokon kívül megnyugtatóan döntik el a következőkben ismeretendő kútfőknek ezek a kitételei is:

1. „.../« *Cummageria duo loca.* ”
2. „... *Matériám ubi alia duo . . .* ”
3. „... *In Materia er ant alia duo loca.* ”

Sem Eubel,⁵⁷ sem Golubovich⁵⁸ nem kételkedik egy percig sem a két név földrajzi azonosságában és azt a *Cummageria*, *Mager*, *Maieria* változatokból vezetik le.

Más lapra tartozik az, hogy egyiküknek sem sikerült a helyet földrajzilag azonosítani. *Eubel* Provinciale-ja id. helyén úgy véli, hogy az említett „duo loca” *Matrika* (*Matreca*, *Matrega*, ma: *Taman*)⁵⁹ ill. *Temruk* volnának. Később *Hierarchia*-jában (id. helyen) *Maieriat* már „in *Tartaria* (*Chersoneso*) „ helyezi. *Golubovich* id. m. III. kötetében (megjelent 1919-ben) *Majeria*-t (al. *Magiar*) a mai, kumamenti *Georgievszkkal* azonosítja.⁶⁰

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a három névalak (*Cummageria*, *Majeria*, *Maieria*) mindegyike a kumamenti *Magyariát*, tehát az egész kumamenti magyar országot jelenti és nem egyes várost. Kitűnik ez már abból is, hogy *Kummagyariában* két különböző nevű helységben is volt kolostoruk a ferences hitértőknek.

Az eddigiekben bebizonyítottuk azt, hogy Gyeretyán, amennyiben valóban magyar király volt, csakis a kummagyarok királya lehetett. Azt is bebizonyítottuk, hogy a kummagyarok a Kuma folyó vidékén, a Kaukázustól északra elterülő síkságon és lankákon éltek. Most azt kell bebizonyítanunk, hogy az a nép, amelyet az egykorú nyugati és keleti források kummagyaroknak mondanak, illetve amelynek hazáját Kummagyariának nevezik, valóban magyar nép volt.

Ismét csak az egykorú forrásokra utalhatunk. Gardizi, Al Bakri és a Hududulálám részletes leírást közöl *erről a népről* és azokat *magyaroknak* nevezik. Ogotáj nagykánnak a kínai történeti könyvekben feljegyzett és *így* reánk hagyományozott hadiparancsa ugyancsak *ezt a népet* nevezi *magyarnak*. Ezekkel a kútfőkkel külön fejezetben foglalkozunk.

A hittérítőkhöz intézett pápai bullák IV. Ince pápa korától, 1253-tól kezdve említik Kummagyariát a következő formákban:

„*terra Ungarorum maioris Ungariae*” (1253, 1288 és 1291)

„*terra Hungarorum majoris Hungáriáié (trans Danubium)*” (1258)

Az Ungarorum, var. Hungarorum kitétel határozottan *magyarokra* utal. Mivel kétségtelen az, hogy a pápai udvar a helyszínén működő hittérítőktől értesült arról, hogy tulajdonképpen miféle népek között működnek, tehát mivel a bullákban közölt népnevek végeredményben helyszínen szerzett adatokon nyugszanak, most már csak az a kérdés, illetékesek voltak-e azok a hittérítők, akik Kummagyariában jártak, annak eldöntésére, hogy ennek az országnak lakói valóban magyarok. Az illetékeség ismervének azt a körülményt tartjuk szükségesnek és elegendőnek, ha bizonyítani lehet azt, hogy jártak pan-
LB- SS hittérítők is azon a vidéken. Csakis *magyar* ember lehetett illetékes ugyanis annak a megállapítására, hogy a Kuma mentén valóban *tősgyökeres magyar nép él*.

Működtek-e a kaukázusi népek között magyar szerzetesek is? Határozott igennel felelhetünk. Ha csakis a ferences vértanuk névjegyzékét hívjuk tanúságtételre, abban a következő magyar hittérítők nevére akadunk:

Fr. Petrus de Ungaria 1269-ben a dunai bolgárok földjén mártírhalált szenvedett.⁶¹

Fr. Stephanus Ungarns 1288-ban az *alánok* között nyerte el a vértanúság pálmáját.⁶²

Fr. Stephanus de Hungária. Nem azonos az előbbivel. Ezt a Magyar István testvért 1334-ben Szerájban végezték ki igen szomorú körülmények között.⁶³

Fr. Dominicus de Ungaria „in terris infidelium”, a jelek szerint *Kipcsak-bm* szenvedett vértanúhalált 1334-ben, Ezidobén — amint azt Golubovich erősen kihangsúlyozta — *keleten igen sok magyar hittérítő szerzetes buzgólkodott.*

Dom. Miles Thomas Hungarus 1358 április 4-én adta életét három társával együtt hitéért Cakóban.⁶⁵

Ismerjük emellett néhány olyan keleten működő magyar hittérítő szerzetesnek nevét is, akiknek nem jutott a vértanúság osztályrészül. Így:

Fr. Stephanus Ungarus tagja annak a követségnek, amelyet Piano da Carpino 1245-ben vezetett Kujuk kán karakorumi udvarába.⁶⁶

Fr. Johanca Hungarus két magyar és Vilmos nevű angol rendtársával (O. F. M.) együtt nagy sikerrel térítgetett eszterdőkön keresztül Kipcsakban (Tartaria). Kaffa vidékétől Baszkiriáig hatoltak, ahol hat eszterdőt töltöttek. Működésükről fr. Johanca részletes levélben számolt be.⁶⁷ Hangsúlyozza, hogy *magyar*; német és angol testvéreket küldjenek, mert ezek tanulják meg leghamarabb a nyelvet.

Magyar Illés testvér nagyarányú munkásságáról és Üzbég fiának Tini (Cini) bégnek udvarában folytatott sikeres misszióspolitikai működéséről sem szabad megfeledkeznünk. 1338-ban XII. Benedek pápa *Magyarországi Gergelyt* és néhány szerzetes-társát küldi követül a tatár fejedelmekhez s ez alkalommal külön levelet küld Illés testvérnek is.⁶⁸

Emellett felsorolhatnánk még néhány olyan magyar szerzetes nevét, akik ugyanezen időtájt a Szentföldön utazgattak, vagy tartózkodtak.⁶⁹⁻⁷²

1327 táján Kréta szigetének érseke egy magyar domonkosrendi szerzetes volt, névszerint *Fr. Alexander Hungarus O. P.*^{72/}

A felsorolt adatok, amelyeket még lehetne szaporítanunk, elég bizonyóságot szolgáltatnak arra vonatkozóan, hogy a keleti hittérítésben igen jelentős részük volt a magyar ferenceseknek és dominikánusoknak. Mivel „... per Dei gratiam . . . linguam *Cumanicam* et litteram *Vinguricam*, qua quidem lingua et littera utuntur communiter per omnia ista regna seu imperia Tartarorum, Persarum, Chaldaeorum, Medorum et Cathay”⁷³ és mivel a magyar szerzeteseknek egyrészt anyanyelvüknek a kún nyelvvel való rokonsága, másrészt a kunok közötti állandó hittérítői munka lehetővé tették a kún nyelv tökéletes elsajátítását, mondhatjuk, a tatárországi hittérítői munkára a magyar szerzeteseknél senki sem volt hivatottabb.

De nem is tagadható, hogy sok magyar hittérítő szerzetes működött keleten, így a kaukázusi népek között is. Rubruk (amint arról alább bővebben lesz szó) a kummagyarok földjén találkozott és beszélt két a szentistváni Magyarországból oda került klerikussal. Ezek bizonyára kétséget kizáróan meg tudták állapítani a *kumai magyarság valóban magyar mivoltát*.

A III. részben közöljük IV. Ince pápának egy bulláját, amelyben meghagyja a dominikánusok magyarországi provinciálisának, hogy küldjön Alániába és Kummagvariába magyar dominikánus hittérítőket. Ezzel a fontos adattal igen részletesen kell foglalkoznunk.

Emlékezzünk meg még arról, hogy O. Wolff, a kiváló német történétíró már a múlt század végén elfogadta azt a lehetőséget, hogy Gyerytán népe valóban magyar nép volt. Felfogásával majdnem egyedül állott, mert alig-alig akadt tudós, aki a meggyőző bizonyítékok hiányában nézetéhez csatlakozott volna. Wolff erről a kérdésről így ír: „Hier (d. h. am Don und an der Kuma) sassen noch 1323 (!) Reste dieses Volkes (d. h. Ungarn), deren König, Jeretanny, sich rühmte, mit der

Königen der europäischen Ungarn eines Geschlechtes zu sein und für sein Volk vom Papst Johann XXII. einen katholischen Lehrer verlangte.”^{73/1}

Ma már a bizonyítékok hosszú sora áll rendelkezésünkre annak igazolására, hogy ez a nép valóban ott élt a Kaukázus lejtőin és a Kaukázus síkságán, és hogy az valóban tősgyökeres magyar volt.

MAGNA UNGARIA ÉS MAIOR UNGARIA

Hátra volna még annak a bizonyítása, hogy a pápai bullákban emlegetett *Maior Un garia nem azonos Julianus testvér Magna Ongariájával*. Erre a bizonyításra könyvünk második részében, a nyugati krónikák adatainak ismertetésével kapcsolatban kerül sor. Itt röviden csak arra utalok: miként az egyháztörténeti vonatkozású anyag tárgyalásánál látni fogjuk, tökéletesen kétségtelen az, hogy a pápai bullákban „episcopi Maieriensis”-nek nevezett püspökök a Kuma folyó melletti Magyar város püspökei voltak. Az is bizonyítható, hogy Magyar (Maier, Mager) a Cummageriának nevezett hittérítői körzetbe tartozott. Kétségtelen, hogy a Magyar-i püspökséget 1329-ben alapították s hogy *Kummagariában már 1314 előtt ferences zárdák, köből épült konventek voltak*. Ezzel szemben Johanca testvér leveléből tudjuk, hogy Baskiriában 1320-ban megtelepült hittérítők még egyáltalán nem működtek, egyetlen zárda sem állott, sőt még a zarándoktesrvérek is a legnagyobb erőszakosságokat voltak kénytelenek elszenvedni a fanatikus mohamedán fakírok és az általuk feltüzelt mongol hatóságok részéről. A későbbi időkből sincs egyetlen adatunk sem arra vonatkozóan, hogy Baskiriában valaha is szerveztek volna (a XIV—XV. századi) katolikus hittérítés során püspökséget.

Mivel pedig bebizonyított tény,⁷⁴ hogy a pápai bullák „terra Ungarorum maioris Ungariae”-je a ferences zárdajegyzékekben említett Cummageriával azonos terület, nem lehet kétséges, hogy a Julianus felkereste Magna Ungaria és a szóbanforgó Maior Ungaria nem lehetnek azonos területek.

A kumai magyarság egykori léte-, vagy nemléte kérdésében a legfontosabb szerep Rubruknak jut. Ő a *koronatanú*, mert ő 1253-ban járt Kummagariában, ott találkozott és elbeszélgetett két ott működő pannóniai magyar hittérítő szerzetessel is, akikről azt mondja, hogy az ott élő, többi keresztény magyarnak a papjai voltak.

Rubruk, mint IX. Lajos francia király követe 1253—1254-ben Karakorumban járt, a mongol nagykán udvarában. Ütközben kétszer is elhaladt a Kaspi tó északi, illetve nyugati partvidékén. Mikor odautaztában érkezett a volgamenti Szerájba, Batu kán székvárosába, a kán másfél hónapig feltartóztatta. Mivel nem engedte el szeme elől a követet, öt teljes héten át követniük kellett Batu csapatát a Volga mentén, többnyire száraz és élettelen steppe-vidékeken keresztül, tehát nyilvánvalóan dél felé jártak.

Utjának erről a szakaszáról és a magyarokkal való találkozásáról Rubruk — művének⁷⁵ XX. fejezetében — a következően fontos közlést teszi:*

XX. Fejezet. *Utazás Mangu kán szállására.*

2. . . . „Öt héten át követtük kocsin Batut etilamenti vándorlása során. Társam meg néha olyan éhes volt már, hogy majdnem könnyezve mondogatta nekem: „Úgy látszik, már s oh sem kapok ennivalót.” Nyilván mindentüvé követtük Batu táborát, noha ez nekünk nagyon hosszadalmas dolog volt, mivel már járni sem tudunk. Ugyanis a lovakat ért baleset miatt gyalog kellett mennünk.”

3. „Végre reánk találtak bizonyos magyarok, akik papok voltak. Egyikük még mindig tudott tiszta szívből énekelni és a többi magyarnak mintegy papja volt. El-elhívogatták, hogy temesse el holtjaikat. A másik nagyon is tájékozott

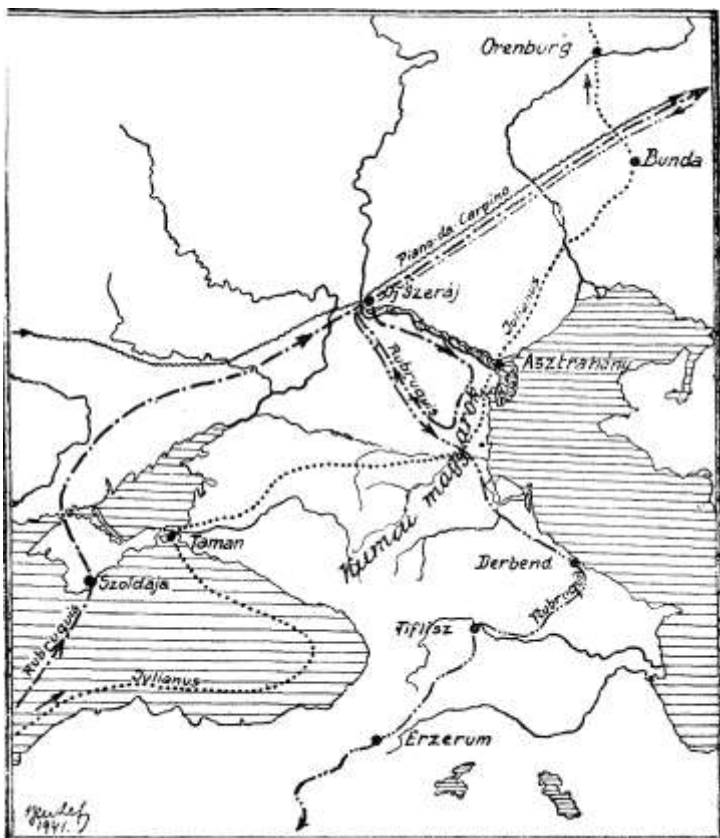
* A vonatkozó szövegrész teljes és új fordítása a Szerzőtől.
Az eredeti latin szöveget l. a Függelékben.

volt a nyelvekben. Mindent megértett amit irodalmi nyelven mondtunk neki, de válaszolni nem tudott. Ezek végre bőséges, vigasztalás ban részesítettek bennünket, amennyiben italul kumiszt, ételül pedig húsokat hoztak, ők pedig azt kérték tőlünk, adjunk nekik valamijeit könyveket, de nem volt semmink sem, amit odaadhattunk volna; ugyanis — nagy sajnálatomra — nem volt semmi másom, mint a bibliám és a breviáriumom. Ekkor így szóltam hozzájuk: „Adjatok nekünk kártyalapokat és én másolni fogok nektek mindaddig, amíg itt leszünk.” Így is csináltak. És mindkettőjüknek leírtam a Boldogságos Szűzhöz való könyörgéseket és a holtakért való szolgálatot.”

4. „Egyik napon hozzánk csatlakozott bizonyos kún; latin szavakkal üdvözölvén bennünket, így szólt: „Salvete dominil” Csodálkoztam s viszonzván a köszöntést megkérdeztem, kitől tanulta ezt az üdvözlést, mire azt jelelte, hogy őt testvéreink Magyarországon keresztelték meg s ők tanították arra. Azt is elmondotta, hogy Baiu sokat kérdezősködött tőle róluk és ő ismertette előtte rendünk viszonyait.”

Elsősorban azt kell eldöntenünk, hol is járt Rubral illetve hol találkozott az említett magyarokkal. Láttuk az ide vonatkozó szöveget: öt heti lovaglásnyira Új Szerájtól, az Etilia mentén, délfelé. Hogy itt Rubruk az Etilián a Volgát érti, kiderül az alábbiakból: „... Az Etilia folyamtól elindulva, körülbelül már tizenkét napig mentünk, midőn egy másik nagy, Jagag (= Jajk, Ural) nevű folyóhoz értünk, amely eredetét Paszkatirban (= Baskiria) veszi s a Kaspi-tengerbe szakad.” (Ez a szövegrészlet arra az útszakaszra vonatkozik, amikor Rubrakék már — ott-hagyván Batu táborát — Karakorum felé haladtak.)⁷⁶

Ugyan azt sem mondja meg Rubruk, hogy Szerájtól dél felé haladtak, de természetesen következik abból, hogy ha északnak haladtak volna, akkor legfeljebb volgai bolgárokkal találkozhattak volna, de baskir-magyarokkal semmi esetre sem, mert azok nem a Volga mentén, hanem a Bjelája, a Káma, az Ural folyó és az Ural hegység gerince közötti területen laktak.⁷⁷

Julianus, Piano da Carpino és Rubruk (Rubruquis) útvonala Kaukázian keresztül. A térkévvázlat szemléltetően bizonyítja, hogy mind a három

Nagy kár, hogy nem közli Rubruk azt, hogy hányadik napon találkoztak ama bizonyos magyarokkal. Ha feltételezzük azt, hogy az öt hetes vadászat derekán találkoztak, napi 20—25 km-es menetteljesítményt véve alapul, arra az eredményre jutunk, hogy Rubruknek valóban ott kellett járnia valahol a Kuma vidékén. Ebben annál is biztosabbak lehetünk, mivel Batu kán is nagyon

jól tudta azt, hogy vadászati szempontból a Kumát kísérő erdők és mocsarak a legkedvezőbb terep, mert ott mindenféle apró- és nagyvad a legnagyobb bőségben akad.

Nem lehet vitás, hogy azok a keresztény magyarok, akikről Rubruk megemlékezik, hogy találkoztak velük és azok ellátták őket ennivalóval, bennszülött kumai magyarok között élő magyar papok voltak.

Kell-e meggyőzőbb, írásos bizonyíték, mint Rubruk leírásának az a része, amely a két klerikusra vonatkozik. „Tandem invenerunt nos. . .”, írja a derék minorita a két magyar papról. Tehát *reájuk találtak*, siettek utánuk, keresték az alkalmat és a módot, hogy találkozhassanak és elbeszélgethessenek. Siettek, mivel hírért vették, hogy egy szerzetes, mint követ és kísérete, Batu kán társaságában errefelé időzik. Magyarok voltak és klerikusok, tehát papok. Kiténik abból, hogy iskolázottak voltak. Az egyik szívesen, tiszta szívből tudott énekelni, *a másiknak nagy nyelvismerete volt. Mindent megértett, amit irodalmi nyelvért mondtak neki* Rubrukék, bár válaszolni nem tudott”, t. i. azokon a nyelveken. De bizonyára válaszolt latinul, mert honnét tudhatta volna egyébként Rubruk, hogy az megértette őket?!

Ilyen iskolázott papokat kummagyar if jakból 1253-ig még a zarándoktestvérek nem nevelhettek, nem is szólván arról, hogy csak egyetlen olyan adatunk van, amely 1253 előttről említi a kumai magyarok földjét, mint olyat, amelyen katolikus hittérítők működnek. Sőt, ugyancsak IV. Ince pápának egy 1245-ben kelt bullája a Kaukázustól északra eső országok közül csak a cserkeszek és az alánok földjét említi, tehát pontosan azt a két területet, amelyeket egyrészt Krim felől, másrészt Örményország felől, ahol már abban az időben is virágzó hittérítő telepek voltak, a legkönnyebben lehetett mégközelíteni.

Ez a két magyar pap, akikkel Rubruk Kummagariában találkozott, mivel (betűszerint megmondja!) magyar és mivel (különösen az egyik) magasan iskolázott volt, *csakis hazánkbel't magyar lehetett*: olyanok, akiket a mongolok az 1242. évi visszavonulásuk során hurcoltak magukkal. (Vájjon nem lehetséges-e, hogy az 1253. évi bullában éppen Rubruknek — esetleg útjából

visszaküldött — jelentése alapján szerepel már „terra Ungarorum maioris Ungariae” kitétel?)

És most érkezünk el a legfontosabb mondanivalónkhoz Gyertyán népét illetően: Rubruk elbeszélgetett ezzel a két, szent-istváni magyarországbeli pappal. (Nem is lehetett az olyan futó beszélgetés, ha még arra is jutott idejük, hogy az egyik „tisztá szívéből” énekeljen. Ez érthető is, mert már 11 éve ott éltek, művelt ember létükre elzárva a világtól, s végre most egy Európából frissen érkezett szerzetestársukkal elbeszélgethettek.) Hogy együtt töltött idejük több napig is tartott, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, mennyit tudott másolni Rubruk egyházi könyveiből számukra. Beszélgetésük során sor kerülhetett mindenre, s nem utolsó sorban annak az országnak viszonyaira is, ahol a két magyar pap több, mint évtizede élt. Ezért különös jelentőségű, sőt ezért döntő fontosságú Rubruknek ez a kijelentése: *a két magyar klerikus „a t ö b b i m a g y a r n a k ” mintegy a papja volt.*

Felvetődhetnek az az ellenvetés, hogy hátha az 1241—1242. évi mongoljárás után keletre került keresztény, pannóniai magyar foglyokról van a leírásban szó. Ennek a feltevésnek ellene szól az a körülmény, hogy Rubruk igen pontos embernek bizonyult. Ha valamit sikerült neki valakiről, vagy valakikről megtudnia, gondosan feljegyezte. Találkozott pl. a Volga partján egy keresztény kunnal. Feljegyezi róla, hogy még a magyarországi kún térítések során keresztelkedett meg.⁷⁸ A nagykán udvarában találkozott egy Boucher Vilmos nevű francia aranyművessel. Ennek az életkörülményeit is tövéről-hegyére elbeszéli.⁷⁹ Miért nem jegyezte volna fel, ha ezek a magyarok nem bennszülöttek lettek volna? A fenti ellenvetésnek nem nagy a valószínűsége, mégpedig azért, mert ha a szóbanforgó „többi magyar” valóban hadifoglyok lettek volna, nem valószínű, hogy szabadon kalandozhattak volna a pusztai legelőkön, és saját háztartásuk lett volna, ahonnan kenyérrel és egyéb étellel lássák el Rubrukékat. Másrészt tudjuk azt, hogy a visszavonuló mongol seregek népük legnagyobb részét az ország határán megölték. Az a kevés, akiknek életét megkímélték, tudományuk miatt érték volt

szemükben. Ezeket, mint iparosokat, írnokokat és tolmácsokat a kani udvarokban helyezték el Szerájban, illetve Karakorumban. Földművelő parasztokat és csikósokat nem vittek ők tőlünk a Volga—Kuma közti pusztaságokra!

Azt hiszem, ezek után teljesen világosan áll előttünk a Rubruk leírásából adódó hármás bizonyíték (keresztény magyarok — magyar klerikusok — többi magyarok) jelentősége.

Rubruk leírásából betűszerint kiolvasható, bizonyítható, hogy a kumamenti nép magyar volt, tehát hiteles XXII. János pápa bullájának az az állítása is, hogy Gyertyán a magyarok fejedelme volt.

Egyébként ugyanerre az eredményre vezettek a legújabb, korszerű orosz tudományos történeti kutatások és ásatások is. Ezekről Arendt professzor 1935-ben megjelent művében⁸⁰ így nyilatkozik:

„A magyarok területe délkeleten, ahogyan a nagyszámú leletek alapján látjuk, magába foglalta az egész északi Kaukázus középső részét. Nem szabad figyelmen kívül hagyni Rubruquisnek a mi szempontunkból igen fontos bizonyítékait, aki az előtte már ismerős magyarok maradványait a Kuma folyó melletti „Magyar” városban látja.”⁸¹

Meg kell jegyezni, hogy Magyar város neve Rubruk leírásában egyáltalán nem szerepel. Pauler is, magam is tüzetesen kerestük azt, de nincsen. (Valószínű, hogy 1253-ban Magyar még nem is épült ki későbbi pompás formájában.) Miért hivatkozik hát akkor Arendt a Kuma melletti Magyarra? Azért, mert ő nem ismeri még Kummagaria fogalmát, létezését és történetét. Nála Magyar város ugyanazt a fogalmat fedi, amelyet mi *Kummagaria* néven, mint a kumai magyarság országának nevét vezetünk be a magyar történelembe.

Rubruk útijelentésében (teljes címe: *De Moribus Tartarorum. Itinerarium Órien fis*) még több helyütt is találkozunk a kumai magyarok említésével. Így kétségtelenül a kumamenti magyarságról van szó a XVIII. fejezet címében: *De Ruthenis, et Hongaris, et Alants, et de mari Caspio*”,⁸² azaz magyarul: „Az

oroszkról, magyarokról, alánokról és a Kaspi tengerről.” A szöveg eddigi tanulmányozóinak nem tűnt fel, hogy ezúttal ugyanazzal a sorrenddel találkozunk a népek felsorolásában, amellyel akár XXII. János pápa 1329 okt. 3-i bullájában, akár Ogotáj nagykán hadiparancsában.

Ebben a fejezetben Rubruk utazásának azt a szakaszát beszéli el, amikor Szártág kántól Batu kánhoz utaztak. A népeket olyan sorrendben említi, ahogy érték azokat: az oroszoktól a kumai magyarokhoz, azoktól az alánokhoz érkeztek, ez utóbbiak pedig már közvetlenül a Káspi tó partján laktak.

Ugyanennek a fejezetnek 3. bekezdésében a kumai magyarok és a tatárok azidőbeni viszonyáról is találunk említést: „3. Tőle (t. i. Szártágtól) az atyjához (t. i. Batuhoz) vezető úton azonban nagy volt a félelmünk. Ugyanis az oroszok, a magyarok és az alánok az ő szolgálkái, s ezek (t. i. az említettek) igen nagy tömegben vannak ott közöttük; húszan, harmincan társulnak egyszerre és úgy vágatnak éjnek idején tegezzel s íjjal felfegyverzett en és akivel csak találkoznak éjszaka, megölik. Nappal elrejtőznek és ha lovaikat a végkimerülésig hajszolták, éj idején megközelítik a legelőkön a méneseket és elcserélik a lovakat, sőt egyet-kettőt magukkal is vezetnek, hogy megegyék, ha szükséget szenvednének. Ilyen találkozástól tehát nagyon félt a mi vezetőnk ... 4. Elérkeztünk tehát az Etiliához, (ehhez) az igen nagy folyóhoz.”⁸³

A Kaukázusi népek — talán éppen az első években elszenvedett nagymérvű és durva elnyomatás miatt — nem tudtak belenyugodni a szolgaságba. Erre vall a XIV. fej. 3. bekezdése: „Tőlünk délre igen nagy hegyek emelkedtek, ezek között laktak, azoknak a pusztaság felé eső oldalán, a cserkeszek és az alánok, vagy ászok, akik keresztények és a mai napig is harcolna a tatárok ellen. Ezek mögött a tenger, vagy az Etilia tó közelében bizonyos mohamedánok (szaracénok) vannak, leszgieknek nevezik őket; ezek hasonlóképpen nem hódoltak meg.”⁸⁴

Nyilvánvaló, ha a cserkeszek és az alánok lázadoztak a tatár uralom ellen még 1253-ban is, harminc évvel a nagy kalka-

menti ütközet után, akkor — éppen a két nép közé ékelt — kumai magyarság sem cselekedhetett másképpen!

Mégegyszer is szóba kerülnek a kumai magyarok Rubruk Itmeráriumban, a XXX. fejezet 10. bekezdésében, amikor arról ír a kiváló ferences testvér, hogy milyen nehéz helyzetbe került Karakorumban, Mangu kán udvarában, ahol sok keresztényt talált és ezek szerették volna, ha megáldoztatja őket, de Rubruk - nek lelkiismereti kétségei támadtak, vajjon helyesen cselekszik-e, ha nesztóriánus templomban mutatja be a szent misét. Azonban mégis meg kellett gondolnia a dolgot, mert — miként írja —⁸⁵ „ . . . A magyar, alán, rutén, georgiabeli és örmény keresztényeknek igen nagy tömege volt ott jelen, s ezek azóta sem látták a Szentséget, amióta fogságba kerültek, maguk a nesztóriánusok ugyanis — ahogy elbeszélték — nem akarták beengedni őket egyházukba mindaddig, míg át nem térnek hozzájuk”. Ebben a felsorolásban is az együttesen foglyul ejtett, együttesen elhurcolt kaukázusi keresztény népelemekkel találkozunk: magyarok, alánok, rutének, georgiaiak és örmények szerepelnek a szövegben. Ezek a magyarok — természetesen — csakis a kumai magyarok lehetnek. Mivel a magyarországi hadjáratból Batu kán nem is tért vissza Karakorumba, egyáltalán nem valószínű, hogy a pannóniai magyar hadifoglyokat Karakorumig is elszállították volna. Ezek — Batu csapataival — legfeljebb Szeráj vidékéig juthattak el. Más lapra tartozik az a tény, hogy egy-két irástudó, hazánk-béli magyar papot és szerzetest a nagykáni udvarba irányítottak, hogy a karakorumi kancelláriában a hivatalos levelezésnél és levélfordításoknál — mint tudós férfiaknak — hasznukat vegyék.

Említsük meg végül, hogy visszatértében is alkalma volt Rubruknek egy dominikánusrendi magyar szerzetessel találkoznia, mégpedig Tauriszban (Tebrizben).⁸⁶ Rubruk utazásának végső szakaszánál tartott és Hirkániából Tripoliszba igyekezett, amikor Örményországban véletlenül összehozta a sors Bernardus Catalanus-szal, a nagyhírű dominikánus hittérítő atyával. Az utóbbinak kíséretéhez tartozott „*quidam fráter de Hungária*”. azaz egy illető magyarországi testvér is. Szártág kánhoz igyekeztek. Rubruk jól ismervén a viszonyokat, Bernardust Tebrizben

marasztotta. A derék misszionárius vissza is maradt a városban egy német laikus testvérrel egyetemben, noha nem is értették egymás szavát, a magyar testvért pedig Rubruk egy szolga kíséretében visszaküldte Tifliszbe. Többet erről a fr. Hungarusról nem is tudunk.

Történetét is csak azért tartottam említésre érdemesnek, hogy ismételten lássuk, milyen aprólékos részletekre kiterjedt Rubruk figyelme úti jegyzeteinek írása közben; másrészt ezzel is szaporodnak adataink arra nézve, hogy igen is szépszájú magyar ferences- és dominikánus szerzetes járta Kaukázia vidékét.

JULIANUS ÉS A KUMAI MAGYAROK

Amikor csak a múltban és a jelenben a kaukázusi, vagy kumai magyarok egykori létezéséről szó esett, rögtön előtérbe került az a kétségtelenül súlyos ellenérv: vajjon ha valóban voltak és éltek a XIII—XIV. században a Kuma vidékén magyarok, miért nem találkozott velük Julianus szerzetes, noha kétségtelen, hogy ő 1235-ben megfordult azon a vidéken. A Julianus-problémát szokás volt úgy tekinteni, hogy ez az egész kumagyar-kérdés Achilles-sarka. Láttuk, hogy egyáltalán nem Julianuson fordul meg a kérdés, mert nem az a leglényegesebb, hogy Richardus jegyzőkönyve nem szól a kumai magyarokról, hanem az, hogy Rubruk megírja: ő látta őket, ő beszélt is köztük élő, pannóniai magyar szerzetesekkel, ő tud róluk!

Mindenesetre azonban olyan fontos probléma Julianus személye a kumai magyar-kérdésben, hogy alaposan meg kell tárgyalnunk annak minden vonatkozását.

Kumamenti eleinkről napjainkig egyetlenegy hagyomány sem maradt fenn a nép ajkán. Krónikáinkban is csak futólag találjuk meg emléküket és mégis egész határozottsággal, feltétlen bizonyossággal ki merjük mondani, hogy *a XIII. század eleien a pannóniai magyar nép körében élő hagyomány még tudott a kumamentiek magyar országáról*. Olyan bizonyítékunk van erre, amelyet sem félreismerni, sem félremagyarázni, sem letagadni nem lehet!

Bizonyítékunk Ottó testvér 1231—1234. évi,⁸⁷ majd Julianus testvér 1235—1236. évi útvonala.⁸⁸ Amikor ugyanis a Magyarországra nemrég betelepült dominikánusok elhatározták, hogy megkeresik azokat a Keleten maradt véreinket, akikről csak annyit tudtak a „Gesta Ungarorum” és a „régiek írásai” nyomán, hogy valahol keleten élnek, de hogy merre, azt nem is sejtették, legelőször is 1231-ben Ottó testvért és három társát bízták meg ezeknek a keleti, pogány magyaroknak a felkutatásával. A dolgok természete szerint ők csak a nyugati írott forrásokot ismerhették, tehát olyasféle krónikákat, mint Viterbói Gottfriede, vagy Vincentius Bellocensisé, de ezekben sincs több, csak annyi, hogy valahol a Tanais és a Meótisz vidékén sejtik Antiqua Hungáriát. Ez az ország a kumai magyarság földje volt.

Ám ezt a kort mindössze három- és félszáz év választotta el a levediai őshaza elhagyásától. Azt is tudjuk az előzőkből, hogy a nyugatra költözött és a keleten maradt magyarok (Konstantinos Porphyrogenetos szerint: türkök) még jó ideig követek küldözgetésével fenntartották a rokon kapcsolatokat egymással. Ez a közvetlen érintkezés csak Szent István király idejében szakadhatott meg. Tehát a népi hagyomány alapja — Ottó fráter idejében — a csupán 230 évvel korábban megszakadt közvetlen kapcsolatból eredő biztos köztudat volt. Ezek szerint valószínű, hogy a dominikánusok hamarabb szereztek tudomást keleti véreinkről a nép körében élő szájhagyomány útján, mint a krónikákból, hisz ezt a hagyományt a szerzetesrendbe lépő ifjak szinte a szülői házból hozták magukkal!

Mivel az élő magyar hagyomány, valamint a nyugati krónikairodalomnak — a következőkben részleteiben ismertetendő — vonatkozó részletei egyaránt valószerű értesüléseken alapultak, nagyon természetes, hogy az írott- és a hagyományokban őrzött tudósítások egyöntetűek voltak. Ez magyarázza, hogy Ottó és Julianus kisdéd társasága minden tétovázás nélkül, egyenesen a Kubán—Kuma vízvidéke felé tartott, hogy legeslegelőnek a kumai magyarsággal keressenek érintkezést.

Milyen csodálatos, hogy Richardus fráter jegyzőkönyvében

mégsem találunk egyetlen szót sem a kumai magyarságról! Ennek kettős oka van. Egyik az, hogy ez az írás nem kimerítő tudósítás Julianus útjáról, hanem rövid jegyzőkönyv,⁸⁹ amelyet egy Richardus nevű szerzetesírnok vett fel akkor, amikor 1237 tavaszán Julianus személyes kihallgatáson jelent meg Rómában IX. Gergely pápánál. *Ebben a jegyzőkönyvben tehát csakis a keleti hittérítési illetve leglényegesebb dolgokról van szó, azon kívül, hogy a mongolok hadikészülődését is említi.* A kumamenti magyarok között abban az időben már ismeretes volt a keresztény hit, sőt talán már a ferencesek Fratres Peregrinantes-ei is megjelentek közöttük. *Hittérítői szempontból tehát nem volt szükség arra, hogy ezzel a néppel a jegyzőkönyv bővebben foglalkozzék.*

A jelenség másik oka még kézenfekvőbb: Rubruk közléséből tudjuk, hogy abban az időben közel sem volt kialakult, békés viszony a kaukázusi népek, köztük a kumai magyarság és a még meg nem gyökeresedett tatár uralom között. A cserkeszek, az alánok, a kumai magyarok, a leszgiek, és feltehetően a többi kisebb-nagyobb népség is minden erejével tiltakozott és hadakozott az elnyomatás ellen. Ismervén a tatárok kegyetlen módszereit, nem nehéz elképzelnünk, milyen borzalmas vérfürdőkkel torolták meg a szervezetlen felkeléseket a tatár urak, ha sikerült azokat leverniök. Rubruk szerint a szerencsétlen elnyomottak nappal ki sem mertek mozdulni házukból s éjjel húszan, harmincan egy csapatba verődve, lóhalálában nyargalva közlekedtek egymással. Halálfia volt, aki ilyenkor találkozott velük.

Ez a körülmény ismeretes volt bizonyára Ottó és Julianus előtt is. Legalábbis Julianusról Richardus jegyzőkönyve alapján határozottan tudjuk ezt. Miként olvassuk, *már a cserkesz fejedelemisszony figyelmeztette őket, ne menjenek lakott vidékeken át, hanem olyan útvonalat ajánlott nekik amely ugyan érintette a kumai magyarok földjét, de nem a sűrűn lakott területeken, hanem ellenkezően: annak északi határán, ahol elhagyott pusztaságokon vezetett az alánok lakta területekig.* Ezen az úton — 13 napon át — sem emberre, sem lakóházra nem akadtak. Ebből azonban nem következik, hogy kumai magyarral, vagy magyarokkal nem beszéltek volna. Sőt ezt egészen, biztosra

vehetjük! Ugyanis kumaiaknak bizonyára tudomásuk volt a baskírok létezéséről és országuk fekvéséről, mivel ha talán a baskir-magyar kereskedők nem is, de a volgai bolgár prémárusok minden bizonnyal meg-megjelentek az asztrahányi vásáron. A volgai bolgárok és a baskir-magyarok között pedig élénk volt a kapcsolat. Az asztrahányi vásárokat pedig a kumai magyarok is rendszeresen látogatták.

Hogy Ottónak és Julianusnak — társaikkal együtt — ezer veszedelemmel kellett megküzdeniök a tatároktól való örökös rettegés miatt, még a szűkszavú Richardus-féle jegyzőkönyvből is kiviláglik. Ottó társaságáról ezeket olvassuk: „Az említett barátok tehát, akiket kiküldöttek, sok fáradságnak tették ki magukat: tengeren és szárazon több mint három esztendeig keresték amazokat, de mindamellet az utak veszedelmei miatt mégsem találhattak reájuk. Egyetlen kivétel egy Ottó nevű pap, ez is csak kereskedő álnévvel boldogulhatott.” Ahogy ismételtelen olvasgatom a jegyzőkönyv szövegét, az a meggyőződés vert gyökeret bennem, hogy talán Ottó és társai — éppen azért, hogy a feltűnést kerüljék — nem is együttesen, hanem külön-külön utakon keresték baskír testvéreinket. Bizonyára az ő tapasztalataik készítették arra Julianusékat is, hogy „szerzetes öltözetüket világival váltva fel és szakállukat, hajukat pogány módra meg-növesztve” keljenek útra. De még így sem volt biztonságos a helyzetük. Alániában (itt nem a terekmenti alánokról, hanem a volgamenti jász törzsekről van szó) a tatároktól való általános *rettegés* miatt alig kaptak kísérőtársakat. Pedig nekik minden áron menniök kellett, folytatniuk kellett útjukat! És hogy Asztrahányból kiindulva — a borzalmas sivatagon át szegényen, mindössze 22 hamuban sült, pogácsányi kenyérkével — egyenesen északnak vágtak, bizonyítja, hogy igenis megbízható, komoly híreket kaptak már akkorra a baskírok országáról. És kiktől szerzték volna ezeket a híreket, ha elsősorban nem a kumai magyar testvérektől?!

Julianuséknak utazásuk során éppen az volt egyik legnagyobb nehézségük, hogy át kellett vágniok olyan területeken, ahol a mongol főhatalom már berendezkedett. A kaukázusaijai

Síkság pedig, miként látjuk, éppen a mongol déli hadsereg felvonulási területe volt abban az időben. Julianus úttörő volt, neki az Ottótól kapott — vajmi szegényes — híradáson kívül semmi közelebbi adat nem állott rendelkezésére. Valószínűnek látom, hogy inkább *Ottó testvér volt az, aki három évi utazása swán hosszasabban időzött a kumai magyarság között és megállapíthatta azt, hogy ezek a magyarok már többé-kevésbé ismerik a kereszténységet, ellenben vannak keletebbre más magyarok is, Azok, akiket ők tulajdonképpen keresnek mert azok még pogányok*, Julianusnak tehát nem tartozott a szorosan vett feladatához a kumai testvérnép felkeresése. Sőt a mongolok miatt kerülnie kellett őket. Vagy nem lett volna-e kényelmesebb neki, ha a 13 napos sivatagi út helyett a Kubán völgyéből lekanyarodik a Kuma völgyébe és a Bes-tau lábától egyenesen Kumszk irányába, onnét pedig Torgikán (Asztrahány) felé vág?

A kumaiak ügyének tisztázása még Ottó eredményeihez tartozik, valamint annak a megállapítása is, hogy a baskir-magyarok is vannak a világon. Julianus ez utóbbiak felkutatásának kötelességét örökölte a haldoklótól.

Ebben a magyarázatban semmi hihetetlen sincs és kézenfekvő lesz az, miért nem említi a jegyzőkönyv a kumaiakat: mert Ottó útjával rövid néhány mondatban végez. Julianussal kapcsolatban pedig azért nem szól róluk, mert a cserkesz fejedelemasszony, aki nemcsak segéllyel, hanem *tanácsokkal is ellátta őket*, bizonyára nem ok nélkül utasította őket arra, hogy a lakott területeket elkerülvén, a sivatagi utat válasszák.

Egyébként is nem szabad a kérdést úgy megítélni, hogy mivel Richardus jegyzőkönyve nem szól a kummagyarokról, következőképpen azok nem is voltak a világon. A helyzet más, mert körülbelül *Julianus útjával egyidőben kelt Ogotáj hadparancsa is, és ez a kumai magyarokat határozottan említi, másrészt Rubrukról tudjuk, hogy 17—18 évvel később valóban találkozott a kumai magyarokkal, saját földjükön, a leírt körülmények között.*

Más adatokról és bizonyítékokról nem is szólva, elegendőnek tartjuk, ha csak Ogotájt és Rubruköt hívjuk tanúságtételre

ismét, mint azt a két forrást, amely Julianus híradását időrendben közrefogja. Emezek betűszerint beszélnek a kummagyarokról, az — szükséztávóságában — nem emlékeznek meg róluk, de az említett tényekből bizonyossággal kiolvasható az, hogy — ha Julianus talán nem is találkozott velük — Ottó fráternek alaposan ismernie kellett kumai véreinket is.

IBNBATUTA TÜRKHJEI

Kummagyarria fővárosa és Gyeretyán fejedelem székhelye a Kuma folyó partján épült Magyar város volt. 1333-ban megfordult a városban Ibn Batuta is és útleírásában (amellyel a későbbiekben igen részletesen foglalkozunk majd) azt írja Magyarról, hogy az „*a türkökhöz tartozik*”\ amit így is megfogalmazhatunk: *Magyar a türkök városa volt.*

Ibn Batutának ezt a spártai rövidségü kijelentését szintén fel szokták említeni a kumai magyarság egykori létezésének ellenérvei között. Vizsgáljuk meg tehát ezt a kérdést is. Eleve kijelentjük, semmiben sem befolyásolja a helyzetet az, hogy az arab író nagyon sok egyéb dolgot is elmesél a magyar türkökről. Ha be tudjuk azt bizonyítani, hogy Ibn Batuta a türkökön a kummagyarokat érti és csakis azokat értheti, célunkat elértük.

A Kubán—Kuma—Volga—Terek folyók vidékének néprajzi viszonyait a XIV. századból ma már eléggé jól ismerjük. Ibn Batuta is eléggé tájékozott volt a viszonyokról és ismerte az abkázokat, cserkeszeket, a nogáj tatárokat, alánokat, kalmüköket, az örményeket stb. Hogy a türkök néven nem ezekről akart beszélni, az egészen bizonyos. 1333 táján nem is lakott a Kuma mentén olyan türk nép, amelyet ezen a néven nevezhettek volna, kivéven a magyarokat.

Ibn Batuta 3 évvel Mancasole Tamás magyar látogatása után, fr. Thaddeus püspöksége idején, minden valószínűséggel Gyeretyán fejedelem korában járt a városban, amikor Kipcsákban a hatalmas és jóindulatú Üzbég kán uralkodott. A kútfők kétséget kizáróan igazolják, hogy a magyaroknak, a pápai bullák *majom Ungartae* lakosainak ott kellett élniök a Kuma mentén.

Ibn Batuta pedig most azt mondja, hogy Magyar a türkök városa volt. Tudjuk azonban azt is, hogy még a VI. században türk hódítás és a kazárokkal való kapcsolat következtében a magyarokra is alkalmazták a keleti (örményi arab, perzsa, bizánci) írók a türk nevet.²⁹

Igaz ugyan, hogy 1105 után már csak Ibn Barutánál találjuk meg a türk nevet, de az is bizonyos, hogy a türkök, mint nép nem laktak a XIV. században a Kuma síkságán. Ellenben ott laktak a magyarok, amint a X. század végéről az arab-perzsa kútfők, 1220—1240 tájáról a kínai kútfők, az 1253—1291 közötti évekből pedig a pápai bullák bizonyítják. Különösen kiemeljük itt IV. Sándor pápának 1258. évi bullájából a „Hungarorum majoris Hungariae (trans Danubium)” kitétel, mert ha az itt és a többi bullákban emlegetett Major Hungária az uraividéki Baskiria (Magna Hungária) lett volna, a szóbanforgó bulla bizonyára nem a „trans Danubium” hanem a „trans Etliam” meghatározással élne. Bizonyítékaink közé kell soroznunk XXII. János pápa nevezetes, Gyereyán nevét említő bulláját is, amely — mivel az említett magyarság térbehelyezésére is alkalmas — különös fontosságú. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Piano da Carpino és Rubruquis is ismerik a kumavidéki magyar népet. Ugyancsak megemlékezik róluk Jefdi Serefeddin perzsa történetíró is az 1388—1396. évek közötti kaukázusvidéki eseményekkel kapcsolatban.*

Tehát a magyarok, illetve a kummagyarok nevét a történeti források 1000 tájától közel 1400-ig sűrűn emlegetik, a türkökről viszont 1105 után nincsen többé szó, hiszen mindkét (t. i. a keleti és nyugati) türk birodalom már évszázaddal korábban megsemmisült,⁹¹ és a türk nevet csak áltudós eredetű hagyomány Íslfo|ta,fenn. Mivel tehát az Ibn Batuta emlegette türkök valódi türkök nem lehetnek, viszont mivel bebizonyított dolog és Németh Gyula kimerítő tanulmányai után kétségtelen tény, hogy a magyarokat (mivel egy ideig a türk birodalom fennhatósága alá tartoztak) türköknek is nevezik egyes egykorú források, nem látom vitásnak, hogy Ibn Batutának az a kijelentése, hogy Magyar Az utóbbi szerzők adataival alább részletesen foglalkozunk.

a türkök városa, a magyarokra, nevesen csakis a kummagyarokra vonatkozhatik.

A pannóniai Magyarországot egy bizánci krónika még 1105-ben is „nyugati Turkiának” nevezi.⁹² Hogy a magyarokra alkalmazott *türk* név hagyománya miért maradhatott fenn és miért erősödhetett idővel, azt Németh Gyula nagyon alaposan kifejtette és megokolta.⁹³ Lényegileg azért, mert a magyarságnál igen erős volt a türk kultúra befolyása, mert a honfoglaló magyarság és természetesen a velük azonos kummagyarság életmódja, műveltsége, harcmódora, államszervezete türk jellegű volt. Emellett „e törökös jelleg kialakulásához lényegesen hozzájárultak a magyarsághoz (és kummagyarsághoz) csatlakozott nagyszámú kisebb-nagyobb török néprészek. „

Nyugaton, a pannóniai hazában a keresztény kultúra elfogadásával és az abba való beilleszkedéssel ez a törökös jelleg vesztett erejéből, Kummagyariában azonban a visszamaradt magyar törzsek továbbra is törökös jellegű népek környezetében maradtak, törökös jellegüket tehát továbbra is megőrizték. Ibn Batuta, a nagy utazó sokféle törökfajta népet ismert bizonytal, nem csodálhatjuk tehát, ha a törökös jellegű kummagyarságot türkeknek mondja.

Talán feltűnő, hogy Ibn Batuta sohasem írja le a *magyar* nevet. Magyar lakosai közül talán soha senki sem említette előtte, hogy ő magyar? Ez nagyon is hihető és érthető. Arabunk, mint Üzbég kán vendége járt Magyarban, és vagy a kán udvarán belül, vagy mohamedán környezetben élt. Az a néhány kummagyar főnemes, akivel alkalma volt érintkeznie, már mohamedán hitű és nevű volt, s ha „barbár kiejtéssel” törte is az arab nyelvet, valamicskét mégis beszélt arabul. Nem valószínű-e, hogy ezek a mongol-mohamedán uralomnak meghódolt főurak (amilyenek neve szerint Moshaffer eddin sejket sejtem), nem nagyon kérkedtek magyarságukkal.

Mivel minden más érv mellett szól, hogy Magyar a kummagyarság városa volt és mivel tudjuk azt, hogy a magyarokat évszázadokon át türköknek is nevezték a keleti és nyugati források, el kell fogadnunk azt a tényt, hogy Ibn Batuta is a szó-

banforgó esetben a türkökön a magyarokat, nevesen a kummagyarokat érti.

*

Ugyancsak Ibn Batuta közlésével kapcsolatban felmerült ez a kérdés is: „vájjon valóban a kummagyarok-e Ibn Batuta türkjei, illetve ha azok, miért épített a magyarság magának várost, mikor ezt a többi magyarok — ősi állapotukban — sohasem tették. Mindaz, amit Ibn Batuta és Pallas Magyarrról, illetve annak romjairól mond, mindennek mondható, csak éppen a magyarokra jellemzőnek nem.”

Ebben a felvetett kételkedésben egy elvi tévedés van, éspedig az, hogy a XIII—XIV. századi kummagyarságot ősi állapotban lévőnek veszi. Kétségtelen, hogy a kummagyarság zöme a nevezett időben még szabadon folytatta lovaspásztor életmódját, de ez még korántsem zárja ki azt, hogy a nép fejedelme a főnemesség és az idegen kereskedőelemek bevonásával ne építhetett volna fővárost magának. Magyar — eddigi adataink szerint legvalószínűbben — a XIII. század végefelé épült fel. Vessük össze ezt a tényt azzal, hogy az ugyancsak bolgár-török lovaspásztor nép kánja, *Omurtag*, már 820 táján, tehát 450 évvel korábban építtette a *pliszkai* és *preszlávi* palotákat, aminek egyenes következménye volt, hogy városok fejlődtek ki közelükben. Vagy talán a mi honfoglalóink magukkal hozták ebbe a hazába a kőépítés művészetét? Vájjon az alapformákat illetően kialakult valaha is jellegzetesen magyarnak mondható építészet? Nem! Kezdetben a meglévő román stílust honosították meg nálunk a külföldi építőmesterek, de díszítőelemeit már a magyarság kin csesházából szereztek. Ugyanígy a kumai magyarság is, amikor a XIII. században építkezni kezd, saját forma híján kénytelen idegen mesterek idegen építőízlését elfogadni (ebben az esetben a perzsát), de amikor már az épületek díszítéséről van szó, akkor a saját népi ízlése kerül előtérbe. Ahogy csupán román-, gótikus-, barokk- és egyéb, csupa idegen jellegű építményeink ¹yomán (ezer év múlva) nem állíthatná senki sem azt, hogy azokat valaha magyarok építették, ha nem lennének azokon ma-

gyaros díszítőelemek is, nem állíthatjuk azt sem, hogy Magyar városa azért, mert az épületek alapjellegükben a perzsa építkezéssel vannak rokonságban, nem a kumai magyarság városa volt.

Különben is korai dolog Magyar építészetről beszélni. Amint majd látni fogjuk, elég sokat mondhatunk Magyar építészetének nagy formáiról, de annál kevesebbet tudunk az apró részletekről: az épületek díszítőelemeiről, a lakások berendezéséről, stb. *23 négyzetkilométernyi romterület vár szakszerű ásatásokra Magyarban* és ezt a feladatot, ha nem akarunk tudományos és nemzeti vonatkozásban szégyenben maradni, nekünk magyaroknak kell elvégeznünk. Majd ha túl leszünk az ásatásokon, akkor beszélhetünk arról, hogy részletes képet nyújtsunk Magyar város építészetről is.

Mindazoknak a bizonyítékoknak az alapján, amelyeket eddig előtártunk és amelyeknek megtárgyalására még alább kerül sor, bizonyítottnak kell vennünk azt a tényt, hogy *Ibn Batuta 1333-ban, 230 évvel az eddig elismert utolsó irodalmi adat után újból és talán utoljára szólt a magyarokról, mint türkökről.*

A KUMMAGYARSÁG NYELVE

Méltán érdekelhet bennünket az a kérdés, magyarul beszéltek-e még a XIII—XIV. században a kumai magyarok, vagy ha nem, milyen más nyelven. Olyan kérdés ez, amelyre igen nehéz érdemleges feleletet adnunk. Mindenesetre nézzük, milyen adatok állanak rendelkezésünkre.

1253—1254-ből származik Rubruk útleírása. Ebben olvasuk, hogy a kumai magyarok országában *magyar* klerikusokkal találkozott. Ezek a nép papjai és tanítói voltak. Nem természetes-e, hogy magyarországi szerzetesek keresték fel a Kuma vidékét, minthogy nyelvük vagy azonos, vagy közel rokon lehetett a kumaiakéval?

Azok alapján, amiket Rubruk közlésével kapcsolatban megtárgyaltunk, nem lehet vitás, hogy *a XIII. sz. A derekán a kumai magyarság még ugyanazt a magyar nyelvet beszélte, mint a mi őseink abban az időben.*

A XIII—XIV. századból több forrásból is ismerjük a főváros nevét: *Madzsamak*, *Magyarnak*, illetve *Kummadzsarnak*. *Cummageriának* írják az arab-perzsa, illetve a latin kútfők. Ez a név szintén a magyar nyelvre utal. A nép ajkán *Magyarnak*, vagy *Magyarinak* hangozhatott.

1329-től ismerjük *Gyeretyán* nevét. A név a mai Gyertyán szónak a legősibb formája. A magyar nyelvnek igen ősi, bolgár-török jövevényszava lehet. Igaz, hogy a mi szókincsünkben legkorábban csak a XIII. századból mutatható ki, de mivel a kumai magyarságnál is megvolt, nem lehet vitás, hogy ez a szó már a levediai magyarság szókincsében is szerepelt.

A későbbiekből sincsenek írásos adataink, mindössze annyi, hogy Ibn Batuta leírása (1333-ból) megőrizte néhány kumai étel nevét. Ezek (az arab névelők elhagyásával): *dugi*, kölessel sűrűvé főzött gulyásleves; *hurkám*, tésztafélé; *búza*, kölessör. Ugyanő jegyezte fel, hogy a csikóst a kumaiak (al) *-kasi-nak* nevezik. Természetesen ezek a kummagyar szavak erősen torzított alakban jelennek meg Ibn Batutánál.

Bármilyen gyenge adatok is ezek, hajlandó vagyok azt hinni, hogy *a kumai magyarság nagy, népi tömegei még a XIV. században is magyarul beszéltek*. Véleményünket alátámasztjuk azzal, hogy még a baskir-magyarok sem feledték el, és nem cserélték fel nyelvüket 1236-ig, mert Julianus ottjártakor még akadály nélkül beszélhetett velük, pedig a baskir-magyarság különválása (legkésőbb kb. 370! táján!) és Julianus utazása között kerekén 800 esztendő telt el! Ezzel szemben a kumaiak és honfoglalóink szétválásától Magyar város pusztulásáig mindösszeg 500 év pergett le. Kérdezhetnők, nem vesztették-e el nyelvüket kumai véreink a mongol hűbériség korszakában. A török hódoltság nálunk majdnem két évszázadig tartott és a hódoltsági falvak magyar népe mégsem törökösödött el. A kumai magyarság a mongolok igáját másfél évszázadig volt kénytelen tűrni (úgy érteve, amíg egyúttal önálló hűbérállami életet is élték). Miért lenne valószínűbb, hogy ők nem tudták megőrizni nyelvüket, amikor a mongol fennhatóság rájuk nézve közelről sem volt olyan szigorú, mint nálunk a töröké.

Az kétségtelennek látszik, feltétlenül úgy is volt, hogy a főúri osztály beszélte a hódítók nyelvét is, de a köznép — minden bizonnyal — ősei nyelve mellett tartott ki. Ere vall Ibn Batutának a megjegyzése, amikor a Besdagh hegység nevét magyarázza. (19. tétel.) írja ugyanis, hogy a *Bes* jelentése a kumaiak nyelvén: *öt*, a *dagh* pedig *hegy-et* jelent. Ezt a tételt kétféleképpen értelmezhetjük. Vagy úgy, hogy az utazó — a tőle megszokott gondossággal — megmagyarázza arab olvasóinak a Besdagh szó jelentését, vagy úgy, hogy a név nem is tartozik a kumai magyarok nyelvkincsébe. (Mintha pl. azt írnam: Pécs német neve Fünfkirchen, ez a szó a magyarok nyelvén „öt templomot” jelent.)

Magam az utóbbi felfogást vallo, mégpedig azért, mert Ibn Batuta a Besdagh nevét bizonnyal Üzbég kán környezetében, tehát mongoloktól hallotta, hisz ott vendégeskedett a Besdaghban Üzbég ottani nyaralása idején. Másrészt azért is, mert nem is hallhatta magyaroktól, minthogy ő maga nem tudott magyarul és így nem is tudhatott velük beszél/ii.

Adataink tehát elég gyérek ennek a fontos kérdésnek tisztázásához, noha nagyon fontos volna tudnunk az igazságot. Ezekre a kérdésekre csakis további források felkutatása és feldolgozása után adhatunk választ. Erősen hiszem, hogy a hittérítők levelezésében találunk majd idevonatkozó, igen becses útmutatásokat és felvilágosításokat is. Ám a leghitelesebb adatokat a helyszínén szerezhethetők a régi dülőnevek felkutatásával és egyéb régi helyi elnevezések összegyűjtőjével. Ezek őrzik — minden bizonnyal — a kumai magyarság legtöbb nyelvi emlékét.

A KUMMAGYARSÁG LÉLEKSZÁMA

Bizonyára érdekes és tanulságos lesz megvitatni azt a kérdési, körülbelül mennyien lehettek a kumai hazában visszamaradt magyarok.

Ha csak futó pillantást vetünk is a meótsz környéki őshaza térképére, látjuk, hogy a Dontól északra, illetve délre eső az a

terület, amely a magyar törzsek szállásföldje volt, egymással majdnem egyenlő nagy darabok. Sőt ha tárgyilagosaak akarunk lenni, el kell ismernünk, hogy a Dontól délre eső területrészt amannál jóval nagyobb.

A besenyő támadás alkalmával a magyarságnak csak a Dontói északra tanyázó törzsei kényszerültek menekülésre. Ha már most a szóbanforgó egész területen a népsűrűség egyenletes megoszlását tételezzük fel, aminek semmi elvi akadálya sincs, világos, hogy a mi honfoglalóink a meótiszi-vidéki magyarságnak nagyjában és legfeljebb csak a felét teheték, míg a magyarság másik fele visszamaradt Kummagyariában. Mivel pedig a mi honfoglaló magyarságunkról tudjuk, hogy lélekszámuk a honfoglalás idején (896) fél—háromnegyedmilió körül volt, következésképpen a kummagyarok a X. század elején körülbelül szintén ennyien lehettek. Hogy lélekszámuk a későbbiek során hogy alakult, arról semmit sem tudunk.

III.

GYERETYÁN JELENTŐSÉGE

Most, hogy a kummagyar népről is elmondottuk mindazt, amit róluk legelsősorban tudni kell és amit rájuk vonatkozóan elsősorban kellett bizonyítanunk, visszatérünk Gyeretyán fejedelem személyéhez. Vizsgáljuk meg a közölt pápai bulla alapján, milyen szerep jutott Gyeretyannak kumai magyar népe történetében.

A FŐHATALOM KIALAKULÁSA KUMMAGYARIÁBAN

A finnugor nyelvű előmagyarság társadalma a családi, illetve a nemzetségi szervezeteken nyugodott. Később, mikor egy bolgár-török nép hódoltatta és megszervezte őket, bolgár-török mintára a törzsi rendszerre tértek át. „Törzs és nemzetség nem zárja ki egymást, de amíg a nemzetség kötött, zárt, ősi és

sorsszerű, addig a törzs politikai képződmény: létrejött az emberi akarat műve . . . Ott, ahol egy hatalmi, vagy mágikus-szakrális középpont kialakult, vagy megjelent, a pusztai népek hirtelen összeverődtek, tekintet nélkül fajukra, eredetükre, nyelvékre és alávétve magukat az új középpontnak, bizonyos időkre új politikai képződményt hoztak létre ennek égisze alatt.” (Ferdinandy.)⁹⁴

Már az onogur-magyarság törzsi szervezetben élt, sőt az onogurság egyetlen, hatalmas tíz (onjogur törzset számláló, törzsszövetség volt. Tudjuk, hogy a meótiszvidéki magyarság a besenyő támadásig 200 éven át kazár uralom alatt élt. A IX. században, a kazár hatalom hanyatlása idején Ügekfia Álmos gyulában olyan férfiú került a Magyar törzs élére, akinek elhivatottságát a Dontól északra tanyázó két rokon törzs vezetőemberei is elismerték és ezért Álmost, „az álmok férfiat a látó és bölcs aggastyánt, a magyarok utolsó papkirályát, múlt és jövő tudós mágusát ezt a „pogány szentet, ki már életében legendák és regék középpontjába került”⁹⁵ a hét törzs közös vezérlő fejedelmének ismerték el, őt ősi pusztai szokás szerint pajzsra emelték és vele — vérszerződés formájában — vértestvériséget fogadtak.⁹⁶ Álmos volt tehát az a zalgájis középpontj aki — *személy szerint* — össze tudta fogni az északi hét magyar törzset egyeséges néppé.

Feltétlenül igaza van Ferdinandynak, amikor arra a következtetésre jut, hogy a Magyar törzs vezetőszerpe nem hirtelen jelenség, amely Álmos életében és az ő személyével kapcsolatban robbant ki, hanem fokozatos fejlődés eredménye, amelynek már, Álmos elődjei idejében meg kellett kezdődnie.

Bizonyára huzamosabb fejlődési menet előzte meg Álmosnak egy fejedelemmé való választását, mert különben érthetetlen lenne az a tény, miért tartotta volna meg a kumai magyarság is a *magyar* népvét, ha a Magyar törzsszel különösebb kapcsolata nem lett, vagy nem maradt volna.

A kérdés fölötté nehéz. Ugyanis Anonymus híradása szerint, (márpedig ő ebben a tekintetben az akkor még élő népi hagyományt tartotta fenn). Álmost annak a hét törzsnek feje-

delmi személye választotta vezérré, akik egyben honfoglaló törzseink vezetői is voltak. Tehát Anonymus közléséből logikusan az következik, hogy a kummagyarságnak (így nevezvén a Dontól délre élő, visszamaradt magyar *törzseket*), *Álmos egy fejedelemmé* választásához és ami ezzel azonos, a mi magyar népünk egységbe forrásához semmi köze sem volt.

Hogy lehetséges akkor mégis az, — amint az arab írók (később közlendő) feljegyzéseiből kitűnik — hogy a kummagyarság mégis ugyanazon a fejlődési meneten ment keresztül, mint a mi honfoglalóink. Hogyan, hogy a kummagyaroknál. ugyanazokkal a méltóságnevekkel, ugyanazzal a kettőskirálysági intézménnyel⁹⁷ találkozunk a X. és XI. század fordulóján, jó évszázaddal a szétszakadás után, mint nálunk.

Hogy ezt a jelenséget megérthessük, elsősorban a Magyar törzs szerepéről kell beszélünk.

Miként említettük, a törzs politikai alakulat. Pusztai népeknél máról-holnapra kisebb-nagyobb sikerek, vagy balsikerek hatására növekedhetnek, vagy széteshetnek a törzsek keretei. A törzsek nemcsak a törzsi keretben élő nemzetségek (és családok) természetes szaporulatával növekednek, illetve fogynak, hanem sokkal inkább a hozzájuk csatlakozó, a törzsi keretbe beilleszkedő idegenekkel.

A nyugati türkökről például tudjuk, hogy 568-ban, Zemarhosz idejében négy törzset számláltak, míg nyolc év múlva, 576-ban, Valentinus ottjártakor már kétszeresére emelkedett a türk törzsek száma.⁹⁸ Pusztai lovasnépeknél a törzsek olyanok, mint bizonyos egysejtű véglények: növekesznek, óriásira duzzadnak és szétszakadnak, kettéhasadnak, vagy fordítva: több apró törzstörredék új törzzsé egyesülhet. De amint szükséges az, hogy annak a szétszakadt sejtnek mindegyik felében benne legyen az a kis mag amely az *új sejt* további életének éltető eleme, irányítója, motorja és vezérműve lesz, épp úgy szükséges az is, hogy a hatalmasra nőtt törzs mindegyik különvált felében jelen legyen olyan vezérférfiak, akik a törzsi élet folytonosságának, a vezető hatalom megszakítatlanságának biztosítékai, akik az új törzs magját alkotják.

Megesik, hogy egy túlméretezett törzsből bizonyos ellen-
tées érdekek szerint külön és egymással szemben álló nemzet-
ségi csoportok alakulnak ki. Ha ilyen ellentétek is közrejátszo-
tak a szétszakadásban, akkor még a törzsek neve is megvál-
tozhatik.

Kérdés, van-e bizonyítékunk arra, hogy a magyarságnál a
törzsek szétszakadása egyáltalán bekövetkezhetett. Igen: Baski-
riából, (Magna Ungariából) öt olyan törzsnek a nevét ismerjük
(*Magyar, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kéri*, amelyek honfoglaló
törzseink között is szerepelnek.

A Magyar törzs már igen régen magához ragadhatta a
vezetőszerepet. Erre vall az, hogy Chorenei, már az V. század
derekán *kumu-magyarnak* mondja népünket s ugyancsak ezt ta-
núsítja a VI. század első harmadából/Mogyeri fejedelem'neve
is. Bár a baskir-magyarság elszakadásával a Magyar törzs is
vesztett erejéből, mindamellett olyan többségben maradt a töb-
biekkel szemben, hogy hatalmi fölénye semmi csorbát sem szen-
vedett. Ügy látom, a Magyar törzs olyan népes és gazdag volt,
hogy legeltető területeik nemcsak a Dontól északra eső vidéken
voltak, ott, ahol Álmos gyula is tanyázott, hanem a déli része-
ken is. Így történhetett meg, hogy az erőszakos besenyő lökésre
a vezető törzs szétszakadt. E gondolat ellen az az ellenérv merült
fel, hogy ebben az esetben a törzsnek meg kellett volna semmi-
sülnie. Szerintem ez a veszedelem csak abban az esetben fenye-
get, ha az elszakított törzstörzsedék vezetőszerepre hivatott fő-
nemesség nélkül maradt. Ha azonban vannak közöttük olyan
hivatott egyéniségek, akik a törzstörzsedék összefogására, erőinek
egyesítésére és a politikai vezetésre alkalmasak, akkor nem követ-
kezik be szükségszerűen a törzstörzsedék pusztulása vagy más tör-
zsekbe olvadása, hanem új erőre kapva, megifjodva, új vezérek
igyekezetével alakíthatja ki az új keretek között jövőjét.

Esetünkben minden jel egyöntetűen arra vall, hogy a Ma-
gyar törzs másodszor is kettészakadt. Ez a legelemibb szükséges
és elegendő feltétel annak megmagyarázásához, miért nem puszt-
ult el, miért nem esett szét atomjaira a visszamaradt kummagyar
nép és miért tartotta meg továbbra is népnevét Magyar törzs

névét. Van emellett egy másik súlyos érvünk is, amely feltevésünk mellett szól: Mi juttatta vájjon annakidején, még talán a Krisztus születése körüli időkben a Magyar törzs kezébe a vezető szerepet? Bizonyos szakrális hatalom; amelyet a többi törzs is egyöntetűen elismert. Ennek a szakrális hatalomnak a szerepe és döntő jelentősége éppen Álmos gyula egyfejedelemmé választásában csúcsondott ki. A szétszakadás után, minthogy a Magyar törzs egyik része Kummagyáriában maradt, (amire kétségtelen bizonyítékunk a Kuma mentén található sok „Magyar” alakú földrajzi név), természetes, hogy ezt a hatalmat a törzs továbbra is megtartotta. Ám nem lehet vitás, hogy ennek a hatalomnak, éppen szakrális jellege miatt, nem volt az egész törzs bármelyik fia birtokosa, hanem az Álmos gyula családjának, az Ügek-ivadékoknak kezében összpontosult.

Ez az a logikai kapcsolat, amely megérteti velünk azt, amit XXII. János bullája Gyeregyán fejedelemről mond. Az ugyanis kétségtelen, hogy a Magyar törzs kettészakadt, az sem vitás, hogy a hatalmat, a vezetést továbbra is kezében tudta tartani. De ez csakis úgy volt lehetséges, ha a Kummagyarság vezetése továbbra is az Ügek-ivadékok, mint az ősi eredetű szakrális hatalom letéteményeseinek kezében maradt. A részletekre vonatkozóan tág tere nyílik a képzeletnek. Ott élt-e közöttük valaki Álmos családjából, vagy Álmos utólag küldött valakit oda, nem tudjuk. De — Konstantinos császár híradása nyomán — kétségtelennek látszik, hogy Álmos és Árpád még évtizedek mulya is kisugározta szakrális hatalmának erejét az elszakadt kummagyar népre.

Logikai okfejtésünknek végeredménye tehát az, hogy *a poktkat vezetés, a főhatalom a kummagyarságnál is a Magyar törzsnek, illetve az Ügek-ivadékoknak, mint a szakrális hatalom egyetlen örökösének és birtokosainak kezében maradt.* Csakis így érthető az, hogy a kummagyarság hatalmi berendezkedése hű tükörképe a mi honfoglalóinkénak, valamint az, hogy *Gyeregyan fejedelem*, (mert ki mástól tudhatta volna azt XXII. János. Ő a pápa előtt *„Magyarország katolikus fejedelmei és ki-*

rályai leszármazottjának” vallotta magát. Ezt mint Ügek-ivadék jogosan tehetete is.

Így érthetővé vált az, hogyan tudta ez az elszakított néprész ugyanazt a fejlett politikai életformát villámgyorsan kialakítani és továbbörökíteni, amelynek a IX. században már az egész magyarság birtokosa volt. A nép élén szakrális fejedelmek állottak, akiket elhivatottságuk, rátermettségük, nevelésük egyaránt alkalmassá tett erre a szerepre.

Tudjuk, hogy a X. század derekán Tormás (Termacsu), Árpád fia, Tarkacs unokája, tehát Almos ükunokája, mint fiatal vezér, követként Konstantinos császár udvarában járt. Kísért a gondolat, vajjon nem voltak-e ilyen előkelő személyek, Ügек-nembeliek azok között a követek között, akik a kapcsolatot oly sokáig, mintegy 100—120 évig fenntartották a kettészakadt magyarság két ága között. Vajjon nem láthatták-e el Nyugatról tanácssal a keletieket, vajjon nem lehettek-e bizalmas, családi jellegű megbeszélések, ha történetesen a két különböző, messze vidéken élő egyvérek, a szakrális hatalom letéteményesei összelátálkozhattak? A kummagyarság történetében megnyilatkozó biztos politikai vonalvezetés arra enged következtetni, hogy ezek a gondolatok nem tartoznak feltétlenül a lehetetlenségek közé.

A korai arab-perzsa kútfőkből arról értesülünk, hogy a X. századi kummagyarság vezetése a *kündü* és a *gyula* kezében volt. Ibn Batuta pedig már határozottan fejedelemnek mondja Gyeregyánt. (Sajnos, az id. bulla a fejedelmi címet egyáltalán nem közli.) A baskir-magyarokról tudjuk, hogy 1330 táján a *tarjkhán (tarján)* méltóság még megvolt náluk,” ezt azonban nem tartjuk mérvadónak a kummagyarság politikai berendezettségére vonatkozóan. A kumai magyarok hasonlíthatatlanul közelebb voltak Nyugathoz, élénk kapcsolataik voltak Bizánccal és a szomszédos államokkal, hogy úgy mondjam, benne éltek a világban, az élet sodrában, hisz országuk Eurázia egyik fő ütőerén terült el. Nekik tehát a magasabb politikai-, hatalmi formát illetően példák bőségesen álltak rendelkezésükre, ideértve természetesen azt a hatalmi rendszeri átalakulást is, amely Szent Istvánnal hazánkban ment végbe. Ezért tehát, bár semmi közelebbit sem

tudunk erről mondani, elfogadható Ibn Batutának az a közlése, hogy *Gyeretyán már a XIV. századbeli fogalmak szerinti fejedelem volt.*

Sőt ennél is többet mondanak a Lateráni regesztagyűjteményből közölt idézet sorai: ezek szerint Gyeretyán tekintély dolgában kitűnik a környező népek fejedelmeinek, vezéreinek sorából. A magunk részéről nem szólhatunk a dologhoz, de álljon itt *Arendt* professzornak a véleménye, amely annál is illetékesebb szemünkben, mert ez a kiváló orosz tudós XXII. János bulláját nem ismerte (legalább művében nem említi) s így nem valószínű, hogy a fenti közlés befolyásolhatta volna. *Arendt* a már említett tanulmányát így fejezi be: „Az eddigieket összefoglalva tehát arra az eredményre jutottunk, hogy az észak-kaukázusi és a Donec vidéki sírleletek és a szörványosan előforduló régiségek a magyarság kultúrájának emlékei. *Ez volt az a hódító osztály, mely Konstantinos Porphirogennetos Levediájában és a szomszédos népek területein uralkodó szerepet játszott.* Az orosz múzeumok idevágó gazdag anyaga még nem ment át a tudományos használatba. Új ásatások valószínűleg további lehetőségeket fognak nyújtani az itt érintett problémának több oldalról való megvilágítására.”¹⁰⁰

GYERETYÁN — NÉPE MEGMENTÉSÉÉRT

Gyeretyán fejedelem 1330 körül uralkodott, tehát jó száz esztendővel azután, hogy a mongol hatalom megtelepedett a Kaukázusban. Nehéz feladat hárult reá: meg kellett őriznie, óvnia, mentenie népét a mongolokba és más rokon, törökfajta népekbe való beolvadás veszedelmétől. Emellett nem volt független úr, hanem mint elődjei is száz esztendő óta, hűbéres fejedelem volt. Közvetlen felettese, a mongol főhatalom képviselője vele szemben a kipszaki kán volt. Az ő korában *vélet^{en}* igen belátó, méltányos és igazságszerető férfi üt Kipszak-í?J?Jlⁿ: Üzbég kár! „a nagy szultán”.

Az elmongolosodás veszedelme nem is annyira a vérségi oldalról fenyegetett, hisz a hódítók elenyésző számban lehettek

a kummagyarok között, sokkal inkább kellett tartani az iszlámtól, mert az gyökereiben kezdte ki a magyar lelket és a magyar öntudatot. Magyar városában mindössze két ferences kolostor és templom, ezzel szemben hét mecset volt. A városban mohamedán papnövelde is működött a tiszteletreméltó Mohammed al-Bathai-hij felügyeletével. Az intézetben 70 legényke készült a papi pályára, ezzel szemben kimagasló esemény, amikor a ferences zárdákban működő hittérítők — külön pápai rendeletre — 24 főnyi utánpótlást kaphatnak.

Gyeretyán fejedelem látta és felmérte azt a veszedelmet, amelyet az iszlám jelentett. A főurakat kikezdte az új vallás, a nép — ha éjjel titokban is — elvitte ajándékait a mohamedánus kolostorokhoz. Sőt maga Gyeretyán sem volt ment az iszlám hatásától: bár keresztény volt és pártolta is a katolikus hittérítőket, többnejűségben élt. De ez emberi vonás, az ugyancsak kereszténynek számító cserkesz fejedelemnek Matrikában (Taman) 1235-ben kereken száz felesége volt.¹⁰¹ Altalánosságban azt látjuk, a magyar romok ezideig történt kutatása csupa olyan emlékeket hozott felszínre, amelyek a mohamedánizmus igen nagyarányú eltérj edettségére vallanak a városban. Ez a kép azonban nem megbízható, mivel amikor Timur Magyarat leromboltatta, csapatai az arab és mohamedán vonatkozású palotákat megkímélték, viszont az ásatások is ezeknek a palotáknak a romjai között történtek. Tiszta képet ezen a téren is csak Magyar rendszeres felásatása után nyerhetünk.

Gyeretyán bölcsen és világosan látta, hogy a mongolokkal nem szállhat szembe fegyverrel, de megtalálta azt a fegyvert, amely a kummagyar népi öntudat érintetlenségének egyetlen lehetséges záloga volt: A katolicizmust óhajtotta és szegezte is szembe az alattomosan hódító mohamedánizmussal. Ebben a tekintetben nagy a hasonlóság Gyeretyán és Szent István között. Az utóbbi, hogy népe fennmaradását a nyugati művelődési körben biztosítsa, a keleti hagyományok elvetésével a kereszténység oltalmára bizza népét, lélekben hasonítani, átformálni igyekszik azt Nyugathoz. Gyeretyán, hogy Kelettől óvja meg népét,

a nyugati kereszténységet óhajtja felhasználni páncélul a Félhold ellen.

Elgondolása mindenesetre helyes és nagyvonalú. Nem volt hirtelen ötlet születtje, mert a terepet előkészítettnek kell tekintenünk. Már hetven éve ott dolgoztak a dominikánusok és a ferencesek a kaukázusi magyarság földjén, amikor sor került Gyerytyánnak Avignonhoz intézett kérelmére. Miként a zárda-jegyzékekből kitűnik, már legalább jó évtizeddel korábban két állandó kolostoruk is volt Kummagyariában a ferenceseknek, de nagy a valószínűsége annak, hogy azok már a XII. század végén is megvoltak.

A terepet tehát ebből a szempontból a két kitűnő szerzet hittérítői igen jól megmunkálták. A terület leginkább a ferenceseknek volt kezük ügyében, hisz a szomszédságban, mint például Asztrahányban, a cserkeszföldi Sybában, a tatárországi Armalechben, Arméniában, Georgiában, Krimben már ekkoriban is több évtizedes múltra visszatekintő, virágzó ferences püspökségek működtek, nem is szólván arról, hogy az egész tatárországi vikária vezérkara a szomszédos Kaffában székelt.

Gyerytyán fejedelem bizonyára a legmegértőbb helyhez intézte kérését, mert János pápa a keleti hittérítések ügyét különösen szívén viselte. Igen nehéz időkben, az avignoni tartózkodás hatodik évében, eléggé különös előzmények után került a pápai trónra. V. Kelemen halála után ugyanis az olasz és francia bíborosok között támadt ellentétek miatt két évig nem bírt a konklávé megegyezni az új pápa személyében. Végre 1316 aug. 7-én pápává választottakba francia ossai származású Jakob Dueze bíborost, aki *XXII. János* (1316—1334) néven foglalta el a pápai trónt. Az új pápa 72 éves aggastyán volt. Igénytelen külseje, szerénysége, törekenysége nem sejtette azt a hallatlan energiát, amely ebben a kivételes személyiségben lakozott. Törhetetlen munkakedve, uralkodásra született természete, a zavaros viszonyokban tanúsított nagy áttekintő — és gyors ítélőképessége őt tették a leghivatottabbá a pápai trónra. Mint missziós pápa — IV. Ince mellett — egyike a legnagyobbaknak.¹⁰²

A pápa azonnal utasította a semiscanti (szamarkandi)¹⁰³

püspököt, keresse fel útközben Gyeretyánt és beszélje meg vele a szükséges részleteket. XXII. János küldöttje *fr. Mancasole Tamás* dominikánusrendi szerzetes, az újonnan kinevezett szarmarkandi püspök volt.¹⁰⁴

A piacenzai származású Tamás püspök korábbi életkörülményeiről nem sokat tudunk. Annyi bizonyos, hogy már az 1318. előtti években Magyar környékén dolgozott mint hittérítő s így a kummagyarokkal, sőt talán Gyeretyán fejedelemmel is személyes ismeretség kötötte össze. Magyarul is kellett tudnia. Hogy a kummagyariai hittérítők Avignonban személyesen is megfordultak, az a Lateráni regeszta idézetből világosan kitűnik:

„Beszámoltak a pápának az ázsiai magyarok . . . szilárd vallásosságáról” olvassuk Raynaldusnál. Tehát a Kummagyariaiban működött dominikánusok és ferences szerzetesek közül egymásik időközben Avignonban járt és jelentést tett a hittérítést olyannyira szívén viselő pápának a kumai magyarok között elért eredményről. Ugyancsak a hittérítők szóbeli jelentéséből szerzett a pápa tudomást arról is, hogy „tekintély dolgában kitűnik a többiek közül Gyeretyán, a katolikus magyar királyok ivadéka.”

Nem járunk messze az igazságtól, sőt feltétlenül biztosra vesszük, hogy *fr. Mancasole Tamás*, domonkosrendi szerzetes egyike volt azoknak, akik személyesen tettek jelentést János pápának. Erre vall az a tény, hogy Tamás testvér 1329-ben Avignonban tartózkodott és személyéről azt mondja a bulla: „*Thomas . . . Episcopum, Vobis notum . . . providimus destinandum.*” Feltehető, hogy mivel Tamást a kumai magyarok és természetesen Gyeretyán fejedelem is, *személyesen ismerték*, megbízták, járjon közbe a pápánál a magyariai püspökség megszervezése érdekében.

Azonban Gyeretyán — céljának elérése érdekében — feltételeket szab meg a kinevezendő püspökök személyére vonatkozóan. Ezek a feltételek nagyon jellemzőek Gyeretyán emelkedett gondolkozására és fejlett politikai érzékére. Megszabja ugyanis, hogy az illető 1. legyen tudós férfiú, 2. legyen szentéletű, 3. tudjon magyarul, végül 4. példaképpül szolgáljon a többieknek.

Különösen a harmadik feltétel nagyon fontos, mert ebből

az következik, hogy csakis olyan egyén kerülhetett Magyar püspöki székébe, aki olyan huzamos ideig tartózkodott a kummagyarok között, hogy nyelvüket tökéletesen elsajátította. Ez a tény erősen alátámasztja azt a kijelentésünket, hogy a Kummagyariában működött szerzetesek híradását valóban hitelesnek kell elismernünk arra vonatkozóan, hogy *a kumai magyar nép nyelvileg magyar, de a történeti tényekből következően ténylegesen is, a pannóniai magyarsággal egyazon gyökerű nép volt.*

GYERETYÁN KÉRELME AVIGNON SZEMÉBEN

XXII. János pápa szóbanforgó bullájából világosan kiolvasható, hogy ebben a tárgyban ez volt a pápának első írásbeli érintkezése Gyeretyán fejedelemmel. A pápa rendkívüli örömeinek ad kifejezést, ami azonban nemcsak annak a ténynek szól, hogy eggyel több püspökségük lesz a hittérítőknek Keleten, hanem ennél jóval nagyobb jelentőségű oka van.

Az 1300-as évek hajnalán ugyanis Kisásziában, Georgiában és Armeniában már virágzó katolikus püspökségek működtek¹⁰⁵, de már az asztrahányi püspökséget illetően csak 1321-ből és 1357 máj. 24-ről vannak adataink az első érsek kinevezéséről.¹⁰⁶ Valószínű ugyan, hogy az asztrahányi (zarewi) érsekség előzőleg püspökség volt, de erre vonatkozó adatokat Eubel gondos munkájában nem találunk. Mindenesetre nagyon kézenfekvőnek látszik, hogy püspökségi rangot az asztrahányi hittérítői körzet csak a XIV. század legelején, vagy a XIII. század legvégén nyert.

Ugyancsak virágzó hittérítői tevékenység folyt már a XIII. század utolsó negyede óta a Kummagyarriával szomszédos cserkeszek, abkázok, alának földjén, a Taman-félszigeten és a kumai magyaroktól északra eső, tatárok megszállta területeken. Nagy a valószínűsége annak is, hogy itt-ott néhány püspökség megszervezésére korábban is történt bizonyára eredményes kísérlet, de okmányszerűen csak az bizonyítható, hogy cserkeszföldön (Szikiában) 1349-ben, 1366-ban és 1377-ben¹⁰⁷ került sor Syba, »I. Lucucen püspökeinek kinevezésére. Tamanba (Matrika, Mat-

rek) pedig 1349 febr. 22-én nevezték ki az első érseket fr. Joannes O. F. M. személyében,¹⁰⁸ a tatárországi Armalechbe pedig 1342-ben nevezték ki Burgundiái Richardust püspöknek.¹⁰⁸

Ha mindezeket figyelembe vesszük, a következő helyzetkép alakul ki előttünk: Matrikában és Asztrahányban 1320 táján már katolikus püspökségek irányították a hittérítés nagy művét, de a közbeeső és a környező területeken magasabb rangú egyházkormányzati szervek még nem működtek. Magyar városa ebben a tekintetben kitűnő helyen feküdt: elsősorban a matrika-asztrahányi út középpontjában, másodsorban olyan csomóponton, ahonnét minden irányban könnyű és gyors összeköttetést lehetett biztosítani akár az északi tatár síkságok, akár a kaukázusi és kaspimelléki hegyes-dombos vidékek felé. Ha tehát Magyarban katolikus püspökség szervezése sikerülhet, akkor megkönnyítetett a lehetősége annak is, hogy a környező vidékeken további erős hittérítői gócpontokat, életerős fellegvárakat, további püspökségeket szervezhessenek.

A magyar püspökség alapítását tehát úgy kell tekintenünk, mint az első lépést Kaukázia katolizálásának betetőzéséhez.

Hogy a pápa valóban ilyen nagyfontosságúnak ítélte ezt az ügyet, azt abból is látjuk, hogy a bulla a Vatikáni bulla-regeszták közül került elő, vagyis abból a gyűjteményből, amelybe csak egyes országokra és nemzetekre nézve fontos, sőt elvi- és döntő fontosságú bullaszövegeket másoltak be. A döntésnek megfelelő *supplicatio* kivonata megtalálható a lateráni regesztákban, tehát megvan minden lényeges kellék ahhoz a feltételhez, hogy minden kételkedés nélkül kimondhassuk: *valóban hiteles történeti ténnyel állunk szemben.*

Gyeretyán a pápától tanítókat kér, hogy azok a népet a katolikus hit igazságaihoz elvezessék. Tehát nemcsak arról van szó, hogy ő püspökség felállítását szorgalmazza, hanem a hittérítők számának szaporítása, a hithirdetés ütemének fokozása is egyik célja a kummagyar fejedelemnek. Ennek a kérdésnek teljesítése pedig nem kis gondot okozhatott Avignonnak. A keleti hittérítők leveleiből ugyanis általában azt látjuk, hogy azok folytonosan azt kéri a pápától, a rendi generálistól, vikáriustól, a

püspököktől, sőt adott esetben az egyetemes zsinattól is, küldjenek nekik sok, minél több fiatal erőt a meglévők szaporítására, a soraikban dülő betegségek és vértanúságok okozta elhalálozások folytán jelentkező hiányok pótlására. Ez pedig nem volt könnyű feladat, mert a keletre készülő hittérítő szerzeteseknek hosszú éveket kellett nyelvtanulmányokkal eltölteniök és ezen a téren még elegendő tanár sem állott a hittudományi főiskolák rendelkezésére. A bajon részben úgy próbáltak segíteni, hogy elsősorban magyar, német és angol testvéreket küldtek keletre,¹¹⁰ mert ezek egyrészt könnyebben megtanulták a kaukáziai törökfajta nyelveket, másrészt ezeknek a hittérítőknek a hazai-, ill. európai kunok, jászok és besenyők közötti munka révén a kún, alán és besenyő nyelvben már némi jártasságuk volt.

TAMÁS PÜSPÖK GYERETYÁNÁNÁL

Mínt hogy a kathaji helynökség az 1318. évi döntéssel a dominikánusoknak jutott, világos, hogy a nagyhirű nyugati dominikánus egyetemeken különös gondot fordítottak a távolkeleti nyelvek és — viszonyok tanítására. Bizonyára itt készült fel későbbi hivatására fr. Tamás is. Hogy kiváló egyéniség lehetett, nemcsak az bizonyítja, hogy János pápa őt püspökké szentelte, hanem az is, hogy a pápa legátusként megbízta olyan messzireható tárgyalások folytatásával, amilyenek a Gyeretyán fejedlemmel folytatandó eszmecsere is mutatkozott.

Az új püspök őt püspöktársával egyetemben 1330 ápr. 9-én hagyta el Avignont, hogy székhelyére utazzék. A keletre utazó hittérítők és szentföldi zarándokok ebben az időben két útvonalat használtak. Azok, akik vállalták a tengeri utazás kockázatát, leginkább Marseillesben, Genovában, vagy Velencében, a közép-olaszországi hívők Nápolyban szálltak hajóra és Kréta s Ciprus érintésével érték el a kisázsiai partokat. A Kaukáziába igyekvők azonban főleg a velencei hajóstársaságok járataival egyenesen Krimbe igyekeztek s Szoldajában, vagy Kaffában, esetleg a szemben lévő Taman-félsziget Matrika nevű kikötőjében értek partot. A tengeri utazásnál hosszadalmasabb, fárasztóbb, de biztonság-

sabb volt a szárazföldi út. Két főútvonalat használtak leginkább. Az egyik a Duna mentén Szófiába, innét a Marica völgyén át Tráciába, ill. Konstantinápolyba vezetett. A másik — és a távolibb keletre igyekvők inkább ezt használták — Lengyelországon és a déloroszországi, akkor kún (kipcsák) pusztákon keresztül egyenesen a Don folyó torkolatához, Azov városába vitt. Ezek az útvonalak kötötték össze Gyeretyán országát is Nyugat-Európával.

Tamás püspök levelet vitt a pápától az Albors-hegység keresztényeihez. Bajos elképzelnünk, hogy először ezeket ejtette útba. Valószínűbb, hogy mindenekelőtt Gyeretyán fejedelmet kereste fel, majd a Kaukázuson átvágva Sirvánon, Tabarisztánon és Perzsián keresztül, Nisapur, Meshed és Bokhara érintésével jutott el Szamarkandba.

Gyeretyánnal folytatott tárgyalásairól csak annyit tudunk, hogy kielégítő eredménnyel végződtek, mert nemsokára (1334) feltűnik az első ismeretes okmány *fr. Thaddens* magyar püspöknek kaffai püspökké történt kinevezéséről. Mivel valószínű, hogy Thaddeus legalább néhány esztendeig magyar püspök volt és őt ebből a méltóságából helyezi a pápai rendelkezés a kaffai püspöki székbe, nyilvánvaló, hogy nem sokkal Tamás püspök magyar tárgyalása után át kellett vennie az újonnan alapított kumamenti magyar püspökség vezetését.

Hogy milyen érdekesen alakult a magyar püspökség sorsa a Tamás püspök küldetése és Thaddeus püspök Magyarban való megjelenése közötti időben, arról a XIV. fejezetben beszélünk majd bővebben.

Az a körülmény, hogy János pápa dominikánus és ferenc-rendi szerzetesekről beszél Kummagyariával kapcsolatban, nem ellentmondás, mert csak 1318-ban került sor a két szerzetesrend közötti területnek hittérítői körzetekre való osztására; de még ez sem zárja ki, hogy egyesek ott ne maradhattak volna már felépített fészkeikben. Így lehetséges, hogy Tamás testvér is továbbra is Magyar környékén végezte hittérítői munkáját. Bár nem lehetetlen, hogy 1318 és 1329 között Szamarkand vidékére is elvetődött.

FORRÁSOK

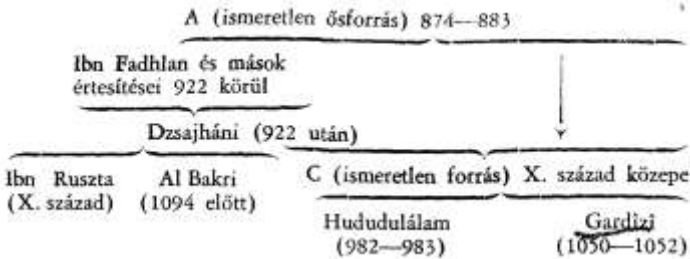
IV.

ARAB ÉS PERZSA KÚTFÓK TUDÓSÍTÁSA A KUMMAGYAROKRÓL

A FORRÁSOK ISMERTETÉSE

A levediai magyarság sorsa és életkörülményei nemcsak Bizáncot érdekelték, hanem a közeli arab birodalmat is. Többszörösen bebizonyították, hogy már a IX. században kellett lennie egy olyan arab (-perzsa) történeti-földrajzi munkának, amely tudósításokat közölt a levediai magyarokról. Hogy tudtak létezésükről, az egészen biztos. *Szallam* tolmács 840—844 között mintegy két hétig utazott a meótisziparti magyarság földjén és erről Ibn Kordadhbehnek összefoglaló jelentése is megemlékezik. Muqaddasi közléséből viszont azt tudjuk, hogy a szamarrai kalifának követe, *ibn Musa le Khovarizmy* csillagász Szallamot megelőzően járt a kazár tarkánál, amikor is szintén kellett valami értesülést kapnia a doni magyarságról.¹¹¹ Hogy melyik volt ez az ősforrásnak tekinthető arab munka, arról eltérők a vélemények. *Marquart* 840 körüli időkből származtatja¹¹² és Muszlim al Garminak tulajdonítja a szerzőséget. *Hómon* szerint talán inkább 874—883 között készülhetett.¹¹³ Ugyancsak szerinte ebből elsősorban Ibn Fadhlán és mások merítettek 922 körül, majd ezek művéből Dzsajháni (922 után). Dzsajháni művét használta forrásként *Ibn Ruszta* (X. század) és *Al Bakri*, míg egy olyan ismeretlen arab forrás is készült a X. század derekán, amelynek szerzője az eredeti ősforrást és Dzsajhánit egyaránt ismerte és használta. Ebből az utóbbiból merített a *Hududulálam* szerzője es *Gardízt*.

Hóman származtatási vázlata így fest:

A szóbanforgó arab kútfők értelmezése körül sokáig a legnagyobb zűrzavar uralkodott, amit az idézett elő, hogy a kútfőket következetesen vagy a pannóniai, vagy a levediai, vagy a baskiriai magyarságra akarták vonatkoztatni. Megnehezítette a magyarázat munkáját az a körülmény is, hogy a szövegekben nem egy helyütt beszúrások, futólagos megjegyzések fordulnak elő. Mindaddig, míg a magyarázatkísérletek tengelyében a későbbi pannóniai magyarság állott, „sem a hazai, sem a külföldi kutatóknak *nem* sikerült (azokra) elfogadható magyarázatot találniuk” állapítja meg *Németh Gyula*.¹¹⁴

Az eredménytelenség alapoka az volt, hogy a kutatók feltételezték, hogy az arab írók — jobb ügyhöz méltó szorgalommal — csupán egymást másolgatták és kényük-kedvük szerint toldottak-rontottak az eredeti, ősi szövegen. Miként rámutattam,¹¹⁵ nem vették figyelembe az eddigi kutatók, hogy már *Ibn Fadhlán* értesítése is abból az időből származik, amikor honfoglaló őseink a Meótság partjáról már rég' elvándoroltak. A többi *is* mind későbbi eredetű. Ezeknek az arab és perzsa íróknak tehát természetszerűen könnyebb volt tudomást szerezniük a Kuban-Kuma síkságán visszamaradt „keleti türkökről”¹, mint Árpádnak tőlük folyton távolodó népéről.

Kutatóink nem egyszer szemére vetik „az arab és perzsa kompilátoroknak gondolkodásuk és kritikájuk megdöbbentő hiányát, amelynek nyomával oly gyakran találkozunk.”¹¹⁶ Tapasztalatom szerint az ókori és középkori írók is, legyenek nyugatiak, vagy keletiek, szerettek gondolkodni és gyakorolták is azt. Miért

ne gondolkodtak volna az arab és perzsa szerzők, amikor éppen az arabokról tudjuk, hogy kitűnő matematikusok, geodéták és csillagászok akadtak közöttük, ami mindenesetre éles logikára és helyes kritikai érzékre vall részükről. Hogy az arab és perzsa kútfők értelmezése körül ilyen zürzavar keletkezett, annak oka nem feltétlenül bennük, hanem talán bennünk keresendő. Nyilván minduntalan nehézségbe ütközünk, ha *egy* történeti feljegyzést nem arra a népre alkalmazunk, amelyről szól. Ezzel magyarázhatók meg a keleti kútfők értelmezése körül felmerült nehézségek is.

Az arab szerzők mindegyike bizonyos közös forrásból merített, de az is biztos, hogy mindegyikük megtoldotta, vagy megjavította ennek a közös forrásnak adatait a maga legfrissebb értesüléseivel. Mielőtt az arab kútfők érdemi tárgyalásába kezdenénk, lássuk magukat a kútfőket. A könnyebb tárgyalás kedvéért szakaszokra bontva, párhuzamosan közlöm Ibn Ruszta, Gardízi és Al Bakri szövegét, míg a Hududulálám vonatkozó részének csak rövid kivonatát adom. Ez az utóbbi perzsa nyelvű földrajzi munka még kevésbé ismeretes a nagyközönség előtt. 1892-ben találta Bokharában *Tumánszkij* orosz akadémikus. Címe magyarul ezt jelenti: „A világ határai vagy országai.” A mű a mohamedán világon kívül Indiáról, Tibetről, Kínáról, sőt Kelet-Európáról is beszél s egyik kis fejezete az arab világgal szomszédos kumai magyarság viszonyaival is foglalkozik. A mű — *Ligeti Lajos* szerint¹¹⁷ Kr. u. 982—983-ban készült, tehát Szent István atyja, Géza fejedelem korában. Reánk tehát semmiképpen sem vonatkozhatik, de még honfoglaló őseink levediai tartózkodására sem, mert akkor valahogy így írta volna meg művét az érdemes szerző: A magyarok valaha, miként a források beszélnek, itt és itt laktak . . . stb. És minden tudósítását múlt időben írta volna meg. De nem ezt látjuk, hanem azt, hogy a jelen (azaz a 980 körüli) viszonyokról szólván, a magyarokat is mint általa ismert népet tárgyalja. Az a körülmény, hogy leírásában az előző források használható anyagát is felhasználja, nem perdöntő. Ugyanez áll szóról-szóra Gardízi és Al Bakri leírására is.

Gardizî és Al Bakri életrajzi adatait és irodalmi munkásságukat bőven ismertette *Kuun Géza gr.* a „Magyar honfoglalás kútfői” c. m. II. fejezetében,¹¹⁸ ezért itt röviden csak annyit jegyzünk meg róluk, hogy az előbbi perzsa író, a mai Kabultól délre élt Ghazna (ma Ghazni, vagy Ghizni) városában. Művét 1051—1052-ben írta. Al Bakri arab geográfus és történetíró. Spanyolországban született, ahol atyja a szevillai fejedelemség kormányzója volt. Ő maga a nagyvezírségig vitte. Meghalt 1094-ben. Fontos tudnunk, hogy értesüléseit könyvekből, illetve kereskedőkaravánoktól szerezte, mert ő maga a spanyol földet sohasem hagyta el.

A VONATKOZÓ SZÖVEGEK

Ibn Ruszîa

A besenyők országa és a bolgárokhoz tartozó eszkilek országa közt van a magyarok első határa (= területe).

2.

A magyarok a törökök egyik fajtája.

4.

Főnökük húszezer főnyi lovasság élén lovagol.

5.

Főnökük neve kündüh (kndh).

Gardhizî

1.

A bolgárok területe és az eszkil terület között, amely szintén Bulgar-hoz tartozik, van a magyarok határa.

3a.

Ezek a magyarok jézushitűek a korhelyek* közül.

4.

Vezérükkel húszezer lovas van.

5.

Ezt a vezért kändühnek nevezik.

Al Bakri

1.

Leírás a magyarok országáról: Ezek a besenyők országa és a bolgárokhoz tartozó eszkilek (eskil) országa között laknak.

3b.

A magyarok bálványimádók.

5.

Királyuk neve kndh.

* Gardizî ezúttal, akárcsak később a bulgárok nevével kapcsolatban, szellemes szójátékot enged meg magának és turkok helyett tárkaranak, azaz „korhelyek”-nek nevezi a magyarokat. Alább a bulgár nevet értelem szerint tréfálkozva „gonosztevőkére másítja. V. ö. Kmoskó¹³⁰ a. id. m.

6.
Ez a név királyuknak a címe. mert annak az embernek, aki felettük uralkodik, neve gyula (glh, gulah) és minden magyar arra hallgat, amit nekik harc és védelem dolgában, valamint egyebekben glh-nak nevezett főnökük parancsol.

Sátraik vannak, a fűvel és a termékenységgel együtt vándorolnak.

8.
Országuk kiterjedt.

10.
Egyik határa a rumiak tengeréig terjed.

11.
Ebbe a tengerbe két folyó szakad, ezek egyike nagyobb a Gaihun-nál. Lakóhelyeik a két folyó közt terjednek el. Ha beáll a tél, mindenki ahhoz a folyóhoz jön, amely a kettő közül hozzá közelebb van. Ott töltik a telet, abban (a folyóban). fiaikat fogva. A téli tartózkodás ott a legmegfelelőbb számukra.

6.
Ez az ő nagyobbik királyuk címe. Azt a vezért, aki az ügyeket intézi, glh-nak neveelik; a magyarok azt teszik, amit a glh parancsol.

7.
Van egy pusztaságuk, amely csupa fű és tágas hely.

9.
Tartományuk hosszúsága és szélessége száz parszanga.

10.
Tartományuk a Rum tengerével határos.

11.
Ebbe a tengerbe két gaihun (folyó) szakad. ők e folyóvíz-(ek) közelében laknak. Amikor eljön a tél, az, aki a folyótól' távolabbra van, a folyó közelébe tér vissza, télen azon a helyen tartózkodnak és halakat fogdosva megélhetésre tesznek

Ez a nép kunyhókban és sátrakban lakik, követve az eső hullását és a fű sarjadzását.

9.
Országuk szélessége száz parszanga, hossza ugyanennyi.

10.
Országuk egyik határa a rumiak országával határos.

12.

Es annak a folyamnak (a partján), amely tölük balkézre esik. a szlávok felé, van egy nép, amely a görögök közül való és keresztény, ezeket *مندر-ék*-nek nevezik. Ezek a magyaroknál számosabbak ugyan, de gyengébbek.

13.

Ami ezt a két folyót illeti (t. i. amelyek közt a magyarok laknak), az egyiket *Itil*-nek, a másikat *Du bú-nak* nevezik. Amikor a magyarok a folyam partján tartózkodnak, szemtől-szembe látják a *مندز-ekéi*.

14.

A *مندز-ek* felett, a folyam partján magas hegy emelkedik, a víz a hegy oldalán fakad (jön ki) és ezen hegy mögött egy keresztény nép lakik, amelyet *مردات-nak* neveznek s ezek, meg a *مندز-ek* között riznapi járóföld van. Ez nagyszámú néo. ruházatuk az arabokéhoz hasonlít, turbán, ing és mellény dolgában. Van kerestük, vetéseik és vete-ménveik, vannak szőlőik is, mert náluk a víz a föld felszínén folvik és földalatti öntözőcsatornák nincsenek. Mondják hogy számuk a rumjakénál nagyobb. Külön nemzetiségűek. Áruforgalmuk nagy része is az arabokkal bonyolódik le.

12.

A másik, a sivataggal szomszédos határunk (területük!) mellett hegység terül el, amelyen . . . » nevű nép lakik, van sok lovuk, lábas jószáguk és szántóföldjük.

14.

E hegység alsó részén, a tengerpart mellett *avgunh* nevű nép lakik, ezek keresztények és az iszlámnak Tiflisz földjével vonatkozásban lévő vidékeivel határosak. Itt kezdődik Örményország. Ez a hegység addig terjed, míg Derbend földjéhez nem ér és a kazárok földjével szomszédos.

15.

Es az a folyó, amely a magyaroktól jobbra esik, a szláv területen van s onnan a kazárok tartományába folyik s ez a másik folyamnál nagyobb. (*Kmoskó* fordításában: Es az a folyó, mely a magyaroktól jobbra van, a saqlab (szlávok) felé halad s onnan a Kharzar tengerbe szakad.)

16.

A magyarok országa fában és vízben bővelkedik, talaja nagyon nedves, sok szántóföldjük van.

16.

A magyarok tartománya csupa fa és láp és földje nedves.

17.

A velük szomszédos összes szlávok fölött uralkodnak és nehéz adókra kötelezik őket, ezeket foglyokként tartják.

17.

Ok a szlávokat mind leigázzák, s a szlávokra állandóan terményadókat rónak ki, s őket öszvéreiknek tekintik.

18.

A magyarok tűzimádók.

18.

A magyarok tűzimádók.

19.

A szlávok ellen támadásokat intéznek, és a foglyokkal a tengerparton mennek, míg a rumiaknak *krX* nevű kikötőjébe nem hozzák azokat.

19.

S a *Yuzz*, *saglab* és *rus* ellen vonulva, onnan rabszolgákat hoznak, a rum-hoz viszik és eladják.

20.

A kazárok állítólag annakelőtte a magyarok és más szomszédos népek ellen sáncokkal védekeztek, hogy országukat tőlük megvédjék,

21.

mikor azután a magyarok a foglyokkal >efZ be érnek, elébe jönnek a rumi-ak és ott kereskednek, a rab-szolgákat átadják nekik és azok fejében rumi brokátokat és takarókat kapnak.

22.

Ezek a magyarok jó külsejű, tekintélyes emberek. Ruházatuk brokát, fegyvereik ezüstösek és gyöngyökkel kirakvák. Állandó portyázó háborúkra indulnak a saqlabiján ellen. A magyaroktól a saqlab-ig tíznapos út van. A saqlab bambái között van egy város.

A *Hududulálam* minket érdeklő részének rövid kivonata Ligeti közlése alapján¹¹⁹ a következő: A magyaroktól keletre egy hegység nyúlik, délre egy *vulundur* nevű keresztény nép lakik, nyugaton és északon a ruszok tartományaival szomszédosak. A magyarok országában körülbelül 20.000 ember lakik, királyaikat *dzsula-mk*. nevezik. Az ország hosszában 150 paraszanga, szélességében 100 paraszanga. Télen annak a folyónak a partján élnek, amely a ruszoktól választja el őket. Ilyenkor halásznak és halból élnek. Az országban rengeteg fa és a folyóvíz. A magyarok igen gazdagok, jó arcúak és tiszteletet, félelmet gerjesztenek. A körülöttük lakó hitetlenekkel örökké háborúban állnak és mindig ők győznek.

Már az eddigi kutatók is nagyjából vallották, de *Németh Gyula* határozottan kimondja, hogy az idézett keleti kútfőben a magyarságnak több, egyidőbeni hazájáról van szó.¹²⁰

Az 1. szakasz kétségtelenül a baskir-magyarok uralvidéki hazájára utal. *Ibn Ruszta* és *Al Bakri* nem hagynak e tekintetben semmi kétséget sem, és talán lehetséges, hogy *Gardizi* leírásában is az elsőnek említett „bolgárok” szó elírás „besenyők” helyett.¹²¹

Még tökéletesebben kiviláglik ennek a magyaráztatnak helytálló volta abból az *Al Balhi-től* (†934) származó *feljegyzésből*, amelyet *Istahri* és *Ibn Haukal* átdolgozásából ismerünk: „Kétféle *basdzird* (magyar) van. Az egyik szorosban az oguzok határánál lakik, a bolgárok mögött. Mondják, hogy számuk kétezer emberből áll, kiket úgy megvédenek erdők, hogy senki sem tud rajtuk erőt venni. A bolgárok alattvalói. A többi *basdzirtok* (*Ibn Haukal*: a *basdzirtok* legnagyobb része) a besenyőkkel határosak, ők is a besenyők törökök, és közeli szomszédai a bizánciaknak.¹²²

Hogy *Al Balhi* tudósításában valóban a baskiriai magyarokról és nem török nyelvű baskirokról van szó, azt már *Németh Gyula* kétséget kizáróan bizonyította,¹²³ így ezzel a kérdéssel itt tovább nem foglalkozunk, csupán számukra vonatkozóan tesszük az alábbi megjegyzéseket: Ha igaz is a 2000 főnyi lélekszám, az csakis a baskir-magyarok hadi létszámára vonatkozhatik, amiből viszont következne, hogy összes lélekszámuk az időben 20—25 ezerre rúgott.

Julianus jelentéséből tudjuk azonban azt, hogy 1223—1235 között a tatárok háborúskodtak az uráli baskir-magyarokkal és ezekben az ütközetekben az első összecsapások a magyarok győzelmével végződtek. 2000 főnyi sereggel a tatárokon nem arathattak volna győzelmet uráli véreink, valószínű tehát, hogy az *Al Balhi*-féle tudósítás nem 2000, hanem 20.000 főt említett, tehát két töményt, ami 200—250.000 lélekszámnak felel meg.

Sokkal több vitára adott alkalmat a tudósítások másik része.

A kutatók véleménye térbeliség tekintetében megoszlik Etelköz, Levedia, a Duna—Tisza köze és a Kaukázus északkeleti lejtőjének vidéke között. A kérdés megoldása olyan történet-földrajzi feladat, ahol a két tudományág körébe vágó kritériumok egyaránt súlyosan jönnek számításba. Kíséreljük meg mindenekelőtt a rendelkezésre álló kútfők alapján térben rögzíteni azt a délibb magyarlakta földet, amelyről itt szó van.

Ezt a feladatot csakis akkor oldhatjuk meg sikerrel, ha a 7—21. szakaszokat egyértelműen tudjuk magyarázni, különös tekintettel a döntő jelentőségű nép- és tulajdonvevekre. Helytelenül cselekednénk, ha ezúttal bizonyos szempontokat előtérbe helyeznénk másíknak rovására és ha bizonyos *a priori* feltevésekből indulnánk ki. Ezért nem vezettek kielégítő eredményre az eddigi szövegmagyarázatok sem. Az előttünk álló feladat megoldásában nagyon hasonló egy több ismeretlenű egyenletrendszer, vagy egy többpontos kiegyenlítés megoldásához, amennyiben egyidejűen minden feltételt és minden követelményt, maradék- és feltevések nélkül, szigorúan a tények alapján kell ki-
elégítenünk.

Mielőtt további részletekbe bocsajtkoznánk, kiemelem, hogy történetírásunk *Ibn Ruszta* leírását Konstantinos Porphyrogenetos adataival egyetemben a magyar őstörténet legbecesebb forrásai közé sorolja.

Németh Gyula szerint:¹²⁴ „Konstantinos és Ibn Ruszta. . . a magyarok levediai hazáját írták le, ahol a magyarok a IX. század elejétől 889-ig tartózkodtak.”

„Ibn Ruszta leírásához még megjegyzem, hogy ebben semmi tévedés, semmi félreértés nincsen, ez a magyar őstörténet egyik legvilágosabb forrása. Csak egy sajátságos dolog van benne, t. i. az, hogy a szláv foglyokról szóló rész két helyen egy-egy oda nem illő beszúrással meg van szakítva. Egyszer azzal, hogy „a magyarok tűzimádók”, egyszer meg a kazár erődítésekről szóló mondattal. (Az előbbi beszúrással ugyanígy van Gardizinál.) Ez azonban a tudósítás értékéből nem von le semmit, egyszerűen az író, a másoló, vagy a — mindenesetre közelkorú — interpoláló figyelmetlenségének következménye.”

Minden jel arra vall, hogy Ibn Ruszta valóban a levediai őshazáról beszél, de éppen mert erről van írásaiiban szó, fel kell tételeznünk, hogy tudósítása a 889. év előtti időkből keletkeződik.¹²⁵

A fenti idézetben említett „értelmetlen beszúrásokra” a későbbiekben, az egyes szakaszok tárgyalása során még visszatérünk.

AZ ABKÁZ ÉS ALÁN NÉP NEVE

Most térjünk át Gardízi és Al Bakri tudósítására és minde-nekelőtt a népneveket vegyük sorra.

Az *avgunk* nevű népről Marquart sikertelenen bebizonyította, hogy azonos a Kaukázus gerincétől és a Don-Kubán vidékétől délre a szikhek szomszédságában, a Fekete-tenger partvidékén lakó *abkáz* néppel, Abkázia lakóival.¹²⁶ Ugyancsak ő fejtette meg, hogy a leírásokban szereplő ...» népnév a pont elhagyásával *jtsz-núu* olvasandó és ez nem más, mint az , alánokrégi neve.¹²⁷ (Ezt úgy kell értenünk, hogy ha az arab *η* betű jegyében szereplő diakritikus pontot elhagyjuk, a betű már nem «-et jelent, hanem így olvasandó: *asz*. Ez az *ász* >*jász* szó tehát az alán (összét) nép legősibb neve.)

Németh Gyula viszont rámutat arra, hogy annak, aki a hanyag írású arabbetűs szövegek olvasásában otthonos, nem kerül fáradságába, hogy a Gardízi által említett *nndr(z)*. ill. *mrdal* népnévben ugyancsak az alánok, ill. az abkázok nevére ismerjen. Ugyanis *nndr* az *as*, *mrdat* pedig az *avgaz* népnév elírása.¹²⁸

Elég itt Németh Gyula id. kitűnő munkájára (HMK) utalnom, ahol bőven megokolja a szerző, miért és hogyan lehetett a mindkét szövegben szereplő hegységet (főleg az említett népnevek alapján) a Kaukázussal azonosítanunk.

Melich a *nndr* népnévet *nandur-nak* olvasván, azt Nándorfehérvárral (Beograd) azonosítja,¹²⁹ amit *Kmoskó* örömmel el is fogad.¹³⁰ Az említett azonosítás után nem volt nehéz *tnoskó-nzk* arra a gondolatra jönnie, hogy a *mrdat* népnevet

a horvát népnévvel azonosítsa.¹³¹ Hogy ezek a tetszetős és nyelvészeti szempontból talán nem is egy érveléssel támogatható elgondolások miatt teljesen tévesek, a későbbiekből kiderül.

ITILÉSDUBAFOLYÓNEVEK AZONOSÍTÁSA

Térjünk át most az *Itil* és *Duba* folyónevek azonosítására. A két folyónév körül az eddigiekben rengeteg vita folyt. Az alábbiakban összeállítom az eddigi kutatók véleményét.

Szerző szerint	Itil megfelelője	Duba megfelelője
Thury ¹²⁸	Don, vagy Dnyeper	Duna
Roesler ¹²⁹	Dnyeper	Bug
Hunfalvy ¹³⁴	Dnyeper	Bug
Fehér G. ¹³⁶	Dnyeper	Don
Marquart ¹³⁸ és Schnetz J. ¹³⁷	Don	Kuban
Melich J. ¹³³	Don	Volga, vagy más nagyobb délorsz folyó (Dnyeper?)
Hóman B. ¹³⁹	Don	Ak Tuba
Zichy I. gr. ¹⁴⁰	Etelköz egyik folyója	Duna
Kuun G. gr. ¹⁴¹	Nagyobb délorsz folyó, esetleg a Dnyeper	Duna (vagy Bug) ¹⁴²
Kmoskó M. ¹⁴³	Volga	Duna
Németh Gy. ¹⁴⁴	a kútföket tárgyalja, de az azonosítás kérdésében nem foglal állást.	

A fenti összeállítás nagyon jól megvilágítja, mennyire eltérők, mennyire meg nem állapodottak voltak a nézetek a két főiyónév körül. Hogy melyik szerző mire alapítja nézetét, azzal itt nem foglalkozunk, az id. munkákban megtalálja a szükséges részleteket az olvasó. Nem mellőzzük azonban megemlíteni Kmoskó nézetét. Szerinte az a két folyó, amelyikről itt szó van, a Duna és a Tisza (!), az utóbbinak a neve azonban nyilván kimaradt valahogy Gardízi leírásából, ellenben ehelyett, — miért, miért sem, — belekeverte abba az Itilt. Erről viszont Kmoskó elismeri, hogy Gardízi és Ibn Ruszta szerint az Itil, vagyis a Volga a Khazar tengerbe szakad.¹⁴⁵ Természetes dolog, hogy Kmoskó, ha már elfogadta a „nandur” = Nándorfehérvár — és kigondolta a mrdat = horvát azonosítást, kénytelen volt a Duba = Duna azonosítás mellé a hiányzó Tiszát is feltételezni. Minderre pedig — úgy látom — a 3/a. szakasz általa megadott helyes fordítása készítette.

Rövidség kedvéért bizonyítani kívánom a következőkben, hogy az *Itil* = *Voga*, viszont *Duba* — *Kuban*.

Az Itil folyó a Volgát jelenti, mert

szláv (orosz) területről kazár területre lép és a Kaspi-tóba szakad (15. szakasz),

nemcsak a Volga folyót, hanem még a mellette fekvő kazár fővárost (a mai Asztrahány őst) is ezidőben *Itil-nék* nevezték.

Ogotáj hadiparancsa a Volgát szintén *Idil* néven említi.¹⁴⁵

Julianus szerzetes második útjáról írt sajátkezű levelében említi, hogy a tatár hadsereg egyik része „... az *Ethyl* folyótól Oroszország határai mentén, keleti irányból Szuzdáíhoz közeledik”. Az *Ethyl* itt a Volgát jelenti.¹⁴⁷ Ugyancsak *Rubruk* is (bőv. 1. alább) *Etília* néven a Volgáról beszél.*

* Nem mellőzhetem, hogy itt ki ne térjek *Melich* álláspontjára. Mehch az Itilt a Donnal azonosítja¹⁴⁸ s szerinte ez az azonosítás azért helyes, mert a krónikának a XIII—XIV. századra *Jluvius Ethul id est Don*” értesítése hiteles. (M. Ny. 1936. 346. 1.) A tatárok ezidőben a Dont tehát Etilnek nevezték.

Tegyük azonban fel a kérdést, miért ragadt a Donra is az Ethil

5. Az Itil folyó, mint Európa legnagyobb folyója feltétlenül nagyobb kell, hogy legyen a Duba-nál.

6. *Gardizt és Ibn Ruszta* világosan megmondja, hogy *az Itil a Khazar Tengerbe, azaz a Kaspi-tóba szakad*. Mivel sem a Don, sem a Dnyeper, sem más nagyobb számbajöhető dél-orosz folyó, sem Etelköz egyetlen folyója sem szállítja vizét a Kaspi-tóba, nyilvánvaló, hogy ezek az azonosítások nem helytállóak.

A Duba névben a Kuban folyó neve rejtőzik. Bizonyítása a következő. A kútfők szövegéből* betű szerint kiolvashatók az alábbi tények: a Duba

a) a két említett folyó közül a kisebbik,

b) a magyarlakta területektől balra (nyugatra) esik,

c) partja mentén egyik oldalt magyarok, velük szemben alánok laktak,

d) az alánok felett, a folyam partján magas hegység emelkedik s ebből ered a folyó.

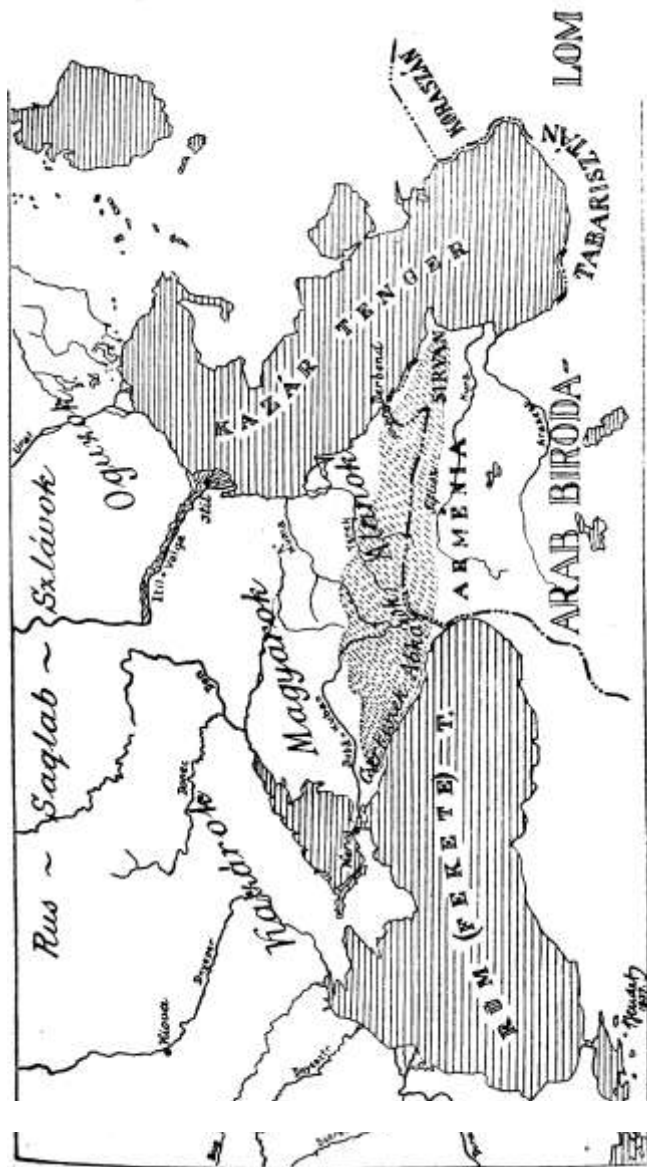
Mindezek olyan félreérthetetlen adatok, hogy csodálkoznom kell, hogyan jöhetett szóba egyáltalán más azonosítási lehetőség is!

A Duba név a Kuban folyót jelenti, mert:

1. A 15. szakasz alapján világos, hogy a Duba a két említett folyó közül a kisebbik, tehát nem lehet azonos az Ak-Tubával. Ugyancsak az említett szakasz alapján: ha a két folyó közül a nagyobbik (amint láttuk, az Itil = Volga), *jobbra* (azaz keletre) esik a magyar vidékektől, a Duba pedig *balra* (ZZAZ nyugatra); (1. Gardízi 12. szakasz) és ennek a folyónak a partján laktak az alánok (nndr, as) nyilvánvaló, hogy nem lehet azonos. a Duba a Don-nal sem.

A Dunáról — miként ez látnivaló — ebben az esetben, bármilyen kézenfekvő magyarázatnak is tetszik a Duba = Duna azonosság, (amennyiben csak egyetlen diakritikus pont más elhelyezését kívánja meg),¹⁵⁰ még csak szó sem lehet.

név, amikor a X—XIII. században elsősorban a Volgát illette az! Azért, mert a Don folyót sajátos vonalzása miatt a Volga (Sztálingrád alatti) kiágazásának tartották, amilyen mellékága a Volgának az Ak Tuba is. (Bővebben ezzel a kérdéssel nem foglalkozom, de rámutatott már erre a tévedésre Fehér Géza is.)¹¹⁹

A kaimai magyarországi bazília Gardizi és Al-Buhārī szerinti.
 (Terv. és rajz. Bendefy L.)

2. Az alánok a Duba egyik partján laknak. (G. 12. szakasz). A folyam partján találkoznak össze a magyarok alán szomszédaikkal. (G. 13. szakasz). Az alánok *felett* magas hegy (a Kaukázus) emelkedik, a hegy *mögött* (G. 13. szakasz), ill. a *hegység alsó részén, a tengerpart mellett* pedig (Al Bakri 14. szakasz), tehát a hegység túlsó oldalán, az abkázok országa terül el.

3. Amit Gardîzi az alánokról, és mindkét szerző az abkázokról mond, tökéletesen megfelel ismereteinknek. *Vszevolod* összet tanulmányaiában arra a nagyon valószínű következtetésre jutott, hogy az alánok hazája a régmúltban sokkal nagyobb kiterjedésű volt, s nyugaton még a Kuban felsőfolyásának vidékét is magába foglalta.¹⁵¹

4. Kiindulva az abkázok és Abkázia pontos leírásából (Al B. 14. szakasz) nyilvánvaló, hogy az alánoknak a hegység északkeleti oldalán kellett lakniok (a két népet csak 10 napi út választotta el egymástól) (G. 14. szakasz), és azért ilyen sok, mert az utasnak a Kaukázus gerincét kellejtt megmásznia! Másik adatunk, hogy a *mndr* — alán nép a Dup. partját is megszállva tartotta, tehát sem a Donról, sem a Dunáról nem lehet szó, hanem egysesygedül *a Kuban felsőszakaszáról*.

5. A szóbanforgó keleti forrás eddigi magyarázóit megtevesztette az a kitétel, hogy a Duba folyó a magyaroktól balkézre, a szlávok felé esik (G. 12. szakasz). Ezek után azt hiszem, ez a kitétel is világos lett előttünk: miként az Itilt úgy határozza meg a szerző, hogy az a *szláv, azaz orosz (varég)* területről folyik a kazárok földjére, ugyanígy itt „a szlávok felé” meghatározás csak az égtáj: „északnyugat” megadásának elkerülésére szolgál.

Teljesen világos lesz előttünk a tétel, ha az arab író, (inkább az arab szemlélő) helyébe képzeljük magunkat. Az arab birodalom határán állunk, mondjuk, fenn a Kzsbsbeg csúcsán, és letekintünk a lábunk alatt, északi irányban elterülő lapályra. (L. a térképet!) Látjuk a Kaspi- és a Rum-tenger közén a kum-magyarságot. *Tőlük* balra, balkézre kanyarodik a Taman félsziget felé a Kubán (= Duba). A magyaroktól északra három

népcsoport tűnik fel: a Krim közelében a kazármaradékok, a Volgán túl, keletre az ogúzok, és tőlük északra, valamint az előbbi kettő közé ékelve az oroszok (szlávok, rus-ok). Nyilvánvaló, hogy a Kubán (=Duba) folyó a Don vidékéig lehúzódon szlávokhoz esik legközelebb.

6. Világosan kitűnik a Duba folyó Kuban-volta a Gardízi-féle 14. szakaszból: „... az alánok felett a folyam pariján magas hegy emelkedik, a víz a hegy oldalában fakad”. Azaz a Kuban partján emelkedik a Kaukázus és a Kuban folyó ebből a hegységből fakad. Ugyanezt egyetlen más, szóbajöhető folyóról sem írhatta Gardízi, Ez a meghatározás döntően és vitathatatlanul a Duba — Kuban azonosság mellett bizonyít.

A MAGYARLAKTA TERÜLET TÉRBEHELYEZÉSE

Az eddigi eredményekből nem nehéz megállapítanunk, hogy a szóbanforgó két keleti kútfőnek vonatkozó részlete arról a bizonyos harmadik magyarlakta tartományról beszél, amelyet itt röviden Kummagyariának kívánunk nevezni.

A következőkben ennek a magyar országnak határait próbáljuk megvonni a szóbanforgó arab-perzsa kútfők alapján.

A magyarlakta terület határa jobbról és balról, azaz keletről és nyugatról Gardízi szerint az *Itil* (— *Volga*), ill. a *Duba* (— *Kuban*). Délről a tartományt a *Kaukázus gerince*, ill a Terek vízgyűjtő területén az *alánok* földje zárja be.

Al Bakri-nál olvassuk (12. szakasz) a következőket: „... a másik, a sivataggal szomszédos határuk (= területük) mellett hegység terül el, amelyen az alán nevű (. . . n) nép lakik...”

Tehát a magyar területet egyik oldalról a Kaukázus szegélyezi, a sivatag pedig — figyelembe véve az *Itil* és *Duba* azonosításának eredményeit — nem lehet más, mint a *Belső Kirgizpusztáknak nyugati fele*, a Volga és Jergenyi dombok közé eső darabja. Ezt a határsávot kb. a Kuma balparti lapályának szegélye, ill. a keleti hossz. 45°-a jelöli ki. Minthogy azonban nehezen képzelhető el, hogy a ma sem lakott Kirgizpuszták

abban az időben lakhatók lettek volna, fel kell tennünk, hogy a magyarlakta területek északi határa nem nyúlt a Manicsjon túlra, de mint lovasnép, rendszeresen kalandozhattak, sőt csapadékosabb esztendőkből legeltethettek is a Manicsjtól keletre eső területeken is.

Háttra volna Kummagariának határából a Jergenyi dombok déli vége és a Kuban folyó vidéke közé eső szakasz. A tárgyalt keleti kútfők 10. szakasza ezt is tisztázza. Olvassuk u. i. *Gardízz-nél*, hogy a magyarlakta területek egyik határa a rum-iak tengeréig, *Al Bakri-nál* a rum-iak országáig terjed.

Az előző feljegyzésnek az *Azovi-tenger délkeleti partvidéke*re kell vonatkoznia, míg az utóbbi, miként azt már *Zichy is* (ugyan egészen más vonatkozásban) felismerte „... a Krim félszigetre és ennek görög lakosságú városaira vonatkozik”.¹⁵²

Ez a meghatározás teljesen megfelel a *Ravennai Geográfus* leírásának is. Ő *ugyanis Onogoriáról* így ír: „Szintén a Fekete-tenger mellett van (az) az ország, amelyet Onogoriának neveznek, ezt Livanius görög bölcész szabatosabban a Meótság mocsárnak legvégében jelöli ki, állítván, hogy lakosai a szomszéd helyekről valók, de azok barbár szokásukhoz képest szigeteken laknak.”¹⁵³

Azonban a *Ravennai Geográfus Cosmographia*-jának más kézirati példányaiban szigetek helyett többnyire besózatlan halakról van szó:

„... állítván, hogy a szomszéd helyekről tömérdek hallal bír, de barbár szokásuknak megfelelően besózatlanul eszik meg azokat.”¹⁵⁴

A meghatározás tehát kétségtelenül a Meótság partvidékére* utal: mocsaras, ingoványos területre, ahol a halászattal foglalkozó családok a mocsárvidékből alig kiemelkedő, kisebb-nagyobb szigeteken szálltak meg és mivel egész éven át hozzájutottak a friss halhoz, azt besózás nélkül elfogyaszthatták, minthogy nem volt szükségük a tárolásra.

Ugyanezeket a település- és életviszonyokat találjuk meg hazánk neolitikori, alföldi halásztelepein is.

A 10. és 11. szakaszban foglaltak levezetésünkkel szemben

látszólagos óriási ellentmondást tartalmaznak. Olvassuk u. i., hogy „... Tartományuk a Rum tengerrel határos. *Ebbe a tengerbe két folyó szakad...*” Amint láttuk: a Volga és a Kuban.

Ibn Kordadbeh-nél a Rumi tenger a Fekete tengert jelenti.¹⁵⁵ Ez természetes is. Azonban csak a Kuban ömlik a Fekete tengerbe, míg a Volga a Kaspi tó vizét gyarapítja. Ne feledjük azonban, hogy Rubrukig Nyugat nem tudta, hogy a Kaspi tó különálló független földrajzi egység. Márpedig ha ezt az arabok már a X—XI. században tudták volna, lehetetlen, hogy arról Európa ne szerzett volna tudomást.

Mindezek alapján úgy látom, hogy keleti kútfőink eddigi magyarázatait alapos revízió alá kell vennünk.

Zichy id. munkájában¹⁵⁶ arra a következtetésre jutott, hogy „Gardîzî szövege nem más, mint a Levediára vonatkozó ősszövegeknek és az etelközi viszonyokra alkalmazott tudatos átoldozásnak *értelmetlen összeolvasztása.*”

Németh Gyula majdnem hasonlóan vélekedik Gardîzî munkájáról: „... az Ibn Ruszta-féle szövegbe, mely a levediai haza leírását tartalmazta, egy ismeretlen szerző beszúrta a magyarok egy másik, régebbi, kubánvidéki hazájának valami elvesztett régi forrásból való leírását. Ezt a beszúrást Al Bakri meglehetősen híven megőrizte (valószínűleg szokása szerint kivonatolta), Gardîzî — vagy az ő forrása — pedig, talán más források és magaszerezte ismeretek felhasználásával *teljesen eltorzította.*”¹⁵⁷

Nem látom szükségét annak, hogy Gardîzî hitelét ennyire lerontsuk. Abból, hogy az *eddig*i kutatók a szóbanforgó kútfők értelmezésével nem boldogultak, nem feltétlenül következik az, hogy a kútfők valóban értelmetlenek. A kiindulás és a magyarázatok menete is téves lehetett.

Ha fontolóra vesszük az eddigieket, nem nehéz belátnunk, hogy a három keleti kútfő az ötféle magyarlakta terület közül háromról beszél, nevesen Ibn Ruszta: Baskiriáról (Magna Hungaria) és Levediáról, Gardîzî Kummagyariáról, Al Bakri pedig Baskiriáról és, Kummagyariáról (H. Antiqua-Vetus-Maior). Etelközről és a pannóniai Magyarországról egyik leírásban sem történik említés.

Gardízi (1050 körül) időben Ibn Ruszta (900 körül) és Al Bakri (1080 körül) között áll. Ibn Rusztától másfélszáz év választja el. Míg az utóbbi közvetlenül benne élt a besenyő támadások időszakában, Gardízi idejében már a Konstantinos Porphyrogenetos által említett, keletre költözött „türkök” is rendezettebb viszonyok közé kerültek és országuk, hatalmuk, tekintélyük híre mind messzebbre terjedt. Amíg Ibn Ruszta a 885—890. évi események közelében csak a könnyebben hozzáférhető adatokról, így esetleg korábbi kútfőkből a magyarság levediai hazájáról szerezhett tudomást, utódjainak (Gardízi, Al Bakri) már módjában volt, hogy a Kaukázus havas gerincén túl lakó, nyugat felé meglehetősen elzárt *magyar népről* tudósítsanak bennünket.

Hangsúlyozni kívánom tehát, hogy a „Gardízi szövegében található beszúrás” nem valami régebbi, kubánvidéki magyar őshaza leírása, hanem Gardízinek saját tapasztalatai, vagy értesülései alapján készült, a kumamenti magyarok országára vonatkozó feljegyzés.

Al Bakrinál a 12. szakasz olyan lényegesen bővebb elemeket tartalmaz, hogy nem vonhatjuk kétségbe a szóbanforgó szerzőnek Gardízéhez viszonyított további értesüléseit.

A *Hududulálam* szövege az eddigiek alapján teljesen tisztán érthető: a kumamenti magyaroktól keletre lévő hegység a Kaukázus. A tőlük délre lakó, vulundur nevű keresztény nép az abkázok. Tőlük északra és északnyugatra valóban orosz tartományok feküdtek. Az egyöntetűség tehát, ami a terület meghatározását illeti, a három kútfőben tökéletes.

A három kútfőnek „magyarok határa” kifejezése a magyarok által lakott *területeket* jelenti. Az „első határ” (terület) a baskírok által lakott föld. . (1. szakasz.)¹⁵⁸ Minden bizonnyal erről az uralvidéki Baskiriáról tesz említést Ibn Ruszta és Al Bakri. Ehhez kétség nem fér.

Gardízi szövege azonban gondolkodóba ejt bennünket. Igaz ugyan, hogy ha a már említett behelyettesítéssel élünk, tehát ha az 1. szakasz első szava (A bolgárok...) helyébe a

„besenyők” szót tennők, megkapnánk a második két kútfővel azonos értelmet, de — úgy látom — nincs erre szükség.

Gardizî 1. szakasza ebben a formában is kerekded, értelmes egész és azt mondja: a bolgárok, azaz a Rum tenger melletti, dunamenti bolgárok országa és az eszkil terület (azaz a volgai bolgárok földje) között van a magyarok (mégpedig miként láttuk, a kumamenti magyarság) országa. Magyarázatképp hozzát teszi, hogy az eszkilek földje is Bulgárhoz tartozik, azaz ez a föld szintén a bolgár nép birtokában van.

„A magyarok a törökök egyik fajtája” (2. szakasz). Természetszerűleg mindhárom magyarságra vonatkozóan igaz. Ma már nem vitás, hogy a magyarságnak az uralkodó osztálya, tehát az a rétege, amellyel az arab világ egyáltalán érintkezett, bolgár-török jellegű volt.

A KUMMAGYARSÁG VALLÁSI VISZONYAI A X—XI. SZÁZADBAN

A kummagyarság vallásáról keleti forrásaink ezt közlik:

„Ezek a magyarok jézushitűek” (3a. szakasz).

„A magyarok bálványimádók” (3b. szakasz).

„A magyarok tűzimádók” (18. szakasz).

Az első pillanatra homlokegyenest ellenkező állításnak látszik ez a háromféle tudósítás, pedig végeredményben mind a három igaz és jól megférnek egymás mellett.

A Pontusvidék képe ebben az időben, vagyis az V—XIII. században nagyon kevert volt. A Fekete-tenger és a Kaspi-tó közén, valamint a partok környékén minden irányban nagyon sok és sokféle népség gyűlt össze. Ezek különféle vallási tanokat hoztak magukkal. Emellett Kaukázia, minthogy két igen fontos transzkontinentális útvonal csomópontja, mondhatjuk, mindenféle eszmeáramlatnak kitett terület volt.

A kereszténység már a korai századokban eljutott ide.¹⁵⁹ A fő hittérítési gócpontnak az V—X. században Bizáncot és Arméniát kell tekintenünk.

Zakariás rhétor feljegyzései szerint Kr. u. 530 táján *Quar duct*, később pedig *Maq* örmény püspök térítgetett sikerrel a

kimmériai Boszporusszal szomszédos kaukázusi onogur-magyarok között.¹⁶⁰ Ugyanerre az időre esik *Ogurda* megkeresztelkedése és térítési kísérlete.¹⁶¹ Később, 619-ben *Kürt* fejedelem próbálkozott meg újból nagyobb arányú keresztény térítéssel.¹⁶² Ezeknek az igyekezeteknek megvolt az alapja, mert a bizánci térítők már a VIII. században olyan szép eredményeket értek el, hogy onogur és hún püspökségek alapítására kerülhetett sor.¹⁶³ Az a körülmény, hogy a keresztény térítések, mint meg-megújuló kísérletek jelentkeznek időről-időre a pontusvidéki magyarság történetében, arra a következtetésre indít, hogy egyik térítői tevékenység sem tudott mélyreható lelki változást elérni a nép között, és a magyarság, mihelyt a térítés ütemét valami külső körülmény meglassította, vagy ha abban szünet állott be, mint pl. amikor a kazárok Dóroszt, a krimi fő térítési központot elfoglalták, igyekezett visszatérni ahhoz az ősi valláshoz, amely az ő pusztai lelkületének sokkal jobban megfelelt.

Kétségtelen, hogy a mohamedánizmus előretörésével erről az oldalról is érték őseinket eszmei hatások, hisz a kazárok tárt kapukkal fogadták a keletről felénk áramló iszlám tanait. Ezeket a hatásokat azonban még nem tanulmányozták eléggé.

Ugyanígy a tüztisztelő párszi vallás is, amelynek legközelebbi főfészke Perzsiában volt, kisugározhatta hatását a kummagyar területekre. A Kummagariában talált rengeteg sírszobor* (kamennája bába), kezükben a köldök táján tartott rituális csészécskével, vagy egy keletről velük hozott ősi, pogány-, vagy a párszi vallásra utal. Ez még tisztázatlan kérdés.

Annyi azonban egészen bizonyos, hogy az V—XI. századi kummagyság sorában pogányokat, (akik sátraikban az elhaltaknak emlékére bábut állítottak és a sírokat díszes emlékszoborral jelölték meg), keresztényeket, mohamedánokat és tüztisztelő párszi hitűeket egyaránt lehetett találni.

* *Arendt* prof. szerint még ma is *ezrével* találják az orosz kutatók a Kaukázus északi síkságain a szóbanforgó szobrokat: nyilvánossággal kummagyar eleink hagyatékait.

A 4. szakasz a kumamenti magyarság ezidőbeni lélekszámáról tudósít bennünket. „Főnökük 20.000 főnyi lovasság élén lovagol” — olvassuk. Minthogy egy nép katonaállománya rendes körülmények között annak tíz százalékát teszi ki, a kummagyarságnak lélekszámát legalább 250—300 ezerre becsüljük.

Nyilvánvaló, hogy a Hududulálam csak elírásból mondja, hogy a magyarok országában 20.000 ember lakik, mert az igazság az, hogy minden más forrás két töményt tévő lovasságról beszél. (Egy tömény 10.000 lovast számláló hadi egység volt.)

Az 4. és 6. szakaszban foglaltak rendkívüli fontosságúak és bizonyítékai annak, amit a kettőskirálysági intézménynek kummagyariai átvételéről az I. részben elmondottunk.

Ibn Ruszta leírásából kétségtelenül kiderül az, hogy a levediai magyarságnak volt *egyszündü* (változatai: künde(e), kende) címzet viselő főkirálya és mellette egy másik, gamet viselő magas méltóságú férfiú. A .gyula magasabb; bírói tisztet töltött be. Az ő feladata volt, hogy a törzsszövetségen belül, az egyes törzsek között felmerült vitás ügyeket, érdekkellentéteket békésen elintézzé, elsimítsa. Hatalmi köréről és szerepéről Ibn Ruszta teljesen világos képet nyújt.

Gardzi szerint a kaukázusi magyarság ezt a hatalmi rendszert maradék nélkül megőrizte. *Al Bakri* ezzel szemben már csak a *kundü-t*, míg a *Hududulálam* pedig csak a *gyula* méltóságot említi. Ügylátszik, egyik szerzőnek csak egyik-, a másiknak csak a másikfajta méltóságról lehetett tudomása, de nyilván mindkét méltóság megvolt még a XI. században is.

AKUMALIAK SÁTOROSPÁSZTOROK

A kumamenti magyarság a X—XI. században sátrakban és kunyhókban lakik (7. szakasz) és sátorospásztor életmódot folytat: nyájait és méneseit az évszakonkénti időjárás, ill. termékenység viszonyoknak megfelelően más-más legelőkre tereli, akárcsak az egység idején, a levediai korszakban.

Teljesen hasonlóan ír a szír Anonymus is: „... ez a számra

nézve 13 nép (helyesen: 11 törzs) sátrakban lakik, barmok, halak, vadak húsával él és fegyverből.”¹⁶⁴ Tehát állattenyésztő-, halász- és vadász nép, miként erre lakóhelyüknek minden természeti adottsága meg is volt.

KUMMAGYARIA KITERJEDÉSE

A 8. és 9. szakaszt azért kell szétválasztanunk, mert nem azonos területről szólnak. *Ihn Ruszta* Levediáról írván azt közli, hogy „országuk kiterjedt.”

Gardízi és *Al Bakri* tudósítása azonban már a Kummagyarira vonatkozik. Szerintük ez a magyarlakta föld szélében-hosszában 100 parszanga.¹⁶⁵

A legmegbízhatóbb adatok szerint a parszanga egy órai gyalogútnak megfelelő távolság, tehát körülbelül 5½ km.¹⁶⁶ A Kaspi-tó partvidékétől a Kuban nagy könyökéig terjedő távolság gyenge 600 km., tehát eszerint ha ezt Kummagyaria „hosszának” vesszük, *Gardízi* és *Al-Bakri* közlése megfelel az igazságnak. Ha ugyanezt a távolságot a Kuma-Terek közöttől északi irányba mérjük fel a térképre, ahhoz a vidékhez jutunk, ahol a Don a legjobban megközelíti a Volgát. Nem is valószínűtlen, hogy a kummagyarok legetetőterületei idáig terjedtek.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy mindkét kútfő szerint* a magyarok országa szélében-hosszában körülbelül egyformán kiterjedt.

Ha mellékelt térképünkre tekintünk, lehetetlen, hogy azonnal szembe ne tűnjék, hogy a Volga, a magyarok déli határa (a Kuma és a Terek között), a Kaukázus ÉNy-i vége, a Meótisz DK-i partja és a Don alsó folyása nagyjában rombusz-alakú idomot ad, tehát olyan területet, amelynek két átfogója valóban kb. egyforma hosszú.

Ebből elsősorban azt következtetem, hogy a kumamenti magyarság érdekerületének északi határa körülbelül a Don vonaláig terjed. Legelőterületeik sorába a Jergenyi dombság is feltétlenül beletartozott.

A kumamenti magyarságot *Gardízi* idejében félig-meddig

megtelepült, vagy inkább: a megtelepülés kezdetén tartó sátoros pásztornépnek kell tartanunk. A sűrűn lakott országrész a Kuma folyó lapálya, találunk magyarokat a Malka folyó tőzszomszéd-ságában, a Kubán mentén, halászó törzseket a Meótság ingoványos, délkeleti partján, legeltető pásztortörzseket a Manicsjon túli részeken, a Jergenyi dombokon és az Alsó-Don partvidékén, amint nyájaikkal legelőről legelőre vándorolnak.

FÖLDMÍVELÉS ÉS HALÁSZAT

A 11. szakasz szerint telenként azok, akiket nem köt le a jószágok őrzése, a folyók mellé húzódnak és halászgatnak, így tesznek szert megélhetésre. Nem kell szorosan a két határfolyóra gondolnunk.

A Hududulálám azonban szabatosabban írja le a törzsek téli életét, mondván: „Télen annak a folyónak a partján élnek, amely a ruszoktól választja el őket. Ilyenkor halásznak és halból élnek.” Az orosz-magyar határfolyó a *Don* volt és semmiesetre sem a Volga, mert attól keletre törökfajta népek tanyáztak. A *Don* pedig halban valóban gazdag folyó.

A 12. szakaszt illetően ezúttal csak *Al Bakri* szövegére térünk ki. Ebben olvassuk, hogy a magyaroknak „van sok lovuk, lábas jószáguk és szántóföldjük.” Ez a kitétel — úgy látom — feltűnően egybevág *Gardtzt* 7. szakaszával. Ott: „Van egy pusztaságuk, amely csupa fű és tágas hely.” *Gardfízi*-nek ez a mondata kétségtelenül Kummagyariának legtermékenyebb, tehát minden valószínűség szerint legsűrűbben lakott részére, a Kuma folyó lapályára vonatkozik. Itt, a Kuma jobbpartján, a Bujvola torkolatánál épült ki a későbbiekben *Magyar* város, Gyeretyán magyar fejedelem székvárosa.

A KUMAIK ABKÁZ SZOMSZÉDJAI

Térjünk át ezek után a 14. szakasz megvitatására. *Al Bakri* szerint a Kaukázus aljában, a tenger partján lakik az *abkáz nép*, „Ezek keresztények és határosak az iszlámnak Tiflisz földjével

vonatkozásban lévő vidékével”, vagyis az arab birodalomhoz tartozó Arméniával.¹⁶⁷

„Ez a hegység addig terjed, míg Derbent földjéhez nem ér és a kazárok földjével határos.” A legutolsó kijelentésből vagy arra kell következtetnünk, hogy a szír Anonymusnál a Magyar törzs uralma alatt említett Kaszar = Kazár törzs területei a Terek vízvidéke és Derbent között feküdtek, az alánok és a malkaiták földjétől délkeletre, a Kaspi-tó partján, vagy arra, hogy ezúttal az író — a kazár-magyar kapcsolatok alapján — a „magyarok földjével” kifejezés helyett a „kazárok földjével” meghatározást használja.

Gardízi szerint az abkáz nép ruházata az arabokéhoz hasonló. Ez természetes is, mert az arab birodalommal közvetlen szomszédosak voltak. Ebből következik az is, hogy „áruforgalmuk javarésze az arabokkal bonyolódik le.”

Kmoskó idevonatkozó szellemes megjegyzései (130 j.) meg is állnak helyüket, ha egész gondolatmenete helyes volna. Minden további bizonyítást fölöslegessé tesznek eddigi fejtegetéseink: mivel az arab- és abkáz-tartományok határosak egymással, az abkázok az arabokkal kapcsolatban nem voltak kizárólag tengerenáti áruforgalomra utalva, hanem jobbadán szárazföldi úton bonyolíthatták le azt.

AKUBÁNVIDÉKI ÖNTÖZŐBERENDEZÉSEK MARADVÁNYAI

A szóbanforgó kútfők legrejtélyesebb helyei közé számított *Gardízi* szövegében a 14. szakasznak ez a pár sora: „... . mert náluk (t. i. az abkázoknál) a víz a föld felszínén folyik és földalatti öntözőcsatornáik nincsenek.”

Nyilvánvaló, hogy itt szembeállítással van dolgunk. Az abkázoknál a felszínen folyik a víz, nem úgy mint másoknál, akiknek a felszín alá mélyített öntözőcsatornáik vannak. Az abkázoknak öntözőcsatornáik nincsenek. Abkázia térképére vetett egyetlen pillantás meggyőző bennünket arról, hogy nem is lehe-

tett szükségük az abkázoknak öntöző csatornákra, de meg nem is alkalmas Abkázia területe öntöző földművelésre.

Érdekesebb kérdés azonban az: kire vonatkozhatott a *szöveg* szembeállítás? Nyilvánossággal vagy a kumai magyarokra, vagy az alánokra, mert más népről nincs is szó a szövegben. Az alánokról azonban olyan mellékesen szól csak a kútfő, hogy ezt a feltevést eleve el kell vetnünk, hogy pedig a magyarokra vonatkozik, azt tárgyi bizonyítékokkal kell bizonyítanunk.

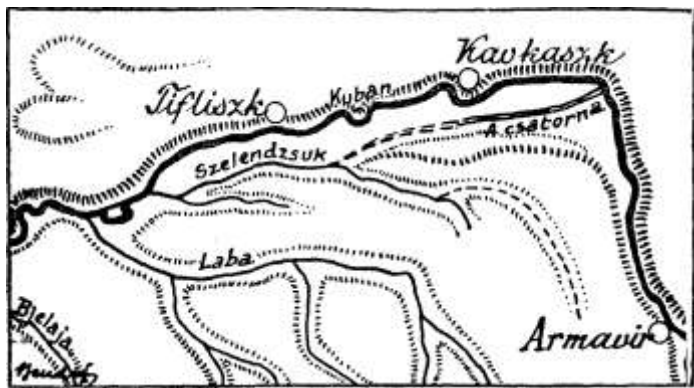
Tárgyi bizonyítékot szolgáltatott ebben a tekintetben *Klap-roih Gyula* orosz akadémikus, aki 1807—1808-ban tüzetes tanulmányokat végzett a Kaukázusban, így többek között az egykori Kummagvaria területén is. Leírásában¹⁶⁸ találjuk ezeket a sorokat:

„Jelentős folyó a *Lába*. 125 verszttel az Urup alatt, Uszt-Labinszk erőddel szemben torkollik a Kubanba. Két folyó egyesüléséből ered, ezek a Ulu Lába (tatár) = Labasua (cserkesz) és a Kicsi Lába = Labacuk. Ez a két folyó az Achmed-hegy alatt egyesül. Ezeken kívül is a Lábának a hegységben sok mellékfolyója van. A folyó és az előhegység között, az Urup és a Kuban nyugati oldalán, azon a helyen, ahol a Kuban folyó északi futása hirtelen véget ér és a folyó egészen keletnek fordul, *régi csatorna nyomát* látja az ember, amint elválik a Kubántói és 30 versztnyi (=32 km.) futás után, még a Lába torkolata előtt azzal ismét egyesül. Tatár nyelven *Ibász Girán* a neve. Keleti része, ahova néhány kis patak leadja a vizét, nem száradt ki teljesen és ennek *Szelendzsuk* a neve.”

A Kubánnak szóbanforgó szakasza Kavkaszk városától keletre esik, *Temisbekszk-tol* csupán néhány kilométerre keletre. A folyó jobbpartját már Krasznodartól mintegy 35—40 km-rel keletre mindinkább emelkedő partok szegélyezik s azok majdnem a forrásvidékéig szorosan a folyó mellett maradnak. Ezek szerint a Kuban jobbpartján eleve lehetetlen öntözésre alkalmas területet találni. Ezzel szemben a balpartot Armavirtól Tifliszk magasságáig terjedelmes jelenkori (alluviális) ártéri síkság kíséri. Ennek szélessége helyenként a 15—20 km-t is eléri. Minthogy a Kuban aránylag nagy esésű folyó, adva van az ártér mesterséges öntözésének lehetősége.

Mai szemmel nézvé, kétségtelen, hogy a Szelendszuk a Kuban természetes mellékfolyója, míg a Klaproth felfedezte 32 km. hosszú csatorna tudatosan a Szelendszuk felhasználásával készült. Az is kétségtelen az előzők alapján, hogy a csatorna rendeltetése csakis a közte és a főfolyó közti terület öntözése lehetett. Ez a feladat a főcsatornára közel merőleges mellécsatornákkal könnyen megoldható.

*A Klaproth által megtalált öntöző csatorna a Kubán völgyében.
(Szerző vázlatja.)*

Az előbbieik szerint az sem szorul részletesebb bizonyításra, hogy ez a mesterségesen öntözött síkság a magyarság által ténylegesen megszállt területnek egyik kis darabja volt, tehát a kumai magyarság feltétlenül ismerte, (és valószínűen rabszolgáival végeztette) a földnek öntözőberendezésekkel való művelését is.

Ne csodálkozzunk azon, hogy ilyen hatalmas földmunkát jelentő öntözőberendezéssel találkozunk a kumai magyarság történelmi idejéből. Több hasonló példát is felsorolhatnánk. Így — hogy velünk rokon népnél maradjunk — Prinz Gyula Kasgariában utazgatván „hatalmas, de már elpusztult csatorna-alagútnak maradványait látta a Toyun völgyben, a Tesiktas-karaul közelében. Ez már a sziklába van faragva s nagyon régi.”¹⁶⁹

A 15. szakaszból az világlik ki, hogy a kumamenti magyarok északi szomszédjai a kazárok. Lehetséges, hogy a későbbiekben is éltek itt kazár népmaradékok. Gardîzî szövege teljesen világos. Az ő korában a kummagyaroktól északra szlávok laktak, a folyó ezek földjéről folyik a kazár tartományba. Ez volt a kazár birodalom szíve, itt volt Itil, a kazár főváros is. A Hududulám szerzője azonban már a X. századvégi állapotokat festi, azaz azt a helyzetet, amikor a kazár birodalmat az oroszok megdöntötték és ezért a kummagyarok északi szomszédainak — teljes joggal — az oroszokat mondja.

A 16. szakasz és Al Bakri 12. szakasza között ismét rokonságot fedezhetünk fel. Ami az eltéréseket és a sorrendi különbségeket illeti, az írók egyéniségére vezethetők vissza. A leírás tökéletesen fedi a Kuma lapályának, ill. a Kaukázus északkeleti lejtőinek természeti viszonyait. Igaz az, hogy a magyarok által birtokolt egész földterületre nem vonatkoztathatjuk Gardîzî jellemzését, *de nem is értendő ez nagyobb területre, mint a ténylegesen lakott és megművelt területekre*. Nem vonatkozik tehát a pusztajellegű legelőkre, sem az általuk portyázott, félsivatagos vidékekre.

Nincs szükség tehát arra sem, hogy a táj földrajzi viszonyainak megváltozását, bár az bizonyos mértékben kétségtelenül megtörtént, ezúttal számításba vegyük.

A 17. szakaszból a harcra, kalandra vágyó magyar lélek bontakozik ki. Árpád magyarjainak is idő kellett, *míg* a kalandozások korszaka után lehiggadtak és megváltozott viszonyaiknak megfelelően az ország határain belül békésen munkálkodtak, a nyugati kultúrától távolabbi kumamenti magyarságot is a vére háborús kalandokra sarkalta. Természetesen megvolt a kalandvágy a hadakozó kedv korábban a levediai magyar törzsekben is.

Erre vonatkozik talán a szír Anonymus tudósítása is: (a magyar nép) „ . . . barmok, halak, vadak húásával él és fegyverből”, azaz hadakozásból. S kivel hadakozzék, ha nem az erre legalkalmasabb, s nem is oly messzi szomszédokkal, a szlávokkal.

Hangsúlyozni kívánom, hogy *Ibn Ruszta*, ill. *Gardtzt* 17. és 19. szakaszait nem tárgyalhatjuk együttesen, minthogy azok más-más magyarságra vonatkoznak. Az előbbi szerző a *levedat magyarságról* ír. Ezek kalandozzák a Don—Dnyeper közét, rácsapnak a szlávokra, terményeiket hadisarcban elkobozzák tőlük, sok foglyot ejtenek s azokat (19. szakasz) a tengerpartra hajtják, míg csak el nem érkeznek *krx* -be, a rumiak kikötőjébe, ahol eladják foglyaikat.

A *krX* nevet eddig ötféleképpen magyarázták (Kmoskó magyarázatáról nem is szólva). Kuun G. gr. szerint *Keres*, Marquart szerint *Taman* (*Matrica*, *Tamataarcha*), Chwolson és Pauler szerint *Karkina*, Zichy István gr. szerint *Kherson*, Németh Gyula szerint esetleg *Gerh* városával (ill. vidékkel) volna azonos.¹⁷⁰

Kuun G. gr. magyarázatának a szó alakja szempontjából megvan a valószínűségi alapja, amint ezt Németh Gy. is elismeri, de tárgyi szempontból Marquarttal együtt mégis elfogadhatatlannak ítéli azt.¹⁷¹ Azt hozza fel u. i. okul, hogy „ha a magyarok ezidőben a Kuban vidékén laktak volna is, — amit egyébként Németh Gy. lehetetlennek tart — rabszolgáikat eladni biztosan nem mentek át a tengeren, hanem eladták volna őket az innesső partvidéken lévő ... . Tamanban ... amint erre már Marquart is rámutatott.

Legyen szabad felhívnom a figyelmet arra, hogy ez az okoskodás nem perdöntő ebben a kérdésben. Úgy látom, hogy a *kít* szóalak még a legnagyobb valószínűség szerint valóban *Keres* híres és nagyforgalmú kikötőjét jelenti. Ide pedig — talán a Kiov-Csernigov vidékéig elkalandozó — magyar csapatok visszatértükben könnyebben és hamarabb juthattak el, mint bármelyik másik, fentebb említett kikötőbe. Emellett természetes is, hogy szívesen keresték fel a nagyhírű és élénk forgalmú Kereset, ahol mindenkor biztos vevőre találhattak bármennyi hadifoglyukra, mint esetleg valamelyik másik, kisebb forgalmú kikötőben. A lényeg tehát az, hogy ez az út a visszatérő csapatoknak nem jelentett kerülőt, mert foglyaikon túladván, „brokátokkal, takarókkal” (21. szakasz) megrakodva, könnyű szerrel áthajózhattak Tamanba s onnét rövidesen törzsi szállásaikra juthattak.

Nagyon tisztán és világosan látja és *ítéli* meg a kérdést Arendt orosz professzor. A Fekete tenger-vidéki leletek minőségéből és elterjedéséből kiindulva arra a következtetésre jut, hogy itt valószínűleg olyan kultúrával kell számolnunk, amely vagy rokon a magyar kultúrával, vagy amelynek hordozói politikailag a magyarok alá tartoztak. „Ha Karch révben a Fekete-tenger északnyugati vidékének egyik pontját tételezzük fel (az Etelközi korszakra vonatkoztatva),* akkor indokolt arra gondolni, hogy hasonló szerepet játszhatott a levediai korszakban a magyarság életében egy megfelelő rév az Azovi-tenger, vagy a Fekete-tenger keleti partvidékén.”

„A keleti kereskedelmet — írja — a magyarok mozgalmi lényegesen nem zavarhatták, mert abban ez a steppenép maga is érdekelve volt. Matarcha (Taman), Keres és Szuros kikötők valószínűleg ebben a korszakban a prémek és az odahajtott rabszolgák tömegeinek cserehelyeül szolgáltak. A bizánci piacokhoz kaput nyitó kikötőknek birtokba kerítése, vagy legalább is igénybe vétele nélkül zsákmányolás! tevékenység és kereskedelmi terjeszkedés, amelyen steppenépeink gazdasági élete nyugodott, legalább is jórésztben elveszítette volna létalpját.”^{171/1}

Amikor a kumamenti hazában élő lovaspásztor magyarság kalandozásairól beszélünk, és ezzel kapcsolatban felmerül Krim neve, nem kell feltétlenül arra gondolnunk, hogy kalandozó őseink Kercsből, vagy Krim bármelyik másik, délkeleti kikötőjéből csakis hajón térhettek haza. Az Azovi-tenger legnagyobb mélysége mindössze 14 m., az átlagos mélysége azonban a 8 m-t sem éri el, a Taganrog öböl pedig pl. csupán 3.5 m. mély. Mivel a Keresi szoroson át csak nagyon keskeny sávon érintkezik a nagy, zárt öböl vize a Fekete tengerével s viszont mivel igen jelentős és bővízü folyók (köztük apón!) szakadnak bele, vizének sótartalma igen csekély. Emiatt decembertől márciusig vastag jégréteg borítja. Ugyanebben az időben a Meótszi

* Etelköz emlegetésével Arendt csakis a mi honfoglalóinkra gondol: mert még nem lehetett tudomása épp az itt közölt történeti tényekről: a kumai magyarság létezéséről.

mocsárvidéket is járhatóvá teszi a tél, tehát ha a kumamenti magyarság télidején vállalkozott nagyobb kalandozásra, a tenger jegén és Krim félszigetén keresztül a távolságot pl. Kiev irányában jelentősen meg is rövidíthették.

A 20. szakaszban — nézetem szerint — elírással állunk szemben: az „értelmetlen betoldás” tiszta értelmet nyer, ha feltesszük, amint az valószínű is, hogy a „kazárok” helyett *Ibn Ruszta* a szlávokra gondolt. A szlávok „a magyarok és más szomszédos népek állandó zaklatásai miatt „sáncokkal védekeztek, hogy országukat tőlük megvédjék”, de (miként az az „annakelőtte” szóból kiolvasható) felhagytak a védekezésnek ezzel a módjával, mert a sáncok, földvárak (?) nem védték meg őket a reájuk támadó lovas magyaroktól.

Gardízi leírásából láthatjuk, hogy a levediai korszakot követő szétválás után a kumamenti magyarság még mindig szívesen portyázott a szlávoklakta földeken. Pontosabban szólva, a 19. szakaszból kitűnik, hogy kalandozásaik alkalmával nemcsak a szláv (varég? saqlab), hanem a gúz (oguz = uz) és orosz (rus) területeket is felkeresték s foglyaikat a bizánciaknak adták el nekik alkalmas helyen. *Gardízi* szövege már nem nevezi meg a várost, amiből arra következtethetünk, hogy esetenként más-más rabszolgapiacot kereshettek fel.

Miként a 22. szakaszból kiviláglik, a kumai magyarság messzire elkalandozott, hogy pompaszeretét kielégítse. „A magyaroktól a saqlabig tíznapi út van”, ami (lovasokról lévén szó!) 600—800 kilométert is jelenthet. Ez a távolság meg is felel Kummagaria északi határa és a szlávok lakta terület közének.

A „Wantit” városnév némi útbaigazítást jelenthetne számunkra, sajnos azonban, ezt a nevet ezideig még nem sikerült senkinek sem megnyugtatóan azonosítania. Tekintettel arra, hogy *Gardízi* a sok szláv város közül az egyetlen Wantit-ot emeli ki, azt következtetem, hogy ennek nagyobb városnak kellett lennie és nem is lehetett nagyon messzire a szóban forgó területtől. Talán megtehetem a feltevést, hogy a név szótagcserével Kiev ó-oroszos alakjának (Kiowa)¹⁷² származéka: Kiowa = *ti* (t) +

(o) + wa (η). Feltevésünk támogatására megemlítem, hogy a keleti kútfőkben hasonló szótagcserével elég gyakran találkozunk. Azonosításunk mellett szól az orosz krónikáknak két adata is. Az IO96. évből említik „Jugra vad népének területét, amelylyel csendes cserekereskedést lehetett folytatni.” Fél század múlva pedig a vad Jugrok-ugrok leszármazottjait a kievi nagyfejedelem udvarában szerepelteti, írván, hogy „... fogadtatás és ebéd után Izjaszlav nagyfejedelemnél az ugrok lovakon mutatványokat játszottak. A kieveiek megcsodálták az ugrókat, azok szolgálait és lovait.”^{171/2} Hogy az itt szereplő ugrok nem a baskir-magyarok, sem az uralvidéki Jugria vogul-osztják lakói,^{171/3} hanem a kaukázusvidéki ugrok, vagyis a kummagyarok, abban *Arendt* sem kételkedik.^{171/4}

ÖSSZEFOGLALÓ KÉP AZ EDDIGIEKRŐL

Mindezekből, amit ebben a fejezetben mondottunk el, láthatjuk, hogy ami korábban értetlen és érthetetlen, kusza szövegnek tetszett, behelyettesítvén Kummagaria viszonyaira, egyértelművé lett és tiszta képhez juttat bennünket.

A tárgyalt kútfők tanúskodnak arról, hogy a besenyők támadásakor szétszakadt magyarság déli csoportja visszamaradt a Kaukázus északi lejtőin s ott messzire terjedő országrészeket mondhatott magáénak. Szállásföldjeik a Kuban folyótól a Kaspi-tengerig, a Don- és Volga vonalától a Kaukázusig nyúltak. Szomszédaik északról oroszok, délnyugatról a keresztény abkázok, délkeleten az alánok, keleten az oguzok és másutt még más (itt nem említett) népek.

Kumamenti eleink szívesen elkalandoztak a szomszéd területekre. Szükségük volt a zsákmányszerző hadjáratokra, mint minden lovas, sátorospásztor népnek. Nemcsak ingóságokat, hanem rabszolgákat is magukkal hurcoltak s a bizánci kikötők piacain, elsősorban Kercsben adták el azokat, vagy elcserélték őket olyan dolgokért, amelyekkel pompaszeretetüket elégitették ki. A kútfők egyöntetűen gazdagnak, sőt igen gazdagnak mondják a kumai

magyarságot. Mivel azidőben a jómódot, a gazdagságot nem az arany, hanem az állatok száma határozta meg, ezt a kitétel is úgy kell értelmeznünk, hogy sok, sőt igen sok ménesük, csordájuk, nyájuk, stb. volt. Az állattenyésztés mellett vadászatból, télen halászatból éltek, de jelentős volt földművelésük is, noha azt rabszolgáik üzték. A földművelésben is a legmagasabb fokon állottak, amennyiben öntözőcsatornáik is voltak.

Megnyerő külsejük, törökös alakjuk, pompás ruházatuk az idegeneknek egyaránt feltűnt. Tiszteletet parancsoló és félelmet gerjesztő népnek mondják a kumai magyart, akiben sohasem lohadt a harci kedv. Fegyelmet tartó nép: a gyulának, illetve a kündünek parancsait híven teljesítik.

A KUMAI MAGYAROK HÁZASSÁGI SZOKÁSA

Csakis *Gardzi* leírása — a már közölt részletek után — befejezésül elég bőven foglalkozik a kumai magyarok házassági szokásaival is. A vonatkozó szöveg Kuun G. fordítása szerint (mai átírásban) így hangzik:¹⁷³

„A magyaroknak olyan házassági szokásuk van, hogy amikor házasodnak, váltságdíjat hoznak.¹⁷⁴ A nő minősége és marháknál álló vagyona szerint a váltságdíj hol több, hol kevesebb lehet. Elhozván az ajándékot, a sátor előtt letelepednek. (Erre) a leány atyja a vőlegény atyját sátrába vezeti s megmutatja neki, mije van menyétbőrökben, nyusztprémekben, evetbőrökben, cobolyprémekben, rókabőrben, kamukaselyemszövetben. Tíz prémes ruha értékű holmit egy szőnyegbe göngyöl, azt a vőlegény atyjának lovára köti, s így kíséri őt vissza sátrába. Ezután minden — a váltságdíjhoz tartozó — tárgyat számba vesznek. Ez az ajándék marhákból, pénzből és bútorból áll. Mindezt a vőlegény küldi (apósának). Ezek befektetével a leányt átkísérik (a vőlegény) sátrába.”

Ebben a leírásban sok hasonlóságot találunk a magyar nép körében máig is élő, házassággal kapcsolatos szokásokkal. Maga a vőlegény szó utal arra, hogy a leányt valóban megvette a leány a szülőktől. A leány, mint munkaerő, értéket képviselt a

házban. Ezt pótolja az a váltságdíj (Gardízi eredeti szövegében „Kálim”), amelyet a vőlegény nyújt át a leány szüleinek. A legősibb finn-ugor őshazában a váltságdíj értékes prémekből állott. A nyest, nyuszt és a hermelin = hölgymenyét vezettek. Innét ered a régi magyar Neste és Nusz női név, a menyaszony, meny, menyegző, sőt hölgy szavunk is. Tagányi szerint a Gardízi említette Kálim már későbbi török-tatár hatásra vezethető vissza, akárcsak a Szent István-féle tinó-vérdíj. A menyasszony megvételenek szokását jegypénzadás formájában ma is meglegyük a nép körében. A népi felfogás a jegypénzt a leány vételáranak tekintti. Erre utal az „eladóleány, eladósorba kerülni”, stb. kifejezésünk is.¹⁷⁵

V.

A KÍNAI KÚTFŐK TANÚSÁGA A KUMMAGYARSÁGRÓL

A kínai történeti kútfők¹⁷⁶ számos értékes adatot őriznek azokból az időkből, amikor Kelet és Nyugat kapcsolata a néprándorlás, illetve a későbbi háborúskodások, különösen pedig a mongol hadjáratok során sokkal szorosabb volt, mint napjainkban.

A kínai kútfők részletesen foglalkoznak a mongolok történetével, Dzsingiz kán hatalomrajutásával és hadjárataival, a karakórumi nagykáni udvar berendezésével, és — természetesen — a mongolok nagy nyugati hadjáratának történetével is.¹⁷⁷

A mongol birodalom története akkor került szorosabb kapcsolatba Kummagyarria történetével, amikor Dzsingiz kán Mohammed sah, bokharai fejedelem megvert seregeinek további üldözését *Szuhtáj* és *Sejbán* vezérekre bízta. Ezek behatoltak Nyugat-Perzsiába, feldúlták ennek városait,¹⁷⁸ bevették Tebriszt és közel jutottak Tifliszhez, majd átkeltek a Kaukázuson, ahol az alánok, cserkeszek és kipcsakok állták el útjukat. Az utóbbiakat csellel rábírták szövetségeseik elhagyására, akiket aztán könnyű

szerrel legyőztek. A Juan-si (a Juan dinasztia története) adatai szerint Szubutáj a Kin-sah (Kipcsak) nép meghódítására indulva, a Kuan-tiengi-sze (Kun-tenger) partjára vezette seregét és miután a Kaukázus északi felén a Kipcsak-országot elpusztította, az A-li-gi (Atili = Volga) folyóig nyomult előre, ahol a Kipcsak (kunok) és oroszok egyesült hadseregét 1224-ben tönkreverte (a Kalka folyó mellett).

Halálakor birodalmát fiai örökölték, de főuralkodóul *Ogotáj* ismerték el. Ogotáj nevéhez fűződik a *kinek* végleges leveretése és a karakórumi palota díszes felépítésének emléke is, amiről — az európai utazók közül elsőnek — Julianus ad hírt. Ogotáj uralkodásának idejére esik az Európa ellen indított mongol hadjárat is,

Ogotáj a főhatalmat 1234-ben vette át. Uralkodásának történetéről a *Jün-csao-pi-si* történeti könyv számol be. Ebből idézzük a Palladius-féle fordítás nyomán (149. I.) a következő, minteközül érdeklő részletet:

„A császár ezután megparancsolta Szubietáj vezérnek, hogy hódítsa meg a tizenegy nemzetséget, és pedig a kanglikat, kibcsákat, az ubadzsigiket, az uluszukat, a madzsarokat, az aszúkat, a szieszukat, a szierkeszükát, a keshimireket, a bularokat és a lalákat; hogy keljen át a Djayakh és Idil folyókon és vonuljon egyenesen Kivamien és Kermien városok ellen.”¹⁷⁹

Ez a szöveg fülünknek szokatlan, kínai elnevezéseivel nagyon idegenül hat ránk, mindamellettt feltűnik nagy hasonlósága *Piano da Carpino*¹⁸⁰ tudósításaival.

A NÉPEK AZONOSÍTÁSA

1. A kínai szövegben elsőnek említett népet *kangli* néven találjuk. Nem kétséges, hogy azonos a név Rashid Eddin arab író *kankali*, vagy *kankli* nép nevével.¹⁸¹ Ez a nép a XIII. század elején az Aral-tótól északra, a Kaspi-tótól északkeletre lakott. A középkori utazók nem ritkán említik őket. Így da Carpino *cangita*, Rubruk *cangle* néven írt róluk. Schott szerint a bizánci írók *kanggarja* népe és a Han-dinasztia korabeli *Hang-kü* azonosnak tekintendő az előbbiekkal.¹⁸² Julien azonban kimu-

tatta,¹⁸³ hogy Schott állítása téves, mert a *hang-hü*, vagy *kang-hü* népnév Szamokien (Szamarkand) lakóit jelenti.

2. *Kibe sa*, vagy *kincs a* néven a kínai írók a Fekete-tenger, a Káspi-tó és a Kaukázus vidékétől északra fekvő rónaságokat és steppéket említik. Az arab íróknál a nevet *Kibcsa* és *Kipcsak* alakban találjuk meg. Rashid Eddin szerint a kipcsák a török Oghuz kán fogadott fiának, Kibcsának az utódai.¹⁸⁴ A XI. századbéli orosz évkönyvek *polovcsi-mk* nevezik ezt a népet,¹⁸⁵ ami D'Ohsson szerint¹⁸⁶ „síkidéki lakost” jelent. Bretschneider¹⁸⁷ ezt az értelmezést nem fogadja el. Da Carpino, Rubruk és Marco Polo *cumani* néven ismerik őket és Rubruk határozottan kimondja a kunok (*cumani*) és kipcsák azonosságát.¹⁸⁸ A magyar és bizánci kútfők a *cumani* és *coman'i* nevet említik.

Dzsingiz kán történetírója, a már említett *Je-lü-csu-czai* a kalkamenti ütközetről írván, (pedig erről biztosan tudjuk, hogy az oroszsal egyesült kún fősereggel vívták meg 1223-ban a mongol hadak), a kunokat *kofucsza* néven említi.¹⁸⁹ *Kifcsak* néven ismeri őket Edriszi arab író is.¹⁹⁰ A *Jüen-csao-pi-si* történeti mű *Kibcsa*, a *füan-si* pedig *Kincsa* népet emleget. Ezek szerint — noha — a *Kangmu* című kínai törvénykönyv összetéveszti őket az oroszokkal — kétségtelen, hogy a *kipcsa* (var. *kibcsa*, *kincsa*) népnév a *kún* népet jelöli. Esetünkben a *kún-kibesa* gyűjtőnév és beleértendők a kún-palócok, besenyők és a kazár törzsek is!

3. Az *ubadzigi* név Jankó J. szerint valószínűleg az *abkázokat* jelenti. Abkázia (Abkházia) orosz tartomány a Kaukázus délnyugati lejtőjén, a Fekete-tenger partján, az Ingur, Kodor és Bszib folyók között. A XI. századig önálló állam volt, később Georgia, majd a XV. században török, végül a XVIII. században orosz fennhatóság alá jutott.

Ha megfigyeljük, a felsorolás a területi helyfoglalás, azaz a település rendjének felel meg és pedig úgy, hogy délen a Kaukázus gerince, északon pedig az orosz-bolgár érdekkör határa jelzi egyúttal a mongolok által tervbevetett hadműveletek határát is.

Georgia és Abkázia már a Kaukázus vízválasztójától délre, dl. délnyugatra esik, tehát nem valószínű, hogy Jankó feltevése helyes volna, bár *látszólag* (az összecsengés alapján) megfelel-

hetne. Viszont ebben az esetben egy nagy terület kimaradna a haditervből: a Julianus első útleírásában említett Uela tartomány. Már pedig ezzel Ogotájnak feltétlenül számolnia kellett.

Kérdés, az *ubadzigi* név valóban Uela lakosait jelenti-e?

Uela földrajzi térbehelyezésére csak az újonnan fellelt Julianus-kútfőknek részleges feldolgozása során nyílt alkalmam.¹⁹¹ Azonban, eltekintve attól, hogy sikerült megállapítani Uela lakosainak mohamedán vallású, törökfajta voltát, azok kilétének közelebbi meghatározása nem állott módomban. Most más a helyzet: a kínai kútfő megközelítenünk engedi ezt a kérdést is, mert a rejtélyes névnek szükségszerűen Uela lakóit kell jelentenie.

Konstantinos Porphyrogenetos szerint¹⁹² a baskir-magyarok szomszédai a IX. század végétől kezdve az oguzok voltak. Az ogúzok, gúzok, vagy gaga-úzok (fehér úzok, vagy fehér kunok) a kazárokkal szövetséges török nép a Volga-Urai közében, ill. attól keletre. A görög írók *úzok*, az arab írók *gúzok* néven említik őket. Minthogy kétségtelennek látszik az, hogy az Uelát lakó egykorú török törzsek a gúzok voltak, a kínai névnek is ezek népevének kell megfelelnie.

Az ogúzok nyelve nagyon közel állott a kunok nyelvéhez, sőt ahhoz még ma is olyan hasonló — bár mai nyelvük már tatárral bővült oszmanli —, hogy a nálunk kihalt kún nyelv megismeréséhez az alapot a bulgáriai ogúzok nyelve szolgáltatta.

A kínai szöveg népevei az illető nép nevét annak saját nyelvén adják vissza. (V. ö. alább madzsar = magyar, ruszki = (u) luszú, jászu, cseremisiz, cserkesz, bulgár, stb. nevekkal.)

Hogy az *ubadzigi* szó nem fedí az ogúz nevet, kétségtelen, azonban kimerítő nyelvészeti kutatások igazolják, hogy gyakran törzsnevek szerepelnek népevek helyett. Elegendő itt *Németh Gy.* vonatkozó megállapításaira utalnom. A régi forrásokból számos ogúz törzsnevet ismerünk.¹⁹³ Mivel pedig a XI. század körül szereplő ogúzok törzseinek részei megmaradtak a turkománoknál, velük együtt fennmaradtak a törzsnevek is. Azok között az élő törzsnevek között, amelyek már a régi forrásokban is szerepelnek, találjuk többek között a *Bagdili* nevet is.¹⁹⁴

A *Bagdili* tehát ogúz törzsnév s a kínai szóban — kissé el-

torzult alakban — erre ismerünk. Az *uluszu* szóban¹⁹⁵ szintén találkozunk a szóeleji, főlöseges *u* hanggal. A szó közepén (*gd* = *dg*) — az egyébként is gyakori — hangátvetéssel állunk szemben, úgyhogy az (*u*)*badzsigi* szót az ősi *Bad-gilt* — *Bägdili* törzsnével azonosítjuk.

Julianus idejében a két rokonnyelv hasonlósága még nagyobb lehetett, s mivel Julianus a kún nyelvet feltétlenül ismerte, sőt (térítések, hitszónoklatok miatt) beszélnie is kellett azt, most válik valójában érthetővé előttünk, hogyan értette meg magát Uela „szaracénjei” között, a bundái fejedelem udvarában: kún nyelven, amelyet a fehér kunok is megértettek. Így tudott élelemhez és ruhához jutni, így tudta bekönyörögni magát és haldokló társát egy istenes mohamedán házába, így szegődhetett egy mohamedán pap szolgálatába. Senki sem fogad önszántából olyan szolgát, akivel nem tud szót érteni.

Julianus útjának sikerét tehát — amint látjuk — igen előnyösen mozdította elő az a körülmény, hogy Uelában ogúzok laktak, akik megértvén szándékát, előbbresegítették útjában.

4. A kínai szöveg *uluszu* neve kétségekívül az oroszokat jelenti. (Russi, Gardízi-nál *rus*.)

5. *Madzsar* a következő nép. Bretschneider a kínai jegyek alapján angolos írásmóddal „madjar”-t ír, de azonnal hozzáfűzi a magyarázatot, hogy ezek „the Magyars or Hungarians”.

Hogy a név valóban és csakis magyar népségre vonatkozhatik, minden vitán felül áll, azonban felmerül a kérdés, melyik keleti magyarságról van itt szó: Magna Hungária magyarjairól-e, akiket Julianus 1236-ben megtalált, vagy a Kaukázus lábánál visszamaradt kumai magyar népről. Mivel pedig ez a kútfő — amint látni fogjuk — nem találomra, hanem a leghatározottabb tervszerűséggel és területi egymásutánban sorolja fel a tizenegy, addig még meg nem hódolt népet, világos, hogy csakis a Kaukázus keleti lejtőjén élt magyarságról lehet ebben az esetben szó.

Ez a kínai kútfő tehát ismét egy határozott, egykorú írásos bizonyíték az egykori kumai magyarság tényleges létezése mellett.

A rendelkezésre álló kútfők (Bíborbanszületett Konstantinuosz, az arab-perzsa-, a szóbanforgó kínai kútfő) adatai alapján

most már könnyebben tudjuk földrajzi keretek közé szorítani a kaspimenti magyarság lakóhelyét is. Északról a kirgizpuszták déli határvidéke (itt találkozott velük Rubruquis),¹⁹⁶ délről a Kaukázus gerince, keletről a Kaspi-tó, nyugatról a cserkeszek földje szabtak határt annak a részben erdős-dombos vidéknek, ahol a későbbi honfoglaló őseinktől elszakadt, szabad, s;átoros-pásztor keleti magyarság évszázadokon át élte ősi vándoréletét. Ezekről a magyarokról tudtak, azaz inkább sejtettek valami keveset a nyugati krónikások is és ezeknek a földjét nevezték *Hungária Vetus-nak*, *H. Maior-nak*, ill. *H. Antiqua-mk*. Tehát míg földjük fele jobbadán a Kuma folyó mentére szorítkozott, déli fele már az alánok és malkaiták földjével volt határos.

6. Kínai forrásunk a madzsarok mellett az *aszú* népről emlékezik meg. A név az *osszét* népet jelenti. Ezek még ma is az alánok ivadékaiknak tartják magukat, valaha pedig kétségtelenül az alán nép kebelébe tartoztak. Még ma is a Kaukázusban, a Dariéi szoros vidékén, a Terek völgyében és keletre a Rión forrásáig együtt lagnak mintegy 200.000 főnyi tömegben. Történeti adatainknak megfelelően, hitüket többször változtatták. Hol a kereszténység, hol a mohamedán tanok léptek föl nagyobb erővel közöttük. Az *aszú* név tehát az *alánokat* jelenti. A középkori kútfőkben nem ritkán találkozunk az alánok nevének *aas* alakjával, így *Al Bakri-níl*,¹⁹⁷ a nyugati kútfőkben *Rogerius Bacon-nél*¹⁹⁸ és számos más kéziratban is. Annyi bizonyos, hogy a Kr. e. 120 körüli időkből származó kínai kútfők az alánokat *an-cai*; és *a-la-na* néven említik.

Azonban a kínai *aszú* népnevet megtaláljuk másutt is: így az arab historikusok *psz*t, az oroszok *jasszi*, a szomszédos kaukázusi népek *osszi*, vagy *osszét* néven ismerik az alánokat. Mindezek kétségtelenné teszik, hogy a szövegünkben szereplő *aszú* név valóban az alánokra vonatkozik.

7. A *szjeszu* név kétségtelenül a jászokat jelenti. (Sz-)jeszu-jaszu: a jászok neve. Más kínai forrásokban *Yüe-ti*., Ptolemyájosznál *futón*, *fatajoi*, *Jadzügész*, Sztrábonnál *asz*, a római íróknál *Jagni*, *Jaziges*: alakban fordul elő. Helyes és eredeti alakját a magyar oklevelekben találhatjuk meg. Nálunk először Károly

Róbert idejében említik őket, (1323), tehát 100 évvel később, mint szóbanforgó kínai forrásunk, és pedig *jasso* (olv. jasszo-jasszu) alakban: azaz a jászoknak az a neve, melyet a magyar oklevél őrzött meg, tökéletesen egyezik a kínai történeti kútfő népevével.

Hogy jelen esetben csakis a jászokról lehet szó, már a település-földrajzi viszonyokból is következik, amennyiben tudjuk, hogy a jászok már Kr. e. 100-ban a Kaspi-tótól északra és a Meótitstól északkeletre tanyáztak. Egy részük innét nyomult be * Kárpátok medencéjébe, ahol a római hatalom szállt szembe velük. Marcus Aurelius 172-ben, Carus 283-ban nagy győzelmet aratott a jász (jazig) seregeken. A XIV. század elején a jászoknak még mindig igen tekintélyes csoportja lakott az Alsó-Volga mentén, az alánok szomszédságában.

Felmerülhet az a kérdés, honnét került a kínai szieszu (je-szu-jasszo) névbe a szókezdő *sz* hang. (Betűről nem beszélhetünk, mert a kínai nem betűző írás.) Biztosat nem állíthatunk e tekintetben, mert származhatott az a történetíró ferde értesültségéből, éppúgy egyszerű elhallásból is. De — mivel nincs okunk, hogy a kínai évkönyveket a nyugati Annalesek fölé helyezzük — származhatott az elírásból is, ami a kínai betűvetésben talán még hamarabb fordulhat elő, mint latin írás esetében. Lehetséges azonban az is, hogy csak a fordító (Bretsehneider) olvasási, ill. íráshibájában leli eredetét. Ma már bajos volna megállapítanunk, melyik feltevés az igaz, de e nehézség ellenére is fenn kell tartanunk azonosításunkat, mert a szöveg logikai folytonossága és tiszta értelme felfogásunk helyessége mellett tesz bizonyosságot.

8. A kínai kézirat következő népe a *szierkeszük*. A szóban nem nehéz felismerni a csierkes jytkat, azaz a cserkészeket, vagy ahogy Julianus híradásából ismerjük őket: a szikheket. Kínai kútfőnk értékes nyelvtudományi szempontból is, mert közvetlen kapcsolatot teremt a „szikhek” és „cserkészek” szavak között. Bővebben nem térek ki erre a népre, csak azt említem meg, hogy a Fekete-tenger partján, a Kuban vízvidékén laktak.¹⁹⁹

9. A *keshimh-ek* szó Jankó elgondolása szerint Kasmir

bennszülöttjeit jelenti. Da Carpinonál a leigázott népek sorában valóban ott találjuk Kasmír nevét is *Casmiv* alakban, aminthogy Kasmírt a mongol seregek valóban meghódították.²⁰⁰ Ez az azonosítás azonban helytelen. Ellene mond a kínai kútfő alapfeltevése, mert amikor a nyugati mongol hadjárat tervét látjuk magunk előtt, hogy is gondolhatnánk arra, hogy abban a sok ezer km-rel keletebbre fekvő Kasmírról lehet szó. Emellett Kasmír meghódítása nem is ennek a hadjáratnak keretében történt meg.

A *keshimir* szóban kétségtelenül mássalhangzócserevel állunk szemben és annak helyes alakja: *ke-ri-mish*, *dziz cseremisiz*. A cseremiszek, amint tudjuk, a XIII. század elején a Volga-Káma torkollattól északra laktak. A XI—XII. században messze nyugatra kiterjedő terület volt az övék a felső Volga mindkét partján, a Kljazma és Kosztroma mentén,²⁰¹ a régi rosztovi fejedelemségben, de a krivicsek előrenyomulása közben részint azokba beolvadtak, részint visszaszorították őket a volgai bolgárok földjére, ill. mai hazájukba. Már Jordanés is említi őket Sremiscans néven. Később a kazárok adófizetőivé, a XIII. században pedig tatár alattvalókká lettek.

10. A kínai szöveg *bular* népe kétségkívül a bolgárokat jelenti, azonban felmerül a kérdés, vajjon melyik bolgár országról van itt szó, a dunairól-e, vagy a volgamenti Nagybulgáriáról, azaz — ahogy abban az időben nevezték, — Bilériáról. Mint-hogy a cseremiszek szomszédságában a még független volgai bolgár állam terült el, minden bizonnyal erre a bolgár országra vonatkozik a név.

Ezzel kapcsolatban pedig az a kérdés merül fel, vajjon miért nem említi akkor a kínai szöveg Julianus magyarjait. Magna Hungaria lakosait. Azért nem, mert ebben csak arról a tizenegy meg nem hódolt népről van szó, amelyeket a tatár seregeknek mindenekelőtt le kell győzniök, viszont Julianus jelentéséből világosan kiténik, hogy a tatárok az uralvidéki magyarságot a meghódolt népek közé számították, hisz már majdnem másfél évtizedes szövetséges társaik voltak azok és tizenöt országot együttes erővel pusztítottak el.²⁰²

11. A rejtélyes *la-là* névnek, vagy olyan népet kell jelentenie, amelynek leigázása a vázolt haditerv általános keretébe beleillik s ebben az esetben az talán a votyák nép. Ezt a feltevést az alább következő *Kermien* szó jelenléte okolhatná meg: *Cserdyn* városának elferdített neve.

Ha a felsorolás sorrendjének jelentőséget tulajdonítunk, akkor a cseremisiz-bulgár-votyák sorrendből (1. a vázlatot) az északi hadsereg (Julianusnál első rész) feladataként nagyszabású átkaroló művelet tervei bontakoznak ki a sorok közül, amelyet a tatár seregek valóban így is hajtottak végre.

Lehetséges azonban az is, és valószínűnek is tartom ezt a lehetőséget, hogy a *la-lá* név az egész nyugati hadjárat végcéljára, azaz *Alamaniára* vonatkozik, tehát a Német-Római Császárságra, sőt átvitt értelemben talán egész Nyugat-Európára. Ez az értelmezés a hadiparancs szigorú logikus felépítésén mit sem változtat, leszármaztatása pedig minden nehézség nélkül megadható: *lá-lá = (l)a-la-(mm)*.

Ha ez a magyarázat a helyes, miként nyelvtudományi szempontból kétségtelenül emellett több valószínűség szól, akkor Szubutáj vezér búcsúzóul akkora megbízatást, sőt hadparancsot kapott Ogotájtól, hogy azt teljes mértékben nem is tudta valóra váltani a nagykánnak időközben történt váratlan elhalálózása miatt. A hadjárat kezdete azonban arra vall, ha ez a véletlen nem következik be, „Alamania”, azaz Közép- és Nyugat-Európa a mongolok igája alá kerül.

A FOLYÓ- ÉS VÁROSNEVEK AZONOSÍTÁSA

12. Minden nehézség nélkül meghatározhatók a *Djayakh* és *Idil* folyónevek is. Az előbbit Zemarkhosz *Daich*, Bíborban-született Konstantinosz *Géech*, da Carpino *faec*, Rubruk *Jagdc*, Haithon *Jaic*, a Catalan Map *Jajech* néven említi, amiből egyértelműen az Ural folyóra ismerünk.

13. Az *Idil* — *Itil* név ebben az esetben is kétségtelenül a Volgát jelenti, de ez csak a szöveg értelméből következik, mert egyébként az *Ethyl-Etel-ltel-Aiel-Atil* névváltozatok egyszerűen „folyót” jelentettek. Hogy az *Idil* név jelen esetben a Volgára vonatkozik, következik abból is, hogy a kazár birodalomnak a Volga-torkolat közelében fekvő fővárosát szintén *Itil-nek* nevezték.

13. A parancs utolsó sora a tatár sereg feladatául teszi, hogy „vonuljon egyenesen *Kivamien* és *Kennten* városok ellen.” Az elsőben Jankó J. felismerni vélte Kiow (Kijev) nevét. Valóban, Batu seregei 1239-ben elfoglalták a várost és az — míg csak 1320-ban litván kézbe nem került — tatár uralom alatt maradt.

A másik várost Jankó, a szöveg eddigi egyetlen magyarárzója, nem ismerte fel.

Lássuk már most, mit jelent valójában a két városnév. Bizonyára olyan városokat, amelyeket (a szöveg szerint) a tatár csapatok — átkelven az Ural és Volga folyókon — egyenesen megközelíthettek.

Kiew túlságosan messze feküdt ehhez és közben jelentős erősségek voltak, tehát „egyenesen” nem vonulhattak fel Kiew ellen a mongol csapatok.

Ellenben módjukban állt, miként így is történt, a bulgárok, cseremiszek és mordvinok legyőzése, vagy ami ezzel egyértelmű, az Ural és Volga folyókon való átkelésük után *Ki-va-mie-n* = *Va-ki-mie-n* = *Vla-di-mi-(r)* ellen vonulniok s a várost a fő-sereg 1238 február 2-án el is foglalta.²⁰³ Vladimir erősségének elfoglalása azért volt a mongol sereg szemében nagyon fontos, mert a város nemcsak Szuzdal fejedelemség kincsekben gazdag fővárosa, hanem egyúttal hatalmas erősség is volt s ennek eleste egyúttal szabadabbá tette a tatár sereg útját egészen a Kárpátokig!

15. *Ker-mie-n* viszont *Cser-di-n*, azaz *Cserdyn* városát jelenti. *Cserdyn* a Káma felsőfolyása mentén fekszik és a legészakibb, jelentős városa annak az észak-déli transzkontinentális útnak, amely a Kaspi vidékét a szibíriai jellegű prémtvidékkel kötötte össze. A tatároknak nagyszerű érzékük volt ahhoz, hogy ezt a fontos kereskedelmi útvonalat, amelyet *Cserdyn*, *Bolgari*, a

Vázlat Ogotáj kán hadiparancsának ismertetéséhez'. A nyilak az egyes mongol hadtestek felvonulásának általános irányát jelzik

volgai bolgárok egykori fővárosa, Sztálingrád, ill. Szarepta (Szeráj) és Itil városok jelöltek, mielőbb megszállják.

Cserdyn eléggé kiesik már a tulajdonképpeni haditerületből, de a kútfők tanúsága szerint még tovább is hatoltak a tatárok észak felé és meghódították a parosszitákat (akiknek igen kicsiny gyomruk van és csak a főtt húsok gőzét szívják magukba, írja da Carpino), akiken a permi népeket kell értenünk. Csakis azzal tudom megokolni eljárásukat, hogy egyrészt biztosítani igyekeztek magukat az északi népek esetleges támadásával szemben, más-

részt olyan adófizetőkre akartak szert tenni, akiktől könnyű szerrel kaphatnak prémeket.²⁰⁴

Ezek után már átirhatjuk a tárgyalt kínai kútfőt mai magyar nyelvünkre a következőképpen:

„A császár ezután megparancsolta Szubutáj vezérnek, hogy hódítsa meg a tizenegy nemzetséget, és pedig a kanglikat, a kunokat, az oguzokat, az oroszokat, a magyarokat, az alánokat, a jászokat, a cserkeszeket, a cseremiszeket, a bolgárokat és az alemannokat, kelfen át az Ural és a Volga folyókon és vonuljon egyenesen Vladimír és Cserdin városok ellen.”

A szövegben említett magyarokon a kumai magyarokat kell értenünk.

Mi tehát ez a kínai kútfőrészlet tulajdonképpen? Nem más, mint *annak a mongol hadjáratnak rövid hadászati terve, amelyet Ogotáj délen és északon: a Kaukázus-Pontus-Kaspi vidékén és egyidejűen a uráli népeken át kezdeményezett Nyugat ellen.*

A KÍNAI KÚTFŐ ÉS JULIANUS LEVELÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Hogy ez a haditerv a nyugati hadjárat melyik részletének felel meg, ahhoz Julianus híradása szolgál útbaigazítással. Második útjáról szóló levelében u. i. a következőket olvassuk:²⁰⁵

„Most pedig, midőn mi Russia határain veszteglünk az események közelében, tudjuk a valóságot, hogy a tatárok egész hadserege a nyugati részekre jött (és) négy részre oszlott.

Az egyik rész az Ethil folyótól Russia határai mentén, keleti irányból Szuzdálhoz közeledik. A másik rész pedig már dél felé, Risennia határaihoz (közeledik), ami egyébként a rutének birodalma, akik ellenállottak. Ezt (azonban) sohasem támadták meg.

A harmadik rész pedig a Don folyóval szemben, Ovcheruch (Novocerszk)²⁰⁶ erősség közelében maradt vissza, ami egyébként a rutének birodalmához (tartozik).”

Vegyük újból alaposan szemügyre a kínai kútfőt, amely a leigázandó népeket ilyen sorrendben sorolja fel:

1— 4. Kangli törzsek, kunok, oguzok, oroszok.

5— 8. Magyarok, alánok, jászok, cserkeszek.

9—10. Cseremiszek, volgai bulgárok.

11. Alamania, ebben az esetben a Német-Római Császárság.

Ha ezt a sorrendet összevetjük közölt térkép-vázlatunkkal, világosan kitűnik, hogy zárt csoportokról van szó és ezek a csoportok megfelelnek Julianus fentebb említett négyes beosztásának, amennyiben megállapíthatjuk, hogy a 9—11. a. id. népekre a tatárok I-f II csoportja támadt, az 1—4. a. id. népekre a sereg Íí. része (majd a három rész egyesült erővel szorította meg az oroszokat). A IV. rész feladatáról Julianus részletesebben nem emlékezik meg, mert tőle messzeeső vidékeken végrehajtott hadműveletekről van szó, de ezek után nyilvánvaló, hogy annak a feladatául jutott az 5—8. a. id. népek leigázása.

Julianus közléséből kétségtelenül kiderül, hogy a tatárok jól megfontolt, részleteiben kidolgozott haditervvel kezdtek a nyugati vállalkozásba. Hatalmas átkaroló mozdulattal szorították Óarapófogóba az orosz-lengyel fejedelmeket, hogy utána Béla király országára rontsanak. Minthogy az 1223. évi kalkamenti ütközet helyzetüket délen lényegesen megerősítette és Cumania fölött hatalmukat biztosította, ezt az alkalmat akarták felhasználni arra, hogy Alamania — a Német-Római Császárság — ellen tervezett hadjáratuk sikerét a délről és északról támadó főserg együttes fellépésével biztosítsák.

VI.

MAGYAR VÁROSÁRA VONATKOZÓ KÚTFŐK

Azok a keleti kútfőszemelvények, amelyeket a következőkben ismertetünk, igen értékes adatokat szolgáltatnak Magyar városra, illetve a városnak a Kipcsak birodalomban elfoglalt helyzetére vonatkozóan.

Első írásos adatunk, amely azt bizonyítja, hogy Magyar városa már a XIII. század közepén írott, *Abulghazi Bahadur kán „A tatárok története”* c. munkája. (A XVII. sz. elején készült.) Szerzője megemlékezik Magyarról, ezt a helyet azonban a francia és a német fordításokból egyaránt kihagyták. Én Klaproth nyomán idézem.²⁰⁷ A szöveg *Mengu Timur* kánról (uraik. 1266—1272) beszélvén, ezeket közli:

„*Ugyancsak Bahatur kánnak, Sejbán kán egyik fiának adományozta az Ak-orda nevű tartományt, míg Kaffa, Krim és Madzsar nevű városokat Oran Timurnak, Tukáj Timur²⁰⁸ egyik fiának.*”

A közlés köztörténeti vonatkozásaival a következőkben foglalkozunk. Itt csak azt szögezzük le, hogy Magyar városa ezek szerint 1270 táján már feltétlenül állott. Nem hiszem, hogy bár-mikor is lett volna olyan hosszabb időszak, amikor ezen a helyen város ne állott volna, mivel a hely igen kiváló kereskedelmi csomópont! Már Zemarkhosz idejében is (Kr. u. 568-ból) találunk a Kuma és a Bujvola torkolatánál, tehát pontosan a későbbi Magyar helyén egy várost.

Abulghazi közlése az 1266—1272 közti időszakra vonatkozik és értelme a következő: A tatár birodalomba bekebelezett tartományok és nagyobb városok élére a kánok helytartókat állítottak. A tatár helytartók bizonyára részesedtek az adójövedelemből, tehát ha a kánok valakinek helytartóságot adományoztak, az ajándékszámba mehetett.

A fenti közlésből annyi nyilvánossággal kiderül, hogy Magyar tatár helytartója 1270 körül Oran Timur herceg, Tudáj Mengu kán (1272—1285) fia volt.

A fejedelmi szerző még egy helyen szól a kummagyarságról, mégpedig a baskir-magyarsággal egyidejűen. Szükszavú feljegyzése azért rendkívüli fontosságú, mert nemcsak népneveket említ, hanem azokat a folyókat is megnevezi, amelyeknek közelében az illetők laktak, ez alapon tehát a népek földrajzi térbehelyezését is lehetővé teszi. A fontos közlés így hangzik:

„Mihelyt felserdült ez a gyermek, Oghuz kán nevezetes hadsereget bízott rá azzal, hogy szálljon hadba az oroszokkal, vlachokkal, a madzsarokkal és a baskirokkal, akik a Don, a Volga és a Dzsaisik folyam közelében laknak.”²⁰⁹

Ez a legendás Oghúz kán háborúskodásaira vonatkozó szemelvény az oroszokról, a vlachokról, a kummagyarokról és a baskir-magyarokról beszél. Világosan megmondja, hogy ezek a népek hol laknak: a Don mellett az oroszok és a vlachok, a Don és a Volga közén a kummagyarok, az Ural (Dzsaisik) közelében pedig Magna Hungaria baskir-magyarjai. Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy a „madzsarok” ezúttal nem jelenthetik hazánk magyarjait, minthogy mi távolesünk a fenti folyótól; mivel pedig a baskirokat is említi, világos, hogy kétségtelenül egy harmadik magyar országról beszél, ez pedig semmi más nem lehet, csakis Kummagyaria. Azt is említsük még meg, hogy Abulghazinak ez a közlése egyik igen fontos bizonyítékunk arra vonatkozóan; hogy Magna — és Maior Hungaria két különböző fogalom, két különböző ország neve.

ABU-L'-FIDA TUDÓSÍTÁSA

Abu-l'-fidá, egyik legnevesebb arab földrajzi író, Geográfiafiáját 1321-ben fejezte be. Ebben Magyarat városként írja le, amennyiben a XXVIII. tábla magyarázatában, ahol a Föld északi oldalát ismerteti, ezt mondja Magyaráról:

„Ehhez a vidékhez tartozik Kumadzs-r is, a tatárok Borka nevű országában, amely körülbelül középpütt fekszik a Vaskapu (Derbend) és Azok között és tőle Bab-el-Hadidi (— Vaskapu, Derbend) valamennyire délkeletre esik, míg nyugatra tőle Azak van. Nincsenek messzire innét a leszghiek lakóhelyei; ezek a hegységekben tanyáznak. Ezek az északi tatárokat, vagyis a bárkaiakat elválasztják a déliektől, akik viszont Hulagu-nak az alattvalói.”²¹⁰

A hely földrajzi körülírása teljesen fedi Magyar fekvését, a *Kumadzs-r* név pedig kétségtelenül a „Kum + Madzs-r” szavak összevonásából keletkezett.

Klaproth felemlíti, hogy a perzsa történetírók a kumamenti pusztákat *Kumesztán* néven emlegetik. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a XIV. századbeli *Benaketi Abu-Szulejmán Daud* perzsa történetíró a dunamenti Magyarországot *Madzsarisztán-mk* nevezi művében,^{210/1} akkor a Kumesztán név jelentése az analógia alapján: *Kum-ország*, amit akár *Kumai ország*, akár *Hún ország* értelemmel azonosíthatunk (a korábban megtárgyalt kum=hún szóegyeztetés alapján).

A MOSDOKI TATÁR TÖRTÉNETI MŰ ADATA

Klaproth Mosdókban talált egy nogáj-tatár nyelvjárásban írt munkát a tatárok történetéről. Ebben a régi tatár kánok székhelyéről az alábbi részletet olvashatjuk:²¹¹

„Tudósítás a gyülekező- és székhelyekről

A kánok lakásai kőépítmények voltak. Egyik kán székvárosa Uris volt és egy másik kán lakása Kar szán (ban). Így Emir Kodzsa kán székhelye Uics-Ozen volt, Toktamis kán lakása Dzsam-Dzsaik, Sermisen és Timszadak között. Dzsán Beg kán lakása Ak Adil(ben) volt, Saray Aldy, Buz Ágas nevű hely pedig Kara kán lakóhelye volt. Bura kán lakóhelye Ak-Tuba, Kusum kán lakása a Túra hegyen volt. Jbar-durghan lakóhelye az Usai hegy volt. Hind Hekim kán lakóhelye Szaraycsik volt, Jaik kán lakása Madzsarfbán volt. Három alkán volt, Asztrahányban (Adzsarhan) volt Timur Kutlu kán lakása, Borki kán lakóhelye Kathatár volt és Sejh Ali kán lakása Kazánban volt.”

Sejk Ali kánról tudjuk, hogy Rettenetes Iván 1350-ben, helyezte vissza Kazán kani székébe,²¹² amiből világos, hogy ez a forrás legkorábban csakis a XIV. század második feléből keltezhető.

Ebben a tudósításban öt nagykán (Temir, Kodzsa, Toktamis, Dzsánibeg, Tula Buka és Timur Kutlu), valamint hét alkán, nyilván helytartó székhelyéről szerzünk tudomást. Ezek sze-

rint Magyarban székel valaha egy *Jaik* nevű helytartó is. Neve azonos az Ural folyó egykori nevével. Mivel a felsorolás teljesen rendszertelen, közelebbit nem tudunk mondani, de abból, hogy ezekből a gyér adatokból is immár két magyar helytartó: *Oran Timur kán* és *Jaik kán* neve bontakozott ki, történeti tényként elfogadhatjuk, hogy *Magyar a kipcsaki kánságban helytartói székhely volt.*

A DERBEND-NAMEH ADATA

A Derbend-Nameh is megemlékezik Magyar alapításáról a következőkben:

„Mintegy 70 évvel Mohammed születése előtt (Kr. u. 571) számtalan mongol nép tűnt fel, amint az északi Tibettel határos vidékekről szállottak alá Asztrahány síkságára. Itt két ágra szakadtak. Egyik ág a Volga folyó hosszában északnak, a másik pedig tovább nyugatnak tartott és ez az utóbbi alapította Kaukázusban Madzsart.”²¹³

Ez a közlés valóban megfelel eddigi ismereteinknek, mert a *magyar* név első irodalmi feltűnése — Chorenei Mózes közlése szerint — körülbelül a Kr. u. 460. évi eseményekhez vezet. Hogy a Volgán átkelt magyarság a későbbi Magyar helyén várost, jobbanmondva szálláshelyet alapíthatott, nagyon valószínű, de erre már csak a zemarkhosi idők után kerülhetett sor. Mivel a Derbend-Nameh a X. század derekán készült munka, annak évszámadataira nem támaszkodhatunk, de a feljegyzések lényegét mindenesetre figyelembe kell vennünk. Így a közölt részletből valószínűnek látszik, hogy *az igazság magva az, hogy Magyar a Kuma síkságán megtelepült magyarok alapították.*

IBN BATUTA LEÍRÁSA MAGYAR VÁROSARÓL

Hogy milyen Magyar városában az élet, arról aránylag bőszeges tájékoztatást nyújt Ibn Batuta vonatkozó leírása.

Mi ezúttal csak magát a leírást iktatjuk ide, hogy munkánknak a keleti kútfőket együttesen ismertető része csonka ne

legyen, de Ibn Batuta leírásának bővebb taglalásába csak a III. részben bocsátkozunk.

Ibn Batuta Abu Abdallah Mohammed, a legkiválóbb arab utazó, 1302-ben született Tangerben, meghalt Fez városában 1377-ben. Egész fiatalon, 1325-ben nekivágott a világnak s mintegy harminc évig folyton utazott. 1325—1349 között bejárta Egyiptomot, Szíriát, Perzsiát, Mezopotámiát, Arábiát, Dél-Afrika keleti partjait, Krimiát, déli Oroszországot, Kaukáziát, Khivát, Bokharát, Khorassánt, Kandahárt, Delhit, Kínát, India kikötőit, sőt 1352-ben még a Szaharát is keresztülzelve és karavánjával Timbuktuig hatolt. Hatalmas munkáját 1855—1859-ben francia fordításban Defrémery és Sanguinetti adta ki 4 kötetben. Ebből a munkából^{213/1} adjuk az alábbi, Magyar városára vonatkozó részt, néhai *Sikor Gizella* tanár gondos fordításában.

Hogy a szöveg további elemzését megkönnyítsem, a leírást számozott tételekre bontom. *Ibn Batuta* tehát ezt írja:

(374. 1.) „*Madzsar*.

1. Azután, hogy Toloktomur emír elutazott Azakból, én még három napig ebben a városban maradtam, amíg Mohammed Kodzsa emír elkészítette a szükséges tárgyakat (375. 1.) az utazásra. Akkor útnak indultam Madsar (Madzsar) felé.

2. Ez jelentős és egyik legszebb város, a türkökhöz tartozik. Nagy folyó (Kuma) mellett fekszik. Kertek találhatók ott és gyümölcs bőségesen.

3. Mi itt a kegyes és alázatos sejk, a tiszteletreméltó Mohammed al-Bathaihi házában laktunk, aki Bathaihiból származott, vagy Irak mocsaraiból, ő Ahmed Arrifay sejknek, akivel Isten legyen megelégedve, a híve és vikáriusa volt. Az ő zarciahjában (zárkájában, kolostorában) körülbelül 70 arab, perzsa, török és görög fakír volt, nősek és nőtlenségi fogadalmát tartók is. Életüket alamizsnából tartották fenn.

4. Ennek az országnak lakosai nagyon jó véleménnyel vannak a fakírokról és minden éjjel lovakat, marhákat és birkákat vezetnek a remetelakba.

5. A szultán és a hercegnők eljönnek meglátogatni a sejket és áldását kérik, a legnagyobb szabadelvűséggel viseltetnek iránta és jelentős ajándékokat adnak neki, különösen az asszonyok.

6. Ezek (t. i. a hercegnők) számos alamizsnát osztanak ki és a jó munkát keresik.

7. (376. 1.) Madzsar városában voltunk a pénteki ima alkalmából. Amikor befejezték az imát, Idzs-eddin hitszónok egy székre ült. Ez jogtudor volt és Bokharában egyike a kitüntetett embereknek. Nagyszámú tanítványa és koránolvasója volt, akik ezt a könyvet előtte olvasták. Intette és tanította a segédpapokat az emír és a város nagyjainak jelenlétében, ezután Mohamed sejk felemelkedett és ezt mondta: „A jogtudor és hitszónok* utazni kíván és mi útravalót akarunk neki adni.” Ezután levette azt a gyapjúunikát, amelyet viselt és hozzátette: „Íme az ajándék, amit neki adok.” A segédpapok közül az egyik levette ruháját, mások lovat adtak, ismét mások ezüstpénzt. Ezekből a különböző tárgyakból sokat összegyűjtöttek a doktornak.

8. Láttam ennek a városnak a bazárjában egy zsidót, aki üdvözölt és arabul beszélt hozzám. Kérdezősködtem tőle, érintve az országát is, mire elmondta, hogy spanyol eredetű. Azért érkezett, hogy világot (377. 1.) lásson. Nem a tengeren utazott, hanem szárazföldön jött nagy Konstantinápolyból, Kisázsziából és a cserkeszek földjéről. Hozzátette, hogy elutazásának időpontja Spanyolországból 3 hónappal ezelőtt volt. Az utazó kereskedők, akik ismerik ezeket a dolgokat, biztosítottak engem beszédének igazságáról.

9. Tanúja voltam ebben az országban olyan figyelemreméltó dolognak, azaz jelenségnek, amelyet az asszonyok élveznek a türköknél; őket csakugyan egy ranggal magasabbra tartják, mint a férfiakat.

10. Ami az emírek feleségeit illeti, első alkalommal akkor láttam egyet, amikor kimentem Kirámból. Észrevettem akkor a hercegnőt, Szaltija emír feleségét a kocsijában. Az egész kocsit drága kék posztó takarta, az ablakok és a kocsi ajtaja nyitva volt.

* A jogtudor és hitszónok t. i. a bokharai Idzs-eddin volt.

A hercegnő előtt négy fiatal leány ült. Gyönyörű szépek és öltözkük csodálatos. Mögöttük több másik kocsi jött, ezekben szolgálatot teljesítő fiatal leányok voltak. Amikor ő közeledett ahhoz a helyhez, ahol az emír volt, (378. 1.) kiszállt az arabából. Körülbelül harminc fiatal leány szintén kiszállt, hogy a ruhája szárnyát emeljék. Öltözete tele volt gomblyukakkal, minden fiatal leány tartott belőlük egyet-egyet, a ruha szárnyait is minden oldalról emelték és így a khatum méltóságteljesen lépkedett. Amikor odaérkezett az emír elé, az felemelkedett előtte, üdvözölte és oldalára ültette, a fiatal leányok pedig körülfogták úrnőjüket. Kimize- (kumisz) tömlőket hoztak. A hercegnő öntött abból egy serlegbe, térdre ereszkedett az emír előtt és átnyújtotta neki. Amikor az ivott, a nő inni adott sógorának, majd az emír adott inni a királynőnek. Felszolgálták az ételeket. A hercegnő az emírral evett, ez adott neki egy ruhát, mire a nő visszatért. Ilyen módon viselkednek az emírek feleségeikkel,

11. és mi ezután a király feleségeiről beszélünk.

12. Ami a kereskedőket és a kisárusokat illeti, ezeket is láttam.

13. Egyiket például olyan kocsiban (t. i. láttam), amelyet lovak húztak. Mellette három, vagy négy fiatal leány volt, ruhája szárnyát hordozva. A fején ékszerekkel berakott és a legfelső részén pávatollakkal díszített (379. 1.) boghtak, azaz akruf (magas, hengerformájú kalap) volt.

14. A kocsisátor ablakai nyitva voltak és látni lehetett ennek a nőnek az alakját, mert a türkök asszonyai nincsenek lefátyolozva.

15. Egy másik ugyanebből a rendből és szolgálótól kísérve a vásárra juhokat és tejet hozott, s ezeket az embereknek illatszerekért adta el.

16. Az asszonyt gyakran férje kíséri, akit — ha bárki látná is — szolgálai egyikének tartaná. (A férjnek) nincs más ruhája, mint egy birkabőrprém és a fején magas kalapot hord, amely illik ehhez a ruhához és amelyet „alkulának” neveznek.

17. Készülődünk elutazni Madzsar városából, hogy a szul-

tán tábora felé irányozzunk. Ez 4 napi járásra volt egy Bisdagh nevű* helyen.

18. „Bis” értelme a törkök nyelvén „öt” és a „dagh” jelentése „hegy”.

19. Ebben az Öthegyben van egy (380. l.) melegvizű forrás, s abban a törkök mosakodnak, mert azt tartják, hogy ha ott valaki megfürdik, biztonságban van a betegségek támadásától.

20. Mi tehát útnak indultunk a táborhely felé, és odaérkezünk ramadán első napján. Űgy találtuk, hogy a szultán tábora helyet változtatott és mi visszamentünk arra a helyre, ahonnett elindultunk, mert a tábort a szomszédságba helyezték át. Sátraimat felállították egy dombra azon a helyen.** A sátor elé zászlót erősítettek, a lovakat és kocsikat pedig mögéje helyezték.

21. Időközben megérkezett a császári udvar, ezt a törkök ordunak (tábor, horda) nevezik.

22. Láttunk egy nagy várost, amely lakosaival együtt költözödött, magukkal vitték a mecseteket és piacokat is,

23. és konyhák füstje emelkedett a levegőbe, mert a törkök ételeiket utazás közben is megfőzik.

24. Lóvonta kocsik szállítják ezt a népet és mihelyt megérkeztek a táborhelyre, leszedték a sátrakat, amelyek az arabákon voltak, és felállították a földön, mert azok nagyon könnyűek. Ugyanazokat használják a mecsetek és a boltok részére is.

25. A szultán feleségei előttünk mentek el, mindegyik a maga külön udvarával. Amikor rang szerint a negyedik ment el (előttem), ez Izabeg emír leánya volt, (még beszélünk róla később), és látta a domb csúcsán felállított sátrat az eléje tűzött zászlóval, ami újonnan érkezettet jelent, apródokat és fiatal leányokat küldött, hogy üdvözöljenek és átadják nekem üdvözlését. Erre az időre megállt, hogy bevárja őket. Egyik társammal és Toloktomur emír kamarásával ajándékot küldtem neki. Az ajándékot, mintegy kedvező előjelként elfogadta, és elrendelte, hogy lakjam a szomszédságában, azután továbbindult. Később a szultán is megérkezett és tábort ütött külön szállásán.”

* Mai terminológiával: Bestau, vagy Bestag.

** T. i. ahonnett elindultunk.

KELETI KÚTFŐK TUDÓSÍTÁSA A KUMMAGYARSÁG PUSZTULÁSÁRÓL

Magyar főváros azokban a harcokban pusztult el, amelyeket 1387—1396 között Timurlenk folytatott Toktamis kipcasi kán ellen. Ugyanekkor szóródott végleg szét a kummagyar nép is. Ennek a szomorú évtizednek köz- és hadtörténetével később külön fejezetben foglalkozunk, míg most csak két olyan nevezetes kútfőt ismertetünk és taglalunk, amelyekben szó van — ezekkel *a. háborúskodásokkal kapcsolatban — a kummagyságról.*

JEFDI SEREFFEDDIN TUDÓSÍTÁSA

Jefdi Sereffeddin perzsa történetíró műve részleteket közöl a szóbanforgó, négyyszer megisméltódott háborúskodásról. Lényegileg arról van szó, hogy Toktamis kipcasi kánt, akinek hatalma egészen a Kaukázus gerincéig terjedt, Timurlenk elleni vállalkozásában (a második hadjárat során) segítettek különféle kaukázusvidéki népek hadai is. Az író a következő népeket említi meg:²¹⁴ *a bulgár okát, cserkeszeket, alánokat, a krimi tatárokat és a baskírokat.*

Felhívom a figyelmet, hogy azok a baskírok (besgurok), akikről *Sereffeddin* beszél, nem a bjelájmenti, mai napig is ezen a néven ismert baskir-magyarok, hanem a Kuma mentén élő magyarság fiai. *Németh Gyula* bizonyította be, a legalaposabban és kétséget kizáróan, hogy a keleti kútfők a magyarokat és a baskírokat hol egyik, hol másik néven nevezik és ilyesformán a nevek bármelyike jelentheti mind a „magyar, magyar”, mind a „baskird, besgurd” néven ismert magyar népcsoportokat.²¹⁵ Hogy ezúttal a perzsa történetíró valóban a kumamenti magyarságról beszél, azt bizonyítja

1. az a tény, hogy az említett népek mind a Kipcsak birodalom szomszédosai, és (a bolgárokat kivéve) mind a Kaukázustól északra, tehát a Timur által veszélyeztetett területen éltek,
2. hogy ezeknek a népeknek *saját érdekükben* is támogat-

niok kellett Toktamist, ha nem akartak Timur rabszolgáivá, vagy eszelős vérengzéseinek áldozataivá lenni.

3. Elképzelhetetlen, hogy Toktamis a Bjelája mentéről tudott volna mozgósítani és a Kaukázusba hozatni baskir-magyar csapatokat.

Ugyanígy azt is képtelenség feltennünk, hogy a „bulgárok” szó — Sereffeddin leírásában — a bilériai (volgamenti) bolgárokra vonatkoznék, de éppúgy nem vonatkozhatik az a dunai bolgárokra sem. Ez utóbbiak Kantakuzenosz János bizánci ellencsászár szerencsétlen lépése óta (1347, amikor az oszmánokkal katonai szövetséget kötött) örökös harcban állottak a terjeszkedő török birodalommal. 1387-ben volt a híres toplicai ütközet (Plocsnik mellett), ahol az egyesült bosnyák és szerb hadak úgy elverték a törököket, hogy azoknak alig egyötöde menekült meg. Előrelátható volt tehát, hogy Murád szultán nem hagyja megbosszúlatlanul a dolgot és a következő évben (1388) Ali pasa, fővezér 30.000 emberrel valóban Bulgáriába rontott. Egy év múlva (1389) volt a gyászos emlékü rigómezei ütközet.²¹⁶ Azt hiszem elegendő ennyi Bulgária történetéből annak bizonyítására, hogy amikor a bolgár testvérnép legsúlyosabb harcait vívta Murád és Bajazid szultánnal, nem lehetett csapatfőlöslége Toktamis számára.

De akkor honnét került *Sereffeddin* művébe a „bulgár” név? Ezúttal az eredeti török jelentésében („keverék”) szerepel²¹⁷ és a kumamenti magyaroktól és az alánoktól délre, a Kaukázus gerincétől pedig északkeletre élő, vegyes töredéknépekre kell vonatkoznia. Számos apró nép, mint pl. az abkázok, malkaiták, kumükök, kaitakok, stb. élt a hegyek között külön-külön törzsszövetségekben. Egészen természetes, hogy a közös érdek ezúttal Toktamis táborába szólította őket.

ABDERRASAK KÖZLÉSE

Abderrasak^{217/} történeti műve ugyancsak foglalkozik Timurlenknek a Toktamis ellen viselt háborúskodásai történetével. A negyedik hadjárattal kapcsolatban szól ő a kummagyar nép-

ről. A dolog lényege az, hogy amikor Timurnak végre sikerült döntő győzelmet aratnia Toktamis hadain, bosszúhadjáratot vezetett mindazok ellen a kisebb kaukáziai népek ellen, amelyek Toktamist ebben az évtizedes háborúskodásban segítették. Így azt is említi Abderrasak, hogy Timur bosszúja elérte a „*kabaili kumkjumat*” népet is.

Írja ugyanis,²¹⁸ hogy *Timur előbb úgy tervezte, hogy az 1395—1396. évi telet a kabaili kumkjumat nép földjén tölti, azonban Omar Tabán nevű alvezére Mahmudi, magyart népbíró (kelanter) híradása alapján olyan értesítést hagyott hátra számára a város lakosságának magatartására vonatkozóan, hogy addigi szándékától elállva, parancsot adott a városnak földig való lerombolására.*

Ezzel a *kumkjumat* névvel az orientalisták nem tudtak mit kezdeni. *Petit de la Croix* véleménye szerint: „Les habitans de Mamcatou et Cazicomouc.”²¹⁹ *Kammer-Vurgstall*: „das ist die Stämme der Kumuken.”²²⁰ *Klaproth* is ehhez a téves nézethez csatlakozott.

Miként fentebb bebizonyítottuk azt, hogy Sereffeddin művében a baskírok és a bolgárok emlegetése nem a volga-bjelája-vidéki baskir-magyar-, ill. bolgár népekre vonatkozik, hanem a *kummagyarokra*, ugyanígy a Magyar pusztulásáról szóló kútfőrészet sem vonatkozhatik a kumükökre. Miről van itt szó? Arról, hogy miután Timur Ukeknél döntő csapást mért Toktamisra, maradt ideje arra, hogy megbüntesse, megfélemlítse azokat a népeket, amelyek a sokesztendős harcban az ellenfelet segítették.

Ezért vonult Ukek alól a Dnyepr partjára, mert onnét lecsaphatott a krimi tatárookra. Közben kapja a hírt Bark járok se reggyűjtéséről, mire a Karaszuhoz siet, hogy megghiúsítsa Toktamis alvezérének támadási terveit, de mihelyt túl volt ezen a feladaton, azonnal folytatja büntetőhadjáratát. Beveszi Azovot, feldúlja a cserkeszek földjét. Ezután óhajtott megpihenni a kummagyarok országában.²²¹

Az idézett kútfő a nép nevét így írja: „*Kumkjumat*”. Hogy ebből a névalakból a kumükök nevét hogy olvashatnók ki el

sem tudom képzelni. A közölt szóalakzat ugyanis minden nehézség nélkül két részre bontható:

kum(kj)u + mat

Hasonlítsuk ezt össze Abu-l'-fida

(1321) adatával:

kum + mads.r

Vessük még össze az 1320. évi

zárdajegyzék adatával:

Cum + mager (ta)

és Chorenei Mózes (Kr. u. 460)

névalakjával:

Kum(-a) + magyar

Abderrasak adata mindenestre 1396—97 tájáról származik és láthatóan első szótagja a Kuma folyó ősi *Gum* > *Kum* neve, utána az ómagyar melléknévképző! „*mu*” következik, majd a névalak utolsó tagja a „*magyar*” népnévnek lágyabb mássalhangzóval feljegyzett első szótagja. A *kum+u* közötti „*kj*” hang jelenléte — minthogy fonetikus alapon történt feljegyzéséről van szó és nem tudhatjuk, ki közvetítette a kummagyar nép nevet — nem lényeges, mert a *kummagyar* népnév szabályos alakjának közlését Abderrasaktól nem is várhatjuk.

Azonban amellett, hogy nyelvészeti alapon is teljes mértékben bizonyítható a fenti három névalak tökéletesen azonos volta, Timur büntetőhadjáratának menetéből is világosan láthatjuk, hogy szóba sem jöhet olyan feltevés, amelyet Kummagyarria kialakulására építenék fel. Például mintha Timur a cserkeszek földjéről először a kumükök földjére vezetne volna seregét, hogy onnét ismét Asztrahányba, majd Szerájba térjen vissza, ahonnan újból a kazikumükök és dardok vidékére vezetne útja. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az egész büntetőhadjárat 1395-96 telén játszódott le, ez a tél pedig — a kútfők szerint — igen kemény volt.²²² Hogy ilyen időjárási viszonyok mellett pedig akkora hadsereggel, mint amilyen Timuré volt, nem lehet télidőben a Kaukázusban felvonulni, arra a döntő bizonyítékul szolgáljon az a tény, hogy Timur a három hadjárat során egyetlen alkalommal sem ment neki télidőben a hegységnek. Hogy Timur egyike volt a világtörténelem legkitűnőbb hadvezéreinek, nem szenved kétséget. Márpedig bármelyik jó hadvezér a cserkeszek földjéről csakis a Kuban-Bujvola-Kuma völgyén, tehát

Magyar városán keresztül vezetné hadseregét Asztrahány ellen. Ez volt Timur útvonala is.

Végül már itt felhívom a figyelmet arra, hogy *Piano da Carpmo* útleírásában (1. köv. részben) a kummagyar névalak ismét szerepel, de eléggé torzított: *Cumae, va.r.Tumat, Tumacht*, Ül. *Tymat* formában. Különösen a *Tumat* alakban azonnal ráismerhetünk a Tu + mat — Kum+maty(ar) = Kummagyar népnévre. Ez a *Tumat* névalak a *Kumkjumat* névalakkal a legszorosabb rokonságban van.

VIII.

TÉVESEN ÉRTELMEZETT, NEM MAGYARRA VONATKOZÓ HÍRADÁSOK

Mielőtt továbbmennék a kútfők ismertetésében, szólnunk kell néhány olyan kútfőről, amely valamilyen formában megemlékezik a magyarok városáról, vagy kimondottan Magyar (Madzsar) nevű városról beszél, de amelyek — bizonyíthatóan — mégsem Magyarra vonatkoznak. Éppen ez a körülmény sok tévedésre adott okot a múltban.

A MAZAROK KIS VÁRA

Így meggondolásra ad okot az a néhány feljegyzés, amely *Heraclius* perzsa háborújával kapcsolatban a magyarok nevét, ill. a mazarok városát említi.

Theophylactos Simokattes a görög-perzsa háborúkkal kapcsolatban megemlíti, hogy „Heraclius azon időben (t. i: Kr. u. 612-ben) ismét Perzsiába ment. Theodorus és Andreas a *mazarok* — régisége miatt düledező — erősített kis városát, amely nem volt messzire Beiundaestői, megújította”.²²³

Nesztor, az orosz krónikáírók fejedelme, úgy tudja, hogy a magyarok, azaz nála: *ugrik*, Heraclius idejében a perzsák ellen hadat viseltek.²²⁴

Tudjuk, hogy Heraclius császár korára esik a Szasszanidák utolsó nagy erőfeszítése örök riválisuk, Bizánc megsemmisítésére. A perzsák átkeltek az Eufráteszen, tönkrevették a görögöket, 611-ben elfoglalták Antiochiát, 614-ben Damaszkuszt, majd 615-ben Jeruzsálemet, ahonnét diadalmi jelvényül magukkal viszik Megváltónk szent keresztjét s azt fővárosukban, Ktezifónban helyezik el. 619-ben elfoglalják Ankyrát, annak a közlekedési útnak gócpontját, amely a fővárost Szíriával kapcsolta össze, majd még ugyanebben az évben meghódítják a termékeny Egyiptomot is. 626-ban pedig magát a bizánci fővárost, Konstantinápolyt ostromolják. Azonban Bizáncban — miként történetének ez egyik legjellemzőbb vonása — a nagy veszély idején nagy férfiak kezében volt a birodalom gyeploje.

Heraclius császár 622—629 között újjászervezte és az ellenfél harcmodorához alkalmazva képezte ki hadseregét. A lovaspásztor szomszédnépekben szövetségeseket keresett és szerzett magának, ”és egyik csapást a másik után mérte a perzsákra.”²²⁵

Konstantinápoly ostroma gyors cselekvésre ösztönözte a bizánciakat. Heraclius császár 622-ben Ninive mellett rendkívül véres ütközetben verte tönkre a perzsák seregét és ezzel a haditénnyel birodalmát egyidőre ismét megmentette.

Ebben a perzsák elleni harmadik hadjáratban (626—627) Heraclius szövetségre lépett a Volga deltája felől déli, illetve nyugati irányban, a Kaukázus és a Krim felé terjeszkedő kazárokkal. Ez a nép, amelynek keretébe beletartoztak a VII. század magyarjai is, a bizánci források szerint ebben az időben kezdett fontosabb szerepet játszani.²²⁶ Heraclius hívására a kazárok, akikről *Theophanes* keleti türkök néven emlékezik meg, átkeltek a Kaukázuson és Tiflisz közelében csatlakoztak a császár seregéhez.²²⁷

Darkó Jenő elfogadja Bury²²⁸ álláspontját és az eseményt az 587. évre teszi. Darkó abból az álláspontból indul ki,²²⁹ hogy Theophylactos csupán az 582—602. évi események történetét írta meg, tehát nem lehet szó Heraclius császárról, hanem csakis annak atyjáról, Maurikios császár hadvezéréről. Az idézett szövegrészt közvetlenül megelőzően a Heraclius hadvezér vezette

seregnek a perzsák elleni harcáról van szó. Az író megemlíti, hogy a bizánci sereget két részre osztották, élükre Theodórosz és Andreász kerültek azzal a feladattal, hogy a perzsákat folytonosan nyugtalanítsák.

Hogy a magyarok a bizánciak szövetségesei voltak ebben a hosszúra nyúlt perzsa hadjáratban, II. Jusztinus, II. Tiberiusz, Maurikios, Phokas és Heraclius császárok idejében, nem kétséges. A mi szempontunkból azonban nem lényeges, hogy az említett esemény az 587., vagy a 40 évvel későbbi hadműveletek során történt. A lényeges csupán az, hogy az újabb kutatók, így Darkó is, arra az álláspontra helyezkednek, hogy a „magyarok kis városa” nem lehet azonos a későbbi Magyararral.

Theophylactos Simokattes nem beszél valószínűtlenül a „mazarok megerősített kis városáról”, de ebben az utalásban nem kereshetjük Magyar város őseit. Azonban éppen olyan elhibázott volna ezt a kis erődöt az arab Irakban keresnünk, miként *Hammer-Purgstall* gondolja.²³⁰ Nem lehet azzal azonos sem a Tigris és Eufrátesz torkolatában fekvő Madsar,²³¹ sem a *Feutinger-táblán* szereplő Macára, sem *Anonymus Ravennas* Cosmographiájában található, mezopotámiai Machara, vagy Machare város.²³² Hogy mindezek a feltevések tévesek, legyen elég a *Németh Gyula* által felhozott nyelvészeti bizonyítékokon kívül annyit felémlelnem, hogy már a hadászati helyzet miatt sem kereshetjük ezt a kis magyar erődöt a perzsák által birtokolt területen, hanem csakis ott, ahol az védelmi célzatának eredményesen megfeleltetett. Utalnom kell arra, hogy a kazár uralom a Kaukázusra is kiterjedt, tehát magyar törzsek a hegység magasabb részeibe is élhettek. Védelmi erősségnek pedig csakis a Kaukázus hegy-szorosaisában lehetett csak értelme és Heraclius másutt fekvő erődre semmi esetre sem pazarolta pénzét és idejét, csakis olyanra, amely a perzsák esetleges ellentámadását sikeresen feltartóztathatta volna. Erre pedig másutt, mint a Kaukázus gerincének közelében, nem volt lehetőség, sőt még itt is: a Terek át-törése közelében kellett lennie. Ugyanis, ha figyelembe vesszük azt, hogy a kazár-magyar hadak Tiflisz alatt egyesültek Heraclius hadával, világos, hogy a Kuma-Terek medencéjéből csakis,

a Terek szorosán kelhettek át a hegységen, hogy a lehető leg-rövidebb úton Tiflisz alá érkezzenek.

A Theophylactosnál említett *Beiundaes* helységet ezen a néven ma már nem találjuk meg, de erős a gyanúm, hogy azonosítható a Vladikavkázttól keletre fekvő csecsencföldi *Buncsi* községgel.²³³ Ezt a helységet a Terek szorosától (ahol az egykori erődöt sejtem), légvonalban mindössze 50—60 km. választja el. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy ez az egykori kis magyar erőd azonos azzal a — Klaproth által Hadszerte-nek nevezett — erősített hegyszorossal, amelyről bővebben az utolsó fejezetben szólok.

Nem vonatkozhatik Theoptiylactos híradása a későbbi Magyar városra azért sem, mert Magyar fekvése annyira nyílt város jellegű, hogy annak kisebb erődítmény még a VII. században sem kölcsönzött volna komoly védelmi jelleget, arról pedig szó sem lehet, hogy Magyar olyan régi város lenne, hogy már a VII. században, düledezett volna! így Jerney erre vonatkozó elgondolásai tévesek.²³⁴

„KICSI MADJAR” ÉS „ULU MADJAR” HELYTARTÓI

Ugyancsak ide, a tévesen értelmezett és nem Magyar városára vonatkozó irodalmi utalások közé kell sorolnunk a *Derbend-Nameh-nak* egyik, elég gyakran idézett bekezdését. Amióta csak Magyar problémája otthonossá lett az irodalomban, ezzel a kút-förészlettel mindig találkozunk. Hivatkoznak arra *Baer*, *Jerney*. *Klaproth* és még mások is idézett munkájukban. A vonatkozó részlet így hangzik:

„Mivel *Baie h-ha.n* a helytartó *End er y* volt, ismeretes, hogy ezért ezt a várost az ő nevééről *Endery-nek* is nevezték. Egyébként már ősidők óta *Balch* volt a neve. *Gülbak* eredeti neve *Iran*, azonban mivel volt egy *Gülbak* nevű helytartója,' azért *Gülbak*-nak is nevezték. A történétírók beszélnek továbbá, hogy amikor *Pasenk* a kagán fia Iránba ment, hogy minden helytartójával személyesen megismerkedjék, megparancsolta *Gülbak*nak, *Irán* helytartójának, *Endery-nek*, aki *Balch* helytartója volt, *Surkáb*-

nak, *Kizil-jar* erődítmény helytartójának, *Csumli-mk*, *Kicsi Madzar* helytartójának és *Ulu Madzar*, *Dzulad*, és *Sehen Tatar* helytartóinak és emezen egész vidék helytartóinak emlékezetébe idézte, hogy engedelmeskedni tartoznak *Gülbak-nak*, *Irán* helytartójának.²³⁵

A *Derbend-Nameh*ből tehát az tűnik ki, hogy *Kicsi Madzar* és *Ulu (Nagy) Madzar* a *Hedzsra* II. századának (Kr. u. VIII. század!) elején már jelentős városok, vagy erődítmények voltak, hiszen saját helytartójuk volt. A *derbendi* történet szerzője, *Mohammed Avabi Akraši* (művét *Gerai kán* parancsára írta meg tatár nyelven), *balchi* lakos volt.

Mindezek ismeretében vegyük mindazokat a részleteket szemügyre, amelyeket a magyarokra, ill. Magyarra vonatkozóan a *Derbend-Nameh*ből közöltünk. A legutóbbi részletben hét földrajzi név szerepel: *Irán*, *Balch*, *Kicsi* és *Ulu Madzar*, *Kizil-jar*, *Dzulad* és *Seheri Tatar* neve.

Balch városát ma is ugyanezen néven találjuk meg *Afganisztán* északi határának közelében. Tőle kelet-délkeletre *Mazar-i-serif* város, míg délnyugatra, ugyancsak az országhatár közelében *Dauletabad* városa fekszik. Ez az utóbbi megerősített hely a *szamarkandi* útvonal védelmére. Véleményünk szerint vagy ez a helység, vagy a *Herirud* folyó északi partján fekvő *Daulet-jar* azonosítható a kútfőben említett *Dzulad-dal*. *Kicsi-* és *Ulu Madzar* helységeknek a mai *Mazar-i-serif* környékén kellett lenniök. *Seheri Tatar* és *Kizil-jar* helységeket a rendelkezésemre álló térképészeti adatok alapján *Sahur-arman* erőddel, a *Firuskuhi* hegység gerincén, illetve *Kizil-Kala* helységgel (*Djafir*től északra) próbálhatjuk meg azonosítani. Minden vitán felül áll az a tény, hogy

az Irán szomszédságában szereplő, fentebbi hat városnak zárt földrajzi egységben, Balch közeli környékén, tehát minden bizonnyal a mai Afganisztán északi részében, az Amu-Darja és a Hindukus gerince közötti részeken kellett lennie.

Azok a kutatók, akik a *Derbend-Nameh* fenti részletét úgy próbálták megoldani, hogy *Balchot* a mai *Balch*-kal, *Kizil-jart*

a mai Kisljar-ral (a Terek mentén), Kicsi- és Ulu Madzart pedig az egykori Magyarral próbálják azonosítani, csodálatos földrajzi iskolázatlanságról tesznek tanúságot. Bármiféle író is, mikor egy bizonyos dologról, eseményről beszél, nem kalandozhat el ennyire széteső területre. A mi esetünkben meg különösképpen világos, hogy zárt földrajzi egységről van a szövegben szó. A kagán fia, aki a helytartók meglátogatására utazott Iránba, vagy másik használatos nevén: Gülbakba, körútja során nem járhatott be ilyen irdatlanul nagy területet. A szövegből az derül ki, hogy a fenti helységek Iránhoz, azaz a perzsa birodalom egyik tartományához tartoztak. Ezt a tartományt — helytartójáról — Gülbaknak is nevezték.

Még mielőtt a részletekbe mennénk, felemlítem, hogy ezek az afganisztáni „*madzar*” alakú szavak — Ligeti Lajos szerint — nem vehetők azonosnak a „magyar” népnévvel. Tudjuk, hogy a *kazáj kadzarszó*, mint népnév „*vándorló, kóborló, bolyongó*” jelentésű.²³⁶ *Medriczky A. dr.* szóbeli közlése szerint pedig a „*kadzár*” és a „*madzar*” szavak az osszét nyelvben ma is ellentétes értelmet fejeznek ki.

A fentiek figyelembevételével, ha az említett földrajzi azonosítást elfogadtuk, a Derbend-Namehnek minden „magyar” vonatkozású, eddig homályos részlete világosabban áll előttünk. Tibet északi határa felől, tehát a nagy selyemút mentéről, arról a vidékről, ahonnét a népvándorlás századai alatt az ázsiai népek egymás sarkában igyekeztek nyugat felé, a Derbend-Nameh szerzője szerint mongolfajta népek törtek elő és veszélyeztették a perzsa birodalmat. Valószínűnek látszik, hogy a perzsa uralkodók nemcsak a Kyrosz folyó mentén, hanem a Kaukázusban is gondoskodtak erősségekről, hogy ezeknek a lovaspásztoroknak becsapásaitól országukat megvédjék. Szükségesnek mutatkozott azonban az is, hogy az Amu-Darja balparti részein, a Hindukus északi lábánál is építsenek erősségeket, így az említett városokat is, és ezek Irán fennhatósága alá kerültek. A mű szerzője — bizonyára igen hiányos történeti és földrajzi ismeretei miatt — összekeveri a dolgokat, mert ha feltesszük azt, hogy Anusirván perzsa király a legutóbb említett Ulu- és Kicsi Madzart alapí-

totta, de nem Derbend védelmére, hanem sok más erődítmény-nyel együtt birodalma északkeleti felében az előretörő, vándorló, hazát kereső lovaspásztornépek ellen, akkor tiszta kép áll előttünk. Ezeknek az ősi erődítményeknek a romjai Afganisztánban az Amu-Darja és a Hindukus gerince között mai napig is megvannak, *Ligeti Lajos* pedig legutóbbi afganisztáni utazása alkalmával Afgán-Turkesztánban, az özbégek földjén, Imamdzsán környékén *madzsar* nevű törzsekre akadt.²³⁷ Mivel ezek a törzsek, miként azt Ligeti nagyon is kihangsúlyozza, velünk semmiféle kapcsolatba nem hozhatók, nincs okunk arra, hogy fel ne tétélezhessük, hogy egészen ősi, talán a Derbend-Nameh említette időktől fogva helybenlakó törzsekről van szó.

Mindezekből tehát azt a végkövetkeztetést vonjuk le, hogy a Derbend-Nameh oly sokszor idézett helyei nem a kumamenti Magyarra, hanem az egykori afganisztáni „madzar” erődítményekre vonatkoznak és Magyarra legfeljebb azt az egyetlen (fentebb idézett) állítását fogadhatjuk el, hogy a kaukázusi Madzsart a kelet felől előretörő lovaspásztornépek egyike (legvalószínűbben a magyar nép) alapította.

IX.

KUMMAGYARIA A KÖZÉPKORI IRODALOMBAN

Kummagyarria, miként az előző fejezetekből láthattuk, igen használatos kereskedelmi útvonalon feküdt. Távolkeletnek: Türkisztánnak, Szogdiánának, Perzsiának, Indiának, sőt Kínának is minden Európába irányított és szárazföldi úton továbbított áruját szállító karavánok áthaladtak Gyeretyán országán. Tehát ha a testvéri kapcsolatoktól eltekintünk is, a földrajzi szükségyszerűség úgy hozta magával, hogy a nagy néphullámzásoktól nyugtalan orosz síkságokon túli, nyugodalmas évszázadokat élvező Nyugat is néha-néha hírt kapott arról a kis kumamenti országról, ahol

Árpád népének vérszerinti testvérei éltek a maguk hányatott, küzdelmes éveit.

Természetes tehát, hogy hellyel-közzel a nagy nyugati világ-kronikákban is felbukkanik Kummagyarria neve, de nem ebben, hanem *Hungária Vetus*, vagy *H. Maior* alakban. A kumamenti magyar országnak illetően elnevezése célzatos- Az író t. i. szembeállítja *Hungária Nova-vü*, vagy *H. Minor-tü*, *Pannoniá-vü*, azaz a Kárpátok koszorúján belül nyugati mintára felépült és megszervezett, újabb keletű magyar királysággal.

Gombocz Zoltán, a Magna Hungáriára (a mai baskirföldre) vonatkozó középkori irodalom szorgalmas gyűjtője azt a három kútfőt is, amelyet alább részletesen taglalunk, besorozta a Baskiriára, illetve Juhanus Magna Ungariájára vonatkozó kútfők közé.²³⁸ Mi magunk is, amikor 6. alatt id. munkánkban összeállítottuk a Magna Ungariára vonatkozó, eddig ismeretes irodalmat, Gombocz nyomán hajlandók voltunk ezt a három kútfőt is odatartozónak tekinteni. Azóta azonban hét esztendő telt el és ennek a hét esztendőnyi munkának Gyereyán országára vonatkozó eredményei meggyőztek bennünket arról, hogy a követett nyom helytelen volt, mert Viterbói Gottfried, Vincentius Bellovacensis, Piano da Carpino és Rubruquis munkáinak idézendő (vagy már idézett) szemelvényei nem vonatkozhatnak semmiképpen sem a baskirföldi Magna Hungáriára, hanem csakis a kumamenti magyarok országára. (Az utóbbi két szemelvényt Gombocz nem közölte.)

Eddig azonban az volt a helyzet, hogy Kummagyariára vonatkozó tudásunk és forrásismeretünk olyan fogyatékos volt, hogy az majdnem a semmivel volt egyenlő. Gombocz az említett és idézett gyűjteményébe még XXII. János pápa 1329. évi nagyjelentőségű bulláját is felvette. Ez az a bulla, amely egyedül említi Gyereyán fejedelem nevét és az egész kumamenti magyarság történetének kibogozásához a kulcsot szolgáltatva. Igaz, hogy Gombocz Zoltán nem mélyedt a bulla tárgyalásába és megelégedett a latin szöveg pusztá közlésével, mintegy ezzel is jelezvén azt, hogy nem óhajt állást foglalni a kérdésben; mégis azzal a

ténnyel, hogy ezt a bullát is besorozta a Julianus személye köré fonódó irodalom termékei közé, a helyzetet még bonyolultabbá tette.

NIKOLAOS MYSTICOSTÜRKJEI

Ma amikor kumamenti eleink történetét nagy vonásokban már ismerjük, elég könnyű szerrel és nagy biztonsággal ítélni meg és taglalhatjuk az egyes vonatkozó kútfőket.

Időrend szerint elsőnek Nikolaos Mysticos bizánci pátriárka levelét említjük.

Kr. u. 919—925 körül Bizáncre nehéz napok virradtak. Symeon bolgár cár hódító törekvései a birodalmat ostromolták. A bizánci udvar kétségbeesetten próbálkozott katonailag és diplomáciailag megghiúsítani a bolgár cár szándékait. Nikolaos pátriárkára hárult a békeközvetítés feladata. Evégből az több levelet intézett Symeon cárhoz; ezek közül 27 db. időnkig is fennmaradt.

A XXIII. levél, (ismertetését *Moravcsik Gy.* adta)²³⁹ 924 szeptemberében, vagy októberében íródott, még mielőtt Symeon cár csapatai Bizánc (Konstantinápoly) és Blachernai falait érték volna. A nagy veszélyben Bizánc a régi, bevált módszerhez folyamodott: más népeket is csatasorba állított a bolgár hódítókkal szemben. Az említett levél két helyütt sorolja fel ezeket a népeket, mégpedig először *oroszokat, besenyőket, alánokat és nyugati turkokat*, a második alkalommal pedig (jelző nélkül) *„tur kokat, alánokat, besenyőket oroszokat és minden szkíta népet”* említ.

Moravcsik megállapítja, hogy a „nyugati turkok” kitétel a mai magyarságra vonatkozik. Ezt a nézetet vallotta már *Darkó fenő* is,²⁴⁰ noha nem ismerte Nicolaos pátriárka levelét.

Készséggel elismerjük: lehetséges, sőt nem is valószínűtlen, hogy a bizánci diplomácia a pannóniai új hazában alig megtelepült és a bolgár szomszédságba került magyarokra is gondolt, de kétségtelen, hogy *a második felsorolásban* már nem a mi magyarjaink hanem az alán, besenyő, orosz és „egyéb szkíta

népek” szomszédságában élő, azoktól közrefogott *kummagyarokról van szó*. Ezeket a bizánci udvarban feltétlenül jól ismerték. Ha Bizáncnak az alánokkal kapcsolatai voltak, akkor a bizánci követeknek Kummagvariában sokszor meg kellett fordulniuk, mert az alánokhoz Tamanból kiindulva csakis a kumai magyarok földjén keresztül juthattak el.

KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS TUDÓSÍTÁSA

Bíborbanszületett Konstantinos bizánci császár „A birodalom kormányzásáról”, (*De administrando imperio*) című, már többször idézett művének egyik szemelvényében arról van szó, hogy a besenyők támadása folytán szétszakadt magyarság, a szöveg szerint a „*nyugati és keleti türkök*” kapcsolatot tartanak fenn egymással. A Pannóniába költözött magyarság követek útján érintkezik a keletre, a perzsa részek felé menekült testvérnéppel és gyakran választ is kap tőlük.

Világos tehát, és természetes is, hogy a két testvérnépben élt a szétszakadás után is a vérrokonság tudata és érdeklődtek egymás sorsa iránt. Ezt az érdeklődést fokozta az, hogy a szétszakadás nem törzsek szerint történt, hanem egyes törzsek, így pl. a Magyar törzs is, az erőszakos besenyő lökés következtében kettéhasadt. Lehetséges, hogy a szétszakadás nemcsak egyes törzseket, hanem még családi kötelékeket is szétbomlasztott, ahogy az háború idején nem egyszer megesik.

Az egymás iránti érdeklődés tehát kezdetben — természetesen — a legnagyobbfokú volt. Miért maradtak azonban el a későbbiekben a követküldözgetések? Meglazultak a rokoni kapcsolatok, ellanyhult volna az érdeklődés, kialudt talán a lelkekben az összetartozandóság tudata? Mindezt nem tételezhetjük fel. A kérdésre merőben másutt vélem megtalálni a feleletet.

Szent István térítői tevékenységének kezdetével olyan eszmeáramlat lett úrrá az új Magyarországbán, amely végérvényesen szakítani óhajtott minden addigi ősi, pogány hagyománnyal és kapcsolattal. Egyik oldalon nyertünk: elnyertük a keresztény, nyugati kultúra minden építő értékét, a benne rejlő össze- és

megtartó erőt, a királyi hatalomnak és a királyság intézményének ezer esztendőkre eléggé erősnek, időtállóknak bizonyult szilárdságát, de a másik oldalon áldozatot kellett hoznunk: mert mindezekért elvesztettük legősibb, pogány vonatkozású, népi hagyományainkat, hősi eposzainkat, regősdalaink legnagyobb részét, ősi vallásunknak majdnem minden nyomát, sőt áldozatul kellett hoznunk azokat a testvéri kapcsolatokat is, amelyek a Kuma mentén visszamaradt, akkoriban még részben, vagy talán javarészből pogány eleinkkel fűztek össze bennünket. A közöttünk térítgető keresztény papság éppúgy félt a keleti véreinktől esetleg ideszivárgó pogány befolyástól, ahogy az első királyok is félték attól, hogy a szabad törzsekben élő kumai magyarok követői, vagy az azokhoz küldött és tőlük visszatért követek a régi törzsi rendszer visszaállítására buzdítják a királyság államformájára *kényszerített* pannóniai magyarságot.

A sorsnak csodálatos és szomorú játéka, vagy valami előtünk érthetetlen, felfoghatatlan célzatú, céltudatos dolog lett volna, hogy a pannóniai magyarság soha többé — az említett követjárások elmaradása után — nem jutott közelebbi érintkezésbe Gyertyán magyar népével?! Azt hihetnők és természetesen tartanok, hogy II. Endre kereszteshadjárata kedvező alkalom lehetett volna a két testvérnép összetalálkozására. Ezzel szemben az egykorú okmányokból és egyéb írott emlékeinkből csak annyit látunk, hogy a kumamenti magyarságról egyetlen szóval sem tesznek említést. Tehát II. Endrének, a „jeruzsálemi királynak” fogalma sem volt arról, hogy a Szentföldre vonuló hadai útjától nem messzire véreink éltek! Igaz, hogy ez még a XII. század eleje, amikor a kumai magyarság még nemrég csak laza törzsszövetség keretében élt, de később sem törekedtek királyaink a kapcsolatok felvételére. Azt gondolhatnók, hogy nem is volt róluk tudomásuk. Ezt bajos elképzelni és egyáltalán nem is hiszem, mert (ha a következőkben ismertetendő krónikákat kikapcsoljuk is ezúttal) okmányszerűen tudjuk bizonyítani, hogy III. Kázmér lengyel király levélben kérte V. Orbán pápát, hogy fr. Johannes Specuii nevezze ki Magyar püspökévé. Már pedig lehetetlenség még feltételezni is, hogy fr. Johannes Speculi, ha a magyar

püspöki székbe szeretett volna kerülni, ne tudta volna, hogy Magyar a Kuma mentén élő magyarság fővárosa és erről bizonyára felvilágosította Kázmér királyt is. Nem hihetjük, hogy ha Lengyelországban tudtak Kummagyarია létezéséről és vallási viszonyairól, stb., Magyarországon legalábbis a legfelsőbb köröknek ne lett volna kumai eleinkről bármiféle tudomásuk! Mint-hogy III. Kázmér királyról van éppen szó, ilyen lehetőség még csak szóba sem kerülhet.

III. vagy Nagy (Vielki) Kázmér lengyel király (uralkodott 1333—1370) még fiatal korától kezdve igen szoros baráti viszonyt tartott fenn a magyar királyokkal. Már mint trónörökös megfordult Magyarországon, Róbert Károly udvarában. (A monda szerint Kázmér trónörökösnek Zách Klárával folytatott viszonya volt Zách Felicián merényletének kiváltója.) A későbbiekben Nagy Lajos magyar királlyal tartott fenn igen szoros baráti kapcsolatokat, többször is megfordult Nagy Lajos udvarában. 1335-ben a híres visegrádi összeövetelen, amelyet a világtörténelem legelső nemzetközi Duna-konferenciájának kell tekintenünk,²⁴¹ Kázmért Nagy Lajos békítette ki ellenségeivel. De királyunk a későbbiekben is mindig segítségére sietett Kázmérnak, akár politikai, akár fegyveres segítségről volt szó. Hadai dicsőséggel hordozták meg az Anjouk liliosmos lobogóját Kázmérnak a litvánok és a tatárok ellen vívott harcaiban. Érthető, hogy ilyen kapcsolatok mellett Kázmér a lengyel koronát — arra az esetre, ha utódok nélkül halna el — már 1339-ben Nagy Lajosnak ígérte, s azt 1370-ben, Kázmér király halálakor valóban a magyar király tette fejére.²⁴²

Világos tehát, hogy mivel Kázmér lengyel királynak 1363-ban tudnia kellett Magyar város, illetve Kummagyarია létezéséről és talán az ottani viszonyokról is, *Nagy Lajos királyunknak is feltétlenül tudomása volt kumamenti eleink létezéséről*. És ha így volt, mi a magyarázata annak, hogy a magyar kormányzat mégsem tett semmit sem a Gyeretyán népével újból megteremtendő kapcsolatok érdekében?

Egyetlen magyarázat látszik csak kézenfekvőnek: minthogy kumamenti testvéreink elismerték Kipcsak kánjának közvetlen fő-

uralmát, a nagy mongol birodalomba szervesen beletartoztak, és abba politikailag és gazdaságilag is teljesen beleilleszkedtek. Lehetséges tehát, hogy a magyar királyok nem tartották sem célszerűnek, sem kívánatosnak, hogy velük emiatt az ok miatt szoros érintkezést tartsanak fenn, mert esetleg ezzel maguk és országuk ellen kihívhatták volna a mongol nagykánok bosszúját. Féltek a testvéri érintkezés politikai következményeitől. Félelmük annál indokoltabb lehetett, mivel a mongol birodalom, vagy még jobb mai meghatározással: a mongol élettér nyugati határa a Kárpátok voltak.

VITERBÓI GOTTFRIED VILÁGKRÓNIKÁJA

Hogy a kumamenti magyarságról Európának már igen korán tudomása volt, arra bizonyíték *Gottfriedus Viterbiensis-nek* III. Konrád, I. Frigyes és JPv. Henrik király udvari papjának és nótáriusának a XII. század elejéről, 1185-ből származó világkrónikája. Ezt az érdekes és tanulságos munkát a tudós pap fiatal uralkodója, Henrik király számára írta.²⁴³ Fr. Gottfriedus 1133-ban született és 1196-ban, vagy 1198-ban halt meg. Uralkodója megbízásából több fontos küldetésben és több hadjáratban is részt vett, tehát világlátott ember volt. Majdnem félszázados munkássággal gyűjtötte össze az adatokat, amelyeket — mint a világtörténet legjelentősebb eseményeit — „*Memoria seculorum, vei Liber memorialis*” című világkrónikájában^{24*} prózai és verses formában vegyesen közöl. Dagadó hexameterében és könnyen gördülő prózájában sok mesés elem keveredik a valósággal, ezért műve nem minden részében megbízható.

Művének „*De regibus Gothorum*” című fejezetében találjuk a következő, Kummagyariára vonatkozó leírást: „*Olvassuk, hogy két magyar királyság van: egy régi. Meótisz mocsarainak vidékén, Ázsia és Európa határán és egy másik, majdnem új, uralma kezdetén, Pannóniában terül el, ezt a Pannóniát néme-lyek Űj-Magyar or szagnak nevezik. A magyarokat hunoknak is nevezik. Ezek uralma idején Attila és Totilla, egykori fejedelmek, sok királyságot dúltak fel Itáliában és Galliában.*”

Alább találjuk a következőket:

„Ugyanis abban az időben, amikor Aeneas — Trója lerombolása után — Itáliába érkezett, két másik trójai fejedelem, az ifjabb Priamus, a nagy Priamusnak Antenor nővérétől való unokája, ugyanannak atyái ágról való rokona, 13.000 emberrel a More Illiricumon át a Régi Magyarországra érkezett. Ez Ázsia és Európa határának környékén, a meótiszi mocsarak közelében terül el; itt pedig nagy várost építettek, Sicambriát. Ugyanokét erről a helyről sicambriusoknak is nevezik!”

A római hagyomány nagyjából megegyezik az idézett szöveggel, mert az előbbi szerint is Antenor — Trója pusztulása után, fiaival együtt — Tráciába, Illiriába, majd sok bolyongás után Itáliába jutott, ahol Patavium megalapítása fűződik nevükhöz.²⁴⁵ Ellenben mást beszélnek a középkori krónikák Antenor-ról. Ezek szerint nem Itáliába, hanem a Meótisz ingoványai közé menekültek, majd innét is tovább vándoroltak Pannóniába.

A leírásnak ez a mesés eleme sem nem érdekes, sem nem lényeges szemünkben. A dologban a következő elemek a fontosak: A krónikásnak (1185 körül) tudomása volt arról, hogy *ebben az időben* nemcsak *egy Magyarország* van, a közeli Pannóniában létesült, új keletű magyar királyság, hanem van egy másik, *egy régibb magyar ország* is valahol Ázsia és Európa határán, a Meótisz mocsarainak vidékén. Ez a határozott kijelentés minden kétkedés nélkül, a tudós férfiú biztosságával olyan szűkreszabott földrajzi keretben adja meg ennek a régibb, másik Magyarországnak a helyét, hogy nem is kételkedhetünk abban, hogy csakis a kumamenti Magyarországról beszél.

Hogy ez valóban így van, azt közvetett bizonyítékokkal is igazolhatjuk. Kétségtelen ugyanis, hogy fr. Gottfried korában Ázsia és Európa közös határának a Don folyót tekintették, noha a Dont sem ismerték futásának teljes hosszában, hanem jóformán csak a Sztálingrád és Azov közötti szakasza volt általában ismeretes a tudományokban járatosabb elmék előtt. Tehát Fr. Gottfried helymeghatározását így is megfogalmazhatjuk: *a Régibb Magyarország a Don folyó mentén. Meótisz mocsárvidékén terül el.*

Az előzőkben megtárgyalt arab és perzsa kútfőkből viszont tudjuk, hogy a kumai magyarság által használt területet északról valóban a Don folyó zárta le. Ezek a kútfők is a XII. századból valók, tehát az egykorú keleti és nyugati forrásmunkák adatai között teljes az összhang.

Van azonban egy negatív bizonyságunk is: Richardus testvérnek Julianus első utazásáról felvett római jegyzőkönyve²⁴⁶ azt bizonyítja, hogy a magyarországi dominikánusok a „Gesta Ungarorum”-ból és — miként 6. alatt id. munkámban bőven kifejtettem²⁴⁷ — más, előttük jól ismert külföldi világkrónikákból szereztek tudomást keleten maradt pogány véreinkről. Azonban Richardusnál világosan ezt olvashatjuk: „A régiek írásaiból tudták, hogy (t. i. keresett véreik) keletre vannak, de hogy hol lehetnek, nem is sejtették.”

Nagyon valószínű, hogy a szóbanforgó adatot nemcsak Gottfriedus fráter krónikája tartalmazta, hanem más, korábban és későbbben készült krónikák is. A dominikánusoknak tehát ismerniök *kellett* ezt a híradást és erre nem mondhatták azt, hogy fogalmuk sincs, merre lehet a krónikákban emlegetett meóitiszvidéki terület. Ottó és Julianus utazását a kumamentiek elszakadásától mindössze 350 év választotta el, ha pedig arra gondolunk, hogy a két testvérnép között a közvetlen érintkezésnek körülbelül Szent István idejéig meg kellett lennie, ennek — a követek útján fenntartott — közvetlen kapcsolatnak csak 200 évvel korábban szakadt vége. Két évszázad pedig nem olyan nagy idő, hogy feltételezhetnék az élő hagyomány útján közvetített tudás teljes megsemmisülését.

Mindebből az következik, hogy Ottó és Julianus testvér utazásának előkészítői tudtak valamit a kumai magyarok országának legalábbis pusztá létezéséről, és tudniok kellett azt is, hogy az a magyarlakta terület, amelyet ők kerestetni akarnak, nem azonos emezzel. Eszerint világos, hogy *már Julianus útra-keleése előtt élt a három Magyarország szükségszerű, tényleges létezésének halavány tudata.*

Térjünk azonban vissza Gottfried testvér krónikájához. Az idézett második szemelvényben az író arról mesél, hogy a trójai

háború után két trójai fejedelem ebbe a Régibb Magyarországra érkezett (szó szerint meg is ismétli, hogy ez az ország Ázsia és Európa határán, a meótiszi mocsarak közelében terül el) s itt ezek egy Sicambria nevű nagy várost építettek.

Kézai Simon magyar krónikája nyomán Sicambriát általában Aquincummal, Óbudával szokás azonosítani. Kézai ugyanis azt írja, hogy Attila eisenachi udvarából megindulván haddal Sicambria ellen vonult, ahol testvére, Buda székelt. Seregei győzedelmeskedtek Buda seregén, a város tehát meghódolt Attila előtt. Erre a hún király megparancsolta, hogy Sicambriát a jövőben nevééről nevezzék el. Ennek a parancsnak a németek eleget is tettek és a várost Echulburs-nak (Etselburg) nevezték, de a hunok nem sokat törődtek a parancssal, hanem azt továbbra is Oubudának (Óbudának) nevezték, mint annakelőtte.²⁴⁸

Nem kétséges azonban, hogy Kézai a Sicambria nevet tévesen vette át. Lehetséges, hogy közvetlenül Viterbói Gottfried világkrónikájából. Az Ajánlólevélben, műve bevezetésében ugyanis ezt írja: „ . . . gondoskodtam arról, hogy ennek a nemzetnek (t. i. a magyarnak) Olasz-, Francia- és Németországszerte különféle iratokban elszórt és széthányt történelmét egy kötetbe szedjem.”²⁴⁹

A Gottfried testvér krónikájában foglaltaknak merőben más az értelme, azt semmiképpen sem lehet összefüggésbe hozni Óbudával. Tekintsünk teljesen el a leírás legendás elemeitől és hámozzuk ki a nyers alapelemeket, akkor ez a kép áll előttünk: *A Meótisz mocsarai közelében, az Ázsia és Európa határán elterülő Maior Ungariába, vagyis a kumamenti Magyarországra, még nagyon régen (az időmeghatározás is csak legendaszerű elem!) görög gyarmatosok érkeztek és ott nagy várost építettek.*

Tudjuk, hogy pontosan a Kuma és a Bujvola torkolatánál, tehát a későbbi Magyar város helyén már a VI. században nagy görög gyarmatváros állott. Nem tartom kétségesnek, hogy a Viterbói Gottfried krónikájában említett Sicambria név egy, a magyar érdekerületen épült nagy gyarmati városra vonatkozik. Esetleg Magyar elődjére, esetleg másra. Ha névelírást tételezünk fel (és nem tartjuk a Sicambria városnevet teljesen köl-

tött névalaknak), akkor Matrika (Taman) neve jöhetne szóba. Matrika a Taman félsziget legnagyobb kikötővárosa, elsőrangú fontosságú kereskedelmi gócpont, amely — Szallam tolmács útleírásának tanúsága szerint — még Kr. u. 884-ben is a levediai magyarság érdekerületébe tartozott.²⁵⁰

Annyit mindenesetre teljes bizonyossággal kihámozhatunk az idézett szemelvényből, hogy a Kaukázus alján megtelepült magyarság szállásföldjén már nagyon régen, de a Kr. utáni VI. században minden bizonnyal, egy, vagy több jelentős városi ismert az akkori tudós világ.

VINCENTIUS BELLOVACENSIS TUDÓSÍTÁSA

Vincentius Bellovacensis (Vincent de Bauvais) IX. vagy Szent Lajos király gyermekeinek nevelője, a XIII. század jeles enciklopédistája volt. A XIII. század elején született, s meghalt 1264-ben. Domonkosrendi szerzetes volt; kítettető neve: speculator. Élete legnagyobb részét Royaumontban, Lajos király kedves városában töltötte. Itt írta meg élete híressé vált főművét, amelyet a kéziratok „Bibliotheca mundi, Speculum maius, vagy Speculum triplex” néven szoktak emlegetni.

Ez a munka három részre oszlik. Az első rész (Speculum naturale) a természettudományokat, második része (Speculum doctrinale) a tanulóknak és a teológusoknak szükséges tudományokat (mint bölcsészet, nyelvtan, logika, szónoklattan, költészet, stb.) tartalmazza, a harmadik rész (Speculum históriaié) pedig rövid történeti összefoglalást nyújt Ádámtól kezdve 1254-ig a világ folyásáról. Ebben a történeti részben olvashatjuk Pannónia címszó alatt a következőket:

„Pannónia Európa (egyik) tartománya, amelyet valamikor a hunok hódítottak meg; ugyanez a nép közönségesen Hungáriának nevezi. *E második Orosiumból kettő van. t. i. Maior és Minor. Az a bizonyos Maior túlsó Szíriában van, túl a méotiszt mocsarakon.* Innét indultak ki kezdetben a hunok vadászat ked-

niába. Miután visszatértek saját (országukba), ismét visszajöttek — röviden nevezve — Pannóniába, és elűzvé (onnét) a telepeseket, népüknek és hazájuknak eredetük korai idejére vonatkozó nevet adtak.”²⁵¹

Ebből a leírásból csupán két mondat érdekel itt bennünket. Az egyik az, hogy fr. Vincentius úgy tudja: Hungáriából kettő van, és pedig Maior és Minor. Azaz két Magyarország tényleges létezéséről tud, egyik a Régibb-, másik az Újabb Magyarország. Másrészt tudomása szerint Maior Hungária, azaz a Régibb Magyarország túlsó Szíriában, a meóitszi ingoványokon túl fekszik.

Szíria nevének emlegetése tévedés. Bizonyára *Zichia*, Cserkeszföld nevével téveszti össze az író, de mégsem hagy Maior Hungária földrajzi fekvése felől semmi kétséget sem, mert *megírja, hogy a meóitszi mocsarakon túl van ez a másik magyar ország.*

Amikor Vincentius testvér *Speculum triplexét* írta (s erről tudjuk, hogy 1254-ben fejezte azt be), akkor már Piano da Carpino, sőt talán Rubruquis utazásának eredményeiről is tudomást szerezhetett. Annyi bizonyos, hogy ő a maga idejének jelenkoráról ír, tehát semmi kétség, tudott, *határozottan tudott Kummagyaría létezéséről.*

Azt is láttuk az előzőkben, hogy ebben az időben különösen a ferences hittérítők *Fratres Peregrinantes*-ei előzőnlötték már a Kaukázust, sőt 1250 körül már feltétlenül megjelentek a zarándoktestvérek Kummagyariában is. Tőlük is származhatnak, sőt minden bizonnyal tőlük eredő hírek is eljutottak Európába. Ezekhez a híradásokhoz pedig a kitűnő tudósnak nem volt nehéz hozzájutnia.

Mivel pedig — ezek szerint — minden feltétele és lehetősége megvolt annak, hogy fr. Vincentius Kummagyaría létezéséről hiteles híradásokhoz jusson, idézett két állítását az egykorú nyugati kútfők ritka, de annál értékesebb bizonyító erejű híradásai közé kell soroznunk.

Piano da Carpino ferencrendi szerzetest IV. Ince pápa megbízta azzal, hogy néhány főből álló követségét a mongol nagykán udvarába vezesse.²⁵² A kitűnő barát feladatát fényes sikerrel oldotta meg. 1245 ápr. 16-án kelt útra, s Kölnön, Prágán, Krakkón és Kieven át eljutott Szerájba, Batu kán udvarába. Innét mongol fegyveres kísérettel utaztak tovább a Kaspi- és az Aral-tó érintésével, a Dzungáriai kapun át Karakorum városa felé, ahol a nagykánok székelték. Nagyjában ugyanezen a útvonalon érkeztek haza.

Piano da Carpino nagy történeti műve az *Ystoria Mongalorum*²⁵⁵ VII. fej. 9. bekezdésében felsorolja azokat a népeket és országokat, amelyeket a tatárok meghódítottak. Ebben a felsorolásban ismét találkozunk a kumamenti magyarok említésével. Meg kell még jegyezni, hogy a kiváló utazó fenti műve kilenc kéziratos kódexben maradt fenn, éspedig kétféle szövegezéssel, de — P. da Carpino eredeti tanúsítványa szerint — mindkét szöveg még az ő személyes ellenőrzése mellett készült. Mi a Codex Cantabrigiensis (Corpus Christi Collég. 181. Membr. saec. XIII.) szövegét használjuk a Sinica Franciscana kiadása alapján, de a vonatkozó helyen közöljük a szóváltozatokat is.

Az említett VII. fej. 9. bekezdésének eredeti szövege így található:

„9. Terrarum nomina quas vicerunt sunt hec: Kitay, Naymani, Solangi, Karakitai sive nigri Kitay, Comania, *Cumae* (változatai a többi kódexben: *Tymái*, *Tumat*, *Tumacht*). Voyrat. Karanity, Huyur, Sumoal, Merkyti, Mecriti, Sarihuiur, Bascart id est magna Hungária, Kergis. Cosmir, Sarraceni, Bisermini, Turcomani, Byleri, id est magna Bulgaria, Catora, Tomiti, Buri-tabet, Parossiti, Cassi, Alani sive Assi, Obesi sive Georgiani, Nestoriani, Armeni, Kangit, Comani, Brutachi, qui sunt indei, Mordui, Torci, Gazari, Samogedi, Perses, Tarci, India minor sive Ethyopia, Circasi, Rutheni, Baldach, Sarti. Alié terre sunt plures, sed earum nomina ignoramus.”

Azaz: „Azok az országok, amelyeket (a tatárok) legyőztek, ezek: *Kathaj* (Kina, Kitay.); nájmánok (Naymani, Dzungáriától északra és az Irtisz folyó felsőfolyása mentén lakó nép);²⁵⁴ *Solangi* (Mandzsúriában és Koreában élő néptörzs);²³⁵ *karakitáj, vagy fekete kitáj* (a kerait néphez tartozó népség. A XIII. században a Karakorum és a Bajkál tó közén laktak. A karakitáj birodalom központja az Imii folyó vidéke volt. Legsűrűbben a mai Orosz- és Kínai Türkisztánban laktak a Lob-nor és a Tálás folyó közén, nemkülönb a Szir-Darja mentén, szintúgy Khotantól a Balkas tóig és a Csu folyóig terjedő részek is a Karakitáj törzsek tanyahelyei voltak);²⁵⁵ *Comania* (Cumania, a kunok földje, amely a Havasalföldtől, a Kárpátok lábától — abban az időben — a Don vidékéig terjedt);²⁵⁷ *Cumae*, var. *Tumat* (*Tumacht, Tymat*), jelentése: *kumaiak*, ill. *kummagyarok*;²⁵⁸ *Voyrat* (nyugati Mongolia lakosainak régi neve. A kínai kútfők ezeket a népeket Wa-la néven említik. A mongolok 1208-ban győzték le őket);²⁵⁹ *Karanity* (Abul Ghazi és más keleti kútfők szerint azonos a karanut néppel) ²⁵⁷*Iluyur* (Ujgurok, akik abban az időben Mandzsúriában, Koreában, Orosz- és Kínai Türkisztánban laktak);²⁶¹ *Sumoal* (fehér tatárok, a IX. századbeli kínai kútfők szerint a Flavus folyó északi folyásának vidékén laktak);²⁶² *Merkyti* (merkiták, nagy tatár népség a Szelenga folyó és a Bajkál tó között);²⁶³ *Mecriti* (mekriták, a keraitok egyik néptörzse, a Karakorum és a Bajkál tó között laktak);²⁶⁴ *Sarihuür* (Sari-ujgur, a Kuku-nor vidékének ujgur lakossága);²⁶⁵ *Bascart* (Baskiria, a Julianus által fellelt Magna Ungaria uralvidéki magyar lakossága);²⁶⁶ *Kergis* (kirgizek); *Cosmir* (Kasmír);²⁶⁷ *Sarraceni* (szerecsenek, azaz mohamedán hitű törökfajta népek); *Bisermini* (böszörmények, besenyők); *Turcoman!* (a Kaspi tó környékén és a szomszédos területeken lakó törökfajta népek);²⁶⁸ *Byleri id est magna Bulgaria* (bilérek, azaz nagy Bolgárország, vagyis a volgai bolgárok földje); *Catora* (teljesen bizonytalan nép, vagy ország neve. d'Avezac úgy gondolja, hogy Baskiria közelében lehetett, de ennek semmi komoly bizonyítéka sincs);²⁶⁹ *Tomín* (teljesen bizonytalan név. d'Avezac Daghesztán lakosait sejtí benne);²⁷⁰ *Buritabet* (Büri-Tübät, általában

Tibet nevének fogadja el a szakirodalom, de Pelliot szerint a Si-hia közelében lévő Si-ming, vagy Csaj dán nevének felel meg)²⁷¹ *Parossiti* (osztjások);²⁷² *Cassi* (Pulié szerint a Kaspi tó és a volgai Bolgárország, valamint Baskiria között lakó népek, ezzel szemben d'Avezac esetleg kaukázusi népet sejt bennük, vagy talán a tangutokat Lhassza környékén.²⁷³ Magam úgy vélem, a Cassi név valóban kaukázusvidéki népet takar, mégpedig vagy elírása a Jassi névnek s akkor a jászokat, azaz az alánokat jelenti, vagy pedig a Lesgi (Lesghi) név elírása s ebben az esetben a leszgiek neve rejtőzik a kérdéses szóban. Rubruquis útleírása mindkét népet említi); *Alant s'tve Assi* (alánok, vagy ászok, mai nyelven osszéték, azidőben a Terek folyó mentén laktak); *Obesi* (abazgok); *sive Georgiám* (georgiabeliek); *Nestoriarit* (nesztoriánusok); *Armem* (örmények); *Kangit* (a kangiták a XIII. századig az Arai tó környékén laktak. Helyüket később a kazárok foglalták el);²⁷⁴ *Cománi* (kunok); *Brutachi* (a Kur síkságának-, vagy a mohamedán szerzők szerint Berdai lakosai. Pino da Capino szerint zsidó hitűek);²⁷⁵ *Mordui* (mordvinok); *Torci* (Turci, türkök); *Gazari* (a Krim félsziget kazárjai); *Samogedi* (szamojédek); *Perses* (perzsák); *Tarci* (Tarsia lakosai);²⁷⁶ *India minor*, azaz *Etiópia* (Indiának az Industól nyugatra eső, tengerparti része);²⁷⁷ *Ckcasí* (cserkeszek); *Rutheni* (rutének, azaz oroszok); *Baldach* (kevésbé valószínű, hogy Bagdad volna,²⁷⁸ mivel Bagdadot a mongolok 1258-ban dúlták fel, valószínűbb, hogy Erzerum, vagy Erzincghan városáról van szó. Az előbbi 1242-ben, az utóbbi 1243-ban került a tatárok kezére);²⁷⁹ *Sarti* (Rockhill szerint mohamedánok, akiket a mongolok Sartol-nak neveztek, Deniker és Pulié szerint ma is Orosz-Türkisztánban élnek, d'Avezac szerint Bokharában idegenek.²⁸⁰ Véleményem szerint Sarti — szártok, akik ma is az Amu- és Szir-Darja, az Arai tó környékén, Északi Afganisztánban és Bokharában laknak.) *Több más ország is van* (t. i. amelyet a tatárok elfoglaltak), *de ezeknek nevét nem ismerjük*”, fejeződik be a leírás.

Ebben a felsorolásban 42 ország, illetve nép neve fordul elő (ugyanis a kunok, ill. kúnföld neve két ízben is szerepel).

Ezek a népek a Sárga tengertől a Fekete tengerig a nagy Mongol Birodalomnak hol ebből, hol abból a részéből kerülnek ki. Ezek között jelennek meg a kumai magyarok is mindjárt a felsorolás elején, a kúnföld neve után. *Cumae*: kumaiak, kumuk, ahogy (a II. fejezetben) a Kuma név eredetét és jelentését levezettük. Még kifejezőbb a párisi Biblioth. Nationale és a British Museum kódexeiben található *Tumat*, vagy a bécsi császári könyvtár kéziratában fellelhető *Tumacht* név. Ezek a változatok pontosan egyezők *Abderrasak* perzsa történetírónak munkájában feljegyzett (és a VII. fejezetben taglalt) *kumkjumat* = *kumumfo* — *kumumagyar* népnévvel, valamint *Abu-l-'fida* Kumadz. r város nevével. Hogy a szókezdő *K* helyett ezúttal Γ szerepel, elhallásra vezethető vissza.

A HAZAI KRÓNIKÁK ADATAI

A kumamenti magyarok országáról említést találunk Anonymus és Kézai Simon mester magyar krónikáiban, valamint az utóbbival rokon szövegű (Képes-, Budai-, Pozsonyi- stb.) krónikákban. Mivel²⁷⁶ *a. id. munkámban bőven foglalkoztam ezeknek a krónikáknak földrajzi szempontból való taglalásával*, ezúttal csak az eredmények rövid ismertetésére szorítkozom.

Anonymus szövegéből minket ezúttal ez a részlet érdekel: „A scythiai föld pedig széltében és hosszában igen terjedelmes. *A népet pedig, amely lakja, Dentumogemek nevezik mai napiglan . . .*” Korábban pedig: „*Scythia . . . igen nagy föld, amelyet Dentumogemek neveznek.*”

Itt tehát két *jelenidejű* állítással van dolgunk. A múlt kísértő szkíta emlékeit keveri Anonymus Dentumogeriára vonatkozó, bizonyára az élő hagyományból, a „parasztság csalfa meséiből és a hegedősök csacska énekeiből” vett ismereteivel. De nézzük a lényegét! Anonymus tudja azt, hogy az ő idejében van egy térs ország keleten, a Tanais, a Fekete-tenger és a Kaukázus környékén, amelyet Dentumogemek, azaz Doni Magyarországnak neveznek. Azt a népet is, amely lakja, szerinte szintén doni magyarnak nevezik. Mindezt jelenidőben közli, tehát nem

vonatkozhatik másra, csakis a kumai magyarokra és azok orszá-
gára, amelynek északi határa valóban felnyúlott a Don folyóig.
Anonymus a Kuma nevet nem ismerte, de a Donról tudott. Te-
hát a kumamenti magyarságot nem a Kumáról, hanem a Donról
nevezi meg.

Tehát a Dentumoger kifejezés használatának *egyik* alapoka
feltétlenül az, hogy Anonymus a Kumáról nem hallott. A *másik*
oka pedig az, hogy a hagyomány a meótiszvidéki őshaza emlékét
a Don folyóval kapcsolatban tartotta fenn, hisz a Don ennek a
hazának legnagyobb folyója volt, s tengelyében szelte át.

Kézai Simon krónikája már sokkal szabatosabban, világo-
sabban ír a keleti magyar országokról imígyen: „A Scythia név
egy országot jelent ugyan, kormányzás dolgában azonban *három*
tartományra oszlik, úgymint *Barsatiára, Denciára és Mogoriára.*”

Kétségtelen, hogy *Barsatia = Bascardia*, valamint az is,
hogy *Bascardia = Baskiria*, mint földrajzi fogalom Kézainál
jelenik meg, míg Anonymusnál teljességgel hiányzik. Ellenben
Anonymus *Dentumoger*-ét Kézai két összetevőre bontja, és pedig
Dentu > Dencia és *magyar > Mogoria* elemekre.

Barsatia tehát a *Bascardia = Baskiria* név elírt alakja. A
baskir-magyarság földjét jelenti.²⁸¹ Azonos a Julianus által Magna
Ungariának nevezett uralaljai magyar országgal. Vámbéri és
Chwolson kísérletezése a Barsalia olvasásmóddal²⁸² téves.

Mogoria, helyesen *Mogeria*, mai magyarsággal Mogyeria,
vagy Magyaria: *a kumamenti magyarok földje*. Mogeriat illetően
Vámbéri is kerülgeti az igazságot, de a ferences kútfők adatait
teljesen tévesen értelmezi.²⁸³

Dentia jelentése: doni föld, donmenti ország. Hogy miért
került bele Donmente és miért éppen ezen a néven Kézai le-
írásába, annak okát a következőkben látom: elsősorban azért,
mert Anonymus is a Dentumoger kifejezést használja. Kézai
helyesen tudta azonban, hogy Moger = Mogeria a Dontól távo-
labbi, külön ország, azonban — úgy látszik Anonymus nyo-
mán — mégis megemlíti a Dent = Don folyóval kapcsolatos
magyar földet is. Vagy azért, mert a Don partvidékén is tanyáz-

tak *Magyáriához* tartozó, vándorló halász-vadász-pásztor magyar törzsek és ezeket a hírszerzők külön magyar ország fiainak tartották, vagy — ha nem tudott ezekről — azért, mert a Dentia névben Levedia őshaza emlékét akarta fenntartani. Egyébként Vámbéry véleménye is az volt, hogy nem a Donec, hanem a Don mentén kellett Dentiának feküdnie.²⁸⁴ (A legújabb orosz kutatások eredményei (1. később) azt igazolják, hogy Levedia, e néven a Dontól északra eső magyarlakta terület, a VIII—IX. században a Don és Donec között teljes egészében magába foglalta.)

Végeredményben tehát azt olvashatjuk ki a közölt két szemelvényből, hogy Anonymus is, meg Kézai is valóban tulajdonított földrajzi értelmet Scythia leírásának, mert *ők Scythian a magyar őshazát értették*, jobban mondva ezzel a régi keletű földrajzi fogalommal jelölték a keleti magyarság lakóhelyét.

Anonymus idejében Baskiria és a baskir-magyarság még ismeretlen fogalmak. Ezek csak Julianus utazása (1235—38) után váltak nálunk ismeretessé. Ellenben Kummagaria és a kumamenti magyarság, *Konstantinos Porphyrogenetos* „*kelett türkjei*”²⁸⁵ követek küldésével érintkezést tartott fenn a „nyugati türkök”-nek nevezett pannóniai magyarsággal. Annak tehát megvolt a lehetősége, és nemcsak valószínű, hanem Anonymus szavai nyomán bizonyos is, hogy *a dunamenti és a kumamenti magyarság tudott egymásról*.

Kézai „Mogoria”-ja csak megerősíti állításunkat. Az ő értesülése pontosabb, mint Anonymusé és nem késlekedik amazzal kiigazítani.

Utalva Gombocznak Scythia és a szkíta név fogalmi körének változásáról adott magyarázatára, nem szorul bővebb bizonyításra, hogy *Anonymus és Kézai* — most már egészen pontosan — *Scythiân a pannóniai magyarság ősenek tartott, korukbeik magyarság (szkíták) országait, ill. az ezeket egységesen körülölelő földterületet értik*. S ez a megnevezés részükről egészen jogos, mert még a pannóniai magyarságot is nem egyszer nevezik az árpádkori írók szkítáknak.²⁸⁶

EGYHÁZI VONATKOZÁSÚ ADATOK

Kummagytaria, illetve *Hungária maior*, valamint *Magyar* főváros nevével gyakran találkozunk az egykorú egyházi vonatkozású írásos emlékekben. Ez a gazdag, írott emléktanyag két csoportra oszlik. Egyikbe a pápai bullák tartoznak, és ez a gazdagabbik; a másikba pedig a ferences zárdajegyzékeket soroltuk.

A HITTÉRÍTŐKHÖZ INTÉZETT PÁPAI BULLÁK ADATAI

Elsősorban azokról a bullákról szólunk, amelyeket az Apostoli Szék a Keleten működő hittérítőkhöz intézett, és nyomon kísérrjük, hogyan bukkanik fel, mikor tűnik el, illetve mivé alakul át *Hungária maior* neve. (Most szigorúan csak a levéltári adatok ismertetése a célunk, s ezeknek az adatoknak az alapján a kummagytariai katolikus egyháztörténeti vonatkozásokkal a III. részben külön foglalkozunk majd.)

1233 május 17-én kelt IX. Gergely pápának *Pro zelo fidei* kezdetű bullája, amelyet még csak „*Fratribus Ord. Minorum in terras Sarracenorum et Paganorum proficiscentibus . . .*” tehát egészen általánosságban: a szaracénok (akkori értelmezés szerint a hitetlenek, mohamedánok, szerecsenek) és a pogányok földjén működő ferencesekhez intézett.²⁸⁷

1239-ben, tehát hat évvel később, ugyancsak IX. Gergelynek június 11-én kelt *Cum hora undecima* kezdetű bullájából már arról értesülünk, hogy a keleti hittérítők működési tere lényegesen kibővült. Ebben az iratban ugyanis a pápa különféle előjogokat és kedvezményeket biztosít „*in terras Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorum, aliarumque infidelium natwnum*”, tehát a szaracénok, pogányok, görögök (görög szakadárok), a bolgárok, kunok és más hitetlen népek között működő ferenceseknek.²⁸⁸

Mindkét bullában a *Sarracent* szó a mohamedán hitű népeket, a *Pagani* főleg a kaukázusi pogány törzseket, a *Graeci* a sza-

kadár bizánciakat, a *Bulgari* a dunamenti bolgárságod a *Cumani* pedig a Szeret—Don közötti kun és besenyő törzsek jelenti.

1244. Alig hogy IV. Ince foglalta el a pápai trónt (1243—1259), a hittérítőkre terelődött a figyelme. Egyike volt a legnagyobb hittérítő pápáknak. Munkásságának ütemét megítélhetjük abból, hogy az 1244 márc. 22-én kelt, *Patri lummum kezdetű*, és a dominikánusok szentföldi tartományfőnökéhez intézett bullájában szó van már a jakobitákról, a nesztorianus eretnekekről, a georgiabeliekről, az örményekről, a maronitákról és a moszulbeliekről is. Emellett a bulla,²⁸⁹ (amelynek vonatkozó részét latin eredetiben a Függelékben találja az olvasó), még más, közelebbről meg nem nevezett népeket is említ.

1243. Igen nevezetes esztendővé avatta 1245-öt *Piano da Carpino* utazása.²⁹⁰ Az élesszemű ferences utazó hatalmas területeket vont elsősorban Róma és a hittérítések körébe. Részletes tájékozást adott Oroszországról, a Káspi-tó mentén fekvő földekről, a Kaukázus népeiről és a tatár birodalom viszonyairól. Utazásának hatását már az azt követő években kiadott bullákból láthatjuk.

Kétségtelen, hogy még P. da Carpino útja előtt is több, újabb nép földjére eljutottak a ferences hittérítők. Erről tanúskodik IV. Incének 1245 március 21 (vagy 22-én) kelt *Cum hora undecima* kezdetű bullája, amelyet egyenesen azokhoz a ferencesekhez intéz, akik a szaracének, pogányok, görög szakadárok, bulgárok, a kunok, etiópok, szírek, ibérek, alánok, kazárok, gótok, cserkeszek, rutének, jakobiták, núbiaiak, a nesztorianusok, georgiabeliek, az örmények, hinduk, a moszuliak és más hitetlen népek közé utaznak keletre.²⁹¹ (L. a Függelékét!)

Szinte magunk előtt látjuk, hogy növekszik egyre a krisztusi evangélium körébe bevont területek határa. Átlépi a Kaukázus hegyláncát és most már nemcsak Kúnföld felől, hanem délről is behatol a mongolok által leigázott Oroszföld szíve felé.

Egy négy nappal később, 1245 március 25-én kelt levelében még további népek (oláhok, szlávok, szerbek) felsorolását találjuk.²⁹²

Ebben a két utóbbi felsorolásban az *Aethyopi* és *Nubian*

a Perzsa-öböl mentén élő, valamint Etiópia Indiana-nak gangeszvidéki népeit, *Syri*, Szíria lakóit, *Ibéri* és *Georgiám* a kaukázusi (Iberia-) georgiabelieket, *Alani* a terekvidéki alánokat, *Gazari* a kazárokat, *Gothi* a krími gótokat, *Zici* a cserkeszeket, *Rutheni* a déloroszországi ruténeket, *Arment* az örményeket, *Indi* India-, *Moseliti* pedig Moszul lakóit jelenti. A *Blaci* (*Viaehi*) névben a havasalföldi oláhokra, *Sclavi-bzxi* a horvát és dalmát eretnekekre, *Servi-ben* pedig a szerbekre ismerünk.

1233. Így érkezünk el a nevezetes 1253. esztendőhöz. Ebből az évből ugyanis egy igen fontos bullát ismerünk, amely július 23-án kelt, *Cum hora undecima* kezdetű, és a keleten működő hittérítő dominikánusok számára különféle engedményeket, könnyítéseket tartalmaz.* A bulla fontossága abban áll, hogy a felsorolt népek között több új nép is szerepel, így a tatárok és a tatár fogságban lévő keresztény foglyok mellett *Hungária maior* magyarjai is.²⁹³

Annyi tehát kétségtelen ennek nyomán, hogy 1253-ban a dominikánus hittérítők ott dolgoztak Hungária Maiorban, vagyis a kumamenti Magyarországon. Hogy hogyan kerültek oda, azzal egy különös érdekességű és fölötte fontos bulla tárgyalása során alább részletesen foglalkozunk.

Vájjon véletlen dolog-e, hogy éppen Rubruquis utazásának esztendejében vetődik fel először Hungária Maior magyarjainak neve a pápai bullában?

1258. A következő ismeretes pápai bullát, amely *Maior Hungaria-t* említi, *IV. Sándor* pápa bocsátotta ki 1258. április 19-én. Szakirodalmunkban ezideig teljesen ismeretlen, *Cum hora jam undecima* kezdetű bullája minket érdeklő részletének fordítása a következő; (eredeti latin szövegét l. a Függelékben).

„A mohamedánok, pogányok, görögök, bolgárok, kunok, etiópok, szírek, ibérek, alánok, kazárok, gótok, cserkeszek, oroszok, (rutének), jakobiták, nubiaiak, nesztoriánusok, georgiabeliek, örmények, hinduk, moszulbeliek, tatárok, a (*Dunán túli*) *ősibb Magyarország magyarjainak*, a török fogságban lévő kereszt-

* Erről a bulláról megemlékezett Gombocz is (293. a. id. m.), de idézetébe tévedés csúszott be. Hü idézetét í. a Függelékben.

tények földjén és más részeken vándorló kedvelt fiaimnak, a kisebb testvérek rendjéhez tartozó testvéreknek üdvözlétem és apostoli áldásom! Midőn a tizenegyedik órában ... stb.!”²⁹⁴

A fenti bulla kiadását követő húsz esztendőből nem találtam olyan bullákra, amelyek az eddig ismertetettekhez hasonlóan felsorolnák azokat a keleti népeket, amelyek között a hittérítők dolgoztak. Ezekben az évtizedekben a politikai események kergették egymást Európában, s mivel azokban a pápaság is fölötte érdekelt fél volt, valószínű, hogy azok annyira lefoglalták az uralkodó pápákat, hogy nem foglalkozhattak olyan odaadóan a keleti missziók ügyével, mint elődeik.

1278 aug. 10-éről ismeretes *III. Miklós* pápának egy bullája,²⁹⁵ (latin szövegrészletét l. a Függelékben), amelyben a keleti hittérítőknek különféle előjogokat biztosít. A közölt részletből láthatjuk, hogy az a hivatallánolat (v. ö. I. rész I. fej.), amely a bullák kiadásával és regisztrálásával foglalkozott, pillanatnyilag túl volt terhelve. Olyan vaskos elírásokra akadhatunk a bullában, (pl. Gazarorum helyett Bazarorum, Gothorum helyett Bothorum, Zichorum helyett Zarorum, stb.), amit csak a sebtében való másolással magyarázhatunk meg. Ez lehet az oka annak is, hogy Hungária Maior magyarjairól ebben a bullában nem történik *említés*.

1288. Hogy a hittérítők a közbeeső időszakban is ott dolgoztak Hungária Maiorban, vagyis a kumamenti Magyarországon, arról *IV. Miklós* pápának 1288-ban kelt, egyik bullája²⁹⁶ tanúskodik, amelynek — Raynaldus szerinti — vonatkozó részlete magyarul így hangzik:

„Nemcsak a ferenceseknek. . . , a domonkosoknak is szokásos munkássága, hogy elvigyék az Evangélium világosságát az (attól) elmaradt népek közé: vannak ugyanis (olyan) apostoli (pásztor-) levelek, amelyekben közösen ezekre bízza a Római Pápa öszentsége az isteni ige hirdetését az arabok. . . , a mordvinok, a tatárok, az *ősibb Magyarország magyarjai*... és kelet más távolabb eső népei közt, a nyáj tói elkülönültek földjének tartományáiban.”

(L. Függelékben a latin szövegrészletet.)

Fenti bullát *Gombocz* is ismerte és kivonatossan közölte is már. Kutatásaim során azonban IV. Miklós pápának további öt olyan bulláját találtam meg, amelyekben szerepelnek Hungária Maior magyarjai. Egyik bulla 1288 szept. 3-án kelt (1. Függelékben) és a keleti térítésben tevékenykedő dominikánusok számára különféle előjogokat és engedményeket biztosít. Kezdőszavai: „Cum hora undecima ..”,^{29T}

A további négy bulla három évvel későbbi keltezésű, és valamennyi ferences vonatkozású.

1291 aug. 13-án kelt bullájának részletét a Függelék tartalmazza. Kezdőszavai megegyezők az előbbiével, és a szokott sorrend szerint felleljük az *Ungarorum majovis Ungariae* megemlékezést is.^{29S}

Teljesen hasonlóan említik Major Ungaria-t IV. Miklós pápa alábbi bullái is: az 1291 augusztus 21-én kelt *Cum ad vos* kezdetű, amely további kedvezményeket és könnyítéseket tartalmaz,²⁹⁹ az 1291 augusztus 13-án kelt *Cum vos* kezdetű, amely engedélyezi „accipiendi novos Socios cuiuscumque conditionis sint, eosque ad professionem sui Ordinis admittendi (in Orientem), absolvendí ab excommunicationibus et dispensandi super irregularitatibus”,³⁰⁰ továbbá az ugyancsak 1291 aug. 13-án kelt s szintén *Cum vos* kezdetű, amely „assumendi socios ex ipsorum Ordine” szól.³⁰¹

1299 április 10-én kelt VIII. Bonifatius pápának egyik bullája.³⁰² (Hogy a XIII. századból származó bullaanyagunk teljes legyen, itt említem meg.) Ebben ugyancsak előjogokat ad a keleti hittérítőknek, de Major Hungária magyarjait már nem említi. Mai tudásunk szerint a későbbiekben sem találkozunk többé emlegetésükkel *ilyen* alakban, bár más formában még kb. 12 — eddig ismert — bulla említi őket 1369—1375 között. VIII. Bonifatius bullájának részletét a Függelékben találja az olvasó.

Ugyanebbe a csoportba tartozik még XXII. János pápának két, a keleti hittérítőkhöz intézett bullája is. Egyik 1318 május 1-én kelt, és abban különböző előjogokat ad nekik a pápa,^{302/1} a másik 1321 november 10-én; abban pedig további rendelkezé-

seket közül a hittérítőkkal.^{302/2} A két bullában felsorolt népek-ről összefoglaló táblázatunk nyújt tájékoztatást.

Mielőtt tovább haladnánk, vizsgáljuk meg röviden a felsorolt (1253—1291 között kelt) bullákat. Három fontos körülmény ötlük szemünkbe, és pedig:

1. Mindegyik bulla a magyarok hazáját *major Ungaria-ként* említi, ahol a *maior* szó nem „nagyobb”, hanem „ősibb, eredetibb” jelentésben értelmezendő.³⁰³

Figyelemreméltó IV. Sándor pápa bullájának zárj éles magyarázata (*trans Danubium*), amely arra utal, hogy ez a bizonyos *major Ungaria* nem a dunamenti Magyarország, hanem *túl* van a Dunán, de mivel Itáliában kelteződött a bulla, nyilván nem nyugatra, hanem a Duna torkolatától *keletre* fekszik.

2. *Maior Ungaria* említése minden alkalommal a következő népekkel kapcsolatban történik: ibérek = georgiabeliek, örmények, moszuliak, alánok, kazárok, cserkeszek, kunok, (krimi) gótok, (déloroszországi) rutének. Mivel Georgia és Abkázia egy térítői provincia volt, az abkázok a georgiabeliek nevében bennfoglaltatnak.

Tehát nagyjából együtt látjuk a kaukázusi népek teljes csoportját, amelyből a dolgok természetes folyamata szerint nem hiányozhattak a kaukázusi magyarok sem.

3. Nem vonatkozhatik a megjelölés *Fr. Julianus Magna Hungáriájára*, azaz Baskiriára (Bascardia, Bascard, Bosartos, Pascatir etc.),³⁰⁴ mert XXII. János pápának fentebb ismertetett, Gyertyán fejedelemhez intézett bullájából, valamint a már' megtárgyalt arab-perzsa és kínai kútfökből kétségtelenül. kitűnik, hogy ennek a magyarságnak itt, a Kaukázus lábánál kellett élnie; de nem vonatkozhatik Baskiriára azért sem, mert (legalább mai ismereteink szerint) Baskiriáig a XIII. században a tervszerűen előrehaladó és az illetékes Vicariussal, a Generálissal, ill. Rómával állandó összeköttetésben álló hittérítőcsoportok még el sem jutottak.³⁰⁵

IV. INCE A MAGYARORSZÁGI DOMONKOSRENDEKET
1250-BEN „ARBANIA ÉS HUNNÁVIA” TARTOMÁNYOKBA
KÜLDI

A Bullarium Ord. FF. Praedicatorum tanulmányozása alkalmával az alábbi különös bulla³⁰⁶ vonta magára figyelmemet. (Latin szövegét a Függelékben 2. sorszám alatt közlöm.)

„Ince pápa, Isten szolgálainak szolgálja, kedvelt fiának, a Hitszónok testvérek rendje Prior Provinciálisának Magyarországon üdvözlétét és apostoli áldását (küldi).

Megtudtuk, hogy Magyarország közelében van néhány terjedelmes és népes tartomány, t. i. *Arbania* és *Hunnavia*, amelyekben egynéhány püspök, igen sok pap és klerikus lakik a görögök uralma alá vetve. Ezek a római szent Egyház szertartását tiszta ésszel nagyabecsulik és jelentősége miatt szívesen tisztelik. Mivel pedig úgy látszik, az Úr sugallatára, erényeiknek olyan állapotában vannak, hogy egyházuk egyesítésére önként sort kerítenek, és irántunk hűséges odaadást és tiszteletet tanúsítanak: Mi, akik fogadalmat tettünk arra az igen fontos dologra, hogy azokat, akikről megállapítottuk, hogy téves úton járnak, visszavezetjük a helyes útra, hogy a katolikus hit szolgálata révén minden nemzethez beköszöntsön az Örök világosság dicsősége, hatalmunknál fogva különösképpen meghagyjuk neked, hogy a gondjaidra bízott Hitszónokrend szerzetesei közül néhány olyat, akik kipróbált szónokok, példás életűek, munkabírók és jó társalgók, küldj az említett tartományokba, ahol is Isten igéjét hirdesék ...” stb.

A Bullariumban található 3. jegyzet szerint Raynaldusnál^{306/1} három tartománynev szerepel, mégpedig: *Philot*, *Arbania et Unavra*. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az első név kétségtelenül Raynaldus tévedése, mert a *Philot* név nem lehet más, mint a *scilicet* szó durva elolvasása, ill. elírása. Az *Arbania* név mindkét közlésben azonos alakú, az utolsóban pedig ismét van némi eltérés.

Annyi kétségtelen, hogy mind az *Arbania* mind a *Hunnavia* — *Unavia* alak helytelen, mert ilyen nevű tartományok soha-

sem voltak. Az a kérdés, mit jelenthetnek, mire vonatkoznak ezek a nevek. Ripoll Tamás, a Bullarium O. F. P. szerzője szerint Arbania — Albania, ahol is ő Albánián egy régi görög tartományt ért, amely valaha Epiruszban és nyugati Macedóniában feküdt.³⁰⁷ Hunnavia hollétéről azonban nem tud semmit sem mondani.³⁰⁸ Thallóczy—Jericek és de Sufflay magyarázatát^{308/1} Altaner teljességében átveszi^{308/2} és a két földrajzi nevet észak-albániai városneveknek hiszi. (Ezzel a primitív elgondolással foglalkoznunk sem érdemes.)

Ami Arbaniát illeti, ha feltesszük hogy a szó valóban az Albania név elírása, nem szabad felednünk, hogy ebben az időben két Albánia volt. Egyik az az Albánia, amelyet Ripoll említ. Az európai albánokhoz számító törzseket 1101—1318-ig a Komnenoszok családjából származó epirota kényurak tartották igitjukban. Az is igaz, hogy éppen 1250 körül az európai albánok nagyrésze a katolikus hitre tért. Ez a tény tehát egybevágna a szóbanforgó bulla lényeges tartalmával.

Volt azonban egy másik Albánia is. Ez az ókorban a Fekete-tenger és a Káspi-tó között, a Kaukázustól délre, a Kur (Kürosz) folyó vidékéig terült el. Lakosai egyszerű nyilas-lovas pásztor-népek voltak. Pompeiusnak Armenia ellen indított hadjárata alkalmával (Kr. e. 65) örökös hercegeik és főkirályuk a 12 törzset számláló néppel együtt kénytelenek voltak meghódolni a római fegyverek előtt. Később visszaszerezték függetlenségüket, de a X. században a terjeszkedő török hatalom tette reájuk a kezét.

Bármelyik lehetőséget nézzük is, mindegyiknek megvan a maga valószínűsége. Cumaniaból, azaz a kunok földjéről érintkezést találhattak a magyar dominikánusok az epiroszi Albániával, Armenia felől pedig, ahol szintén dolgoztak, könnyen eljuthattak a küroszmenti Albániába.

Az a forma, ahogy IV. Ince pápa bulláját kezdi, nevesen ezek a sorok: „Megtudtuk, hogy Magyarország közelében van néhány terjedelmes és népes tartomány...” stb., már sejteni enged valamit a valószínűségről. Ugyanis elképzelhetetlen, hogy Ince pápa csak 1250-ben szerzett volna tudomást arról, hogy az epirota kényurak uralma alatt él egy albán nevű nép is, vagy, hogy

egyáltalában van egy Albánia nevű európai tartomány. Amilyen gondos kiképzésben részesült, neki ezt már kora fiatalságában kellett tudnia. Azt azonban már el tudjuk képzelni, hogy mindaddig, amíg a zarándoktestvérek (*Fratres Peregrinantes*) előre nem küzdöttek magukat a Kúrosz folyóig, nem volt sejtelve Európának, és vele a Római Udvarnak sem arról, hogy a Kaukázus árnyékában él még az egykori, az ókorban albánnak nevezett nép maradéka.

Viszont ez a feltevés ismét ellentmond annak a kitételnek, hogy ez a bizonyos tartomány „Magyarország közelében” van. Amikor ezt a kitétel (eredetiben: *prope Hungáriam*) értékelni akarjuk magunk elé kell ’idézniük, hogyan is szerzett tudomást Ince pápa arról a bizonyos két tartományról. 1250-ben járunk, nyolc esztendővel a magyarországi tatárjárás, és öttel Piano da Carpino nevezetes utazása után. A Havasalföldtől a Don folyóig elnyúló Kúnországban, Cumaniában magyar dominikánusok hintik el a krisztusi tanítás magvait. Otthonosak ők ezeken a hatalmas kúnlakta pusztákon, hisz 1227-ben volt, amikor IX. Gergely július 31-én kelt bullájában felhívta az esztergomi érseket, hogy a magyar dominikánusok közül küldjön ki térítőket a kunok közé.³⁰⁹ A következő évben, 1228 márc. 21-én kelt bullájában már utasítja a pápa a rendi generálist, hogy mindazokat, akiket az esztergomi érsek, vagy a buzgó Theodorus püspök, (volt dominikánus szerzetes) erre kijelöl, azonnal indítsa útnak Cumania.³¹⁰ Ugyanazon a napon egy másik bullájával Theodorust Cumania püspökévé nevezte ki.³¹¹ Tíz év múlva, 1238 ápr. 26-án Gergely pápa értesíti a kunok püspökét, hogy Fr. Ponsát, egyik kúnföldi dominikánus hittérítőt, boszniai püspökké nevezi ki.³¹² 1253 január 24-én pedig IV. Ince hívja fel a Cumaniában működő dominikánus hittérítőket, hogy a gyülekezetekbe tömörült keresztényekkel a legnagyobb szívéllyességgel és jóindulattal bánjanak.³¹³ Adatainkat és bizonyítékainkat bőségesen szaporíthatnánk, de elég ebből ennyi is arra, hogy belássuk: a magyarországi dominikánusok Cumaniában második otthonukra találtak. Nekik Cumania már majdnem azonos fogalom volt a politikai hazával,

minthogy ebben az időben a kúnországi hittérítők a magyarországi rendtartomány keretébe tartoztak.

Ha tehát egy, a Donvidéken működő hittérítő dominikánus azt a hírt hozta, hogy van egy Albania nevű tartomány, és pedig fenti okfejtésünk szerint a Kaukázus vidékén akkor ő ezt a tartományt — az elmondottak értelmében — semmiképpen sem tartotta Magyarországtól messzire lévőnek. Ha pedig nem *mesz-sze*, akkor már csak egy lépés a gondolatfűzésben, és itt a „*prope*” a „*közelében*”.

De még abban sem vagyok biztos, hogy Arbania valóban Albániának olvasandó, mert nem lehetetlen, hogy ez a név nem is Albánia, hanem *Alánia* nevének az elírása. Ezt a feltevést az a megfontolás valószínűsíti, hogy Albánia neve a hittérítőkhöz intézett pápai bullákban — amint láttuk — egyetlen egyszer sem szerepel, ellenben tudjuk, hogy Alániában működtek hittérítők. A szóbanforgó 1250. évi bullát megelőzően azonban csak két olyan bullát ismerünk (1. Függelék 4. és 5. szám), s mindkettő-1245 márciusi keltezésű, amelyben szó esik az Alánokról. Ha tehát öt évvel korábban is dolgoztak ott már hittérítők, lehetséges, hogy később megfeledkeztek volna Rómában erről a vidékről?

Akár Alánia, akár a kaukázusi Albánia rejlik az Arbania név mögött, annyi kétségtelen, hogy kaukázusvidéki tartomány nevééről van szó. És egyedül ez a fontos, mert ezzel máris eljuttunk oda, hogy a *Hunnavia*, var. *Unavia* tartománynevet helyesen értelmezhessek. Ennek a névnek a jelentése csakis egyetlen egy földrajzi fogalom lehet és az: *Kummagyararia*.

Ne essünk tévedésbe: itt nincs szószármaztatásról, vagy — egyeztetésről, sem másféle nyelvészeti problémáról szó, hanem „a pápai kancelláriában történt egyszerű elhallásról és elírásról, aminek az eredménye a „Hunnavia” név. Ebben benne van a *Hűn* is, az *Ungaria* is, amit megmagyaráz az, hogy ha Kummagariáról az első értesülést szóbeli úton kapta Róma, az erről beszámoló szerzetes Magyararia helyett könnyen mondhatott Ungáriát, a *Cum* helyett pedig, ha nem volt tisztában annak értelmével, ugyancsak nem sok fáradtságába került, hogy a *Hun* szó-

val cserélje fel azt. Az az írnok pedig, aki életében először hallotta ezt a szót, igen könnyen eltorzíthatta azt Hunnaviára, vagy akár bármi másra.

Hogy a Hunnavia, vagy Unavia valóban Hunungaria, vagyis Kummagaria nevét fedi, arra bizonyítékul a következő meg gondolást említjük fel: 1253-ban megjelenik az első, Hungária Maiort említő pápai bulla. Kétségtelen, hogy ekkor a pápai Udvarban már tisztában voltak azzal, hogy a Kuma mentén egy színmagyar nép él. De hogyan tudhatták volna oly biztosan, hogy az a nép magyar, hogy *Hungarus-ok*, ha nem dolgoznak, ha nem térítenek, nem élnek közöttük dunamenti magyarországi papok is? Ám láttuk — Rubruquisból és az I. rész II. fejezetéből —, hogy 1253-ban már teljes határozottsággal ott voltak hazai hittérítőink a kumai magyarok között. S vajjon saját jószantukból mentek-e oda? Nem! De még a Prior Provinciálisok sem intézkedhettek saját tetszésük szerint. Ahogy Cumaniába pápai bulla küldi az első úttörőket, éppúgy pápai rendelkezés utasítja ebben az esetben is a rendi előljárót, hogy küldjön Magyarországból arra alkalmas dominikánus szerzeteseket Kummagariába. Am a pápai Udvarnak ebben az időben (1250-ben) rendelkezésére állott már egy olyan átfogó munka, amelyből áttekintést nyerhettek a tatárországi állapotokról, és ez Piano da Carpinonak (1245-ből származó) *Ystoria Mongalorum-a*. volt. A hallomás útján szerzett híreket tehát ezen az alapon ellenőrizhették. S valóban, Kummagaria neve P. da Carpinonál olyan eltorzult alakban jelentkezik az egyes kézirati példányokban: Cumae, Tymat, Tumat, Tumacht,³¹⁴ hogy ezekből, (különösen a Tumat alakból) könnyűszerrel kihozhatták a pápai írkok a Hunnavia alakot.

A dolog lényege a következő: A pápai Udvar tudomást szerzett arról, hogy annak a területnek a közelében, ahol a dominikánusrend magyarországi tartományának fiai dolgoznak, van két népes tartomány. Tudniok kellett azt is, hogy ezek közül az egyiknek köze van a magyarsághoz. Tudták azt, hogy azokban a tartományokban görög szakadár papok, sőt püspökök is élnek és működnek, tehát most azzal a feladattal küldi oda a pápa

a magyar dominikánusokat, hogy kihasználván azt a kedvező lelki adottságot, — készséget, amely pillanatnyilag az ottani papságban észlelhető, hajtsák végre a két egyház egyesítését. Evégből pontos utasítással látja el a provinciálist, hogyan viselkedjenek a kiküldöttek az ottani szakadár papsággal különböző adott esetben. (Erre nézve a részleteket a Függelékben találja« az olvasó.)

Az pedig kétségtelen, hogy Rubruquis 1253-ban Kummagvariában dunamenti magyar klerikusokkal találkozott, mégpedig olyan egyénekkal, akiknek már évek óta ott kellett élniök a kumai magyarok között. Ennek a két ténynek tökéletes összhangja önmagában megnyugtat bennünket arra nézve, hogy a rejtélyes és torz Hunnavia nevet valóban helyesen értelmeztük.

Hogy fenti értelmezésünk helyes, azt az a tény is valószínűsíti, hogy Alania és Kummagvaria szomszédos tartományok, mindkettő népes is, görög papok valóban éltek ott, és a Cumania-ban dolgozó dominikánusok könnyűszerrel kaphattak és hozhattak híreket e területekre vonatkozóan.

A bulla egyháztörténeti vonatkozásaival munkánk III. részében foglalkozunk majd.

SZKÍTÁKAT EMLEGETŐ PÁPAI BULLÁK

Gombocz Z. 185. a. id. munkájában a pápai bullákból merített adatainak közlését azzal fejezei be, hogy V. Orbán pápa 1369-ben kelt bullájában „maior Hungária” már nincs megemlítve.³¹⁵

Tudjuk azonban, s részleteiben majd később szólunk erről, hogy V. Orbán pápának nemcsak hogy tudomása volt a kumamenti magyarokról, hanem — miként idézett bulláiból kiviláglik — igen élénk kapcsolatban is volt Magyaria püspökével. Arról tehát eleve nem beszélhetünk, hogy az ő idejében *Maior Hungária* már nem lett volna, mert megvolt, de — miként kimutattuk — a XIV. század eleje óta azt nem ezen, hanem *Cummageria*, *Mayeria* és *Materia* néven emlegették.

Az idézett XIII. századbéli bullák szövegéből az is kitűnik

hogy a pápai Írnokok az előző, vonatkozó tartalmú bullákat min-tául használták fel, mert a bekezdő sorok majdnem minden eset-ben szószerint azonosak.

1369. Vegyük ezek után szemügyre V. Orbán pápának 1369 december 5-én kelt, *Cum vos . . .* kezdetű bulláját, amelyet a keleten működő ferencesekhez intézett. (L. Függelék, 14. szám.) Ebben szó van a szaracénokról, a görög szakadókról, a bolgárokról, kunokról, az ibéerekről, alánokról, ka2árokról, a krimi gótokról, a *szkítákról*, a ruténekről, a jakobitákról, neszto-riánusokról, a núbiaiakról, georgiabeliekről, az örményekről, a hindukról, mokaokról (moszuliakról) és más hitetlenekről.³¹⁶

1370. Ugyanigy sorolja fel a hittérítők működéskörébe eső népeket V. Orbánnak *másik négy bullája* is, ezek közül kettő 1370 márc. 12-én, egy 1370 márc. 23-án, egy pedig 1370 márc. 26-án (vagy 27-én) kelt.³¹⁷

1314—1315. Négy évvel később, XI. Gergely pápa idejé-ben ismét felbukkanik a *szkíta* név. Hét olyan bullát sikerült találnom, amelyekben ez a népnév szerepel. A népnevek sor-rendje hat bullában azonos. Ezek közül az 1374 márc. 6-án kelt bulla szövegrészletét vettük fel a Függelékbe (15. szám); az eltérő, bár ugyanazon a napon kelt változatot szintén bemutatjuk (16. szám). A bullák a következők:

1374 márc. 6-án kelt, *Habet ex parte . . .* kezdetű,³¹⁸

1374 márc. 6-án kelt, *Cum vos . . .* kezdetű,³¹⁹

1374 márc. 6-án kelt, *Cum vos . . .* kezdetű,³²⁰

1374 márc. 6-án kelt, *Cum vos . . .* kezdetű,³²¹

1374 márc. 6-án kelt, *Fidelium novella . . .* kezdetű,³²²

1374 márc. 6-án kelt, *Super gregem . . .* kezdetű,³²³

1375 január 28-án kelt, *Sincerus zelus . . .* kezdetű.³²⁴

Mindezekben a bullákban a *szkíta* névnek az alábbi válto-zatait találjuk: *Schytharum*, *Scytharum*, *Scytarum*, *Sitharum*, *Sicho-rum* és *Settharum*.

Vizsgáljuk meg, miért szerepel az 1369-től 1375-ig kiadott bullákban 12 ízben is a *Scytharum* alak (és változatai), s miért nem találjuk ott az *Ungarorum majoris Ungariae* formát. Tud-nunk kell evégből azt, hogyan készültek az efajta bullák a pápai

kancellárián. Erről munkánk legelején beszéltünk. Itt csak annyit jegyzünk meg meg, hogy a fogalmazók mindig kikeresték a hasonló vonatkozású korábbi bullákat és azokat az újak elkészítésénél felhasználták. Ezért tapasztaljuk azt, hogy még a népnevek sorrendje is legtöbbször azonos. Már most tekintsünk végig időrendben a hittérítőkhöz intézett bullákon, és meglátjuk, miféle változások történtek a bullák címezésében, s miféle torzítások jelentkeznek egyes népek nevében. A könnyebb áttekintés kedvéért táblázatot készítettem, s abban a pont azt jelenti, hogy az illető népnév a bullában az eredeti alakban szerepel. Az eltérő alakokat külön feltüntettük. Ha ugyanabban az esztendőben több bulla is tartalmazza a minket érdeklő népnevet, akkor arra a helyre ennek megfelelő számú pontot tettünk.

A népevek, ahogy a bullákban szerepelnek		A bullát kibocsátó pápa neve												
		IX. Gergely		IV. Ince			IV. Sándor	III. Miklós	IV. Miklós	VIII. Bonifác	XXII. János	V. Orbán	XI. Gergely	
		1239	1233	1244	1245	1253	1258	1278	1288	1291	1299	1318- 1321	1369- 1370	1374- 1375
1	Saracenorum	0	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Paganorum	0	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
3	Graecorum			0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4	Bulgatorum				0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Cumanorum				0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Aethiopum				0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7	Syrorum				0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	Iberorum				0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Alanorum				0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Gazarorum				0	0	0	Bazarorum	0	0	0	0	0	0
11	Gothorum				0	Catharum	0	Bothorum	0	0	0	0	0	0

Az 1369. évi bulla népneveinek és azok sorrendjének vizsgálatánál kiderült, hogy a felsorolás az 1288. (vagy az 1258.) évi bulla vonatkozó sorainak másolata. Hogy a szkíták neve hogyan került bele ebbe a felsorolásba, nyilvánssággal kitűnik az alábbi kis összehasonlításból:

1245	1255	1258	1278	1288	1369
Gothorum Zichorum Ruthenorum	Catharum Zichorum Ruthenorum	Gothorum Zichorum Ruthenorum	Bothorum Zarorum Ruthenorum	Gothorum Cirorum Ruthenorum	Gothorum Schytarum Ruthenorum

Látnivaló, hogy a bulla szerkesztője a gótok neve után a mintául használt 1288. évi bulla kéziratában szereplő „Cirorum” nevet értelmetlennek találván, azt „Schytarum”-ra módosította. Ezt annál könnyebben megtehetette, mert az *r* és *t*, valamint az *O* és *a* betűalakok, miként azt az egykorú okmányok bizonyíthatják, nagyon hasonlók s így könnyen felcserélhetők és elnézhetők voltak.

Ilyen gyakran elírt név a *moszuliak* neve. Leggyakrabban *Moselitorum* alakban találjuk, de III. Miklós bullájában *Molesticorum*, — XXII. János két bullájában *Macolttarum*, ill. *Motorum* —, XI. Gergely bullájában pedig *Mochitorum* alakkal találkozunk.

Mivel pedig a középkorban a magyarságot szittyvaivadéknak ismerték és tartották európszerte, nem csodálhatjuk, ha az a pápai írnök, aki szintén csak a maga munkaterhént könnyítést tartotta elsősorban szem előtt, ha egyszer leírta a *Scytha* szót, minthogy abban már bennevolt a „magyar” fogalma, nem vesződött azzal, hogy mégegyszer odacirkalmazza a bullára ezt a három szót: *Ungari majoris Ongartae*, mikor ez az utóbbi kifejezés — legjobb tudomása szerint — pontosan ugyanazt jelentette, mint a sokkal rövidebb *Scytha* szó. Így értjük meg azt — csak az *első* pillanatra csodálatosnak tetsző — jelenséget, hogy 1370 táján,

amikor a pápák még javában leveleznek a kummagyariai püspökökkel, eltűnik a bullákból a Hungari majoris Hungariae kifejezés és helyette a sokkal tágabb értelmű Scythia név tör utat magának.

FERENCES ZÁRDAJEGYZÉKEK MAGYARRÓL

Míg a pápai bullákban 1253-ban tűnik fel először *maior Ungaria* magyarjainak neve, földrajzilag szabatos formában, *Cum mageria* alakban csak az 1220-as évek tájáról ismeretes a kumai magyarság földje. Egy ismeretlen ferences kódexírónak körülbelül az 1314—1329. évekből származó művében olvashatjuk az *első* tudósítást a tatárországi ferences konventekről.

A kútfő: *Anonymi Minoritáé. Relationes de Martyribus et de Conventibus fratrum Minorum in Oriente* etc. c. munkája (In cod. Nero A. IX. Musaei Britannici) .³²⁵ Fol. 100v található leírás kb. az 1320—1330-as állapotoknak felel meg.³²⁶

„*De locis Fratrum Minorum et Predicatorum in Tartaria. in Tartaria Aquilonari jratres Minores babent monasteria immobilia 18, in civitatibus et villis infra scriptis, videlicet: in vicina iuxta danubium. In Mauro castro. In Cersona, ubi beatus Clemens fuit exulatus. et ibi fundavit IXX ecclesias. Et prope est ille fons de sub cuius pede etc. In Cimbalo. In Barason. In Soldaia. In Capha duo loca. In Thana. In Cummageria duo loca. In Saray. In Sancto Jobanne, ubi est sepulcrum, Coktogan^{P21} filii Imperatoris. In O gek. In Delena (v. Selena?) In Yveria duo loca, ubi rex illius gentis, et multi de populo istis annis sunt conversi, et fideliter migravit a seculo . . .” etc., etc.*

Az erre a területre vonatkozó, legrégebb ferences zárdajegyzéket *Eubel* ismerteti ilyen címmel: „*Ex Vetusto Provinciale Ord. Min. Fr. Paulini*”³²⁸ Ebben a következőket olvashatjuk.³²⁹

„*Vicariatus Tartariae Aquilonaris babét lóca XVII. Cala. ubi sunt duo loca. Matériám ubi alia duo. Sodaya, Sulcata Balásson, Maurum Castrum. Vrcena. Cimbulum. Tana. Saray, Ugek. Veler. S. Johannes. Item in regno Vierie(-Iberiae) duo loca.*”

Mindjárt itt jegyzem meg, hogy még egy olyan zárdajegy-

zékét is ismerünk, amely megemlékezik Magyar városáról. Ezt *fr. Bartholomaeus de Pisis* feljegyzéseiben³³⁰ találjuk. Az 1390. évből származó értékes műnek ezúttal csak a vonatkozó részletét ismertetjük:

Vkaria Aquilonaris — 1390.

la Custodia Gazariae habet:

2a Custodia Sarayae habet:

1. locum S. Francisa de	Cafa,	8. locum de Thana,
2. locum S. Mariae de Cafa		9. locum Agitarcan,
3. locum de Soldaia		10. locum de Saray,
4. locum de Cimbalo,		11. locum de <i>Cornue h</i> ,
5. locum de Ylice,		12. locum de Tardus,
6. locum de Solcath,		13. locum Manucci,
7. locum de Carassu.		14. locum de <i>Mager</i> ,
15. locum de <i>Uguet h</i> (v. <i>Uguceb</i>),		
16. locum de Acsaray.		
17. locum de Organe.		

Fr Bartholomaeus de Pisis-aék fentebb közölt kimutatása a legrészletesebb felsorolás, amely csak reánk maradt a középkori, keleti ferences zárdákról.³³¹ Ezenkívül a „Liber Conformitationis” egy másik helyén is találkozunk a tatárországi zárdák jegyzékével a következők szerint.³³²

„In partibus enim Tartariae fratres jecerunt et jaciebanl jructum magnum, sed quia modo (seil, c. 1390), propter itinera prae solito periculosa, illuc nequeunt accedere. Tartari per saracenos ad legem deducuntur Mdumeth. Multa enim loca er ant in dictis partibus tarn immobilia quam mobilia. In regno enim Iveriae er ant duo loca jratrur immobilia, et quinque mobilia. In Thaurizio er ant duo loca jratrur. In M a t e r i a erant alia duo loca. Et plura alia loca in Vicariis praejatis tarn Orientis quam Aquilonis non habitantur hodie per jraies.”

ÜGYEK FERENCES KOLOSTORA

A felsorolt zárdajegyzékek mindegyike egyöntetűen azt vallja, hogy Kummagvariában két helyütt volt kőből épült konventjük a ferenceseknek.

Fr. Barth, de Pisis két zárdajegyzéke lehetővé teszi számunkra, hogy ezt a két helyet névszerint is megadhassuk. Közü-

lök az első részletes s abban minden monostort helységneve szerint találunk meg. A második egész általános s ebben idevágóan csak annyit közöl, hogy Maieriában két ferences kolostor van.

Nyilvánossággal a részletes zár da jegyzékben a két helységnevének szerepelnie kell. Az elsőre nem nehéz rátalálnunk a 14. sorszám alatt olvasható *Mager*, azaz *Magyar* névben. Kétségtelen, hogy itt a Kuma és Bujvola torkolatának szögében épült Magyar városról, a kumai magyarság politikai fővárosáról van szó.

A másik magyariai várost csak kiküszöbölő módszerrel találhatjuk meg. Az nem kétséges ugyanis, hogy Magyaria egész területe a szeráji (Saraj) custodia hatáskörébe tartozott, tehát a kérdéses városnak a 8—17. sorszámok alatt felsorolt nevek között kell lennie. Ezek pedig:

8. *Thana* = Tanais, Azow, régebben Ornas, Orna, Ornach⁸³³ a Don torkolata közelében.

9. *Agitarcan* = Hadzs-Tarkan, Terkhan, a mai Asztrahany.³³⁴

10. *Saray* = Szeráj, a tatár Kipcsak fővárosa. Batu kán alapította az 1240-es években.³³³

11. *Comuch* = nem város, hanem vidék (Comuk, Cumuchenses). A kaspimentí és kaukázusi *kumu*, azaz kumi, kumai magyarság hegyvidéki szállásföldjeit jelenti. Golubovich magyarázata³³⁶ téves.

12. *Tarchis* — Terchi, Therchi, ma Terki, vagy Tjumen; a Terek torkolatánál fekvő város.³⁸⁷

13. *Mamucc't* = Mamachia, ma Samaki, Chamaki, Schemeka, város Baku közelében.⁸³⁸

14. *Mager* = Magyar, az egykori Madzsar város, az 1919. előtti térképeken *Szventa Kreszta*- A mai szovjet térképlapokon Prikumszk néven találjuk meg.³³⁹

16. *Acsaray* (olv. Akszeráj) = Sarai, Saray, Ak-serai, Carevj városa az Aktuba mellett, a Volga könyökénél.³⁴⁰ Mai nevén Leninszkoje.

17. *Organe* = Organa, Organcho, Organzi, Orgasi, város az egykori Organci (Jagac, Jajk, Ural) folyó torkolatánál.³⁴¹

Szándékosan hagytuk a végére a sorrendben 15-ként szereplő *Uguetb* (var. *Uguceh*, *Uguech*) helységnevet.

Már az 1320. ill. 1334. évi zárdajegyzékben (1. fentebb) megemlékeznek egy *Ugek* nevű helységről. Az *Ugueth* (var. *Uguceh*, *Uguech*) nevet Golubovich — teljes joggal — Ugekkel azonosítja, de a várost (azon az alapon, hogy az említett zárdajegyzékek szerint Tartaria Aquilonaris-hoz tartozó kolostorról van szó) *Ovkek*, var. *Okak* bilériai *helységgel* azonosnak veszi. Ez a helység az egykori bilér főváros, Bolgari és Szamara között feküdt.³⁴²

Ezt az utóbbi azonosítást nem tehetjük magunkévá, mert elsősorban *Ugek* ősi magyar szó, másodsorban a volgamenti bolgárok közti hittérítés emlékét másik szó őrzi, és pedig az 1320. évi zárdajegyzékben *Delena*. var. *Selena*, az 1334. évi jegyzékben pedig *Vêler*. (L. alább!)

Golubovich az utóbbi két nevet ismeretlenként jelzi, de annak a gyanújának át kifejezést, hogy a két név azonos földrajzi fogalmat jelent,³⁴³ ami igazolható is.

A Brit. Mus. Nero A IX. jelű kódexében található Minorita Anonymus leírásában olvashatjuk ezt a részletet: „In Mauro Castro, fr. Angelus de Spoleto, tunc Custos, fuit mactatus *per Vulgaros*”,³⁴⁴ ahol az utóbbi népnév kétségtelenül a bolgárokat jelenti. (Jelenleg nem lényeges, hogy a dunai bolgárokról van szó.)

A *Veler* eszerint *Belér* (var. Biler, Belár) alak elírásának tekintendő.³⁴⁵ A *Belár* (*Belar*) alak azonban azonos a *Bulgár* népnévvel, amelynek *g* nélküli alakja élt a magyarban: Anonymus a volgai bolgárok hazáját „terra Bular”-nak nevezi.³⁴⁶ Ez a *g* nélküli alak nem a magyar nyelvben keletkezett. Piano da Carpino *Bileria*. *Biler*. Abu-l'-fida *Biler*. a kínai kútfők *Bular*. *Bulár* alakban említik.³⁴⁷

A *Delena*, vagy *Selena* alak kezdőbetűje eltorzított *B*. míg az *n* betűben *rl* rejtőzik, azaz a szó helyes alakja: *Beleria*.³⁴⁸

A fentiek alapján nem szorul bővebb bizonyításra, hogy

az *Ugek* nevű helységet ezek után nem kereshetjük Bolgara és Szamara között. De nem kereshetjük még csak Baskiriában sem, mert Johanca testvér mit sem ír arról, hogy Baskiriában „monasteria immobilia” lettek volna.³⁴⁹

Mielőtt tovább mennénk, vizsgáljuk meg az *Ugek* nevet. Az *Ugek* ősrégi magyar név. Mai magyar nyelvünkön *Ügyek-nek* olvasandó. *Ügyek: egy* — a IX. század első felében született — magyar törzsfőjedeleme neve. Anonymus szerint Álmos atyja, a Krónika szerint Álmos nagyatyja viselte ezt a nevet.³⁵⁰

Anonymus a nevet *Ugek* és *Vgek* alakban közli,³⁵¹ Jakubovich Emil a XIV. századból a *vgech* alakot említi.³⁵²

Pais Dezső magyarázata szerint³⁵³ *Ügyek* a régi magyar *ügy* ~ *egy* = „szent” szóból származik. (V. ö. *egy kő, egy fa, egy-ház. idvezül* stb.) Németh Gy. szerint „mindenesetre a magyar szókincsből vett, magyar becézoképzővel ellátott név.”³⁵⁴

Ez a zárdajegyzék megerősíteni látszik Pais Dezső meghatározását. Visszaemlékezvén a Szt. István korabeli egyházak településére, könnyen feltehető, hogy a magyariai *Ügyek* több, környező szálláshely középpontjában épült s csak a későbbiekben a monostor körül kifejlődött település lehetett.

Talán nem alaptalan az a gondolatom, hogy az *Ugek* ~ *Ügyek* helynév eredete szoros összefüggésben van a monostor alapításával és az *ügy* (*egy* = szent) hely megjelölésére vonatkozik. Mai megfelelőjét a magyar Szentek szövegében látom.

Az 1892. évi Helységnévtárban öt „Szentek” nevű községet találtam, *egy* hatodiknak a neve: *Szentfalu* (Nógrád vm.)

Fr. Bartholomaeusnál tehát egyben azt találjuk, hogy „*In Maler Ia er ant alia duo lóca*”, majd a részletes felsorolásban azt, hogy „*Custodia Sarayae habet:... (11) locum de Cornue h..... (14) locum de Mager. (15) locum Uguech...*”

Ebből a beállításból határozottan úgy látom, hogy három különböző körzetben legalább négy konventről van szó. Kettő Magyar városában épült (erre vall az *alia duo*, azaz *másik kettő* kitétel), egy *Ügyek*-, a negyedik pedig a hegyvidék kolostora volt. Ha semmi másra nem gondolunk, csakis arra, hogy Magyar főváros 25 négyzetkilométer területen épült, beláthatjuk, hogy

szükség is lehetett ott két hittérítő kolostorra. Viszont az a körülmény, hogy a fejedelmi fővárosban a ferencesek ennyire megizmosodtak, adta Gyertyán fejedelemnek azt a gondolatot, hogy Magyarban püspökséget szervezzen.

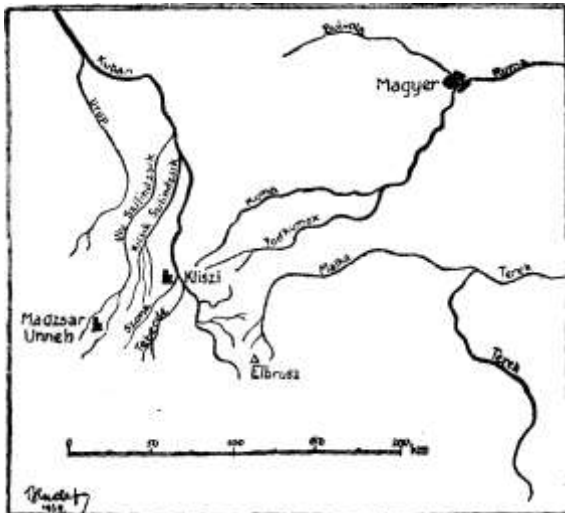
MADZSAR UNNEH KOLOSTORROMJAI

Amikor *Klaproth* 1807—1808-ban a szentpétervári tud. akad. megbízásából a Kaukázusban járt, alaposan átkutatta a hatalmas *hegység* minden zegét-zugát, hogy adatokat gyűjtson a vidék történetéhez és néprajzához. Utazásai során a Kuban forrásvidékén járván, két helyütt is templomromokra akadt. Erről ezt olvassuk könyvében:

„Az *Ulu Szilindzsik* forrásánál, a magas havasokban, szorosban a havasalpok lábánál kőtemplomot láthatunk. A templomtól valamivel északabbra épületek romjai hevernek szerteszét. Ezek az épületek téglából készültek és a cserkeszek a romokat *Madzsar-Unneh-nak* nevezik, ami (*Klaproth* szerint!) téglaközházakat jelent, mert madzsar szó náluk és a nogáji tatároknál téglából készült épületeket jelent.”³⁵⁵

A másik romhelyről ezeket írja: „A Teberde kis folyó, az Elbrusz nyugati oldalán ered és a Marával szemben ömlik a Kubánba. Hét verszttel (— 7468 m.) alább következik a *Szona*. Baloldalán, a Kubánnal szemben, egyik hegy tetején régi templom áll. A cserkeszek ezt a hegyet is *Szonának* nevezik. A templom, „akárcsak a hozzátartozó harangtorony, ma jobbra romokban hever s *feltétlenül európaiak* (Frengei) építették. A hegyvidéki cserkeszek a templomromot magát *Klizi-nék* nevezik, ami — akárcsak a török *Klizia* — a görög ekkleziá szó elferdítése.”³⁵⁶

Az a hely, ahol *Klaproth* a két templom-, ill. kolostorrom helyét megjelöli, az Elbrusz havas hegycsúcsának közvetlen közelében, a hegycsúcs talapzatának lábánál fekszik. A *Madzsar-Unneh-nék* nevezett romkörzet mintegy 280—300 km., a *Klizi* nevű rom pedig kb. 230 km. távolságra van a Magyartól, az odavezető útvonalakon (a Kuma mentén) mérve. Ez a távolság

Madzsar Unneh és Kliszi romjai a Kaukázusban.
(Terv. és rajz. Bendefy L.)

öt-, illetve négynapi lovaglásnak felel meg. Abban az időben is ilyen terepen nagyobb távolságokra a legcélszerűbb közlekedési eszközül a hátasló szolgált.

Klaproth több ízben is említi művében, hogy a „*madzsar*” szó nogájtatár nyelven ma téglalapú jelentést és tagadja, hogy ennek a „*magyar*” népnévhez köze volna.* Hogy a kumamenti Madzsar-féle szavaknak, valamint a *Magyar* névalaknak mi köze van a *magyar* névhez, azt már a fentiekben bőven kifejtettem. *Klaproth* állítása pedig a következőkre vezethető vissza: közismert tény, hogy a nép a számára idegen tulajdon — és népneveket igyekszik olyan szavakkal felcserélni, amelyeknek saját nyelvén is van valami értelme. Ebben művészek voltak a kínaiak,

* *Klaproth* állásfoglalása és csökönös kitarása nagyon érthető, mert ő kezdetben *ex cathedra* úgy nyilatkozott, hogy mi magyarok nem élhettünk a Kaukázusban. Ha később a *madzsar* és *magyar* szavak népnévi azonosságát elismerte volna, saját fiktív tanításának egész épületét döntötte volna romba. Emberileg érthető, hogy az egyébként szép eredményeket elért tudós óvakodott beismerni súlyos tévedését.

akik a számukra idegen népneveket olyan rokonhangzású kínai nevekkel pótolták, amelyek egyúttal az illető népnek legfontosabb tulajdonságát is kifejezték. Így pl. a „magyar” nevet a kínai történeti kútfőkben „maka(r)” alakban találjuk, ami betűszerint „lovas nemzetség fia, lovas népből való”-t jelent. Ha tehát „*madzsar*” nogáj tatár nyelven valóban kőházat jelent, teljesen hasonlóan adták a nogáj i tatárok a kumamenti magyaroknak a „*madzsar*” nevet, ami esetleg arra vezethető vissza, hogy a kumamenti magyarság fővárosa, Magyar, téglaházakból és pompás kőpalotákból épült, erős kőfal vette körül stb. s a maga nemében páratlan szépségű és erősségű város lehetett a Kaukázustól északkeletre eső vidéken.³⁵⁷

Miként *Klaproth* írja, a cserkeszek az Ulu-Szilindsik-környéki romokat *Madzsar-O'nnéh-nak* nevezik, és szerinte ennek a névnek *ma* már csak „tégllakőház” jelentése van meg. Az az érzésem, hogy ezt az értelmezést *Klaproth* egyszerűen kiagyalta, de a helyszínén ilyen irányban nem nyomozott. Biztosra veszem és feltétlenül az is volt a helyzet, hogy *abban az időben, amikor az épületeket emelték, a Madzsar Unneh* névnek értelmes *ma gyár jelentése volt*. Lehetséges, hogy „Magyar Ünő”-t jelentett, vonatkozással a környéket uralma alatt tartó magyarság hegyvidéki legetetőterületeire. Az az egy bizonyos, akár ez, akár más volt ennek a hajdani templomnak és kolostornak a neve, minden valószínűséggel kijelenthetjük, hogy *a ma Madzsar Unneh néven ismert romkörzet a Fr. Paulinus-féle zárdajegyzék 11. sorszáma alatti „Iocus de Comuch” zárdájával azonos*.

Ha a „madzsar” szó csakis a nogájtatár nyelvű „téglaépület” jelentését fedné, mivel magyarázhatnánk meg azt a csodálatos jelenséget, hogy ezzel a szóval csakis azokon a területeken találkozunk, ahol a *magyarok valóban éltek*? Ez a jelenség különben már *Németh Gyulának* is elég korán feltűnt.³⁵⁸ Ettől függetlenül *Klaproth* érvelése csakis akkor állhatna meg, ha a „Madzsar Unneh” név nem nogáj, hanem cserkesz nyelven jelentene téglaházat, mert hiszen a cserkeszek nevezik így a romokat. De nézzük az ebben a kérdésben legilletékesebb *Vámbér y* véleményét:

„Szemben Klaproth nézetével, ki azt állítja, hogy „*Madzsar iastan*”, azaz kőből való, ó-tatár nyelven tehát kőből készűk épületet jelent, sajnálattal kell megjegyeznünk, — írja Vámbéry —, hogy a szónak e magyarázata nem egyéb az orosz-német tudós más egyéb kérdésekben mutatott fantasztikus agyvelejének leleményénél, mert „*Madzsar*” egy török-tatár nyelven, de egy ural-altájim sem, sőt az általunk ismert nyelvek egyikén sem jelent kőépületet, de *tas-dan* sem használatos ebben a speciális jelentésben, mivel az oszmánoknál *kiar-gir.* a csagatájoknál *tini,* vagy *tam.* a turkománoknál *japi.* vagy *je pu.* stb. van e fogalom jelölésére lefoglalva.”⁵⁹

A helyszínén szerzett értesülései és tanulmányai alapján ugyancsak Klaproth ellen nyilatkozik *Jerney* is.³⁶⁰

A IV. fejezetben levezettük, hogy a Kuban forrásvidékén — az arab és perzsa kútfők bizonyossága szerint — magyar törzsek éltek. Ezt bizonyítja most a cserkeszek ajkán ma is élő „*Madzsar Unneh*” név is.

Kérdés, mi ösztönözte a ferenceseket arra, hogy fent a hegyek között, az örökös hó határán kolostort és templomokat építsenek. Csakis a zarándoktestvérek előzetesen jól végzett, út-törő munkássága, valamint az a meggondolás, hogy fenn a hegyekben, jól védhető helyen — bármiféle előre nem látható esetre — biztos menedékhelyük legyen. Erre az óvatosságra, amint látni fogjuk, szükség is volt, mert eljött az az idő is, amikor a hóborította hegyek nyújtottak csak a katolikus püspökségnek biztos oltalmat a gyors pusztulással szemben.

ALBORS KERESZTÉNYEI

A kumai magyarság érdekerülete nagy magasságokba, egészen az Elbrusz hófedte lábazata közelébe nyúított fel, a Kuban es a Kuma folyók egymással szomszédos forrásvidékéig. A már említett *Klisci* nevű romhellyel szemben fákad a Kuma forrása, ettől nem sokkal délre a Podkumok ered, a Kuban forrásainak magasságában pedig, de az Elbrusztól keletre a Malka forrásait

találjuk. A Podkumok a Kumának a *legelső* jelentősebb, jobbparti mellékfolyója.

A Podkumokról Klaproth érdekes adatokat közöl. „Ez a folyó — írja — amely majdnem olyan tetemes, mint maga a Kuma, a Kecsergán és a Baramut hegységek lábánál két ágból fakad. Ez a két forráság a Malka forrásai és a Kubánon átvezető kőhíd között ered. Ide szokták felhajtani csordáikat és méneseiket a cserkeszek július és augusztus hónapokban, a legnagyobb nyári források idején. Mintegy 40 napig tartózkodnak ott, mivel ott nincsenek olyan szűrős legyek és bogarak, amilyenektől a marhák nyáron a steppéken annyit szenvednek.”³⁶¹

Meg kell jegyeznünk, hogy a Kecsergán és a Baramut a Tamcsiéra hegycsoport két hegysége. A Tamcsiéra 2040 m. magas főcsúcsa mintegy 60 km-re emelkedik az Elbrusztól északnyugatra (légvonalban). Ennek északi oldalán vannak a Kuma-, délkeleti oldalán pedig a *Podkumok*, vagy *Podkumka*³⁶² folyó forrásai. A hegycsúcs délnyugati lábánál van viszont az a hely, Karamuzsina nevű bányavároska közelében, ahol a Kuban a Szona folyóval egyesül. (A Szona partján állanak a *Klisci-nek* nevezett romok!) Miként Klaproth id. művéből értesülünk, már az ősi időkben is megvolt az a jól járható út a Podkumok mentén, amely a Kuban forrásvidékét a Bestau (Öthegey) alatt elhaladván, Georgijevszken keresztül a Kuma síkvidékével kötötte össze.

A Podkumok forrásvidékétől 28—30 km-nyire délkeletre a Malka forrásait találjuk. Viszont XXII. János pápa nevezetes bullájából tudjuk azt, hogy a kumamenti magyarok szomszédjai voltak többek között a Malka folyó mentén lakó malkaitáknak is.³⁶³ Ebből pedig az következik, hogy a magyaroknak ott kellett élniök a Podkumok mentén is. Következtetésünk helyességét igazolja Klaprothnak az a tudósítása, hogy a Podkumok folyót a cserkeszek ma is *Gum*. vagy *Gumeh* néven ismerik,³⁶⁴ amiből viszont az következik, hogy a Kuma és a Podkumok teljesen egyforma, ősi *Gum* neve *egy* néptől származik, vagy ami ugyanazt fejezi ki, a két folyóvíz mentét valaha ugyanazon nép lakta.

Mivel a havasi legelők használata évezredekre visszamenő

kényszerű szokás az ázsiai pásztornépeknél, bizonyos, hogy kumamenti eleinknek szintén használniok kellett ezeket a havasi legerőket nyaranként. Erre vall és egyben legerősebb bizonyítékunk is erre vonatkozóan a Madzsar Unneh név.

Hogy a ferencesek az Elbrusz lábánál két templomot és egy kolostort is építettek, az pedig arra vall, hogy a hegyekbe felhúzódó magyarság egy része még télen sem hagyta el a nyári szállásokat, hanem a védettebb völgyekben állandó lakhelyet rendezett be magának. Az állandósultabb település viszont a hit-térítés ügyének is kedvezett. Ennek fokozatos fejlődéséről ugyan nincsenek részletes adataink, de XXII. János pápa idejéből ismerünk három olyan levelet, amelyeket a pápa az *Albors* hegység keresztényeihez intézett.

Az *Albors* név itt kétségtelenül az *Elbruszra*. illetve annak tég környékére vonatkozik.³⁶⁵ (Az Elbrusz perzsa neve ma is: *Al-bars*.)³⁶⁶

XXII. János avignoni pápa 1329 augusztus hó 19-én Avignonban hat dominikánus szerzetest szentelt püspökké: *Mantsole Tamás* (di Piacenza) atyát Szamarkand — *di Gardiola Bernátot* Dihkargan,³⁶⁷ — *Zigio Vilmost* Tauris — *di Firenze Jánost* Tiflisz — *Catalani Jordánt* Colombo (India), — *Gerald/Pétert* pedig Szebasztopol püspökévé szentelte.³⁶⁸ Mind a hatan 1330 április 9-én hagyták el a pápai udvart, hogy 100—100 forinttal nekiválganak a hosszú útnak. Mindegyikük megbízó- és ajánlólevelet kapott a pápai udvartól a székhelyével szomszédos uralkodóhoz, illetve a szomszédos népek királyaihoz, vagy vezéreihez. Ezekben a bullákban, ill. ajánlólevelekben pontosan körülírták az illető püspök működési terét és feladatát.³⁶⁹

Így *Zigio Vilmos* levelet kapott bizonyos „regi Choraticensio”, azaz choraticumi királyhoz. *Hallberg I.* kitűnő munkájában találjuk,³⁷⁰ hogy a Kaukázus neve a régidőkben *Corasicum*, *Choraticmn. Mon s Choraticensis* volt. Tehát valamelyik kaukázusi kisebb nép királyához szól ez a levél, amelyben a továbbiakban szó van arról, hogy a püspök meglátogatja a Kaukázus hegységnek azokat a keresztényeit, akik „sub monte g'ganteo de *Albors*” laknak.

Külön levelet vitt Vilmos püspök „*Albors* népének, akik a Katolikus Egyházban egyesültek” és a levél külön figyelmezteti a közöttük működő hittérítőket azokra a lényeges előírásokra és szabályokra (formulae fidei), amelyeket mindenütt be kell tartaniok.³⁷¹

Előfordul az *Albors* név a *Mancasole Tamás* püspök kezébe adott levelekben is. Tamás püspök személye a keleti magyar történetben is rendkívüli szerepet játszott. Ő volt az, aki XXII. János pápa megbízásából felkereste *Gyeretyán* fejedelmet 1330-ban. Ebben az útjában kellett meglátogatnia *Albors* népét is, akikhez János pápa külön levelet intézett.³⁷²

Catalani Jordan püspök India felé utaztában áthaladt a Kipcsak birodalmon és a Kaukázuson. Ezt az alkalmat is megragadta János pápa arra, hogy levelet küldjön tőle az *Albors* hegység keresztény népeinek.³⁷³

Az itt említett levelek a következők:

1. 1329. decembris 1. Avinione. — Joannes XXII. Pont. Max. christianis habitantibus in montibus de *Albors* commendat *Jordanum Cathalani* episcopum Columbensem et fratres. Ord. Praed. — A levél kezdete: Patri luminum ...³⁷⁴

2. 1330. jamiarii 23. Avinione. — Idem Pontifex praedictum *Guilelmum ep.* Tauriensem unacum fratribus Praed. et Minorionis insuper commendat „Marforiano” (patriarchae) *Jacobitarum*. et christianis habitantibus in montibus *Albors*.³⁷⁵

3. 1330. januárit 23. Avinione. — Idem Pontifex litteram directam mittit populo christian© *monium de Albors*.³⁷⁶

MAGYAR VÁROS PÜSPÖKEIRE
VONATKOZÓ PÁPAI BULLÁK

A kumai magyarság számára szervezett katolikus püspökség kétféle néven szerepel a pápai bullákban.³⁷⁷ Egyik változata «*episcopatus Maieriensis*”, vagyis minden kétség nélkül „magyári püspökség”.

A legelsőnek mondott magyari püspökre, Thaddeusra vonat-

kozó okmánnyal alább foglalkozunk majd, most *fr. Nicolaus*-szal kezdjük a rendelkezésre álló adatok ismertetését.

1360. Teljes bizonyossággal tudjuk, hogy 1360 táján egy *fr. Nikolaus* nevű szerzetes ült Magyar püspöki székében. Csak valószínűségi okok támogatják Golubovichnak azt a feltevését, hogy Miklós püspök ferences volt.³⁷⁸ Ezt a feltevést alátámasztja részben az 1318. évnél említett bulla, de ki kell emelnem: éppen ebben a bullában felemlíti a pápa annak a lehetőségét is, hogy ferences területekre esetleg dominikánus főpapot nevez ki s fordítva.

Hogy Miklós püspök ferences, vagy dominikánus volt-e, talán rendtörténeti szempontból jelentős, de munkánkat ennek a kérdésnek tisztázása legfeljebb további kutatásaink során könynyítené meg.

1363. Részletes adatokkal rendelkezünk azonban Miklós püspök utódjáról. Őt *V. Orbán* pápa 1363 július 21-én, Avignonban kelt bullájában nevezi ki „Mayeria” püspökévé, éspedig Kázmér lengyel király közbenjárására.

„Urbanus V. *fr. Ioannem Speculi Ord. Min. ecclesiae Mayerien(s) praejkit in episcopum per ob'iUim quondam Nicolai Mayeriensis episcopi qui extra Románam curiam diem clausit extremum.*”³⁷⁰

Ugyanilyen értelmű értesítést küld a pápa (id. h.) *Mayeria* népének és papságának, valamint Kázmér lengyel királynak. Tehát tulajdonképpen *három* olyan pápai bullával van dolgunk, amelyek mindegyikében *Magyar/a* neve szerepel.³⁸⁰

1366. János püspök mindössze rövid három esztendeig állott a magyar egyházmegye élén. Váratlan halála miatt a pápa 1366 június 8-án *Fr. Nicolaus de Nuemburch Ord. Praed.* személyében új püspököt állít Magyaria élére.³⁸¹

1370. *V. Orbán* pápának halála évéből ismerjük egy rendelkezését, amelyben ismét szó van *Nicolaus episc. Mieriensis-ről*.

Fr. Cosma O. F. M., a XIV. századi keleti ferences hittérítés egyik legnagyobb alakja, 1362-ben és 1370-ben személyesen kereste fel VI. Ince, ill. *V. Orbán* pápát, részben azért, hogy személyesen számoljon be a keleti hittérítés ügyeiről, rész-

ben, hogy kieszközölje Cambaliba való áthelyezését. A pápa a nagyérdemű trebison dai püspököt kardinálissá szentelte,³⁸² majd Új-Szeráj püspökévé nevezte ki, de — bár kezdetben hajlott is kérelmére, hogy Cambaliba helyezze át, néhány nap múlva ezt a rendelkezését megmásítván, Cosmát Új-Szerájba rendelte vissza.³⁸³

Ellenben helyt adott Cosma püspök szóbelileg előterjesztett javaslatainak. Többek közt ez az alapja az 1370 ápr. 28-án kiadott bullának is, amely azért fontos, mert megemlékezik *Nuem-burchi Miklós magyart püspökről*:

1370 áprilisának 28. napján a pápa megbízza a grádi pátriárkát, a szoldajai érseket és az erzerumi püspököt, hogy nevezett Kozmát, aki (erre vonatkozóan) a Pápának személyes előterjesztést tett, *Miklós magyart*, Lázár tarkui és Mátyás forrusi (? Boszforosz = kimmériai Boszporusz?) püspököt a tanai (azovi) egyház egyéni javaiba iktassák be, minthogy a tanai egyházat mindenféle kánoni címtől eltiltotta és hálátlansága miatt zár alá vette.³³⁴

1377. Hét évvel később Miklós püspököt Magyarból *Lübeck-be* helyezik át.³⁸⁵ Ő volt Magyar utolsó püspöke. Távozása után már nem került sor az utódnak Magyarba való kinevezésére, mert közben megnehezültek az idők és a magyar püspökséget a városból védettebb helyre kellett áthelyezni.

Most nézzük a kummagyari püspökség megnevezésének másik változatát, mert ennek előzetes levezetésével és bizonyításával behatóbban kell foglalkoznunk.

KUMAI, VAGY KAUKÁZUSI PÜSPÖKÖK

Eubel *Hierarchiáikban* és *Bullarium Franciscanum-ában* valamint Golubovich kitűnő *Biblioteca Bio-Bibliografica-jában* találunk néhány olyan okmányt, amelyben egy XIV. századbéli, kaukázusi katolikus püspökség ügyeiről van szó. Az okmányok általában „*episcopum Monitum Caspiorum*”-ot emlegetnek, de egyesekben előfordul ilyesféle magyarázat is: „*epp. Cumuchensis seti Comnchensis vel Montium Caspiorum*”.

Pápai bullákon kívül egyetlen forrásból ismerjük még ezt a nevet: *Fr. Bartholomaeus de Pisis feljegyzéseiből*³⁸⁶ vagyis — miként fentebb említettem már — abból a legrészletesebb középkori keleti ferences zárdajegyzékből (1380-ból), amely a mai napig is fennmaradt számunkra.

A vonatkozó írásos emlékek kétfélék. Egyik oldalon egyedül áll fr. Bartholomaeus zárdajegyzéke, a másik oldalon pedig a kaukázusi püspökök kinevezésével, áthelyezésével stb. foglalkozó pápai bullák sorakoznak fel. Forrásainkhoz tartozik még IX. Bonifátius pápának egy rendkívül érdekességű és fontoságú bullája is, ezzel azonban külön fejezetben foglalkozunk. Mindenekelőtt ismertetjük a kaukázusi magyar püspökségre vonatkozó, de az elnevezés második változatához tartozó okmányokat.

XXII. János pápa 1318 ápr. 1-én kelt „Redemptor noster. . .” kezdetű bullájában³⁸⁷ szabályozta a ferencesek és a dominikánusok hittérítői tevékenységét és hogy a területi súrlódásokat elkerüljék, szigorúan megszabta, hol szabad egyik s másik rend tagjainak hittérítői munkát kifejtenie. (Nem vonatkozott azonban a rendelet a püspökökre és érsekekre, mert a pápa kinevezhetett dominikánust is püspöknek a ferencesek területére s fordítva.) Ennek a bullának magyarzatában Golubovich műve megjegyzi, hogy *Comuch (Montis Caspii)* egyháza is a ferenceseknek jutott.³⁸⁸ Tévedések elkerülése végett fel kell emlétenem, hogy Golubovich az id. helyen csak az olvasó tájékoztatásának megkönnyítésére sorolja fel a két rend hatáskörébe került püspöki székhelyeket, de munkájából nem következik az, hogy a „cumuchi” püspökség szükség szerint már 1318-ban is meg volt szervezve.

1389. A kaukázusi püspökségről mai tudásunk szerint első ízben 1389-ben történik említés, amikor is VII. Kelemen avignoni pápa 1389 június 3-án kelt és egyenesen di S. Prassede Tamás kardinálishoz intézett bullájában úgy rendelkezik, „ut *Jacobum de Valle Aretza Ord. Min. ecclesiae Montium Caspiorum per obitum Laurentii episcopi vacanti praeficiat*”.³⁸⁹

A jelek szerint — éspedig amint majd meglátjuk, nem kis

valószínűséggel — *Laurentius volt a Kaspi hegyek első püspöke* s annak halála után — sorrendben másodikként — következett *Jacobus* püspök. Eubel és Golubovich³⁹⁰ feltételezik, hogy Laurentius is ferences szerzetes volt, ám ha van is ennek az elgondolásnak tárgyi alapja, amennyiben a Kaukázus környéke valóban a ferencesek hatáskörébe tartozott, még nem bizonyos, hogy Laurentius is ferences volt. Ennek a részletkérdésnek azonban legfeljebb rendtörténeti szempontból lehet jelentősége.

1390. Eubel említi,³⁹¹ hogy a Kaspi hegyek (Comuch) harmadik püspöke *Martino Russo* volt. Ferences mivoltát ugyanazon az alapon sejtí, mint Laurentiusét. A helynevet azonban biztosabban rögzíti, mert ugyanebből az esztendőből kelteződik Fr. Bartholomaeus de Pisis említett zárdjegyzéke, amelyben a szeráji custodia egyházainak felsorolása közben 11. sorszám alatt ez a név tűnik szemünkbe: „locus de Comuch”.³⁹²

1392. A szóbanforgó püspökséget illetően a *Comuch* név azonban nem lehet általános ebben az időben, mert pl. IX. *Bonifatius* pápának Perugiában, 1392 november 8-án kelt és „*Dilectis filiis Rogerio de Anglia et Ambrosio de Sems*” címzett átíratata ezt a nevet egyáltalában nem is említi. A pápa az angol Rogerius és a sienai Ambrus testvéreket Európába hívja. Felszólítja őket, jelenjenek meg a Vicaria Aquilonaris vikárius generálisánál, válasszanak maguk mellé huszonnégy ferences testvért s azokkal együtt térjenek vissza a Kaukázusba. Ugyanis a kaukázusi püspökség megszervezése után olyan ütemben haladt előre azon a vidéken a térítés nagy munkája, olyan hatalmas tömegek csatlakoztak egészen rövid idő (4—5 esztendő) alatt a katolikus Egyházhoz, hogy a hegyekben működő hittérítőkszámára rövidesen kevésnek bizonyult. Ezért úgy rendelkezik a pápa a vikáriushoz és a nevezett két szerzeteshez intézett soraiában,³⁹³ hogy minél sürgősebben válasszanak ki 24 testvért a ferencesek közül és az utóbbiak azokkal együtt térjenek vissza a hiányolt helyekre, de különösen „*episcopalus Aiontiis Caspii*” területére, ahol “*decern mrlia et ultra reductorum esse noscuntur. exceptis aliis dictorum Imperii et partium, in quibus etiam sunt copiosae multitudines reduetorum ad fidem*”.

Megállapítja a bulla, hogy ezeken a területeken és ezek között a népek között eddig is dolgoztak szép számmal hittérítő szerzetesek, de részben elhaltak, részben pedig örökös veszedelmek között élvén, az előretörő muzulmánok dühének estek áldozatul. Mivel pedig nem maradhatnak a hívek papok nélkül, óhajtja, hogy a legsürgősebben menjen 24 újabb hittérítő a Kaukázusba és Vicaria Aquilonaris egyéb területére.

1396. november 27-én kelt bullájával IX. Bonifatius pápa a *Martino Russo* halálával megüresedett püspöki székre *fr. Bernardus de Capha* ferences szerzetest nevezte ki.³⁹¹ A bulla „dilecto filio Bernardo de Capha electo *Montis Caspii*” szól.

Bernát püspök mindössze három évig állott egyháza élén, mert már 1399-ben elragadta a halál.

1399. Ezért IX. Bonifatius pápa 1399 július 31-én kelt bullája közli, hogy „*Joannes Gibiletus de Caffa ecclesiae Cumuchensi seu Comuchensi. vei Monitum Caspiorum, per obitum Bernardi de Caffa vacanti praefectus est in episcopum.*”³⁹⁵

1400. Félévre rá, 1400 februárius 18-án újabb bullát bocsát ki IX. Bonifatius a kaukázusi egyház ügyében. Ez a bulla *fr. Joannes de Saul-hoz.* az azidőbeni kaffai püspökhöz szól s többek között ilyenféleképpen intézkedik:

. . . „Dudum dilectus filius Henricus Ord. fr. Minister generalis eidem Joanni episcopo . . . libris . . . ac casulam, et cameram cum pertinentiis suis, quam suis propriis sumptibus in conventu fratrum Minorum de Caffa aedificare fecit, in usum suum in vita sua tenere, illamque secundum sui libitum perficere (quam quidem cameram post ipsius Joannis episcopi obitum, dilectus filius *Georgias Gibiletus jrater* dicti Ordinis etiam professor, etiam in vita sua inhabitare et tenere deberet), nee non duos fratres eiusdem Ordinis de quibuscumque partibus, quos duceret eligendos, ad praedicandum in Montibus Caspijs et alibi fidem catholicam, quos etiam pro suis expendendis negotiis ad Románam curiam transmittere valeret. . . caritative duxit indulgendum . . . Quare . . . Nos volentes eundem Joannem episcopum favoribus prosequi gratiosius. . . etc.”³⁹⁶

1421. *Johannes Gibiletus* 1399-től 1421-ben bekövetkezett

haláláig ült a püspöki székben. Utána a ferencendi *fr. Ambrosius Scipio de Capha-t* iktatta a pápai kegy a kaukázusi püspöki méltóságba. V. Márton pápának erről szóló bullája 1421 nov. 24-én kelt.³⁹⁷ Valószínűleg ő volt az utolsó kaukázusi püspök. Eubel véleménye szerint,³⁹⁸ amit Golubovich is fenntartással elfogad,³⁹⁹ a kaukázusi püspökök kivétel nélkül a ferencendiek sorából kerültek ki. Az okmányból azt látjuk, hogy legtöbbjük a kaffai vikáriátus kebeléből emelkedett a püspöki méltóságba, a vikária pedig kétségtelenül a ferencesek kezében volt. Ennyiben tehát nagy a valószínűsége Eubel megállapításának. Hogy miért nem lehet ezt teljes határozottsággal állítanunk, arról fentebb már volt szó.

A „CUMUCHENSIS” NÉV EREDETE ÉS MEGHATÁROZÁSA

A szóbanforgó püspökségről Golubovichnak az a nézete⁴⁰³ és pedig főként *fr. Bartholomeus di Pisa* zárdajegyzéke alapján, hogy „*locus de Comuch*” valamely egykorú helységgel azonosítható. Annyi bizonyos, hogy di Pisa zárdajegyzéke a püspökség helyét máris korlátozta a *szeráji custodia* területére. A pápai bulláknak pedig ez a következetes kitétele: „...*Montis Cas pit*”, vagy „...*Montium Caspiorum*”, előírja, hogy a kérdéses helyet a *Kaukázus* területén kell keresnünk. Golubovich tehát nagyon helyesen zárta ki a tárgyalás lehetőségéből a perzsiai *Komum* (Kom, Kumassah) helységet, Teherántól délre, ellenben kérdés, szerencsésen azonosította-e *Kumuk-kû*, a Kaspi-tó közelében, Derbendtől északnyugatra fekvő várossal, illetve a *kumük* néppel.⁴⁰¹

A kérdésnek ilyesforma megoldása egyáltalán nem egyszerű feladat. A komükök, vagy ghazi-kumükök, azaz hős kumükök — nogájtatókkal vegyesen — ma a Kaspi-tó délnyugati partvidékén laknak Szulaktól közel Derbendig. Harcias hegyi nép. Számukat *Rittich* közel 72.000-re becsüli.⁴⁰² Zichy Jenő gróf kaukázusi utazásai során társaival együtt behatóan tanulmányozta őket és Posta Béla jó beszámolót ad róluk.⁴⁰³ írja, hogy a kumükök a Derbendtől északra csak kis távolságban fekvő Rubasz-

Csai és a Terek között laknak, területük észak felé mindinkább kiszélesedik és a Tereknél már a Szundzsa torkolatáig terjed. Számukat 80.000-ben adja meg. A kumükök ma szunnita mohamedánok, de egyáltalában nem a mozulmánok fanatikus fajtájából. Hogy mikor tértek erre a hitre, nyitott kérdés. Tény, hogy az arabok első ízben már 733-ban betörték területeikre, majd 851-ben újabb arab megrohanásban volt részük, de az izlám befolyása csak a XII. században tudott igazában érvényesülni. Dzsingiz kánnak 1221. évi, Timur-lenknek pedig 1395. évi hadjárata *nagyon kedvezett* ezeken a vidékeken *az izlám megerősödésének*. Posta Béla tanulmányai szerint „*a kumükök a XIV. században már mind az izlám hívei voltak*”, „Legközelebbi rokonaikat — írja — némelyek a nogájok, mások a vogulok és a magyarok között keresik. Nevük a kumükh, vagy Gumukh helynévtől ered, egyrésztük nogájnak vallja magát s ez a hagyományok szerint Mamái kán hordájától származik. A helynevek bizonyossága szerint területük egykor sokkal nagyobb lehetett... Nyelvük a nogáj rokona, értik azt s részben beszélnek is ... Embertanilag nem a kaukázusi népekhez, hanem inkább a tatárokhoz, vogulokhoz és mongolokhoz hasonlítanak.”

A X. századbeli *Masz'udi* művében szintén megemlékezik Cumuchról. Miután beszél a Kaspitó közvetlen partvidékén fekvő tartományokról, így ír: „(El-krds) ... tartomány szomszédságában egy Chumuk nevű tartomány fekszik, melynek lakói keresztények, fejedelmük nincs, hanem több főnöknek (törzfőnöknek) engedelmeskednek és az alánokkal békében élnek.”⁴⁰⁴

Ibn Ruszta (élt a IX—X. század fordulóján) *Dzsaháni* művére támaszkodva azt jegyezte fel Ghumikról, hogy az jól megerősített vár és Szerirhez (ma: Daghisztán) tartozik.⁴⁰⁵ Ez a Ghumik azonban szerintem a mai *Gunib-bû* azonos (Kumuktól 45 km. ÉNy-ra), az egykori erősség nyomai itt ma is felismerhetők.

Ennél többet nem sikerült az irodalomból kihámozni a kumükökre vonatkozóan. Ami többet adódik, az most vagy nem érdekel bennünket, vagy a regék és feltevések világába tartozik. de arra építeni nem lehet. *Hammer-Purgstall* is, akitől talán a

legtöbbit várhatnók, mindössze egy-két helyen említi meg Kumuk város nevét.⁴⁰⁶

Már most mit olvashatunk ki ezekből a gyér adatokból? Először is azt, hogy Kumuk városa legalább is ezer esztendő múltra tekinthet vissza, s valaha erős határvár lehetett. Benne az északkaukázusi török népek védekeztek a déli hódítókkal szemben. A jelek szerint Kumuk X. századbeli lakosai valószínűleg befogadták a nesztoriánus hittérítőket és azok eredményesen is dolgozhattak közöttük, de később náluk is mindinkább teret hódított a folyton erősödő és terjeszkedő mohamedánizmus. Semmi kézzelfogható nyomát sem találjuk annak, mintha a kumükök valaha is a katolikus hitet elfogadták volna!

De akkor mire vonatkozik az idézett okmányok „. . . *Cumuchensis. Comuchensis*” vagy „*locus de Comuch*” kitétele?!

Ha gondosan megvizsgáljuk a fentebb közreadott okiratos szövegeket, láthatjuk, hogy azok a szóbanforgó püspököket minden esetben „*episcopi Montis Caspii*”, vagy „*ep. Montium Caspiorum*” néven említik és csak elvéve teszik hozzá magyarul a „*Cumuchenses. vei Comuchenses*” jelzőt. Ebből nyilvánossággal csakis annyit következtethetünk, hogy a szóbanforgó püspökség valahol a Kaukázusban volt. Ha az valóban Kumuk városában lett volna, akkor nem lett volna szükség a „*Montis Caspii*” jelzőre és még inkább: akkor nyomát kellene találnunk még a XIV—XV. századból is a kumükök kereszténységének! Ám ez a feltétel hiányzik, ellenben bizonyítható ennek az ellenkezője, hogy a XIV. században a kumükök már teljességgel az izlám híveivé szegődtek.

A rejtélyes kérdést az az észrevétel teszi megoldhatóvá, hogy az első „*episcopHS Montis Caspii vei Qtmuckensis*” neve akkor bukkamk jel a pápai okmányok között, amikor Magyar püspökei viszont elvesznek szemünk elől.

A kumamenti Magyar város püspökségének alapításával és püspökeinek történetével a fentiekben bőven foglalkoztam, így most felmentettnek érzem magam attól, hogy fölösleges ismétlésekbe bocsátkozzam. Rövidség okáért foglaljuk össze a magyari és a kaukázusi püspökök névsorát időrend szerint:

1329-ben kelt XXII. János pápa bullája, amelyben szó van a magyar püspökség alapításának jóváhagyásáról.

1330-ban Mancasole Tamás szamarakandi püspök, legátus tárgyal Gyereyán magyar fejedelemmel a magyar püspökség megszervezéséről.

1330-? Fr. Thomas de Mancasola O. P. püspöki adminisztrátor.

? — 1334. Thaddeus de Capha, Magyar első püspöke.

1334—1360. Az adatok egyelőre hiányoznak.

Kb. 1360—1363. Fr. Nicolaus (OFM?).

1363—1366. Fr. Joannes Speculi OFM.

1366—1377. Fr. Nicolaus de Nuemburch OP, Magyar utolsó püspöke.

? — 1389. Fr. Laurentius (OFM?) az első (?) kumai püspök.

1389—1390. Fr. Jacobus de Valle Aretza OFM.

1390—1396. Fr. Martino Russo (OFM?).

1396—1399. Fr. Bernardus de Capha OFM.

1399—1421. Fr. Joannes Gibiletus OFM.

1421—?. Fr. Ambrosius Scipio de Capha, az utolsó (?) kumai püspök.

Gyenge száz esztendő t ölelnek át ezek a sorok mintegy tíz püspök nevével. Valószínű, hogy ez idő alatt legalább 15—16 püspöknek kellett híveit kormányoznia. Szinte megdöbbentenek bennünket ezek az évszámok. Nyolc püspök közül öten átlagosan mindössze 4 évig ültek a püspöki székekben. Milyen mozgalmas időknek kellett lenniök, mennyi baj, gond és törődés jutott osztályrészül ezeknek az apostoli lelkű férfiaknak, hogy a sors ilyen kegyetlenül és hamarosan összemorzsolta őket.

A gond és a baj kétségtelenül megvolt! A XIV. században már igen erőssé lett az a nyomás, amelyet a korábban az arabokkal, most a mongolokkal előretörő mohamedánizmus a kereszténység előázsiái előőrseire gyakorolt. Különösen nagy volt a nyomás a Kaukázusban, mert ennek déli lejtőire, Arméniába már a VIII. században befészkelődtek Mohamed hívei, *északról* és keletről pedig a végzetes kaikamenti ütközet (1223) óta az

iszlám ugyancsak előretörőben volt. Nem akarom a kérdés köz-történeti oldalát most részletezni, ezért itt csak annak megállapítására szorítkozom: hogy a katolicizmus Elő-Azsiában a XV. század elejéig tartani tudta magát, örökre egyik legdicőségesebb fejezete marad egyháztörténetünknek, mert ehhez az eredményhez igen sok hittérítő szerzetes példásan buzgó apostolkodására, igen sok testvér kiömlő véérére volt szükség! Es mégis szerencse volt a szerencsétlenségben, hogy a XIII. századtól kezdve a tátarok lettek Ázsia urai. Az ő vallási türelmük két évszázadon át többé-kevésbé megtűrte, sőt nem egyszer előnyben is részesítette a keresztény vallást az izlámmal szemben.⁴⁰⁷

Mégis — a jelek szerint 1380 táján — olyan idők következtek, amikor a katolikus püspökségnek s azzal együtt valószínűen a ferences hittérítőknek is el kellett Magyarból menekülniök. Többé nem esik róluk szó a pápai bullákban, sem egyéb vatikáni okmányokban nem akadunk nyomukra. 1380-ban kiáltotta ki magát Timurlenk Szamarkand emírijévé s rövidesen elindult hódító útjára. Ebben az időben a kipcsak birodalom ura Toktamis kán volt. Nyugtalan vérű, fondorkodó, másokat örökké rettegésben tartó, nagyratörő akarnok. Már elődjével, Timur Melik kánnal fegyveres összeütközésbe került (1376). majd Timur lenkkel is szembehelyezkedett. Emiatt az utóbbi fegyveresen üzőbe vette, s Toktamisnak Oroszország felé kellett menekülnie. Ez a hadjárat, amelyről különben dolgozatunk más helyén még bővebben lesz szó — keresztülviharzott a Kuma síkságán is. Tehát ha előbb nem, ekkor (1395) feltétlen el kellett volna menekülnie a püspökségnek Magyarból, de *fr. Jacobus de Valle Areiza* kinevezési okmányából azt látjuk, hogy már elődje, *Laurentius* püspök sem Magyarban székelt, tehát a püspökség át-helyezése minden bizonnyal kb. 1380—1385 körül történt meg.

Magától vetődik fel most az a kérdés, hova helyezték át a püspöki székhelyt Magyarból és ha valóban a táblázatban közölt püspökök voltak a magyar püspökök utódai, miért változott meg a püspökség neve s mit jelent a „cumuchensis” név.

Már megállapítottuk azt, hogy a szóbanforgó püspöki székhelyet csakis a Kaukázus hegységben kereshetjük. Ezt a tényt a

pápai bullákból világosan kiolvashatjuk. A körülmények azonban arra utalnak, miként azt fentebb kifejtettük, hogy a magyar püspökséget védelmi, azaz *védhetőségi célzattal* át kellett helyezni. Ám ha a kérdéses püspökség a magyar jogutódjának tekinthető, olyan helyen kellett székelnie, ahonnan akadály nélkül, könnyen érintkezhetett a kumamenti keresztény hívekkel és az azok lelki gondozását végző szerzetesekkel. Világos, hogy a püspökség nem költözködhetett, nem menekülhetett máshová, csakis a Kaukázusnak olyan jól védhető részére, fel a hegyek közé, ahonnan még rövid úttal, pár napos lovaglással elérhették a hittérítők a kumai keresztény híveket is. (Nem akarok keresztény városokról és falvakról beszélni, mert a XIV. században vallás szempontjából legfeljebb egyes lakosságú falvak és városok lehettek Magyaróban is az izlám folyton erősbbödő terjeszkedése miatt!)

A fentebbiekben már megemlékeztünk arról, hogy *Klaproth* az Elbrusz lábánál, az Ulu-Szilindzsik forrásvidékén, fenn a havasok között megtalálta *Madzsar Ünneh* romjait. Nem messzire innét, a Szona partján másik templomromot is talált, ezt a környékbeli cserkeszek *Klizi* néven ismerik.

A magyar püspökök eltűnése, ezzel egyidőben az *episcopi Montium Caspiorum* megjelenése, ugyanakkor *Klaproth* adata az Elbrusz közelében fekvő templomokról, valamint az a körülmény, hogy ezek egyikét a mai napig is *Madzsar-Unneh-nek* nevezik, jogosulttá teszik azt a feltevést, hogy ezek között a tények között szoros történeti kapcsolat áll fenn. Ha ez a kapcsolat valóban az, ahogy azt fentebb már vázoltam, egyetlen nyitott kérdésre kell még feleletet adnunk: *honnét ered és mit jeleni a Cumuchensis, var. Comuchensis név?*

Említettem már, hogy a szóbanforgó püspököket a pápai bullák elsősorban „*episcopi Montis Caspii*” néven emlegetik. Természetesnek is találom, hogy *a Kaukázusba menekült püspököket a pápai udvar nem Magyar, a korábbi, hanem a Káspi hegység: a tényleges püspöki székhely alapján tartotta számon.*

Egyes bullákban azonban szerepel a megfejtésre váró *Cumuchensis* név. (Változata nem játszik szerepet a következőkben.) Szó volt már arról, hogy a kumamenti magyarság hazáját már-

Abn-l'-fidä (1321) Kum-madzs néven említi és ugyancsak Cumiageria néven szól arról egy minorita Anonymus Relationes de Martyribus et de Conventibus fratrum Minorum in Oriente etc. c. műve (1320) is. Ennek a két névnek jelentése: Kuma melletti Madzsar, illetve az utóbbi — latinországnévképzővel — Kuma melletti Magyaria. Chorenei Mózes Kr. u. 460 körül Gyeretyán népét kuma-magyarnak nevezi.

A Kuma folyó neve cserkesz nyelven: Gumis, ősi neve pedig, miként Klaproth tisztázta: Gum.⁴⁰⁸ A fentiekben tisztáztuk már azt is, hogy a Kuma folyó neve a kumai magyarság ajkán Kum-nak hangzott. Tudván pedig azt, hogy az ősi magyar nyelvben a melléknévi i képző u-nak hangzott, ez a mai szó: „kumai”, így hangzott: kum-zu, azaz kutnu.

A kaukázusi püspökség a kumamenti, azaz kumai püspökség egyenes utódja volt, sőt a kumamenti lelki gondozás volt annak főfeladata a továbbiakban is. Ezért jogosan használták megjelölésére a kumai püspökség, azaz ősi magyarsággal a „kumu püspökség” nevet. A „kumai püspök” kifejezés latinul így hangzik: „episcopus Cumensis”. Számolnunk kell azonban azzal, hogy az a sok idegen (olasz, német, angol) nyelvű hittérítő, aki azon a vidéken dolgozott, ha a nép egyszerű fiától érdeklődött, hova való, akárcsak ma, nem város-, hanem tájszerinti feleletet kapott attól: kumu-nak, azaz kumainak vallotta magát. Mivel pedig ezek az idegenajkú szerzetesek nem ismerhették olyan tüzetesen a magyar nyelvet, hogy a kumu szó jelentésével tisztában lehettek volna, érthető, hogy a helyes „Cumensis” helyébe Cumuensis-t, ill. Cumuchensis-t írtak jelentéseikbe s a pápai udvarban ez a téves név vert gyökeret.

A Cumuchensis név fenti magyarázatának helyességét alátámasztják a következők is: miként láttuk, a hegyekbe menekült püspökségnek legelsősorban a Kuma felsőbb, Georgijevszk feletti szakaszának és a Podkumkának a vízvidéke esett kezeügyébe. Kliszi romjai a Kuma és a Podkumka forrásai fölött emelkednek. A Podkumka neve cserkesz nyelven ma is Gumeh. Ez a Gumeh névalak tökéletesen azonos az ómagyar Gumuk = Kumuk. latinosan Cumuch névalakkal.

Ha tehát a kumi = kumu szómagyarázat elfogadásának bármi nehézsége volna, akkor el kell fogadnunk azt a megoldást, hogy a Cumuchenis név Cumuch-ja a Gumeh szóban ma is örökött ősi névalakra, Kumuk-ra. vezethető vissza. Jelentése mindenképpen: kumai, kumavidéki.

Látjuk, nem volt nehéz így Bartholomaeus de Pisa-nak, aki a helyszínén sohasem járt, azt a következtetést levonnia, hogy a Kaspi hegységből ismeretes Cumuch, var. Comuch városban van a ferenceseknek kolostoruk, noha ez a tudósítás a valóságnak egyáltalán nem felelt meg! A valóság ellenben — a fentiek alapján az, hogy ez a kifejezés: „episcopus Montium Caspiorum, vei Cumuchensis, vei Comuchensis”, így fordítandó: *a* Kaspi hegyek püspöke, vagyis a kumai püspök.

A Podkumok forrásai felnyúlnak egészen a Kliszi nevű romhelyig, tehát az ott, ill. Madzsar Unnehen letelepedett szerzetesek pár órai lovaglással elérhették a „kumu”, vagyis magyarlakta területeket. Sőt az is nagyon valószínű, hogy mindkét romkörzet környékét is magyar törzsek szállták meg. Erre vall Unneh „Magyar” jelzője. Nyáron a havasi legelőkre költözött magyar pásztorcsaládok, sőt magyar törzsek csak néhány órai, vagy — napi lovaglást jelentettek a hittérítőknek, de még magának a fővárosnak felkeresése (ahol az ősi kolostorokban bizonyára a legutolsó időkig lüktetett a harcos hittedző élet) nem jelentett többet 5—6 napi lovaglásnál. A sűrűn lakott magyar területek és a havasokba menekült püspökség között a távolság tehát valóban nem olyan nagy, hogy a félévszázadon át kiépített lelki kapcsolatokat meg kellett volna szakítania a hegyek közé menekült szerzeteseknek Magyar népével, de — figyelembe véve a térszín alakulását — éppen elegendő ahhoz, hogy a püspökség temploma és kolostora, annak lakóival együtt biztonságban legyen a tatároktól.

A Klaproth által Madzsar Unneh néven leírt romterületen egy nagyobb szabású kőtemplom, körülötte pedig téglából épült kolostor és egyéb (részben melléképületek) romjai hevernek. Mivel itt fekszik több rom és mivel ez a romterület őrizte meg a Magyar nevet, nem lehet kétséges, hogy a püspökök székhelye

ez a kolostor lehetett. A *Kliski* nevű romok csupán egyetlen templomra vallanak. Úgy látszik, az egyházi szolgálatot itt a környékbeli auljaiban és jurtaiban, vagy csatírjaiban megszálló zarándok testvérek látták el, mert állandó jellegű kolostornak nyomát *Kliski* mellett nem találjuk. Klaproth említi, hogy a *Klrszi-i* templomromhoz harangtorony is tartozott. Ez a tény nem áll útjában annak a feltevésnek, hogy a templom a XIV. században épült. Bizonyosággal legyen elég *Üzbég* kánnak 1314 március 20-án kelt kiváltságlevelére hivatkoznunk, amelyben a birodalmában tartózkodó ferences testvéreket mentesíti mindennemű hadiszolgálattól, vámtól és adófizetéstől és kifejezetten védelmébe veszi őket mindennemű erőszakoskodással szemben. Megtiltja, hogy bárki megtámadja, vagy feltörje templomaikat, házaikat, kolostoraikat, vagy megakadályozza őket *harangjaik használatában*. Mindezt pedig elődjeire való hivatkozással rendel, akik már korábban szintén megadták nekik ugyanezeket a kedvezményeket.⁴⁰⁹

A fentebb közölt okmányok arra vallanak, hogy a Madzsar Unneh-i püspökség mindenkor a legszorosabb kapcsolatot tartotta fenn a kaffai vikáriátussal. Ez nem is volt nehéz feladat, mert a püspöki székhelyről a Kuban mentén könnyen elérhették Matrikát, ahonnét viszont rendszeres hajóforgalom irányult Keres és Kaffa felé, másrészt ez a kapcsolat egyenes folytatása annak a szoros összeköttetésnek, amely megvolt már az Albors vidékén fāradozó testvérek és a kaffai püspökség között a XIV. század elején is.

Hogy a kaukázusbeli kolostorromok valóban az odamene-kült kumamenti magyarsággal függnek össze, arra nézve további két bizonyítékunk van:

1. *Az orosz krónikák a Kaukázust következetesen magyar hegyeknek nevezik.* Hodinka „Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai” c. művében négy különböző orosz krónikából (1100—1282) is közöl ilyen értelmű idézetet.⁴¹⁰

2. *Gārber János Gusztáv* pattantyús őrnagy, akit Nagy Péter cār 1723-ban a Kaukázus történeti és földrajzi viszonyainak tanulmányozására kiküldött, jelentésében közli, hogy „A

*magyary, vagy inkább madsjary nép a cserkesz hegyektől északra eső felföldön lakott, most ismét visszatér Madzsar romjaihoz és nagy paloták, meg egészen boltozott pincék maradványairól beszél.*⁴¹¹ Ez a helymeghatározás: a cserkesz hegyektől északra eső felföld, csakis az Elbrusz talapzatát jelentheti, tehát a Kuban, Kuma és Terek forrásvidékét. A „magjary” névalak pedig a „magyar” népnévnek oroszosan képzett többes nominativusa. Mindezek az egybevágó tények — azt hiszem — az elmondotakra nézve semmi kétséget sem hagynak fenn.

THADDEUS, AZ ELSŐ „KUMAI” PÜSPÖK

XXII. János pápa 1334 március 11-én bullát bocsátott ki, amelyben „*Thaddeo episcopo Curquensi*⁴¹² confert episcopatum Caphensem vacantem per obitum *Matthei*⁴¹³ episcopo Caphensis, qui apud sédem Apostolicam diem clausit. Avinione, V. Idus martii anno XVIII.” Teljesen hasonló értesítést kap erről a tényről „Vosporus”, azaz a kimmériai Boszporusz érseke is.⁴¹⁴

Ez a látszólag/egyszerű okmány igen nagy jelentőségű szemünkben, mert ebből nyerünk felvilágosítást az első magyar püspök személyére vonatkozóan. De vegyük csak sorjában szemügyre a dolgokat!

1325 és 1358 között Kaffának két Thaddeus nevű püspöke volt. Az első Thaddeus *Hieronymus* püspök (1318—1325) után következett a főpapi székben, a második Thaddeust pedig *Conradm* (1358—1377) püspök követte.⁴¹⁵

A két Thaddeus püspök személye körül elég sok zavar támadt, mert egyes okmányok hol egyiket, hol a másikat nevezik Matthaesusnak, Golubovich azonban tisztázta a kérdést és kimutatta, hogy mindkettőt Thaddeusnak nevezték.⁴¹⁶ Az első kaffai Thaddeus püspök dominikánus volt, a második azonban nagy valószínűséggel ferencendi szerzetes, legalábbis Sbaralea bizonyítékai szerint. Erről az első kaffai Thaddeus püspökről a Bullarium Ord. Fratr. Praed. is megemlékezik. Kinevezését 1323-ra teszi.^{416/1}

Thaddeus II. püspökre vonatkozóan a fenti okmány nyújt

felvilágosítást. Eubel „*episcopus Turquensis*”-nek⁴¹⁷ Waddingus *epp. Curquensis*”-nek írja.⁴¹⁸ E jelző tekintetében a paviai egyetemi könyvtár 346. sz. kódexének 235. versóján található feljegyzés tisztább helyzetet teremt, amennyiben itt azt olvashatjuk, hogy „ő volt *episcopus primus Curquensis* (non Turquensis) és nem volt dominikánus, mint Thaddeus I, hanem minorita, miként Sbaralea is hiszi, jóllehet egyetlen ellenőrző bizonyítékunk sincs arra nézve, hogy ferences volt”.⁴¹⁹

Eubel is, Golubovich is megkísérelte, hogy akár a Curquensis, akár a Turquensis szót azonosítsa, de — miként az utóbbi sajnálkozva megállapítja — ez a törekvésük nem sikerült. Goubovich legalább a Kur (Kyros) folyóra gondolt, de kénytelen volt elvetni ezt a lehetőséget is, mert ilyen nevű püspökségről egyáltalán nincs tudomásunk.

A megoldás kulcsát a paviai kódexnek az „*epp. primus Curquensis*” megjegyzése szolgáltatja. Nem lehet ugyanis kétséges, hogy XXII. János pápa, ha már egyszer elhatározta azt, hogy helyt ad Gyertyán fejedelem kérésének és püspököt küld Magyarba, nemcsak azíránt intézkedett, hogy Mancasole Tamás szamarkandi püspök legátusként keresse fel a kumai magyarok fejedelmét és tárgyaljon vele személyesen a felállítandó püspökségről, hanem a kinevezendő püspök személyéről is gondoskodott. Sajnos, ez a kinevezési okmány ezideig nem került elő.

Ezideig annyit tudunk a rendelkezésünkre álló adatokból kihámozni, hogy Tamás püspök 1330-ban járt Magyarban, az első püspöki kinevezési okmány pedig (Magyarra vonatkozóan) 1363-ból kelteződik,⁴²⁰ amikor is Kázmér lengyel király ajánlatára V. Orbán pápa bizonyos *Miklós*, magyar püspök utódjául *fr. Joannen/ Speculi* Ord. Min. szerzetest nevezi ki. Hogy Miklós püspök mennyi ideig tartózkodott Magyarban, nem tudjuk, de lehetetlen még csak elképzelni is, hogy Tamás püspök 1330. évi útja után közel 30 esztendeig ne kapott volna püspököt a kumai magyarok országa, noha „oly hevesen ostromolta” ezirányú kérésével Gyertyán fejedelem az Apostoli Széket.

Már Gyertyán fejedelem ismeretes feltételeiből is biztosra vehetjük, hogy Magyarba első püspökül olyan egyént küldtek,

akinek a keleti viszonyok és a keleti hittérítés körül már gazdag tapasztalatai voltak. Olyat, aki már többé-kevésbé otthonos volt a keleti szokásokban és nyelvekben. S hol találhattak volna alkalmasabb személyre, mint a kaffai helynökség kebelében, vagy éppen annak a székhelyén működő szerzetesekben?

Tudván azt, milyen gyakran s milyen durva elírásokkal találkozunk a középkori kútfőkben, minden aggodalmaskodás nélkül helyettesítsünk a „Curquensis” szó *rq-’μ* helyébe *m-et* ebben az esetben ezt a szót kapjuk: „*Cumuensis*”. Ha az olvasó figyelmesen megismeri pl. a 10/1 alatt id. munkában a XXIV. és XXV. táblákon az 1320-ban kelt //·. *Johanca-íéie* levél hasonmását, beláthatja, nem sok kellett ahhoz, hogy a Keleten kelt jelentés „*Cumuensis*” szavát Avignonban a sokkal értelmesebbnek tetsző „*Curquensis*”-nek olvassák. Hasonló, végzetes elolvasásokról egyébként bőven írtam már⁴²³ a. id. munkáimban.

A „*Cumuensis*” szóról pedig fentebb már kimutattam, hogy az a *kumn* = *kumai*, *kumamenti* jelentésű ősi magyar szónak helytelenül (*Cumensis* helyett) képzett latin alakja. Tehát ezek szerint *Thaddens II.* mielőtt a kaffai püspöki székhelyre került, *kumai*. azaz *magyart püspök volt és nyilván 1334-ig tartózkodott Gyeregyán országában.*

Gams Series Episcoporum c. m. említ^{421/1} egy *Emericus* nevű ágostonrendi szerzetest, mint „*Epp. Camocensis*”-t a kumai püspökök sorában. (Ő a kumai püspökök közül csak *Joannes Gibiletus* és *Ambrosius Scipio* nevét ismeri.) *Emericus* kinevezésének évszámát, sem a vonatkozó forrást nem közli.

A kumai püspökök sorában *Laurentiustól* *Ambrosius Scipióig* semmi szakadás sincs, tehát ha *Emericus fr.* valóban kumai püspök volt, csakis 1377—1389 között lehetett az. Sok szó fér azonban ahhoz, hogy valóban kumai püspök volt-e. Ugyanis a rendelkezésünkre álló adatok szerint *Kummagyaria* püspökei csakis a dominikánus- és a ferencendi szerzetesek közül kerültek ki. *Agostonrendi* hittérítőkről sem tudunk *Kummagyariával* kapcsolatban. Ez azonban még nem zárja ki a tény pusztá lehetőségét,

de a „Camocensis” jelző, (bár szintén lehet durva elírás is), nem látszik megerősíteni azt. Éppen ezért Gams közlését a legnagyobb tartózkodással kell fogadnunk.

Ezek szerint a magyar püspökök névsorában mutatkozó hiányt körülbelül az 1334—1360-ig terjedő időszakra sikerült korlátoznunk. Hogy elejét vegyük a későbbi téves próbálkozásoknak, már most felhívjuk a figyelmet arra, hogy *Joannes, episcopus de Maschar* (eb. 1344), akiről Golubovich fr. Daniel arméniai tartózkodásával kapcsolatban tesz említést,⁴²² *nem magyart, hanem Medz-Qart-i püspök volt.* Az okiratok tanúsága szerint János püspök „néhány esztendeig” az arméniai Medz-Qar püspöke volt.⁴³³

A MAGYARI PÜSPÖKÖK NEMZETISÉGE

Felvethetnők a kérdést, vajjon volt-e Magyar püspökeinek, vagy a kumai püspököknek sorában a dunamenti Magyarországból kikerült szerzetes is? Az eddig ismert püspöki személyiségek közül egyetlen egyről sem tudjuk bebizonyítani, hogy magyar volt. Thaddeusról nem tudjuk, milyen nemzetiségű volt, csupán azt, hogy a kaffai helynökség keretéből került Magyar püspöki székébe (1331). Kaffában dolgoztak magyar szerzetesek is, így nem lehetetlen, hogy Thaddeus püspök magyar születésű volt, de ezt egyáltalában nem lehet bebizonyítani. Az ellenkezőjét sem. Ugyanígy vagyunk az 1360. körüli Miklós püspökkel: az ő nemzetiségét sem ismerjük. Fr. Joannes Speculiról tudjuk, hogy lengyel származású, utódja, Nuemburchi Miklós, Magyar dominikánus püspöke pedig angol eredetű volt.

A kumai püspökök sorából Laurentius epp. nemzetisége ismeretlen, Jacobus de Valle Aretza neve szerint olasz. Martinus Russus püspök talán orosz születésű, fr. Bernardus de Capha, valamint utódjának, fr. Joannes Gibiletusnak nemzetisége pedig ismeretlen. Az utolsó kumai püspök, Fr. Ambrosius Scipio valószínűleg olasz volt.

A fenti kérdésre ma tehát még nem tudunk megnyugtatóan felelni, a végleges választól pedig még igen messze vagyunk!

Hogy mást ne is említsek, csak arra utalok, hogy az 1334—1360 és az 1377—1388 közötti püspökökről még eddig semmit sem tudunk, pedig ez alatt a 37 esztendő alatt legalább öt—hat, de talán tíz püspök is váltogatta egymást.

XXII. János pápa bullája teljes szövegének ismertetése kapcsán szólottunk arról, milyen kikötésekkel élt Gyertyán fejedelem a kinevezendő püspökök személyi tulajdonságaira vonatkozóan. Ezek között volt az is, hogy az illető tudjon magyarul. Nagyon valószínű és kézenfekvő tehát, hogy magyar nemzeti-ségű püspöke *is* volt Magyarnek, vagy Unnehek. De ne feledjük, hogy ebbe a kérdésbe több más szempont is belejátszhatott, így például az, hogy a magyariai püspöki székbe — kulshelyzete miatt — csak a kaffai helynök —, illetve a rendi generális legmeghittebb emberei kerülhettek. A generálisok és a helynökök között pedig nem volt egyetlen magyar származású sem. Egy másik, nem kevésbé fontos kérdés: vajjon jó szemmel nézték volna-e a mongol helytartók, ha dunamenti magyar ember kerül Magyar város püspökségének élére? Ne feledjük, hogy ezen a ponton — egyrészt a mongol, másrészt az orosz fejedelmek politikai természetű félelmén — bukott meg a baskír-magyarság katolizálása is!

De ma még korai volna akár igent, akár nemet felelnünk a felvetett kérdésre. A kumai magyarság történetére vonatkozó kutatások eredménye annyi, amennyit ez a könyv tartalmaz. A kutatómunkát a szerző távolról sem tartja lezártnak. Reméljük, hogy a további levéltári kutatások kitöltik a ma mutatkozó hézagokat és minden, ma még nyílt kérdésre sikerül megnyugtató választ adni. Annyit teljes határozottsággal mondhatunk: ha dunamenti magyar püspökökről nem is tudunk még Magyarban, az sokszorosán bizonyítható, hogy dunamenti magyar hit-térítő szerzetesek szép számmal dolgoztak Kummagyariában.

FÖLDRAJZI ÉS TÖRTÉNETI VONATKOZÁSOK

XI.

KUMMAGYARIA FÖLDJE

A különböző kútfők tárgyalása során már foglalkoztunk a kaukázusi magyarság által megszállt területnek térbehelyezésével. Láttuk, hogy a IX. század végi besenyő támadás előtt a meótiszhenti magyar haza magába foglalta a Don és Dnyeper közét azzal — a Dontól délre eső — síksággal együtt, amelynek dél felől csak a Kaukázus hegysége szab *elégé* éles határt. Amikor a besenyők támadása elől honfoglaló törzseink Levediából Etelközbe menekültek, a visszamaradt magyarság csak a Dontól délre eső vidékeket tartotta továbbra is kezében. Tartományuk határai ezentúl ott voltak a Don és a Manicsj mentén, magukba zárták a Jergenyi dombságot; érdekerületükbe tartozott a Kaspi tó partvidéke legalább is a Kuma torkolatának tájától a Terek torkolatának közeléig. A Kuma és Terek közti legeltetésre anv-

a Malkától nyugatra eső hegyvidéken, ahol ma is majdnem¹ minden jelentősebb völgyet más-más néptörzs mondhat magáénak. Annyi azonban bizonyos, hogy a Podkumok vízvidékén már a kummagyarság szálláshelyei és legeltető területei voltak. Innét a Kubánnak és mellékfolyóinak vízvásztói jelölték ki a magyar területek nyugati határát.

Míg a IX. század második felében a Taman félsziget egésze

és a Meótság délkeleti partja teljes egészében,⁴²⁴ sőt még Krím északi fele is minden bizonyossággal a magyarság szállásföldjei sorába tartozott, a X. századi kummagyarság ezeket a területeket már csak vendégként látogatta, ha portyázásokra került a sor. Az a terület, amelyet szilárdan birtokoltak és amely öt évszázadon keresztül kétségtelenül hozzájuk tartozott, nagyjában 170.000 négyzetkilométer, tehát körülbelül fele az 1914. évi Magyarország területének. Országukat a Kuma folyó teljes hosszában öntözte, nyugat felől pedig a Kubán vízvidéke szabott annak határt. Ha eltekintünk a Don rövid torkolati szakaszától, a Manicsj mocsárvidékétől, és az — ugyancsak a kumai magyarsághoz tartozó — Belső kirgizpusztaságtól, azt mondhatnók, Kummagyarai két folyó: a Kuma és a Kubán vízrendszeréhez tartozott. *Pallas*⁴²⁵ és *Klaproth*⁴²⁶ annak idején alaposan bejárta ezeket a területeket és olyan megbízható vízrajzi leírást hagyott hátra azokról, amelyek majd alapul szolgálhatnak a kummagyarai helyszíni kutatásokhoz. Ezért nem tartom érdektelennek, hogy röviden összegezzük itt *Pallas* és *Klaproth* feljegyzéseinek idevonatkozó részeit.

A KUMA FOLYÓ ÉS VÍZRENDSZERE

Pallas és *Klaproth* szerint a Kuma a Mara hegységben ered. Forrásaitól alig 32 km. távolságban több olyan jelentős patakot vesz fel, amelyek szintén ugyanabban a hegységben erednek. Folyásiránya a régi orosz határig, tehát a kis *Tanlik* folyó beömléséig észak-déli irányú. Ez utóbbinak a forrásai közelében két kis sótó van, közel az orosz határhoz. *Pescanoj Eröd* („homokos gázló”) őrállomással szemben veszi fel a Kuma jobbról a mészkövidékről feléje siető *Andar* folyót, Néhány kilométerrel alább, ugyancsak jobb felől a *K er kel* patak ömlik bele. *Prokovicsej*nél, az *Otcek Kuj* lábánál — balról — a *Kumiszt Barszukli* folyót, majd *Obilnoj* mellett — jobbról — a *Podkuma* folyót vesz fel.

A *Podkuma* maga is jelentős folyó. Majdnem olyan bővizű, mint „anyafolyója, a Kuma. A *Kecsergán* és a *Baramut* hegy-

ségek lábánál két ágból fakad. Ez a két forráság a Malka forrásai és a Kuban főága közötti területen ered. Ezen a vidéken jó nyári legelők vannak, a cserkeszek nagyon kedvelik azokat és szívesen tartózkodnak ott, mivel kevés a légy és a szúnyog. A Podkumának több jelentős mellékfolyója van. Ilyen a gyorsvízű, mészkőhegységi *Keberdek*, ennek mellékpatakjai az *Eska-lon*, a *Marzana* és a *Sztoka*.

A Podkuma torkolata alatt egy kis pusztai folyó, a *Szaluka* ömlik a Kumába, egyúttal ez az utolsó jobboldali mellékfolyója. T. i. itt érkezik a Kuma arra a tereprészre, ahol már nagyjában párhuzamosan fut a Maikával és a Terekkel, és az utóbbiak minden északnak igyekvő vízfolyást a maguk medrébe vesznek fel. A Kuma pusztai szakaszának egyetlen jobboldali mellékfolyója sincs, de baloldaltól is csak egynehány. Ilyen a *Karamikle*, a *Bujvola* és a *Szuhaja Bujvola* (száraz *Bujvola*).

Magyar azon a helyen épült (ma Volodimirovka falu van itt a közelben), ahol a Kuma esést változtat és ezért középszakaszjellegét elveszítvén, alsószakasz jellegűvé lesz: kanyarog, zátonyokat épít és itt is, ott is kisebb tavakká terül szét. A folyó ágya azonban ezeket a tavakat összefüggő egységbe fogja össze. Ezek jelzik, hogy valaha a Kuma háromágú deltával szakadt a Kaspi tóba, de deltája idők folyamán egészen feltöltődött, elhomokolódott. Nem mondhatjuk, hogy maga a folyó pusztította el deltáját, bár hasonló esetre gyakori példát ismerünk. A Kuma-delta pusztulásában nagy része van a szélnek is, mert a szél szállította homok igen nagy pusztítást vitt a deltában véghez. Azt az öblöt, ahova torkollik, *Kumszkoj Kultuk-mk* nevezik. A torkolat északi ágát a környékbeli kalmükök és tatárok *Küdük-nék* nevezik. Ez tulajdonképpen több kisebb, egymással összefüggő öbölből áll. Télen és tavasszal még csak megközelíti a folyó a tavat, de nyaranta kiszárad anélkül, hogy vize elérné a Kaspi partját: elvész a homokbuckák közé rejtett apró tavakban.

A közelben van a Kuma-delta másik ága, ezt is csak víznyomok jelzik. Az oroszok *Első Podkumok*, vagy *Malája Kuma* (= Kis Kuma) néven ismerik, a tatárok és a kalmükök azonban ezt az ágot nevezik Kumának. Ez az ág is több, kisebb-

nagyobb tó, nádas és mocsár összefüggő sorozatából áll. A folyóvíz küszködve közelíti meg a Kaspi partjait, de mielőtt elérné azokat, a partok közelében elvész a pusztaságok homokjában.

A torkolat déli ágát az oroszok *Második Podkumok*, vagy *Szrednaja Kuma* (= Középső Kuma) néven ismerik. Ennek az ágnak is ugyanaz a sorsa, mint a többié: nem éri el a Kaspi tavat. Vízével egy kis mélyedést tölt meg és torkolat nélkül elenyészik a sívó homokban.

Előfordul azonban, hogy nyáron is kapcsolatot talál a Kuma a Kaspi tóval. Ha ugyanis akkora a szélnyomás, hogy a Kaspi tó vize felduzzadván, át tudja törni a homokbuckák természetes gátját, a folyó vize rövid időre természetes lefolyásra talál. Azokat a vízborította öblöket, amelyekben a Kuma vize a partok közelében elvész, az oroszok *Kumszkoj Kultuk-mk*, a tatárok pedig *Kozikáj-mk* nevezik. Közélükben fekszik *Kumszk* (Kumszikáj) városa.

Pallas, a Kaspi tó és a Fekete tenger közének szorgalmas és gondos kutatója, helyszíni tanulmányai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Kaspi tó valaha közvetlen összeköttetésben állott a Fekete tengerrel. Feltevése szerint az *Ulagan Terni*, az *Alabuga* és a *Biloe Ozero* nevű mélyedések, valamint a *Manies j* — kétségkívül tektonikus eredetű — árka jelölik az egykori kapcsolat vonalvezetését. Még ma is, szélviharok idején, nem egyszer zúdul be a Kaspi vize ezekre a területekre.* Pallas szerint azok a homokvonulatok, amelyeket ma a Manicsj árkában találunk, a Kaspi partvidékéről származnak. Ez a hatalmas, szélszállította homoktömeg akadályozza meg a Kumát abban, hogy roppant tömegű vizét ma a Kaspi tóba szállítsa, noha a múltban megvolt a víznek a szabad lefolyása a *Kumi öböl* felé.

A KUBÁN FOLYÓ ÉS VÍZRENDSZERE

Klaproth a Kubán leírását rövid történeti visszpillantással kezdi.⁴²⁷ Eszerint a Kubán folyó azonos Hérodotosz és

* Ennek a közvetlen kapcsolatnak a középkori arab irodalomban nyomát is találtam; közlésére még nem került sor. (Bendefy)

Sztrábon *Hypanisz-ával*, és Ptolemájosz *Bardanesével*. Forrásait, amelyekről Ptolemájosz semmi közelebbit sem tudott, Gerhardt Merkator 1578-ban készült művének térképe — önkényesen — a valóságos helyzetnél jóval nyugatabbra tünteti fel, valahol az „Albániai kapu” tájékán. Bibius Sequester a Hypanist Ázsia és Európa határára helyezi ezekkel a szavakkal:

„*Hypanis Scythicae, qui, ut ait Gallus: uno tellure s dividit amne duos, Asiam erium ab Europa separat.*”

Ügy látszik, hogy a folyót később Meótiésznek is nevezték, mert Julius Honorius és a tévesen Aethicusnak tulajdonított Kozmográfiák Meótiész néven szólnak a Kubánról. Így az egyik: „*Fluvius Aiaeotae nascitur de monte Hypanis, influit in mare maeotis; currit milia CCIII.*” A másik: „*Fluvius Maeotis nascitur de monte Spano: influit in mare maeotis, currit millia CCIV.*” Szemmel látható, hogy azonos forrásból merített a két szerző, mégpedig olyan forrásból, amely a Tanaisz (Don) folyót jól ismerte, mert a Donról ezen a néven a szóbanforgó Kozmográfiák is helyesen emlékeznek meg. Az is bizonyos, hogy a fenti leírás nem vonatkozhatik más, a Kubán és a Don torkolata között a tengerbe torkoló folyóra sem, mert ezen a szakaszon nincsen egyetlen olyan folyó sem, amely a hegyekben eredne, hanem valamennyi csak a síkság vizeit gyűjtögeti össze. Azt is tisztán láthatjuk, hogy a „*mons Hypanis*” név nem egyéb, mint a folyó régi nevének a Kaukázus nevével való téves összeesküvése; ilyesféle elírások a középkori földrajzi irodalomban nem ritkák.

A *Kubán* név — Klaproth szerint — tatár eredetű, és megtartották azt az oroszok is. A folyó nevét a nogájok is Kubánnak ejtik, jelentését azonban nem sikerült Klaprothnak megtudnia. Az abkázok *Kubin-nak* mondják, a cserkeszek *Pszí-szhének*, ami régi vizet, régi folyót jelent. Hogy a Kubán név magyar eredetű volna, ehhez a feltevéshez legfeljebb az ád alapot, hogy *Kézai* szerint Kund vezér egyik fiát *Cupán-nak* (olv. Kupán) nevezték.⁴²⁸

A *Kubán* az Elbrusz északi oldalának magas, hólepte régióiban ered, és még annak lábánál, Karacsáj falu mellett felveszi

a beléje ömlő *Kurzuk* patakat. Folyásiránya kezdetben északnyugati, és ezen a szakaszán, jobboldalról sorrend szerint a következő folyókat és patakokat veszi fel:

1. A kis *Mara* patakat. Ez a hasonló nevű hegységben ered; ugyanennek a hegységnek az északi oldalán pedig a *Kuma* forrásai vannak.

Ha visszaemlékezünk a II. rész elején Gardizinek közölt leírására, ahol (a 13. és 14. szakaszban) arról van szó, hogy a magyarok a Duna folyó partján szemtől-szembe láthatják az alánokat illetve, hogy onnét csak 10 napi járásnyira élnek a keresztény abkázok, láthatjuk, mennyire igaz az, amit az érdekes író feljegyzett. A Kuma folyó magashegységi forrásvidéke valóban csomópontja volt három, sőt a cserkeszeket sem feledve: négy nép szállásföldjének!

2. Tíz verszttel alább felveszi a *Kalmurza Dzsilgasszé* folyót,

3. öt verszttel alább a *Temir szu-t* (Vasfolyót),

4. ugyancsak öt verszttel alább az *Ucs-kul-t* (Három paraszt),

5. további 15 verszttel alább a *Dzsegotát*,

6. öt verszttel lejjebb a *Dzsekanesz*, var. *Jaknász*, var. *Tasit* folyót,

7. majd 25 verszttel alább a *Kojden*, vagy *Toktamis* folyót. Itt lép ki a Kubán a hegyek közül a síkságra.

8. További 25 verszttel alább felveszi a *Batmakli* (= tatár: elsüllyedő, eltűnő) folyót, amely az előbbivel azonos hegyháton ered, annak délkeleti oldalán.

9. Innét számítva hosszú szakaszon nincsen számottevő mellékfolyója; csupán 35 verszttel alább veszi fel a *Gogunli* nevű bővizű patakat,

10—13. majd még négy jelentősebb patak önti bele jobbról a vizét, mégpedig sorrend szerint a *Barzukle* (Borzpatak), az *Ucs Barzuk* (Három borz), a *Kamicsevataja* (orosz név), és a *Tern o v ka*.

Baloldali mellékfolyói sokkal jelentősebbek és minket lényegesen közelebről érdekelnek, sorrend szerint a következők:

1. *Teberda* (vagy *Teberde*), kis folyó; az Elbrusz nyugati felén

ered és a Marával szemben ömlik a Kubánba. (A „Podrobnaja Karta” ezt a folyót Keberda néven említi.)

2. Hét verszttel alább a Szonát veszi fel. Említettük, hogy ennek a partján állanak azok a *Klisci* nevű templomromok amelyeket kétségkívül a kummagyariai hittérítés tárgyi emlékei közé kell sorolnunk.

3—5. A következő három mellékfolyója a *Karakent*, a *Csasedzere* (ennek van egy jelentős jobboldali mellékpatakja), és a *Dzsákó* patak (cserkesz: nemezököpeny). Mind a három folyó a palahegységben ered.

6. Mintegy 80 verszttel alább következik a tatárul *Kicsik Szilindzsik*, cserkeszül *Indzsik-szié*, oroszul *Maloj Szelendzsuk* nevű folyó. A Fekete hegységben ered; forrásai magasan, fenn a havasokban buggyannak elő a firmtakaró alól s alább egyesülnek. Torkolata táján — Klaproth szerint — türk sáncok voltak,⁴²⁹ és onnét út vezetett a folyó mentén fölfelé az *Altekesszek* és a *Bestlbáj* érintésével az *Urup* forrásáig. Innen pedig tovább a szvánok földjén, a havasokon át a *Khobisz* forrásáig, majd ismét tovább a mingrélek földjére. Ha valóban igaz, hogy ennek az útnak *türk* eredetű sáncokkal van kapcsolata, akkor Zemarkhosz annak idején bizonyára ezt az utat használta hazatértében. Mivel ő a mingrélek- és az iméreklakta földre érkezett meg a hegyeken át, nagyon valószínű, hogy valóban ezt az utat kellett használnia,⁴³⁰ ami visszakövetkeztetve megerősíti azt a feltevést, hogy a sáncok valóban türk eredetűek lehetnek.

7. Körülbelül 25 verszttel alább az *Ulu Szilindzsik*, (cserkeszül: *Indzsik-güsgua*, oroszul: *Bolsié-Szelendzsuk*) következik. Ennek a folyónak a forrásvidékénél találta meg Klaproth *Madzsdr Unneh* templom és kolostor romjait.

8. A soron következő *Urup* (cserkesz), vagy *Uarp*, *Arp* nogáj folyó a havasok lábánál, a *Nicht* hegységben ered, s csak néhány verszttel alább ömlik a Kubánba Ubesznoj erőd közelében. Az *Urup*- és az *Ulu Szilindzsik* torkolata közötti távolság 90 verszt.

A folyó partján ősi erőd áll. Ezt az osszét hősmondák és

— énekek *Uarp-pfidar* ~ Uarp-erőd néven ismerik. Háromnapos lovaglásra feküdt a nagy Kabardah mögött, és hősei közül *Bahhferasz-nak*, *Khammic* fiának a nevét emlegetik, aki a kabardok városát csodálatos módon foglalta el: nevesen csónakba rejtőzködött és így jutott be a városba. Ha az elbeszélés meseszerű is, mégis feltehetjük, hogy az erőd valaha valóban az osztetek kezében volt, ami az alánság szállásföldjének nagy, nyugati irányú elterjedtségére élénk fényt vet.⁴³²

9. Jelentős folyó a *Lába*. 125 verszttel az Urup alatt, *Uszt-Labmszk* erőddel szemben torkollik a Kubánba. Tulajdonképpen két folyó: az *Illu-*, és a *Kicsi Lába* (tatár), vagy a *Labasua* és a *Labacuk* (cserkesz) egyesüléséből származik. A két folyóág az Achmed hegy alatt találkozik össze egymással. A keleti kútfők tárgyalása során említettem, hogy a Lába vidékén találta meg Klaproth a kumai magyarok 32 km. hosszú, még ma is tűrhető karban lévő mesterséges öntözőcsatornáját.

10. Harminc verszttel a Lába torkolata alatt ömlik a Kubánba egy nagy folyó. Ennek tatár neve: *Saukecse*, cserkeszül: *Sagvasa*, vagy *Saguassza*, ami nagy fejedelemtől jelent.⁴³³

11. Mintegy 10 verszttel alább a *Ptesasz* folyó ömlik a Kubánba; a palahegységben ered és jobbról felveszi a *Pszasz* patakot.

12. A *Sakupsz*, vagy a *Podrobnaja Karta Sekumev* folyója ugyanott ered és az előzővel csatorna köti össze.

13. A *Sozup-*, vagy tatárul: *Kislar Keten* jókora folyó. A magas palahegységben ered és az előbbtől 12 versztnyire ömlik a Kubánba.

14. Tetemes folyó, különösen esőzések idején a *Kara Kubán*, vagy cserkeszül: *Afipsz*. Ha vízszíne a közepesnél magasabb, csónak nélkül már nem lehet átkelni rajta. Több kisebb patak összefolyásából a havasok lábánál ered, és az előbbi torkolatától 10 verszttel alább szakad a Kubánba. Az utóbbinak innét kezdve a medre sekélyebb, éppen ezért a tavaszi áradások alkalmával

* Klaproth a hős nevét így közli. Nem nehéz azonban ebben — az évszázadok folyamán eltorzult — névben az eredeti *Bahadur-asz*, *Bahator-asz* = *alán hős* névre ismernünk.⁴³¹

5—6 verszt szélességben előnti a síkságot, majd az ár elvonulása után nádasokat hagy hátra. Ezek a zsembékos, nádas turjányok el is kísérik a Kubánt egészen a torkolatáig.

15. A következő mellékfolyó a *Jaman-szu* (tatár = orosz víz), vagy *Otau Salgan* (cserkesz), a Kara Kubán torkolatától 10 versztnyire ömlik a Kubánba; vízével körülfogja az anyafolyó nádasait. 35 verszttel alább a Kubánon gázló van.

16. A Jaman-szu torkolatától 45 versztnyire a Kubán elágazik. 35 verszt hosszú mellékágát szintén Kara Kubánnak nevezik.

17. Utolsó a jobboldali mellékfolyók sorrendjében az *Atakum*. A Kaukázus nyugatra kiugró palahegységében ered. Egyik ága a most említett Kara Kubánba ömlik, a másik pedig egyenesen nyugatra tartva a kubánmenti ingoványokban, a Fekete tenger közelében vész el. Az Atakumnak több jelentős mellékpatakja van. Ezek a folyó jobboldalán keletről nyugatnak sorrendben a következők: az *Atkir*, *Bugundur*, *Ghof*; ezeknek a medre nagyon sekély, elnádasodottak és azokon át összefüggenek egymással. Továbbá a *Sadzsa*, (ennek mellékpatakja a *Sipcsi*), és a *ferli*; ez utóbbi a Sipcsi és a Kubán között számos tavon fut keresztül. Az Atakum baloldali mellékpatakjai a *Bakán*, a *Kudruk*, az *hszibet*, a *Suga*, a *Csukupsz* és a *Su kán*.

A Kubán tiszta vizű folyó; jobbadán köves mederben folyik. Futása gyors, míg csak el nem éri a síkságot, ahol alsószakaszjellegűvé válik és szétterül, elnádasodik, elmocsarasodik. Itt sok benne a *zátony* és vize állandóan zavaros.

MAGYAR FÖLDRAJZI HELYZETE

A kummagyarság fővárosa a Kuma és a Bujvola szögében épült Magyar városa volt. A XVI. század derekáig Európában semmit sem tudtak erről az egykor oly pompás városról, ugyanis a mai értelemben vett nyugati tudós világ csak Nagy Péter orosz cár perzsiai háborúi alkalmával ismerkedett meg Kaukázia addig eléggé elzárt területével. 1724—25-ben vetődött el Turkolly, 1728-ban pedig Gaerber a Kuma és a Bujvola folyó torkolatá-

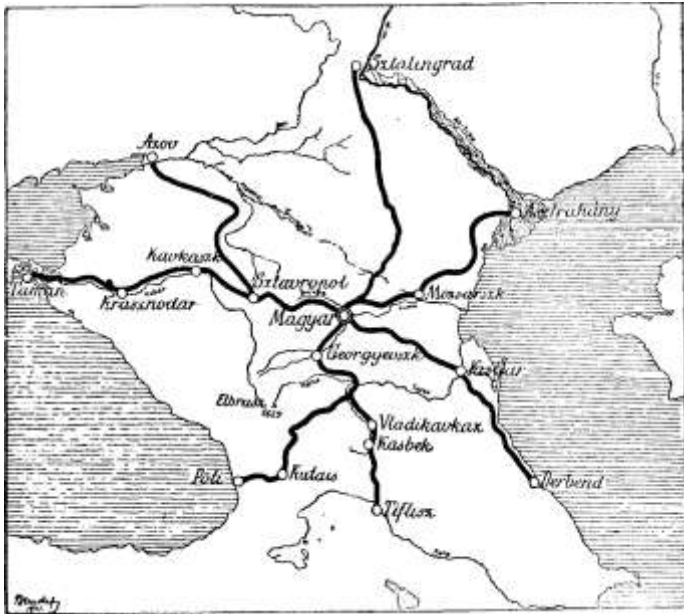
hoz, ahol egy hatalmas egykori város pompás romjai ejtették bámulatba derék hazánkfiát, illetve az érdeemes német-orosz kutatót. Ezeket a romokat, valamint a közelükben épült újabb települést is a környék nogáj-tatárjai *Madzsar-nak*, vagy oroszosan *Madzsari-nak* nevezték. Hogy mennyi ebben az elnevezésben a hagyomány? Bizonyára teljes egészében az, mert mi más okuk lett volna a nogáj oknak arra, hogy éppen rólunk magyarokról nevezzék el a romokat, ha azoknak a magyarsághoz semmi közük sem lett volna!

Turkolly, aki 1724 áprilisa elején legelsőnek adott hírt a romokról, határozottan ezt írja: „A Magyarok királyá pedig lakott a Kuma nevű folyóvíz mellett, melynek Palotái jóllehet rongyosok, de még ma is fennállanak és azon falu helyét itt való Pogány nyelven hívják Magyarnak . . .” stb. Turkolly (tekintve, hogy semmiféle ilyen vonatkozású előtanulmányokat nem folytatott) ezt az értesülését csakis a helyszínen élő hagyományból szerezhette.

Politikai fővárosok leginkább olyan helyen alakulnak ki, amelyet a földrajzi tényezők egyenesen erre a szerepre jelöltek ki. Ilyen helyen nagy, népes városok létesülnek jó összekötő utakkal az ország belseje felé és védelmi lehetőséggel az esetleges ellenséggel szemben. Az ilyen várost felkeresik messzi vidékek kereskedői és az átutazó karavánok. A város anyagi és szellemi szintje ilyen adottságok mellett folytonosan emelkedik.

Magyar romjai igen előnyös adottságú, nagy szituációs energiájú csomóponton fekszenek. Az egykori város a legfontosabbak közé számító karavánutak találkozási pontján épült. Ezek az utak: a Caricin (Sztálingrád) — Tiflisz — Kutaisz — Poti (feketetengeri kikötő); a Taman — Asztrahány —, és az Azov — Derbend közötti útvonalak.

Az északról szállított bolgár és orosz áruk, főképpen pedig a prémek, két úton juthattak el délre: vagy a Volgán végig és a Kaspi tavon hajóval, amikor is Bakuból, Ardabilből, vagy valamelyik még délibb fekvésű kikötőhelyről szállították azokat nyugatra, vagy pedig Sztálingrád magasságában a Volga jobbpartján kirakták az árut és a Jergenyi dombok lábánál szállított-

Kaukázia főbb kereskedelmi útvonalai a XIII.—XIV. században. Magyar kitűnő csomóponti fekvése miatt lett elsőrangú kereskedővárossá. (Terv. és rajz. Bendefy L.)

ták azt karavánokkal a Kuma és a Bujvola torkolatáig, onnét a Kuma mentén a Terek felső folyásáig, majd a Terek felső szakaszán és a Kaukázus gerincén át (Kazsbek mellett) közvetlenül Tifliszbe, hogy onnét Kisázsia felé vegye útját.

A taman—asztrahányi útvonal a mai Kavkaszk és Armavir érintésével a Kuban partjai mentén vezetett kb. Temnoljeszk (Sztavropoltól délre) magasságáig, ahol már 650—700 m. magas középhegységbe jutott. Innét a Tumuszlova völgyén át a Kuma völgyébe ereszkedett le s a két folyó torkolatától jó egy-napi menettel elérte a Bujvola torkolatát. Onnét — a Kuma balpartján haladván tovább — a mai Mozsarszkon keresztül a Belső kirgizpuszták termékeny keleti szegélyén vezetett az út Asztrahány felé.

Az azov—derbendi út viszont a Manicsj mentén vezetett kb. a Kalasz folyóig, onnét tisztán délnek csapva, a Kuma—Bujvola torkolati pontján vágott keresztül, majd a Kuma, illetve a Terek mentén elérte a Kaspi tó partvidékét, ahonnét (kb. Tarakitól kezdve) a tó partján futott Derbendig.

Magyar városát tehát mind a három régi és fontos karavánút érintette. Ott találkoztak a különböző utak, a különböző áruk, és népek egymással. Természetes, hogy ilyen előnyös, csomóponti fekvésű helyen virágzó kereskedővárosnak kellett ki-fejlődnie.

Magyar környéke, tehát a Kuma-Bujvola szöge, 87 m. tszf. magasságú. A folyók völgyében keskeny, jelenkori üledéktakaró (áradmány, alluvium) fekszik, egyébként a közvetlen környéket a száraz déli puszták (sztyép, steppe) barna talaja borítja. A termékeny földtakaró csak az előhegységben jelentkezik, a Kaspi tó partján pedig a nogáji steppék homokos talaja fogadja az utazót. A Jergenyi dombok gerincén termékeny a talaj, a környéket azonban a száraz déli puszták barna talaja borítja, a domb-ság keleti lábához pedig nagyobb sós talaj folt húzódik.

Magyar környékén az átlagos évi csapadék kb. 350 mm. (Magyarországon 550 mm.), az évi középhőmérséklet pedig 7.5 C° körül mozog. (A magyar Alföld évi középhőmérséklete 10.5 C° körüli.) A talajtani és éghajlati viszonyok tehát egyaránt a pásztorkodó életmódot írták elő a kumamenti lakosság számára. Az alluviális folyóvölgyekben, valamint a dombok termékeny lejtőin azonban földművelésre is lehetőség adódik. *Abu-l'-fida, Ibn Rusta, Gardízi és Al Bakri* leírásából valóban ilyen kép bontakozik ki: a kumamenti magyarság állatot tenyészt, halászik, vadászik, de földművelést is folytat az arra alkalmas területeken. Ebben a munkában bizonyára haszonnal alkalmazták a háborúskodások során ejtett szláv (orosz) hadifoglyokat is.*³⁴

Magyar tehát három különböző művelődési terület találkozó pontján épült: keletre a nogáji puszták nyújtóznak a Kaspi tó partvidékéig, délre a Kaukázus előhegységei kezdődnek. Ezek mind magasabbra törve a sokezerméteres gerincekig vezetik el

a vándort. Északnyugaton az északkaukázusi környék leggazdagabb termőterülete, a Kubán síksága zárja be a kört. Eszerint a város piacát egyaránt felkeresi a nogáj birkapásztor, a hegyilakó állattenyésztő és a dombvidékek földművese. Azonban ennek ellenére sem lesz a városnak parasztváros jellege, mert három jelentős vásárvonal metszéspontján épült és életében a kereskedelem uralkodó szerephez jut. *Ihn Batuta* 1333-ban Magyarban is megfordult és elismeréssel szőlt a város szépen fejlődő kereskedelméről és pompás külsejéről.⁴³⁵

A VÁROS ALAPÍTÁSA

A város alapításáról biztosat nem tudunk. Az a monda, amelyet a *Derbend-Nameh* szerzője, *Tabari* említ, minden alapot nélkülöz. Eszerint ugyanis Kubád sahnak, Anusirvan perzsa király atyjának, meggyült a baja a Kaukázustól északra lakó kazár kagánnal. Százezer vitéz harcos őrzi a nagy kazár fejedlemnek a Volga partján felállított és drágakövekkel ékesített trónját és a büszke perzsa (iráni) király, hogy a békét biztosítsa, feleségül veszi a kazár kagán leányát. Ez a házasság azonban nem vetett véget a kazár hadfiak kalandozó természetének, ezért a két király abban állapodott meg, hogy „a mythikus Nagy Sándor (Iskender) építette falat tekintik a jövőben határvonalnak és e határvonal kellő őrizetével Derbend (szószerint: kapuzár), az arabok nyelvén *Bab ul Ebvab* (a kapuk kapuja) városát építik, Anusirvan pedig ez utóbbinak védelmére még hatvan más várost és erősséget alapít, ezek között e helységeket: *Ulu Madzsar*, Nagy Magyar és *Kicsi Madzsar*. Kis Magyar.”⁴³⁶

Ezzel szemben történeti tény az, hogy az araboknak, miután hatalmukat a Szasszanida-birodalom romjain Arméniáig és Transzkaukázusig kiterjesztették, nyolcvan éven keresztül kb. 720–800-ig szakadatlanul harcolniuk kellett a Kaukázus északi felét megszállva tartó kazárokkal. A szerencse hol egyik-, hol másik félnek kedvezett. „Hol az arabok győztek és a kazárok gyűjtőnéven egyesült törököket nemcsak Derbenden és a Nagy

Sándor falán tói üzték, hanem messzire bekergették a pusztába, hol meg a kazár fegyvereknek kedvezett a szerencse, mert nemcsak az egész Kaukázust lepték el, hanem gyors lovaikon délen Aszerbejdzsánon átnyomultak, ideig-óráig néhány várost megszálltak, mint Amolt és Barfurust, azonban mindig visszatértek pusztai hazájukba, 2sákmánnyal és az iráni műveltség termékeivel dúsan megrakodva,” írja Vámbéry.⁴³⁷ Így tartott ez Harun-al Rasid (megh. 809-ben Kr. u.) koráig, amikor is a jól fegyverezett és -szervezett mohamedán hadak felülkerekedtek és megtörték a kazár hatalom ellenállását. (IX. század *ehő fele.*)

Talán fölösleges is bővebben bizonyítanunk azt a tényt, hogy amikor a Kuma—Bujvola szöge a Kazár birodalom érdekkörébe tartozott, nem alapíthatott ott Anusirván perzsa király várost. Különbösen is *Magyar város neve csak 1270-ben jelenik meg először a történelemben.* Sem a X. század arab geográfusai, sem a XII. századbeli Edrisi, sem Julianus, sem Rubruquis nem említenek semmit sem erről a városról. Ebből *Pauler Gyula* arra következtetett, hogy abban az időben Magyar még nem is létezett.⁴³⁸ Rubruquis 1254-ben utazott át ezen a tájékon⁴³⁹ és nem említi. Abulgázi történeti könyvében, az 1320. évi zárdajegyzékben és Abu-1-fida leírásában (1321) azonban már szerepel a név, tehát *a városnak a XIII. század közepén állania kellett.*

Erre utal az a tény is, hogy Klaprothnak a Magyar romjai között gyűjtött érméi közül (alább bővebben lesz ezekről szó) a legkorábbit 1274-ben verték Új Szerájban, jobbadán azonban Toktáj kán (1291—1315) korából, vagy későbből származó érmék kerültek elő. Igaz ugyan: az a körülmény, hogy 1274-es, vagy 1278-as veretű érmék is akadtak Magyar romjai között, még nem bizonyítja azt, hogy a város akkoriban már feltétlenül állott volna, mert egy 1274-es veretű érme még 30—40 év múlva is forgalomban lehetett azokban az időkben. Ez az adat összevág Abulgázi közlésével is. A *Klaproth* által talált sírkövek is mind XIV. századbeliek. Mindezekből a jelekből arra következtetünk, hogy a város csak az 1200-as évek derekán, vagy az 1300-as évek elején épülhetett.

Lényegében tehát csakis két eset állhat fenn: Magyar 1270 előtt vagy megvolt már, vagy nem. Ha megvolt, bizonyára nem olyan szép és megerősített város volt, mint ahogy Gyerytán fejedelem és utódai idejében kiépült. Ezt a várost tehát — ha valóban megvolt — Szubutáj seregeinek az 1222—1223. évi hadjárat során fel kellett keresniök. Talán el is pusztították, mert sem Julianus, sem Rubruquis nem tud róla. Azonban egy negatívumot teljes értékű bizonyítékként még nem fogadhatunk el. Bár sem Julianus-, sem Rubruquis-, sem P. da Carpino útgáról szóló leírásban nincsen szó Magyar városáról, ez még mindig nem bizonyítja azt, hogy a város akkor még nem volt meg. Sőt biztosra veszem, és bizonyítottnak vehetjük, hogy Magyar városa már a XIII. század elején is állott, mert Ibn Batuta szerint 1333-ban csodaszép város volt, élénk kereskedelmi forgalommal, zsúfolt népességgel, és a Kipcsaki Birodalom legnagyobb, legjelentősebb városai között Üzbég kán idejében a harmadik helyen sorolja fel. Ha fiatal alapítású lett volna, nem fejlődhetett volna ki ennyire 1333-ig. Ezért bizonyos az, hogy már a XIII. század elején is feltétlenül állania kellett!

Tehát eljutottunk ahhoz a kérdéshez, vajjon eredeti alapítás volt-e Magyar, vagy sem. Ez a kérdés már Reineggset és Baert is foglalkoztatta. *Reineggs* határozottan állítja, de kútfő megnevezése nélkül, hogy Magyarat újra alapították. Szerinte a várost *Abu-Muselim* arab hadvezér népesítette be újra. Évszámokat és arab feliratokat említ annak bizonyítására, hogy Magyar csak 1616 óta lakatlan.⁴⁴⁰ Nem tartjuk kizártnak, hogy 1395—1396 után, amikor Timurlenk hadai két ízben is feldúlták a várost (1. később), az említett arab hadvezér parancsára az újból felépült, de ennek a mi tárgykörünkhöz semmi köze sincs.

Baer, orosz akadémikus tanulmányai alapján úgy véli, hogy a városnak volt egy jóval korábbi virágkora is.⁴⁴¹ Ha csak de la Motraye ásatásai eredményeire⁴⁴² gondolunk, be kell látnunk, hogy ennek a feltevésnek megvan a létjogosultsága. Ilyen nagy helyzeti energiájú helyen, ha még annyiszor elpusztul is a város, mindig újra — és újra felépül az. (Savariát feldúlta Attila,

utána földrengés söpörte el a föld színéről és újra felépült. A középkorban több ízben porig leégett és ma Szombathely újból virágzik! Ugyanígy: Aquincum—Etelzburg—Pesth-Buda— Budapest.)

Annyi tehát kétségtelennek látszik, hogy Magyar nem az első város azon a helyen, de azt is kétségtelennek mondhatjuk, hogy *annak a népnek, amely a városnak a Magyar nevet adta, ezen a helyen az első városa volt*, ha megengedjük azt, hogy az 1223. évi mongol hadjárat után a várost meg kellett újíítaniok, vagy talán teljességében újjá kellett építeniök.

Kik voltak Magyar alapítói, miféle nép fiai? — Már a város neve is magyar törzsekre utal.

IV. Ince, IV. Sándor és IV. Miklós pápa bullái 1253, 1288 és 1291-ből említik már „*Vngaros major is Ungariae*”, azaz a kumamenti ősbibb magyar haza magyarjait s ugyancsak reájuk utal az V. Orbán pápa 1369, Ül. 1370-es keltezésű bulláiban található „*Scytharum terra*” kifejezés is.

A kumamenti magyarság említésével találkozunk a már fentebb említett keleti írónál, továbbá *Sereffeddin* és *Abderasak* feljegyzéseiben, *Abu-l'-fida-ml*, *Abulgazi-rúl*, *Ibn Batutanaí*, valamint *Ogotáj* nagykan hadiparancsában.

Ám már Konstantinos Porphyrogenetos művében is találkozunk a magyarok említésével a 37. fejezet elején ilyenformán: „Tudni való, hogy a besenyők kezdetben az Atel folyónál és a Geékh folyónál laktak, a *madzaroknak* (*Μαζάρων*) és az úz nevezetűeknek szomszédságában.”⁴⁴³

Kétség nem férhet hozzá, hogy ezen a helyen a *magyarok-ról* van szó, az akkor még egységes levediai népről, mert rögtön utána a besenyők támadásáról teszen az író említést.

Az előzőkben közöltekből tudjuk, hogy a Kuma folyó vízvidékén a Kr. u. V. századtól kezdve (Chorenei: Kuma-magyarok!) a XV. század elejéig megszakítatlan folytonosságban magyar törzsek éltek. Minthogy a IX. század végétől kezdve ezeket a kummagyar törzseket is a kettőskirálysági intézmény fogta szorosán össze (v. Ö. IV. fej.), megvolt az a népi egység, az a népi erő, amely alkalmas egy életképes és virágzó főváros alapítására

és fellendítésére. Annyi bizonyos, hogy Gyeretyán király idejében a város *in floribus* volt, s ez az állapota valószínűleg végigkísérte szomorú feldúltságáig.

Ne tévesszen meg az bennünket, hogy Ibn Ruszta, Gardízi, Al Bakri és Jefdi Sereffeddin *baskird-nak*, vagy *besgurd-nak*, szóval *boskir-nak*, Abu-l'-fida és Abderrasak pedig kum-madz.r-nak, azaz kumai magyarnak nevezik Gyeretyán népét. Hogy a baskír és a magyar név egyenértékű az egykori keleti irodalomban, azt *Németh Gyula* már végérvényesen bebizonyította.⁴⁴⁴ Ugyanezen a véleményen volt már Pauler Gyula⁴⁴⁵ és Török Aurél⁴⁴⁶ is.

XII.

A KUMAI MAGYAROK A MONGOL BIRODALOMBAN

A kumamenti magyarság a besenyő támadást követő szét szakadás után mintegy 300 esztendőn keresztül zavartalan békeségben élt és fejlődött terményekben és vadban egyaránt bővelkedő hazájában. Nyugalmukat és békéjüket a nyugat felé törő tatárok először 1222-ben zavarták meg, amikor a kun és orosz seregek ellen a Kalka síkságára felvonulóban voltak. Ogotáj nagykánnak erre a hadjáratra vonatkozó hadparancsából világosan kitűnik, hogy Szubutáj nagyvezérnek parancsa volt a kaukázusi magyarság meghódítására is.⁴⁴⁷

Tudjuk a kalkamenti ütközet az egyesült kún-orosz seregre nézve nagyon szomorúan végződött. Sem a kínai évkönyvek, sem az orosz krónikák nem tesznek említést arról, hogy a kaukázusi magyar, alán, cserkesz, stb. hadak ebben az ütközetben résztvettek-e. Mindamellettt egészen bizonyos, miként az alábbiakból kiderül, hogy a kalkamenti ütközetben a kumai magyarok már a mongol sereg kötelékében harcoltak.

A MONGOLOK ELSŐ MEGJELENÉSE A KAUKÁZUSBAN

Első találkozásuk a mongol sereggel még 1222 tavaszán történt. Ez év áprilisában jelentek meg a mongol főserег előcsapatái Sirviánban. Ennek uralkodójától *Csepe Nuján* és *Szubutáj Behadir* mongol hadseregpáncsnokok vezetőket kértek, hogy azok őket Derbendig elkísérjék. Meg is kapták azt a legkitűnőbb tíz embert, akit csak a sirváni udvarnál elő lehetett keríteni. Szubutáj az egyiket tüstént lenyakasztatta: hadd lássa a többi kilenc, hogyan hull az ő fejük is porba, ha a mongolokat törbe mernék csalni, vagy tévútra mernék vezetni. És a megmaradtak mégis törbe csalták Szubutáj seregét! Ugyanis olyan szűk völgykatlanba vezették be a mongolokat, hogy ott az előre felkészült kaukázusi népek, mint az alánok (jászok), kunok (palócok), cserkeszek, abkázok, kumüök, stb. és köztük a kumai magyarok is, bekeríthették a sereget és az csak a legnagyobb nehézségek árán tudott kimenekedni a csapdából. Erre a mongolok, hogy veszteségüket pótolják, ügyes fortélyllyal rávették a kunok két hadvezérét, Juryt és Dánielt, Kötöny fejedelem fiait, hogy — mint testvérnép — pártoljanak át hozzájuk. Mindketten életükkel áldoztak hiszékenységükért.

A mongolok maguk előtt üzték, hajtották a most már velük együtt harcoló kún sereget mindaddig, míg a különböző kaukázusi népek területein keresztül a kún nép sáncerdőjeiig el nem értek. A sáncokat is a kunokkal támadtatták meg és el is foglalták azokat. Ezután Sudak ellen vonultak. A Kaukázus és az Azovi-tenger között hét népet igáztak le teljesen.⁴⁴⁸ Ezek: az abkázok cserkeszek,⁴⁴⁹ jászok,⁴⁵⁰ továbbá földrajzi elhelyezkedésük alapján biztosan megállapíthatóan: a kumüök, kumai magyarok, kunok, malkaiták és minden bizonnyal még egynéhány kisebb néptörzs (dardok, karakalpakok, stb).

Mivel a tatár hadsereg férfierejének utánpótlása a meghódított népek lakosságából, került ki,⁴⁵¹ nem lehet kétséges, hogy a Meótisz partjáról továbbvonuló tatár sereg soraiban ott voltak már többek között a kumai magyarok is.

Ligeti Lajos egyik kis tanulmányában⁴⁵² említi egy köze-

lebből meg nem nevezett *mongol* forrást, amely szerint „a tatár seregben *egyéb kaukázusi népekkel együtt*, már 1241 előtt, a *magyarok* is szerepelnek.” Igaz, hogy ő a baskir-magyarokra gondol, de kétségtelen, hogy ez a híradás is csakis a kumai magyarokra vonatkozhatik. Így vette kezdetét az a szoros mongol-magyar viszony a Kaukázus alján, amelyet Julianus jelentése „szövetségnek” nevez.

A Julianus első útját megörökítő Richardus-féle jegyzőkönyv ugyanis azt közli, hogy a magyarok a tatárok szövetségesei és együttesen 15 országot pusztítottak el. Itt 15 kisebb nép földjére is gondolhatunk. Ha ezek a háborúk mind olyan „villámháborúk”, „lerohanások” lettek volna, mint a legutóbbi lengyel-német háború, akkor alig egy-két esztendő elegendő 15 nép leigázásához, de ilyen túl rövid időtartamot mégis bajos volna feltételeznünk. A második útjáról számot adó levélben Julianus arról értesít bennünket, hogy a tatárok 14 évig eredménytelenül ostromolták Baskiriát, míg a 15-ik évben, azaz 1235-ben sikerült a baskírokkal is szövetségre lépniök. Ez a közlés szigorúan megfelel a történeti tényeknek és nagyon érthető is, hogy a baskir-magyarok, bár számszerint a tatárokkal szemben igen előnytelen helyzetben voltak, az Urai-hegység gerincén mégis meg tudták törni a mongol seregek ostromát. Am ha ezt a tényt elfogadhatjuk, miként el is kell fogadnunk azt, akkor világos lesz az előbbi közlés értelme is, t. i. az, hogy nem a baskir-magyarok, hanem a kumamenti magyarság volt a tatárok régebbi szövetségese és azok segítették a mongol hadakat a többi nézmet elleni háborúskodások során. Mivel pedig *ez a szövetség már 1223-ban kezdődhetett*, semmi akadálya annak, hogy Julianus jelentéseit szószerint el ne fogadjuk, mert 12—14 év alatt a mongol seregek 15 népet kumamenti testvéreink segítségével könnyen leigázhattak.

Ez az eredmény mindjárt több, eddig homályos kérdést helyez jobb megvilágításba. Mít jelentett ugyanis a tatárokkal való „szövetség”? Ugyanazt akárcsak ma látnók: a hatalomban túltengő társ katonai és politikai súlyára támaszkodva, feltétel nélkül ráerőszakolja, rákényszeríti akaratát gyengébb „szövetség-

gesére”. Kumamenti eleink tatár szövetségét tehát inkább mondhatjuk megszállásnak, vagy annexiónak, mint részükről történt önkéntes politikai állásfoglalásnak. Kétségtelen, nem kis része volt az események illetén fejlődésében Kötöny kunjainak, mert egyrészt a kunok meghódolása (árulása?) példa volt a kumamenti magyarság számára, másrészt a mongol-török népek testvériségének hangoztatása is megszédíthette őket s végül a kalkamenti ütközet — és Kötöny kunjainak menekülése után nem is maradt a kumamentieknek más választási lehetőségük, csakis az, hogy „szövetségre” lépjenek a mongolokkal.

Ezek után érthető és világos, hogy *kumamenti eleink 1223-ban részeseivé váltak a nagy mongol birodalomnak és — közelebbről — az Arany Horda, azaz a Kipcsaki kánság közvetlen főhatalma alá kerültek*. Minthogy 1223-ig a kumamentiek életmódja a lovaspásztor népek nyugtalan, kalandozó, harcedvelő életformája volt, bizonyára kedvük szerint volt az is, hogy most a tatárokkal karöltve kalandozhattak és pusztíthattak, harácsolhattak az idegen szomszédok földjén.

Ez a tatárokkal való szövetkezésük adja a magyarázatát annak, miért nem szól Julianus útleírása a kumamenti magyarok földjéről. (Ezzel a kérdéssel a II. fejezetben bőven foglalkoztunk.)

KIPCSAKI ÉRMÉK MAGYARBAN

A tatárokkal való kényszerű „szövetség” kumamenti eleinket új politikai feladat elé állította. Gondoskodniuk kellett arról, hogy eredményesen, egyöntetűen és kellő súllyal léphessenek fel a mongol főhatalmat velük szemben közvetlenül gyakorló kipcsaki kánokkal szemben. Ennek a célnak az érdekében a kündü hatalma és tekintélye idők folyamán annyira kiteljesedett, hogy Gyertyán idejében mind a nyugati —, mind a keleti források a leghatározottabban *mint fejedelemről* beszélnek a kummagyarság uralkodójáról.

A kumai magyarság — ami faji és nemzeti önállóságának védelmét illeti — igen nehéz helyzetben volt. Elnyomóik test-

vérnépük voltak s így a könnyű beolvasztás lehetősége eleve adott volt. Ám a körülöttük élő népek is vérrokonai, jobbra bolgár-török népek voltak, tehát a lassú keveredés közöttük majdnem elkerülhetetlen volt. Önállóságuknak ideig-óraig való megővését mégis biztosíthatta erősen fejlett szabadságösztonük és az a körülmény, hogy a nép jelentős része — még a tatár uralom előtt — a keresztény hitet fogadta el.

A fejedelem tekintélyével együtt növekedett a főváros politikai súlya és gazdasági jelentősége is. Magyar, ahol egész Kummagyaria gazdasági élete összpontosult, már a XIV. század legelején virágzó kereskedelmi központ volt. Nemcsak bennszülött, sőt talán kevésbé magyar, hanem inkább arab, orosz, örmény és zsidó kereskedők utcái töltötték meg a főváros kereskedőnegyedét. Bizonyoságul álljon itt *Karamsin* egyik közlése amelyet *Hammer-Purgsiall* is átvesz:⁴⁵³

„1318-ban, minthogy a szerencsétlen Jaroszlavics Mihály nagyherceg — mint fogoly — Üzbég vadászatát a Kaukázus közeléig követte, s ott megölték, holttestét Madzsarba küldték. A kereskedők közül sokan, akik Mihályt személyesen ismerték, drága szemfedőkkel kívánták betéríteni és a templomba kitenni.”

A fenti idézetből világosan kitűnik, hogy 1318-ban, tehát kb. Gyeretyán fejedelem uralkodásának idején, Magyarban orosz kereskedők is laktak, sőt annyian voltak, hogy külön templomot is fenn tudtak tartani maguknak. *Ibn Batuta* is (1333-ban) élénk kereskedelmi városként emlékezik meg Magyarról.

Hogy Magyar, illetve a kumamenti magyarság a mongol birodalom egységébe tartozott, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a Magyarban talált érmék majdnem kivétel nélkül kipcsaki eredetűek.

A Klaproth által talált érméket az alábbi kánok korában verték:

1. Mengu Timur..... 1266—1272
2. Tudáj Mengu..... 1272—1285
- 3— 4. Toktáj..... 1290—1315
5. Üzbég.....1315—1341

6—8. Dzsanibeg	1342—1357
9—10. Kildibeg .	1359-ben
14. Pulad Temír	1361—1363
11. Urus . . .	1370—1376
12—13. Toktamis .	1380—1395

Az 1—14. érmék közül a 4. és 14. meghatározásában *Frähn* is részes, a többbit *Klaproth* egyedül határozta meg. Lásuk tehát részletesen:

1. Rézérme *Mengu Timur* kánnak, Batu egyik testvérének korából. Az előlapon az alábbi jegy, vagy monogrammv a hátlap pedig ez a felirat: „*Verték Szerájban . . . 73 évben.*”

Igaz, hogy az évszám százas jegye hiányzik, de az előlap monogrammjá kétségtelenné teszi, hogy még Toktáj kán uralkodása előtt készült, tehát az évszám csakis 673 lehet a hedzsra szerint, ami a mi időszámításunkban 1274—75-nek felel meg. Mivel *Mengu Timur* 1272-ig uralkodott, valószínűbbnek látszik, hogy ez az érme *Tudáj Mengu* korából való.

2. Két rézérme, előlapjukon cirádákkal körülvett négyszögben az alábbi monogramm, vagy egyéb alakzat:

Hátlapjukon a következő felirat: „Készült az új (városban) ... 77 évben.” Mivel a későbbi kipszaki kánok nem használták elődjeik monogrammját és mivel érmeik sokkal tisztább veretűek is, mint az itt tárgyalt érmék, *Klaproth* felteszi, hogy az első számjegy 6-os, tehát az évszám 677, ami Kr. u. 1278-nak felel meg és (ő *Mengu* kánt ír és tévesen *Mengu Timurra* gondol, azonban nem az ő, hanem utódja) *Tudáj Mengu* korában készült.

3. Három ezüst- és egy rézérme egységes felirattal, de különféle verettél. Elöl, egy négyszögben: „*A nagy szultán, Ghajacs eddunia* (a világ támasza) *Toktáj az igazságos.*” A „Toktagu kán” név mongol írásjegyekkel. Hátlapján, ugyancsak négyszögben: „*Verték Szerájban, a fővárosban, a 715. évben*” ami 1315-nek felel meg.

4. Egy teljesen olvashatatlan feliratú érem, legfeljebb a 709. évből, ami 1309-nek, tehát Toktáj kán idejének felel meg.

5. Két ezüstérem. Előlapjukon: „*A nagy szultán, Uzbek kán.*” Peremfeliratuk: „*Vérték Ujszerájban.*” Hátlapjukon: „*Nincs más Isten, mini az Isten és Mohamed az Isten prófétája (küldöttje).*”

6. Egy igen jó megtartású ezüstérem, előlapján: „*Dzsanibeg kán, az igazságos szultán, Dzsela eddin Mohammed.*”

A „Dzsanibeg kán” név mongol-ujgur betűkkel. Hátlapján: „*Verték Ujszerájban. a 744. évben*”, ami 1343-nak felel meg.

7. Két ezüstérem, előlapjukon: „*Dzsela eddin* (a hit dicsősége) *az igazságos szultán, Dzsanibeg kán*” Hátlapjukon: „*Verték Ujszerájban, a 747. évben*”, azaz 1346-ban Kr. u.

8. Rézérme, előlapján cifrázattal és díszítésekkel. Hátlapján: „*y érték Szerájban a 6 és 50 és 700-ik évben*”, azaz 1355-ben Kr. u.

9. Ezüstérme, előlapján: „*Kildibeg kán, az igazságos szultán.*” Hátlapján ezek a szavak: „*Verték Szerájban*” ... a szöveg többi része olvashatatlan. Az érme 1359-ből való, mert Kildibeg csakis ebben az évben uralkodott.

10. Több rézérme Kildibeg kán idejéből. Előlapjukon csakis ez a jegy: C—*, mint nevének kezdőbetűje, hátlapjukon olvashatatlan felírás. Csakis az egyiket olvasható a 761. évszám, amely 1359-nek felel meg a keresztény időszámítás szerint.

11. Két rézérme, előlapjukon cifrázatok, hátlapjukon ez a körirat: „*Verték Ujszerájban. a 722. évben*” (1370 Kr. u.). Ezek az érmek tehát Urus kán uralkodásának idejéből valók.

12. Egy ezüstérme előlapján: „*Nadzer eddin Toktamis kán,*

az igazságos szultán.” Hátlapján: *jertek HadzsHarkánban* (Asztrahányban) *a 786. évben*”, azaz Kr. u. 1384-ben.

14. A gyűjtemény utolsó darabja egy rézérme. Klaproth szerint előlapjának felirata: „*Pulad kán, az igazságos szultán.*” Hátlapján: „*Verték Új-Szerájban.*” A veretes évszámát Klaproth nem közli, de azt írja, hogy a legfrissebb keletű érmének tulajdonítja ezt a darabot, mivel Pulad kán 1406—1408-ig uralkodott, így tehát az érme a XV. század elejéről való.

Tudnunk kell azonban, hogy a kipszaki kánok sorában kettő viselte a Pulad nevet. Az első *Pulad Temír* néven 1361-1363-ig, a másik *Puladbeg*, vagy egyszerűen *Pulad* néven 1406—1408-ig uralkodott. Tehát az érme Puladbeg idejéből semmiképpen sem származhat, mert Magyar 1396 januárjában véglegesen elpusztult, tehát csakis Pulad Temír idejéből való lehet.

Mindezek az érmék, még ha majdnem kivétel nélkül tatár eredetűek és a szeráji vagy az újszeráji nagykáni pénzverde termékei is, nem bizonyítják szükségképpen azt, hogy Magyar lakosai nogájtatórok lettek volna, miként azt Klaproth bizonyítani igyekszik. A magyar érme csupán azt bizonyítja, hogy a város XIV. századbéli lakossága a legélénkebb kereskedelmi kapcsolatban állottak a Kipszák birodalommal, továbbá, hogy a városban általában a kipszaki pénznemek voltak forgalomban és hogy magyar veretű érmék alig-alig készültek. Közvetve bizonyítják azt is, hogy Magyar valamilyen formában Kipszák politikai hatalmi körzetébe tartozott. Az érmék legfeljebb gazdasági kapcsolatokra, vagy bizonyos mértékű politikai hovatartozásra utalnak, sőt néha még arra sem; a nemzetiségi viszonyokról azonban egyáltalán nem tudósítanak bennünket.

MAGYARI VERETŰ ÉRMÉK

Amikor Baer orosz akadémikus megtalálta a szentpétervári tudományos akadémia levéltárában Gaerber eredeti rajzát Magyar városáról és elhatározta, hogy azt nagyobb értekezés keretében közreadja, igyekezett minden forrást felkutatni, ahonnan tervebevett munkájához adatokat szerezhet. Így került összekötte-

tésbe *Frähn-nal*, korának egyik legnevesebb numizmatájával. Őt azzal a kéréssel kereste fel, hogy nyilatkozzék a magyar érméről. Frähn levélben válaszolt Baer kérésére a következőkben;

„Madzsarban ugyan az arany Horda kánjainak nagy tömegű érmeje került elő, de olyan, amelyik ott is készült ezideig igen kevés, mindössze két különböző példány akadt. Ez utóbbiak egyike, ami elég ritka, a hedzsra 710 vagy 715 évéből, vagyis 1310-ből, vagy 1315-ből való. A verető fejedelem neve (padi-sahnak címezi magát, ami az Arany Horda kánjainál nagyon szokatlan) még nem határozott meg. Talán Toktöng (Toktáj) kántól való, aki akkortájt uralkodott. (Numophylacium orientale Potatianum. Casani, 1813. 8° pag. 80. — Recensio Numorum Muhammedanorum Academiae Imp. Scientiar. Petropolitanae. 1826 pag. 202. No. 11. — Die Münzen der Chane von Ulus Dschudschis, o. d. gold. Horde. St. Petersburg, 1832. 4° pag. 5. No. 26 és u. ott Tab. II. No. XVII.)

A másik gyakrabban előforduló pénz Muhammed kántól ered, őt tulajdonképpen Bulöknök (Puladnak) is nevezték és Temnik Mamái emelte trónra. Ezt az érmét 774-ben (azaz 1372—73-ban) *Modzser-el-dzeid*, ﷲ Üj Madzsar városában verték. (Recensio Numorum. pag. 289. No. 5. — Die Münzen der Chane von Ulus Dschudschis pag. 21. No. 174. Tab. V. No. CXLII.)⁴⁵⁴

Eddig Frähnnek idevonatkozó szövege. Minthogy ebben a meghatározásban több zavaros pont is mutatkozik és több ellentmondás is van, szükségesnek láttam, hogy az érmét újabb vizsgálatnak vessük alá. Az eredeti példány nem állott rendelkezésemre, csakis az az ábra, amelyet Frähn fent id. m. II. tábláján XVII. szám alatt mutat be. Kétségtelenül megbízhatóbb volna, ha akár az eredeti példány, akár annak hiteles fényképe lenne kezünkben, de a mai viszonyok között be kell érnünk ezzel a rajzzal is.

Felkérésemre *Germanus Gyula* és *Fekete Lajos* prof. úr szíves volt megvizsgálni a rajzon közölt feliratokat.* Mindketőjük szerint az érme hátlapján a 715-ös évszám tisztán kivehető.

* Szíves fáradozásukért ezúttal is köszönetet mond a szerző.

tehát az érme Toktáj kán uralkodásának utolsó évéből, 1315-ből való. Az ékalakú választóléccel elhatárolt részben lévő szöveget 'Germanus Gyula szerint nagyobb valószínűséggel lehet így olvasni: „*dhurtba bt amr*”; azaz „préseteltett parancsára”. Fekete Lajos véleménye szerint a választóléc vízszintes szára fölötti írásjegyek valóban, nehézség nélkül olvashatók *dhuriba-nak*, míg a fölöttük lévő, összefont írásjegyekből a *bt amr* kiolvasható. Azonban lehetséges az is Fekete szerint, hogy a vízszintes választóléc alatti írásjegyek rejtik a *dhuriba* szavat és akkor a léccel felső oldalán lévő sornak valami más értelmének kell lennie.

Nincs azonban kizárva az sem, miként mindketten hangsúlyozzák, hogy a választóléccen belüli szöveg olvasata: *dhuriba . . . Madsar*”, vagyis préseteltett Magyarban, de ebben az esetben a helyhatározó ragja hiányzik.

Arról kellene már most dönteni, hogy a Madsar név, amelynek helyes arab alakja: r?*ls , szerepelhet-e egyáltalán olyan monogrammszerű alakban, mint a szóbanforgó érme közölt ábráján látjuk, vagy sem. Frähn szerint a szó Madsar nevét adja, a nyelvész — minden befolyástól mentesen — „*dhuriba bi amur*”-nak olvassa. Hogy melyik olvasat a helyes, azt csak gyakorlott, az arab érmékben nagyon járatos numizmata hivatott eldönteni. Frähn idejében csakis ez az egyetlen egy Madsari veretű érme volt ismeretes, ma azonban több darabból álló összehasonlító anyaggal rendelkezünk s ezek alapján, miként Zambaur Edvard ezredes úr közölte velem, Frähn meghatározását ebben a tekintetben nyugodtan elfogadhatjuk.

Ami az érme előlapját illeti, Germanus Gyula véleménye szerint a *padisah* olvasat egyáltalán nem biztos. Ugyanis a felső sorban csak ez az egy szótag olvasható: „*ba*”. Hogy ez a szó a perzsa eredetű *padisah* szó első tagja-e, vagy sem, nagyon kérdéses. Maga Frähn is „nagyon szokatlannak” mondja ezt a címezést, ami Germanus aggodalmát jogosulttá teszi. A középső sorban szerepel a veretű fejedelem neve. Ezt a nevet nem arab írással présették, egyelőre megfejtetlen.

Fekete Lajos a *padisah* szót illetően csatlakozik a fenti véleményhez és ő sem merne Germanusnál többet mondani arról.

Az alsó sort azonban teljes határozottsággal „*il Ali*”-nak (a magas, a felséges) olvassa. A fejedelem nevét rejtő középső sort pedig kufita írásnak gondolja.

Szíves véleményadásuk után két nyitott kérdésünk maradt: mi a verető fejedelem neve, és mi volt a fejedelmi címe.

Míthogy a pénzverés joga a mongol kánokat, illetve a helytartókat illette, a verető fejedelem neveként minden bizonynyal valamelyik mongol kán neve szerepel. A veretes évszámából következne, hogy Toktáj kán nevét rejtí ez az olvashatatlan írás.* Kérdés, volt-e célja és egyáltalában lehetséges-e, hogy valóban kufita írásjegyekkel örökítsék meg a kán nevét. A mongolokról tudjuk, hogy általában uigur írásjegyeket használtak, viszont az is igaz, hogy a mezopotámiai Kufa^{454/1} nem volt olyan távolságban Magyarától, hogy kufita rézmetszők ne kerülhetek volna a magyar fővárosba. Sőt ez valószínű is. Ibn Batuta közli, hogy a legkülönbélebb foglalkozású mohamedánusok, tudósok, hitszónokok, fakírok, iparosok és kereskedők szívesen fordultak meg Magyarban.

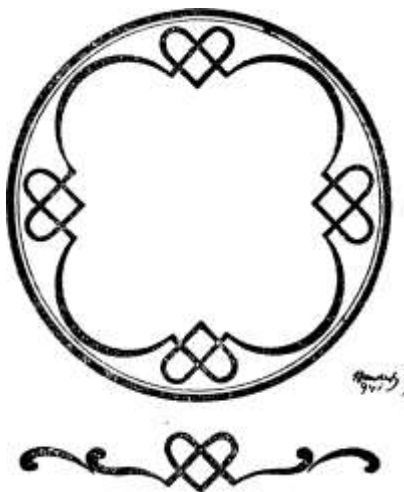
Frähn a fejedelmi cím olvasatában (padišah) olyan merész véleménynek adott kifejezést, hogy — ha ezt figyelembe véve nézzük a kérdést — feltétlenül Fekete és Germanus olvasatát tesszük inkább magunkévá.

A fejedelmi címről tehát nem mondhattunk megnyugtatóan semmit sem, csak annyit, hogy egyáltalában nem valószínű, hogy az a „padišah” méltóságnév lenne.

A szóbanforgó másik érmére vonatkozóan is kikértem Fekete és Germanus prof. urak véleményét. Természetesen ezt az érmét is csak a Frähn által közölt kezdetleges rajz nyomán vizsgálhatták meg, Muhammed kán nevét mindketten, minden kétség nélkül felismerték. Fekete prof. véleménye szerint az évszám az érmeinek mindkét lapján szerepel, mégpedig az előlapon 774, de inkább 772, a hátsó lapon határozottan 772. Ezek szerint tehát az érme 1370-ből való, amikor a kipcsaki kán Aszisz (1364—1373) volt. Germanus az Új-Madsar olvasatot

* Miként látni fogjuk, E. v. Zambaur a kérdéses nevet „minden habozás nélkül” valóban Toktagu-nak (Toktáj) olvassa.

elfogadja. Fekete a hátsó lapon a következő szöveget betűzte ki: a legnagyobb határozottsággal felismerhető szerinte az évszám 772; mellette a kis négyszögbe szorított tamgha mellett balról: „Halad Allahu”, azaz „tartsa meg az Isten sokáig.” — A tamgha fölött: „dhuriba” (veretett), jobbról a Madsar-el-dzezid (rövidítve) név betűzhető ki.

A Magyarban, ill. Új-Magyarban vert mongol érmék peremdíszítése. (Szerző rajza.)

Ezek szerint ennek az érmének teljes felirata: I. Muhammed kán, az igazságos szultán 772. — II. (Tamgha) Tartsa meg az Isten sokáig! Veretett Új-Madsarban 772.

A feliratot törökös jellegű díszítés koszorúzza. Ugyanennek a peremdísznek kis részletét látjuk a másik magyar veretű érmén is.

Ha összegezzük az újabb, gondos vizsgálat eredményét, nyilvánvaló, hogy az érmet 772-ben (1370—1371-ben), Új-

Magyarban Muhammed kán verette. Mivel pedig tudjuk azt, hogy ebben az időben Aszisz volt Kipcsak kánja, el kell fogadnunk ez érme alapján azt a következtetést, hogy a Muhammed nevet Aszisz kán is viselte.

Mínthogy nem foglalkozom érmészettel, Huszár Lajos úrnak, a Magyar Nemzeti Múzeum éremtára igazgatójának meg-

Fent: a magyar-, lent: az újmagyart pénzverdében készült mongol kani érme. (Frähn nyomán.)

kérdezésével *Eduard von Zambaur* úrhoz, a német birodalmi véderő ezredeséhez fordultam azzal a kéréssel, írja meg ő, akit az érmészeti évkönyvek az arab érmék terén ma az egyik legkiválóbb szakembernek ismernek, véleményét a magyar veretű érmékről. Lelőtelező szívésséggel rövidesen, 1941. március 17-i keletű levelében kimerítően válaszolt kérdésemre. Levelét — fontosságához mérten — majdnem teljes terjedelmében, magyar fordításban közlöm:

„Szerencsés módon itt van nálam minden olyan hozzáférhető adat — írja —, amely kérdésére vonatkozik: csak ki kell írnom „*Handbuch der muhammedanischen Prägestätten*” c. nyomásra kész kéziratomból a „Madjír” c. fejezetben foglaltakat. A következőkből látnivaló, hogy a kérdésre vonatkozó irodalmi segédeszközök még mindig igen szegényesek.

Mindkét kérdéses érmét elsőízben *Frähn* írta le 1826-ban, és pedig „*Recensio Numorum Muhamedanorum*” c. munkájának 202. és 289. oldalán, majd 1832-ben ismét közölte ezt a két érmét „*Münzen des Chane von Ulus Dschudschis*” című művében.^{454/2}

Ugyanezek az érmék felbukkantak a British Museum gyűjteményeiből is. Ezeket *Stanley Lane-Poole* közölte ismert katalógusának VI. kötetében 506 szám alatt, 1881-ben.

Ugyancsak mindkét kérdéses érme megvan a leningrádi Ermitage éremgyűjteményében is, összesen 13 példányban. Ezeket *A. Markoff* ismertette leltárjegyzékének (Inventarkatalog) 444. oldalán 28 és 30 szám alatt, illetőleg a 475. oldalán (10 példányt).

Végül *W. Trutovszkij* „A moszkvai Rumianzoff-Múzeum éremgyűjteménye” c. orosz nyelvű művének III. kötetében, a 101. oldalon, 928 szám alatt leírt egy 774-ből származó újabb leletet.*

Ezideig — megállapításom szerint — a két kérdéses érme még *sehol másutt* nem szerepelt az irodalomban. A nagy orosz-, például a Gagarin-, Sztroganoff- stb. féle gyűjteményekben sincsenek madjíri veretű érmék. (A kérdéses érméket nem Madjírban találták, hanem *Frähn* és utódai a madjíri veretűekhez osztották be azokat.)

* Megfelel 1372-nek, tehát Aszisz kán uralkodásának idejéből való. (Bendefy.)

A fenti adatokból megállapíthatja ön is, hogy a négy legkiválóbb érmész és orientalista mindkét kérdéses érme olvasatában és jelentésében teljesen azonos úton jár és nem hagy az olvasat értelmezésében semmiféle kétségnek sem teret. Ez olyan ismertető jel, amelyet észre nem venni nem szabad. Különösen *Markoff* közlései igen nagy fontosságúak. Ennek a férfiúnak az orosz múzeumokban előkerült roppant nagy anyagot rendelkezésére bocsátották és elődjeinek számtalan hibás olvasatát és tévedését javította ki. Hogy *Markoff Frähn* olvasatait változatlanul megtartotta, gondolkozásra késztet. Különösen én nem helyezkedhetem vele szembe, mivel nekem ezekből az igen ritka érmékből még soha, egyetlen egy sem volt a kezemben. Egyetlen egy élő tudós van, akinek az ítélete végső fokon dönthető: ez pedig *Vasmer Rikárd*, az ismert leningrádi orientalista. Neki azonban sajnos, néhány év óta nyoma veszett; a bolsevikiek áldozata kellett, hogy legyen. Bizonyára Szibériába száműzték. Hogy ma él-e még, vagy meghalt, nem tudjuk. Én nem merek ebben a kérdésben *Vasmer* véleménye nélkül ítéletet mondani.

. . . Mindenesetre megjegyzem, hogy az idevonatkozó, körülbelül 13 darab különböző érme egy roppant terjedelmes, számos orientalista által feldolgozott, olyan érmekörbe tartozik, amelynek jól megalapozott *tudományos rendszere* van, amelyből nem egykönnyen lehet egyik, vagy másik darabot kirekeszteni. Erre nézve szintén nem vagyok abban a helyzetbe hogy a madjiri érméket különállóaknak, a többi Dzsudzsi-féle érméktől függetleneknek jelentsem ki, egészen eltekintve attól, hogy én ilyen kényes kérdésben csakis autopszia, nem pedig à priori komoly vélemény alapján mondhatnék ítéletet. . .

Ami az olvasatokat illeti, azokat — a *ماحر* helynévtől eltekintve — habozás nélkül tisztán látom. Ezek szerint az idősebb darab Toktagu (Toktáj) mongol káné a Hedzsra 710 évéből, a fiatalabb darab pedig Muhammed Bulak mongol káné a 774. évből. Mongol szokás szerint minden kán új székhelyet építtetett magának a régi közelében, tehát Muhammed Bulak az ő székhelyét Madjir al-djadid-nak; *ماحرالجدد*: Új-Madjirnak nevezi. A legtöbb orosz-mongol érmén van „tamgha”, vagy

is az illető uralkodó címerhez hasonló jelképe. Így Muhammed Bulak érmein az ő ismeretes tamgháit láthatjuk. Az Ermitage madjiri eredetű példányain ezeknek a tamgháknak öt változatát láthatjuk, éspedig:

Muhammed Bulak kán tamghái
(E. v. Zambaur vázolata nyomán)

Az érmék stílusa, műszaki kivitele, ötvözete, röviden minden éremtechnikai ismertető jegye arra vall, hogy a kérdéses darabok a XIV. századbéli, délorszországi eredetű mongol érmék közé tartoznak. Ennyit tehát minden kétség nélkül elmondhatunk.

Ami azonban a helynév olvasatát illeti, *ebben* a kérdésben irodalmi, történeti és földrajzi szempontokat kell megbírálnunk és összevetnünk. Mindenekelőtt tehát azt kellene kérdeznünk, honnan tudott egyáltalán Frähn az északi Kaukázusban, a Bujvola és a Kuma torkolatánál fekvő Madjir romjainak létezéséről...?*

Felvethetnők még azt a kérdést, ha a mongol helytartóknak Magyarban, ill. Új-Magyarban pénzverő műhelyük volt, hogyan lehetséges az, hogy a város romterületén a sok egyéb érme között magyar veretű, helyben készült érme mégsem akadt. Zambaur levele is ezt a tényt hangsúlyozza. Ezzel szemben rá kell mutatnom arra, hogy az a két érme, amelyet annak idején Frähn ismertetett, mégis csak minden valószínűséggel a magyar romok közül került elő. Ezt bizonyítja Frähn Baerhez intézett, idézett levelének első mondata:

* Hogy Frähn ismerte a Magyar romjaira vonatkozó, akkori újabb kutatások eredményét, nem kétséges. Az a műve, amelyben a magyar veretű érméket először leírta, 1826-ban jelent meg, míg Gaerber, Gmelin és Klaproth alapvető munkái már évtizedekkel korábban közkézen forogtak. Emellett Frähnt személyes ismeretség fűzte Baerhez is, akinek érdeklődését viszont Gaerbernek — általa megtalált — eredeti rajza keltette fel Magyar romjai iránt. (Bendefy.)

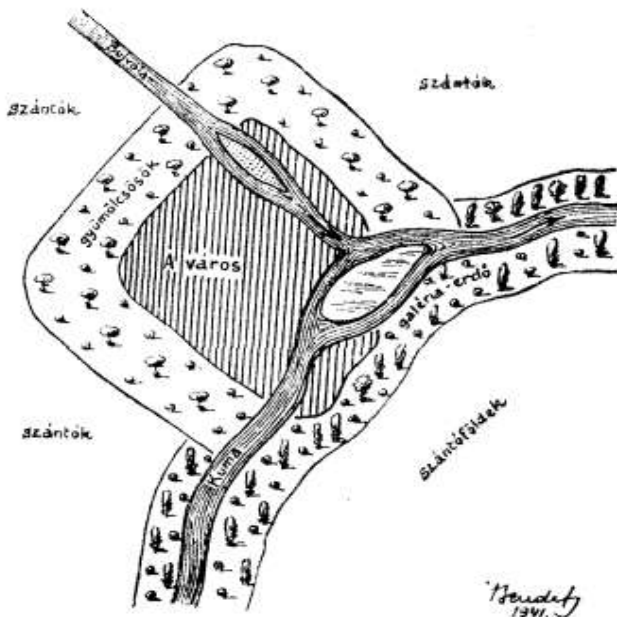
„Madzsarban ugyan az Arany Horda kánjainak nagy tömegű érméje került elő, de *olyan, amelyik ott is készült*, ezideig igen kevés, *mindössze két különböző példány akadt.*”

Semmi esetre sem Frähn találta ezeket a helyszínen, hanem valamelyik utazó; legvalószínűbben Klaproth gyűjteményéből valók, de ezt legfeljebb csak Frähn kézirati hagyatékának birtokában dönthetnők el.

Mindenesetre ha majd eljutunk oda, hogy Magyar romjait rendszeres ásatásokkal feltárhassuk, érmészeti szempontból is beláthatatlanul gazdag anyagra számíthatunk. Akkor sok ma meg nehezen megközelíthető kérdésre nyerünk majd végleges választ. Az érmék tanulmányozásából levonható és véglegesnek tekinthető, legfontosabb köztörténeti eredményeket röviden abban foglalhatjuk össze: bebizonyult, hogy Magyar, mint egyik hűbéres állam fővárosa, a mongol birodalom gazdasági életébe teljesen beleilleszkedett. Ezt bizonyítja az, hogy nem voltak külön érméik, illetve hogy ezideig Magyar romjai között csakis mongol eredetű érméket találtak. Magyarban a mongol kánok-Bak provinciális jellegű pénzverdék voltak. Továbbá igazoltnak kell vennünk azt a tényt is, hogy Muhammed Pulad kán Magyar közelében Új-Magyar néven új székvárost, illetőleg új helytartósági székhelyet építtetett.

IBN BATUTA LEÍRÁSA A KUMAI MAGYAROK ÉLETÉRŐL

A kummagyarság XIV. századi életét Ibn Batuta leírásából meglehetősen ismerjük. Igaz, hogy a derék arab utazó jóformán mindig csak Magyar városi lakosságáról beszél, de ott is egyaránt tudósítást ad a gazdagabb és a szegényebb néprétegek helyzetéről. Emellett a Bestauba tett utazása alkalmával megismerkedik a szabad sátorospásztor életet élő magyarsággal is. A városi és a pásztorfajta magyarságról adott rajza igen szerencsésen egészíti ki egymást. A következőkben tételenként megtárgyaljuk Ibn Batuta leírását. (Az eredeti kútfő fordítását lásd a II. rész VI. fejezetében.)

Magyar város fekvésének *vázlata*. Ibn Batuta leírása nyomán.
(Terv. és rajz. Bendefy L.)

MAGYAR VÁROS FEKVÉSE

Ibn Batuta leírását több szempontból is figyelmesen meg kell vizsgálnunk. Legelsősorban a városra vonatkozó adatokat illetően.

A 2. tétel szerint Magyar annak a vidéknek, tehát Kaukázsiának jelentős, s egyben egyik legszebb városa. Kertek és pompás gyümölcsösök veszik körül, ami természetes is a Kuma termékeny völgyében. A folyót még ma is galériaerdők kísérik. *Kiaproth* leírása szerint⁴⁵⁵ Georgijevszktől Magyarig, ill. a Bujvola torkolatáig mindenütt csalitos, bokros vidékeken vezet az út a Kuma mentén. A folyó partjai magasak, nagyjából omladozóak. A cserjések és lombdők nemcsak a folyót kísérik, hanem a pompás televényen messzire kiterjednek.

A XIV. században, tehát Ibn Batuta magyar tartózkodása idején (1333) a várost úgy képzelhetjük el, hogy a városfalakat

három oldalról, ahol nem akadályozta az erdő, szélesebb-, délről azonban keskenyebb sávban fogták körül a gyümölcsösök, mert ezen az oldalon minden talpalattnyi területet úgy kell a város lakóinak az erdőtől elhódítaniok. A gyümölcsösökön túl következnek a szántók és legelők, a földesurak terjedelmes birtokai.

Hogy Ibn Batuta Magyarat a magyarok (nála: türkök) városának mondja, arról az előbbieken már bőven volt szó.

MAGYAR VÁROS NAGY JELENTŐSÉGÉRŐL

Ibn Batuta művének „A híres Mohamed Üzbég kán szultánról” szóló fejezetében két érdekes, vonatkozó megjegyzést találunk. Az egyik röviden annyit mond, hogy a kán szó értelme a türköknél ugyanaz, mint „szultán”.^{455/1}

A másik megjegyzése érdekesebb. Üzbég kán hatalmáról szólván így ír: „Nagy királysága van, nagyon hatalmas, híres érdemekben kiemelkedő, az Isten ellenségeinek, Konstantinápoly lakóinak legyőzője, és merészséggel telt a harcban. Államai hatalmasak — folytatja — és városai jelentékenyek. Ezek közé számítják Kaffát, Kiramot, *Magyart*, Azakot, Szudakot, Kharezmet és fővárosát, Amarát”.^{435/2}

Talán semmi sem világítja meg jobban Magyar kimagasló szerepét, mint ez a rövidke összeállítás. Hány mai, a közeli környéken fekvő nagy kereskedővárost hagy el Magyar ebben a felsorolásban! Hogy többet ne is mondjak, például csak Asztrahányt, Tifliszt és Tehránt említem.

Csodálatos magasságokba ívelt ennek az ősi magyar városnak a sorsa, hogy futócsillagként a semmibe hulljon! . . .

MAGYAR VÁROS KERESKEDŐI

A 12. tételben az utazó megemlékezik a város kereskedőiről és kisárusairól. Ezeket is látta, mondja ebben a mondatban, amely egyébként — bizonyára szórakozottságból — meg nem felelő helyre, a király feleségéről szóló beszámolóba került.

Már említettük, hogy Magyar élénk kereskedőváros volt. Szóltunk azokról az orosz forrásokról, amelyekből kitűnik, hogy a városban sok gazdag orosz kereskedő talált otthonra. A térbeli közelség alapján kétségtelennek vehetjük, hogy görög (bizánci) kereskedők is megtelepedtek Magyarban. Az arab-mohamedán kereskedelemnek is bizonyára voltak képviselői. El lehet-e képzelni ilyen kereskedelmi gócpontot zsidó nélkül? A 8. tételben valóban említ Ibn Batuta egy spanyolországi zsidót. Három hónappal korábban indult el bizonyára szegényen Hispániából, hogy világot lásson. Gazdag zsidó otthon is megtalálta volna kenyerét. 90 napi szárazföldi úttal érkezett meg Magyarba. Ha lett volna is valamije, mire odaérkezett, bizonyára kifogyott mindentől. És lám, mégis volt egy bazárja, amikor Ibn Batuta 1333 júniusa derekán a magyar vásártéren meglátta. Ez a körülmény arra vall, hogy a városban több zsidó kereskedő is élt, mert csakis faj rokonai segítségével juthatott ez a spanyolországi zsidó is anyagi alaphoz Magyarban.

Magyar kereskedőnegyede olyan lehetett, mint a mai keleti városoké. A legtöbb déloroszországi és egyéb keleti városnak szívében ma is ott van a bazárnak nevezett kereskedőközpont, ahol a kicsike boltfülkék mint a méhsejtek szoronganak egymás mellett. A bazárban a vevő minden elképzelhető kereskedelmi árut, ideértve a kisebb élőállatokat is, megtalál. A nagyobb állatok kereskedelmére külön állatvásártér szolgál. Az iparosok utcák szerint szoktak Keleten elkülönülni. Ha valamelyik iparágból nincsenek annyian, hogy egy utcát teljesen megtöltenének, és emiatt többféle iparos is egy-egy utcába szorul, az egyfajta ipart üzök műhelyei szigorúan egymás szomszédságában sorakoznak fel. Hogy Magyarban is ilyen volt a helyzet, azt a romokból világosan kiolvashatjuk. A város közepén ugyanis nem találtak egyetlen nagyobb épület nyomát sem. Ott — a tágas piactér körül — kisebb vályogkunyhókban a kereskedők és iparosok kínálgatták áruikat, ill. készítményeiket a városbelieknek és a várost felkereső idegeneknek egyaránt.

A 15. tételben a magyar bazár egyik hétköznapi jelenetét ecseteli közvetlen szavakkal az író. Előkelő magyar asszony, valamelyik földesúr hitvese vonult ki a vásártérre. Drága és csinos ruhákban, ékes fej díszben lépdel az úrnő, körülötte a szolgálak és szolgálóleányok tömege. Az előbbieket juhokat terelnek az állatvásárra, a leányok tejeskőcsögöket visznek. Az úrnő — nyilván — csak azért megy ki, hogy a jószágok és a tejhaszon eladását személyesen irányítsa, de felhasználja az alkalmat arra is, hogy hazatérőben betérjen a bazárba és a kapott szeráji ezüstökért bizánci eredetű illatszereket vásároljon.

Látott a kiváló arab utazó (16. tétel!) együtt sétáló magyar házaspárt is. Amint mondja a csinosan öltözködött asszony mellett a férjet a nő szolgájának tarthatta volna az ember egyszerű ruházata miatt. Milyen volt a férfiak ruhája Magyarban? Ezt is közli Ibn Batuta: „egyetlen birkabőrprém, mondja, a fején pedig magas kalap, amely illik ehhez a ruhához”. Nyilvánossággal *birkabőr subáról* és magas *birkabőr sívegről* beszél az arab író és azt „alkulának” nevezi. Minden bizonnyal a kucsma, vagy a kalpag név rejtőzik ebben az elírt ősi, magyar szóban. A magyar, mint ősi vadász- és állattenyésztő nép a legősibb idők óta felhasználta a szőrös bőrt ruha- és fejrevaló készítésére. Ibn Batuta leírása azonban annyiban pontatlan, hogy egészen bizonyosan volt a suba alatt egyéb öltözet is a magyar férfiakon. Ha más nem, borjúsájú ing, meg bőgatya, mint hortobágyi lovaspásztorainkon nyárnak idején. A szóbanforgó feljegyzés júniusi megfigyelés eredménye. Láthatjuk, hogy a subaviselet a kumamenti magyarságnál 400 évvel a szétszakadás után ugyanaz volt, mint még manapság is nálunk. A hortobágyi pásztornép a subát télen-nyáron állandóan viseli, csak a szőrét fordítja hol ki-, hol befelé, aszerint, hogy a subának a hideg-, vagy a meleg ellen kell-e védenie gazdiját.⁴⁵⁶

A kumamenti magyarok sátorospásztor életmódjára utal a 22. tétel: Amikor Ibn Batuta Magyarból a Besdagh-ba, Öthegebe utazott, útközben látott egy költözködő magyar törzset is. Ő azt a sok embert, akiket ennek a törzsnek a vándorlása megmozgatott, valamelyik város lakosainak gondolta s úgy hitte, hogy az egész város helyet változtat. Hogy az állattenyésztő magyar törzsek évenként legalább kétszer (a téli és nyári legelők változtatásakor) tanyahelyüket szükségképpen megváltoztatták, bizonyításra sem szorul.

A derék arab — említett hitében — keresi az elhagyott várost, de mivel nem lát gazdátlan köépületeket, azt hiszi, hogy a mecseteket és a piacokat, azaz bazárépületeket (!) is lebontták és azok anyagát is viszik magukkal.

Valószínűleg pihenője közben találkozott az író a hatalmas karavánnal, mert amint a 23. tételben írja, konyhák füstje szállt az égnek. Semmiesetre sem szabad tábori mozgókonyhára gondolnunk. Napközben, talán a legnagyobb melegben, vagy valamelyik folyó közelében, ahol a nyájakat, méneseket és csordákat is megittatták, megpihentek, tüzet raktak és szalonnát sütöttek, vagy birkahúslevest rögtönöztek, „mert — miként írja Ibn Batuta — a magyarok (türkök) ételeiket utazás közben is megfőzik”. Ez a jótulajdonsága ma is megvan a legegyszerűbb magyarnak is! A csongrádi kubikos, az alföldi kanász, a tiszai halász, stb. el nem engedné délben a maga sültlebbencs-levesét, a dunántúli polgár még a sültszalonnáját.

„Lóvonta kocsik szállítják ezt a népet” mondja tovább az író (24. tétel). A „nép” szón ezúttal az asszony nép egy részét, a gyermekeket, öregeket és az összes ingóságokat kell értenünk. A férfinép, a legényké, sőt az asszonyok nagy többsége is lóháton költözködött. Bizonyosságul említhetjük Almásy György,⁴⁵⁷ Prinz Gyula⁴⁵⁸ és Sven Hedin⁴⁵⁹ megfigyeléseit és leírásait a mai kirgizekre vonatkozóan.

Egy ősi, kínai forrás szerint a hunoknál már a kis gyermekek birka, vagy ürüháton tanulnak lovagolni és nyilazni.

Vönöczky-Schenk *Jakab-nak* aggodalma túlzott, amikor kételkedik abban, hogy a hun gyermekek birkahátról nyilaztak,⁴⁶⁰ mert el lehet képzelni, hogy a pezsgővérű hún s ugyanúgy az ómagyar 3—4 éves gyermekek is, parányi nyilukkal kezükben csupa mulatságból kergették a birkákat s ha egyet-egyet elkaptak, hátára pattantak. A magyarnak, a huszárkodásban egész Európa tanítójának, születésétől kezdve véreben van a ló szeretete és a lovaglás tudománya.⁴⁶¹ Nincs okunk tehát arra, hogy Ibn Batuta sorait (24. tétel) másként értelmezzük, mint ahogy fentebb említettem.

Amikor megérkeztek a kiszemelt táborhelyre, leszedték a sátrakat a kocsikról, folytatja elbeszélését az író, és felállították azokat a földön, mert azok nagyon könnyűek. A kocsit Ibn Batuta *arabának* mondja, viszont tudjuk, hogy a krimi tatár nyelvben a kétfogatú, négykerekű lovaskocsi neve is *madzar*.⁴⁶² Ugyan *Vámbér* y azt hiszi, hogy ez a név későbbi eredetű és nem a honfoglalóktól származik,⁴⁶³ sőt teljesen hasonlóan vélekedik *Klaproth* is,⁴⁶⁴ akitől ez a tudósítása ered, mégis fel kell tennünk a kérdést, miért ne függhetne össze a négykerekű krimi kocsi *madzar* neve a kumamenti magyarsággal? Ibn Batutának az *arába* szava a ma is élő *arába* (kocsi) turki szóval van összefüggésben. (Az arabára a következő fejezetben visszatérünk.)

A sátrak szállításának és használatának leírása teljességben a mai kirgiz jurtákhoz hasonló sátrakra utal. Ezek szerkezetéről, szállításuk és használatuk módjáról, berendezésükről stb. a 406—408 a. id. munkában bő leírást talál az olvasó. A 24. tétel utolsó mondatának értelme a következő: Ismeretes, hogy a kumamenti magyarok között a ferencrendiek zárándok testvérei (Fratres Peregrinantes) nagy számban dolgoztak az Evangélium terjedéséért. Okmányaink vannak arról, hogy ezek a buzgó hitértítők hűen követték a mozgó táborhelyeket, sőt hordozható kápolnáik is voltak. *Rubruquts* útleírásában⁴⁶³ a hordozható kápolnáról igen részletes felvilágosítást nyerhet az olvasó. Ibn Batuta — mozulmán lévén — a kápolnát természetesen mecsetnek írja. Hogy a törzsekkel vándorkereskedők is együtt vonultak, egészen hihető. Ezek sátrát mondja boltnak az író.

Hogy a türkökön nem tulajdonképpen törököket (türköket) ért Ibn Batuta, az a 18. tételből világosan kitetszik. Itt arról van szó, hogy a *Bisdagh-Bestag=Bestau* hegység nevének *értelme* a türkök nyelvén: Öthegy. Tehát nem azt mondja, az író, hogy a Bisdagh név türk szó, hanem a név értelmét magyarázza meg, mégpedig a legnagyobb szabatossággal. A bes = öt (5) jelentést a besgurd > baskír népnévből különösen jól ismerjük. A tag = hegy szó, mint földrajzi fogalom szintén általánosan ismert.

A 19. tétel a Bestau-val kapcsolatban a magyarok egyik népi hagyományára utal. Volt a hegységben egy melegforrás s arról a néphit azt tartotta, ha abban megfürdik valaki, azon nem fog semmiféle betegség. A jelenkori viszonyok tökéletesen igazolják Ibn Batutának ezt az állítását is. Nemcsak a Besta«, hanem közeli környéke is tele van melegvízű forrásokkal, fürdő- és gyógyhelyekkel. Ilyenek pl. Seljesznovodszk, Mineralnj-Vodij, Esszentuki, Kisslovodszk, stb. Mindezek jónévű természetes gyógyfürdők, ásványokban dús melegvízzel. A kumamenti magyarság magas műveltségére vall, hogy 600 évvel ezelőtt már felismerte ezeknek a forrásoknak a hasznát, jelentőségét és szívesen fel is kereste azokat.

A MAGYAROK ASSZONYAIRÓL

Beszéljünk ezek után az asszonyokról! Ibn Batuta azt írja, hogy Magyar város türkjei az asszonyokat egy ranggal többre tartják, mint a férfiakat (9. tétel). Ebben a közlésben a hagyományos magyar nőtiszteletre ismerünk.

Az írónak alkalma volt látnia a király, mégpedig a *magyar király* egyik feleségét (11. és 12. tétel). A kocsisátor nyitott ablakán át ki tudta venni a nőnek az alakját, „mert a türkök asszonyai nincsenek lefátyolozva”. Ebből is láthatjuk, hogy *a magyarok nem voltak mohamedánok, hanem a mohamedán tatárok uralma ellenére is megmaradtak kereszténységükben.*

A királynő hosszú, uszályos ruhában jelent meg, három-négy udvarhölgye kíséretében. Azok vitték utána bizonyára gazdag díszítésű ruhájának uszályát. Magas, hengerformájú kalapját ékszerek borították és talán perzsa hatásra utaló pávatollak díszítették. (14.tétel.)

Ibn Batuta a király feleségeiről ír. A türkök királyán a legnagyobb valószínűséggel *Gyeretyánt* kell értenünk, hacsak 1330—1333 között meg nem halt. Már pedig Gyeretyán katolikus fejedelem volt, így nem látszik valószínűnek, hogy több (elesége lett volna, de nem tartom lehetetlennek sem. Julianus útleírásából tudjuk, hogy Matrikában a cserkesz fejedelemnek, noha kereszténynek vallotta magát, kereken 100 felesége volt.⁴⁶⁶ A keleti kereszténységben mindenesetre előadódhatnak ilyen visszasságok már azért is, mert nagyon elsőkézből érte azt a mohamedánság hatása. Mivel Ibn Batuta a király feleségeiről ír, majd később azt mondja, hogy látta *egyiket*, fel kell tételeznünk, hogy Gyeretyán fejedelemnek, vagy az utódjának valóban több felesége volt, ami azonban Gyeretyánnak a katolikus hit terjesztése körül szerzett érdemeit semmiben sem csökkenti.

A KUMMAGYAR FŐÚRI RUHÁZAT

Ibn Batuta a kummagyar férfiak ruházatáról csakis az említett egyetlen esetben emlékezik meg, azzal a vásártéri jelenettel kapcsolatban. Ne higyük azonban, hogy a XIII—XIV. században a magyar főurak is bőgatyában és subában jártak a Kuma mentén. Valószínű, hogy voltak abban az időben is szegény magyar parasztok, nemcsak orosz- és egyéb földmives rabszolgák közöttük. Ezekről azonban mind műveltség, mind ruházat dolgában élesen elütött a főúri osztály férfiai.

Már a X. századi szemtanú arab s perzsa írók is azt mondják a kumaiakról, hogy azok igen tekintélyes, jóképű emberek, szeretik a díszes, fényes, pompás öltözékeket. A bizánci piacokon szívesen adták el rabszolgáikat csillogó ékszerért és bársonyszövetekért.

Zichy Jenő gyűjteményében többek között szerepel egy

kis ezüstlemez,^{406/1} amelyen egy díszruhás solymászt látunk. Ennek az öltözéke határozottan a mai díszmagyarjainkra emlékeztet; viszont tudjuk, hogy mai főúri díszmagyarjaink a történeti főúri díszruhákból fejlődtek. Az is kétségtelen, hogy ezek a díszruhák perzsa hatásokra vezethetők vissza. Megvan tehát minden jogunk arra a feltevésre, hogy a kumamenti magyar főurak az említett (és bemutatott) táblán látható solymászhoz hasonló díszruhákban jártak. Azt viszont a sírleletekről tudjuk, hogy ruháikat, akárcsak lovuk szerszámaikat is, arany-, ezüst-, illetve aranyozott és ezüstözött boglárók díszítették. A főurak melle nagy boglárókkal volt tele, övükről finoman kidolgozott, úgynevezett csuklós csüngők lógtak és ékes, veretes szíjvégek himbálóztak. Oldalukat enyhe görbülerű, karcsú szablya díszítette. Tarsolylemez, ami a mi honfoglalóink sírleletei között olyan előkelő helyet foglal el, a kumai sírleletekből tudtommal nem ismerünk, de nem tartom lehetetlennek, hogy rendszeres íj sarasokkal ilyenekre is akadnánk.

IBN BATUTA ÚTVONALA

Hammer-Purgstall tévesen adja meg Ibn Batuta útvonalát.⁴⁶⁷ Az 1. tétel világosan megmondja, hogy a derék arab utazó, miután a Krim félsziget jelentős kikötővárosából, Kercsből Azakba, azaz Azovba utazott, onnét *Kotlog Timur* emír (a leírásban Toloktomur) Charezmi helytartó távozása után 3 nappal egyenesen Magyar felé vette útját. Azakban Mohammed Kodzsa emír látta el útravalóval. Kotlog Timur és Mohammed Kodzsa elsőfokú unokatestvérek voltak, de Üzbéggel elég távoli atyafiság kötötte őket össze. Üzbég üketyja Batu kán volt, a Kipcsak birodalom alapítója, az említett emírek dédaryja pedig Orda kán, Batu bátyja.

Mohammed Kodzsa a jelek szerint Azak helytartója volt. A már közölt jegyzék szerint Magyarnek szintén volt mongol helytartója. Lehet, hogy a mosdoki jegyzék *Jaik* kánja azonos *Jailat-tal*, Mohammed Kodzsa testvérbátyjával. Ebben az esetben helytartói tisztségük is nagyjában egyidőre esett.

A mongol helytartók védőszárnya alatt Magyarban az iszlám is otthonra lept. Ibn Batuta amolyan kolostorban kapott szállást (3. tétel), ahol 70 különböző nemzetiségű fakir, azaz mohamedán hittérítő⁴⁶⁸ verődött össze. Ezek nősek és nőtlenek voltak vegyesen. Ha csak felét vészük is családosnak, kitűnik, hogy hatalmas épületcsoportnak kellett ennek a szállásnak lennie, mert ennyi ember ma is csak egy kimondottan nagy bérházban zsúfolható össze.

Á magyarak — legalább az író szerint — nem idegenkedtek az iszlámtól sem, mert állatokat ajándékoztak a fakiroknak, de az ajándékot éjjel vitték el hozzájuk (4. tétel). Mi szükség volt erre? Azt hiszem, azért cselekedtek így, hogy mások meg ne lássák, és ne botránkozzanak meg a szomszédok azon, milyen gyenge lábón áll az adakozók kereszténysége.

A kolostor fejét, Mohamed al-Bathaijij sejket nagy tisztesség övezi. Még a szultán is, akin csak Üzbég nagyként érthetjük, meglátogatja a sejket a hercegnőkkel együtt, ha erre jár. (5. tétel.) A kolostort gazdag ajándékkal látják el.

A mongol hercegnőkről Ibn Batuta azt közli (6. tétel), hogy sok alamizsnát osztanak ki és igyekeznek jócselekedeteket gyakorolni, de nem derül ki a szövegből, hogy kik részesülnek az alamizsnában. Vájjon csak a fakírok kapják azt, vagy a város szegényei is? Mivel Üzbég kánról tudjuk, hogy milyen nagy barátja volt a kereszténységnek, sőt az újabb kutatások szerint halála előtt meg is keresztelkedett,⁴⁶⁹ családjában pedig már korábban is több keresztény volt, feltehető, hogy ebben az irgalmas cselekedetben nemcsak a mozulmánok részesültek.

Gyerytján fejedelem idejében még semmiesetre sem lehettek a mohamedán vallásúak túlsúlyban Magyarban, de a hittérítés a mozulmánok részéről is erősen folyt. A Kereszt és a Félhold mérközött a Kaukázus árnyékában. A 7. tétel szerint a mozulmán hittérítés már a XIV. század elején is jelentős eredményeket ért el: a város előkelőségei közül többen Mohamed hitét vallják és a tatár helytartóval (emírrrel) együtt részt-

vesznek a péntekesti imán. A helybeli papság munkáját alá-
támasztotta egy-egy idegen hitszónok megjelenése. Így Ibn
Batuta ottjártakor egy bokharai hittudós időzött Magyarban,
hogy a mecsetben hirdesse a próféta tanait. Az előző fejezetek-
ben láttuk már, hogy 1380 táján a mohamedánok Magyarban
olyan túlsúlyba jutottak, hogy a katolikus püspökséget a bizton-
ság kedvéért el kellett a városból helyezni.

A mohamedánizmus magyarai térfoglalását bizonyítják azok
a sírkövek is, amelyeket *Klaproth* talált a romok között és mű-
vében le is írt.⁴⁷⁰

Ezek a sírköveken a kibetűzhető szöveg arab nyelvű,
írás módjuk részben a kufita-, részben Nisz-ki jellegű. A leg-
épebb példányok felirata ez volt:

1. „Ide temették a üdvözültet, akit az Isten irgalma be-
engedett az örökkévalóságba. Szina, Kalil fiának: Mohammed-
nek a fia . . . (t. i. meghalt) az időszámítás 7 és 40 és 700-ik
évében.”

A hedzsra 747-ik éve 1346 ápr. 23. — 1347 ápr. 11-ig
tartott.

2. „A hívők bírāja, Kasszi Mohammed, Tadzs-eddin fia.
7 és 70 és 700-ik évben.”

A Tadzs-eddin név jelentése: a hit koronája. A hedzsra
777-ik éve 1375 jun. 1. — 1376 máj. 19-ig tartott. Ezt a szép
megtartású követ *Klaproth* magával vitte Magyarból. Hogy
hova, nem mondja meg, de valószínű, hogy a szentpétervári
akadémiába, úgyhogy ma egyik leningrádi múzeum gyűjtemé-
nyében sejtjük.

Az a többi sírkő is, amelyet *Klaproth* kibetűzött, jórészen
vagy számokkal, vagy szavakkal kifejezett évszámokat tartalma-
zott. Ezek is valamennyien a hedzsra VIII. századából, tehát a
Kr. u. XIV. századból kelteződnek, ami igen természetes és
szükségszerű következménye annak, hogy Magyar 1395—96-ban
pusztult el, tehát későbbi keltezésű sírkő nem is lehetne köz-
tük! Viszont az a körülmény, hogy XIII. századból sem talál-

Feliratos tábla Magyar városból. Anyaga fehér márvány, találta és lerajzolta Besse János. Szövege még megfejtetlen.
(Besse J. könyvéből.)

tak eddig, azt bizonyítja, hogy a mohamedánizmus térhódítása Magyarban csak a XIV. században vette kezdetét.

Klaproth szerint sok feliratos kő feküdt még az ő ottjárta-
kor a romok között és még mennyit takarhatnak az omladékok,
meg a mindent beborító földtörmelék. Sok feliratos követ szét-
hordták a szomszédos telepek parasztjai és sokat beépítettek
Jekaterinográdnak erődjének falaiba is.

Itt emlékezünk meg arról, hogy *Besse János* hazánkfia,
amikor 1829 aug. 18-án Magyar romterületén megfordult, egy
közele örmény ház falában Magyarból származó fehérmárvány,
feliratos táblát talált. A felírást nem tudta megfejteni, ugyanúgy
nem sikerült ez a feladat Jerneynek sem. Most azzal a remény-
nyel adom ismét közre ennek az érdekes köemléknek a rajzát,⁴⁷³
talán lesz valaki, aki meg tudja fejteni annak értelmét.

A MONGOL HATALOM KÉPVISELŐI

Visszatérve Ibn Batuta leírásának taglalásához, azokat a
tételket kell még szemügyre vennünk, amelyekben a mongol
főhatalom képviselőiről van szó. Ibn Batuta könyvének Magyarra
vonatkozó részében csak négy emírt említ meg név szerint:
Kotlóg Timurt. Mohammed Kodzsát, „Szalitja”-t és „Izabeg”-et.
Az utóbbi kettőt nem sikerült azonosítanunk. Egyébként ezek-
kel a mongol méltóságokat jelentő nevekkel találkozunk a le-
írásban: emír, szultán, hercegnő, királynő.

Tudjuk, hogy Ibn Batuta Üzbég nagykán táborának ven-
dége volt útjának azon a szakaszán, amikor Magyarban is meg-
fordult.⁴⁷² Nem kétséges tehát, hogy a szultán méltóságnév
Üzbég nagykánra vonatkozik, az emír szó pedig a mongol hely-
tartók méltóságnéve volt. A 10. tételben találjuk a „*kbatun*”
szót. Ibn Batuta szerint a szó a magyar emír feleségének címe.
Lehetséges, hogy a kán szóval rokon s ebben az esetben a fel-
jegyzés talán helyes is. Hammer-Purgstall szerint a nagykán
feleségének címe (az orosz krónikák nyomán) „*bejlun*” volt.⁴⁷³
Nem hinném, hogy a két női méltóságnév azonos lett volna.

A khatun szó a kán szóval rokon s így talán magasabb rangot fejez ki, mint a bej szóból származó bejlun méltóságnev.

A 10. tételből olyan fény és pompa bontakozik ki, amilyen a pompát szintén kedvelő középkori Nyugaton is feltűnést keltezt volna. Nem mehetünk el szó nélkül amellett az érdekes jelenség mellett, hogy a mongol helytartó milyen kiváló megtiszteltetésben részesítette feleségét: felemelkedett előtte, üdvözölte és oldalára ültette, majd végül sajátkezüleg öntött neki a kumizsos tömlőből. Együtt ettek, ebéd után pedig drága ruházattal ajándékozta meg nejét. Ennyi lovagiasság a nőekkel szemben nagyon szokatlan a mohamedánoknál. Lehet, hogy ezt az udvariasságot az emír a magyar fejedelem udvarában leste el, de az is lehet, hogy mivel Üzbég egyik felesége Andronikosz bizánci császár leánya volt,⁴⁷⁴ a nyugati udvariasság a mongol fejedelmi családban is gyökeret vert.

A 17., 20., 21. és 25. tételből kiderül, hogy Üzbég kán Magyar városában Ibn Batuta ottjártakor *nem* fordult meg, hanem szálláshelyül a várostól négynapos járásra a Bestau hegy-csoportot választotta. A leírásnak ez a része Magyar szempontjából már nem érdekel bennünket.

A MAGYARI „HÉT MECSET”

Az iszlám kumamenti térfoglalásának néhány emlékérről kell még egy-két szót szólnunk. *Koppen* (orosz birod. tanácsos, akadémikus, 1829 augusztusában járta be Magyar romjait) kiadatlan naplójának *Baer* által közölt részében olvassuk, hogy „a Kuma mentén több faluban a házak falában látható mázas téglákat mind Madzsariból hozták, ahol az úgynevezett, de már elpusztult *hét mecsethez* tartoztak.”⁴⁷⁵

Az orosz tartományok legelső földrajzi leírása, az első orosz térkép magyarázó szövege, azt közli, hogy Magyaroknak hét mecsetje abban az időben még épségben megvolt, bár a várost nem lakták. Magyar viáxos neve nem is szerepel a térképen. A magyarázó szöveg azonban szószerint ezt mondja: „A Kuma bal oldalán hét mecset van. (egykori földje) a madzsav oknak, vagy

Madzsar város lakosainak” Hogy a mecseteket használták is volna a XVIII. században, azt nem mondja a leírás, de mivel elhordásuk előtt hirtelen öszerogytak, valószínű, hogy a város pusztulása után a mecsetekkel sem törődött senki.^{47C}

Miechovius Mátyás lengyel történétíró (XV. század) a város pusztulásával kapcsolatban szintén említést tesz a mecsetekről:

„Is (Timurlenk) multa bella feliciter gessit, et Civitatem magnam in terra Czahaidi, idest: Tartarorum Zauolhensium, nomine *Cumumedezar* (*Cumumadzar*) expugnando desertavit, stant domus illius ciuitatis muratae vacuae, et Ecclesiae olim Gothorum (Palouciorum) trecentae in ritum Mahumeticum et Mesquitas absaue habitatoribus redactae. In Castro illius Civitatis fit sepultura Imperatorum Zauolhensium.”⁴⁷⁷

Természetesen félreértésen alapszik a 300 mecset említése, de aki *ezt* az adatot közölte Miechoviusszal, ill. akiktől ez az adat származik, az feltétlenül látta Magyar városát természetben is, és a rengeteg sok *kulát* (örtorony) nézte az illető minareteknek. Tévedése ellenére is három jelentős és hiteles adatot közöl a fenti idézet, éspedig azt, hogy Magyar igen nagy város volt, hogy több mecsetje is volt és hogy Timurlenk seregei pusztították el, amiről alább bővebben lesz szó.

Ibn Batutának említett nagy művében több apróságot is találunk a kumai magyarság hétköznapi életére vonatkozóan. Az érdemes arab az utazóknak ahhoz a fajtájához tartozik amelyiket a világon minden érdekel. És melegeben fel is jegyzi — úgy ahogy látta, vagy hallotta — a dolgokat. Elbeszélésének frissességében, vázolt képeinek változatosságában sok a rokon vonás Hérodotosz írásaival.

Az alábbiakban összegyűjtöttem mindazt, amit Ibn Batuta a kumamenti „türkökről” mond. Lehetőség szerint követem a fordítás hü szövegét, mert alig-alig merül fel a további magyarázatok szükségessége.

Fentebb már volt szó a négykerekű, ma is arabának neveztetett kocsiról.

A vidék lakosai — írja Ibn Batuta — arabának nevezik ezeket a kocsikat. Valamennyinek négy kereke van. Egyiket két-, vagy több ló húzza., a másikat ökrök, vagy tevék aszerint, milyen könnyű vagy nehéz a terepen való haladás. Az az egyén, aki az arabát vezeti (tehát a kocsis), az egyik befogott lóra ül, de a hátsó lovat is felnyergelik. A kocsis kezében ostor és egy hosszabb fadarab van. Az előbbivel a lovakat gyorsabb haladásra biztatja, az utóbbival pedig a kívánt irányba terelgeti azokat, ha az út fordul.

A kocsira kis házikófelét szerelnek. Fapálcikákból készült és vékony bőrszíjak kötik össze. Ez a fajta sátor nagyon könnyű; nemez, vagy posztó borítja és rácsos ablakai vannak. Azokon keresztül a bent ülő láthatja az embereket anélkül, hogy azok őt látnák. Az utas tetszés szerint változtathatja helyét: alhat, ehet, írhat és olvashat útközben. Azok a kocsik, amelyek a poggyászt, az útravalókat és az élelmiszerkészleteket viszik, hasonló házikókkal fedettek és zárral csukhatók.

Ibn Batutának két arabája volt, egy kisebb és egy nagyobb. Az utóbbit három tevé húzta, egyikén ült a kocsis.⁴⁷⁸

HOGYAN UTAZNAK A MAGYAROK

Ez a türkök szokása ebben az országban az utazásoknál: ugyanaz a mód, mint ahogy a zarándokok utaznak Hidzsar felé. Hajnali ima után kelnek útra (vagyis nagyon korán, napkeltekor), seggei 9 vagy 10 óra felé tábornak és pihennek délig. Dél órája után újból elindulnak és csak este pihennek meg újra.

Amikor valahol megállanak, akár éjjel, akár nappal, a lovakat, tevéket és ökröket kifogják az arabákból és szabadon engedik, hogy azok is pihenjenek. Senki sem ad (szemes) terményt a növényevő állatoknak, még a szultán sem. Ennek a síkságnak az a tulajdonsága, hogy növényei pótolják a marhák-

nak (állatoknak) az árpát. Más országnak nincs meg ez a saját-sága. Éppen ezért rengeteg sok a szarvasmarha Kipcsákban. Nincs se pásztoruk, sem őrzőjük.⁴⁷⁹

(Itt Kummagariáról az író mint Kipcsák egyik tartományáról beszél, ezért használja a Kipcsák gyűjtőnevet.)

HOGYAN BÜNTETIK A MAGYAROK A TOLVAJT.

Lopás ritkán fordul elő a türköknél az állam szigorú törvényei miatt. Íme az ő jogi felfogásuk ebben a tekintetben: Ha valakinek a birtokában rabolt ló van, köteles azt visszaadni gazdájának és még másik, ahhoz hasonló kilencet. Ha ezt nem teheti, gyermekeit fogják el, hogy pótolják a bírságot. Ha nincsen gyermeke, megfogják, mint egy birkát, és megkínózzák.⁴⁸⁰

A MAGYAROK ÉTKEZÉSÉRŐL

A türkök nem esznek kenyeret, sem más, jobbfajta ételmiszert. Egy fogást készítenek valamely hozzávalóval, ami az országban akad. Ez az *étel* a köleskásához hasonlít és *adduginak* nevezik. Felteszik a vizet a tűzre s amikor forr, beledobnak egy keveset abból az addugiból (köles). Ha van hús is a háznál, akkor kis darabkákra vágják és ezzel együtt főzik meg, majd minden személynek kiszolgálják a részét egy edénybe, *tejet* tesznek a tetejére s *úgy* eszik meg az egészet. Utána csípős kancatejet isznak. Ezt kumisznak nevezik.

Ezek (t. i. a magyarok) erős, erőteljes és jókedélyű emberek. Néha az *alburkánmak* nevezett ételt készítik. Ez kis darabkákra vágott tészta. Közepébe kis lyukat csinálnak, majd kisebb üstbe dobják az egészet, s amikor megfőtt, csípős tejet tesznek a tetejére s így eszik meg.

Van egyfajta erjesztett italuk is: annak a *dugi-nak* (kölesnek) a magjából készítik, amelyről az előbb volt szó.

Ez a nép a cukros édességek élvezetét gyalázatnak tekinti. Ramadán hónap egyik napján éppen Üzbég szultánnál voltam. Lóhúst hoztak be. Ez a nép leginkább ezt eszi, meg birkahúst

és rizst. Ez az utóbbi laskához hasonló étel, megfőzik és tejjel fogyasztják el. Ugyanazon az éjjelen hoztattam a szultánnak egy tányér édességet, amelyet társaim egyike készített és át is adtam neki. Belenyújtotta hüvelykujját, azután bedugta szájába, megízlelte, de nem evett belőle. Toloktomur emír mesélte nekem, hogy a szultán egyik főrabzolgájához, akinek körülbelül negyven gyermeke és unokája volt, egyik nap így szólt: „Egyél édességet és mindnyájatokat felszabadítlak.” A férfi azonban visszautasította az ajánlatot: „Még ha meg kellene is ölnöd engem ezért, akkor sem ennék belőle!”

Az egyszerű ételeket kedvelő magyarsággal szemben a kani udvarok sokat adtak az ingyenmesterségre. Ibn Batuta szerint az udvaroknál nagy bőségben voltak a finomabbnál finomabb ételek, sőt az italok között még likőr is akadt. Ezt a fehéres színű, finom italt kis kelyhekben szolgálták fel a vendégeknek.

A dugi magjából készült erjesztett ital az udvari ebédeken is szerepelt. Egy ízben Moshaffer eddin sejk volt utazónk szomszédja az udvari ebéden. Meg is kérdezte szomszédját, mikor a dugiból készült italt szolgálták fel, mit isznak. *Füvizet*, felelte a sejk, de a tudós arab nem értette, mit jelentsen a felelet. Megízlelte az italt, de savanyúnak találta s otthagya. Amikor elhagyta az étkező helyiséget, tovább érdeklődött az ital felől. Erjesztett ital ez, dugi magjából készül, felelték neki. *„Albuzá”*-nak is nevezik. Ibn Batuta lelkes érdeklődése jóízű félreértésre is adott alkalmat. „Moshaffer eddin sejk — írja — nekem kétségkívül ezt mondta: ez az ital a dokhn (köles) vize, de barbár kiejtése miatt úgy értettem, hogy azt mondja: ez a *Don* vize.”

Ugyanezt az italt Ibn Batuta később „buzak” néven is említi. A közölt részletéből azonban világosan kitetszik, hogy ez az *addugi*, *al-buza*, vagy *búzák* nevű erjesztett ital csakis a kölesmagból készített sörféleség lehetett.⁴⁸¹

Oláh Miklós 1536. évi tudósítása szerint hazai kunjaink kölesből és vízből készítettek részegítő italt, s azt *buzan.dk* nevezték.⁴⁸² Tehát Ibn Batuta *al-buza* névalakja helyes és igazolja egyben azt a feltevést, hogy kunjaink kölessöre ázsiai eredetű.

Törökországban a rizssört nevezték *bazá-nak*, sőt az orosz nyelv is átvette a boza nevet a kölessör jelölésére.

Megjegyzem, hogy *Tágan Galimdzán* közlése szerint^{4*3} a baskírok a *buzá-t* a mai napig is csak búzából készítik, (id. helyen készítési módjáról részletes leírást ad), közeleső tehát az a feltevés, hogy Kummagvariában is, (mivel a kétféle erjesztett italtra Ibn Batuía két nevet közöl), a *dugi* kölesből, a *búza* pedig búzából készült ital volt.

De la Motraye a *bozá-t* lótejből és szárított sajtból készült italnak mondja.⁴⁸⁴ írja, hogy egy ízben bozával kínálták meg a kubanvidéki bennszülöttek őt és kíséretét. A szárított sajtot — tudomása szerint — lótejbe, vagy vízbe teszik előzően s úgy vegyítik nagyobb mennyiségű kumisszal. A bozából kísérői mértéktelenül ittak, úgyhogy rövidesen becsíptek tőle és elfeküdtek, mint a halottak. Egyesek egészen állati módon kezdtek kurjongatni és ordítani részegségükben. Fél napba telt, míg ismét „feltámadtak a halottak.”

Ibn Batuta fenti közlését szerencsésen egészítik ki azok az adatok, amelyeket a kaukáziai népek ételeire vonatkozóan a kaffai ferences hittérítők 1323 május 15-i leveléből ismerünk.^{484/1} írják a testvérek, hogy Tatárország ugyan nagyon gazdag tartomány, füves, mocsaras, halban és vadban egyaránt bővelkedik, de gabonája mégis alig terem, mert a földeket rosszul művelik. Kenyere tojással készül és igen tápláló. A bort Itáliából, Görögországból és a Szentföldről hozzák, mivel magában az országban a zord éghajlat miatt igen kevés szőlő terem. A lakosság árpaléből kotyvasztott folyadékkal, különböző gyümölcsök nedvéből készített sörrel, s főként tehen-, juh-, kecske-, őz-, szarvas- bivaly- s még inkább szamar- és kancatejjelel él. De a tejet előbb megsavanyítják s bizonyos apróra tört magvak hozzáadásával olyan egészséges, kellemes ízű és üdítő hatású italt készítenek belőle, aminő az olasz fehér édesbor (vernacium = vernaccia).

Ezek az adatok nem fedik teljesen Piano da Carpinonak és Rubruquisnek a tatárországi étkezési szokásokról adott közléseit, de meg kell gondolnunk, hogy ők a szó szoros értelmé-

ben vett Belső-Ázsiában is jártak, és sokkal elmaradottabb népekkel is megismerkedtek, mint Kaukázia lakói. Azok között olyan ösegszerű étkezési szokások, amilyenekről tudósítanak, valóban általánosak lehettek.^{484/2}

MOHAMEDÁNUS ISTENTISZTELET MAGYARBAN

Igen érdekes dolgokat közöl Ibn Batuta néhány sorban a magyar béli mohamedán istentiszteletről. Ennek hivatalos nyelve az axab volt. Egyes alkalmakkor különböző vidékekről származó hittudósok, vag) hitszónokok keresték fel a magyar mecsetet. ilyenkor a szónok arabul beszélt, majd szavait lefordították türk (magyar) nyelvre is. Az egyes szentbeszédnek között a Korán-olvasó ifjak csodálatos hanghordozással darálták a Korán verseit, majd elkezdtek énekelni. Kezdetben mindig arabul énekeltek és ezt al-kaulnak (a szó) nevezték. Utána perzsául és \z türkök (magyarok) nyelvén is zengett az ének. Ezt nevezték aü-malomnának (tarka beszédnek).

Az iszlám és az arab kereskedők fokozatos terjedésével bizonyára az arab nyelv is jelentősen teret hódított Magyarban.⁴⁸⁵

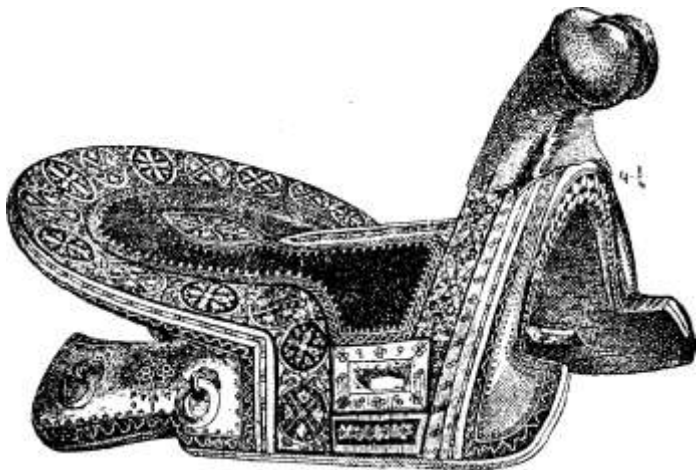
A KUMAI MAGYARSÁG MÉNESEI

Ebben az országban — írja Ibn Batuta — nagyon sok és nagyon olcsó a ló. Egy kitűnő lónak az ára az ország pénzén mindössze 50—60 dirhem, ami megfelel kb. egy maghrabi dinárnak. Ezek a lovak ugyanazok, amelyeket Egyiptomban „uikadis” (kevert fajú és herélt ló) néven ismernek. A lakosság a lovakból él és annyi lovuk van, mint nálunk, (t. i. az arab birodalomban) birka. *Egyetlen türknek (magyarnak) néha több ezer lova van.*

A ménestartó türköknek ebben az országban az a szokásuk, hogy annak az arabának a sarkára, amelyen feleségeik ülnek, egy lábnyi hosszú, vékony pálcát tűznek és erre a pálcára annyi arasznyi hosszú nemezdarabot kötnek, ahány ezer lovuk

van. Láttam olyan kocsit is, — írja — amelyiken tíz-, sőt esetleg még több nemezdarab is fityegett.

A lovakat Indiába szállítják. Egy-egy karavánban 6000 darab lovat hajtanak, esetleg többet, vagy kevesebbet. Minden kereskedőnek van 100—200 lova. A kereskedők minden 50 lóból álló csoport után egy ört alkalmaznak. Ez gondozza és legel-

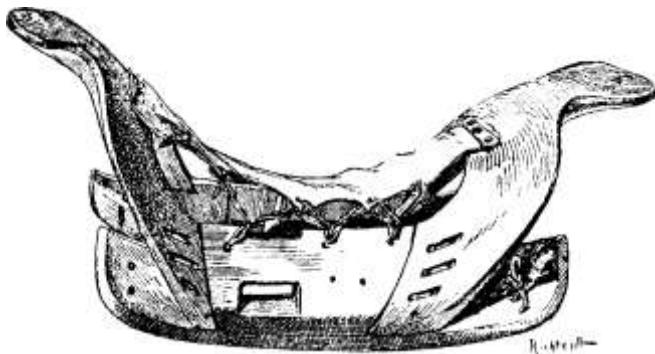
Bokharai nyereg. (Zichy id. m. I. kt. L. III. tb. 4. ábra.)

teti a lovakat, akárcsak a pásztor a birkákat. Ezt az embert „alkasi”-nak nevezik. Ez a csikós egyik lóra ül, kezében hosszú botot tart s annak végéhez kötelet erősít. Amikor meg akar fogni egyet az állatok közül, azzal szembe áll a lován, a kötelet a nyakába veti és magához húzza, majd átül ennek a hátára és a másikat hagyja legelni. (*A karlkásostor pompás leírása!*)

A továbbiakban részletesen közli még az indiai lóárakat és élénk szavakkal ecseteli, milyen busás haszonra tudnak szert tenni a magyar lókereskedők. India lakosai nem azért vásárolják ezeket a lovakat, mert gyorsjárásúak és jó futók, hisz ők a harcban páncélinget vesznek fel és ezzel borítják lovaikat is. A lóban csupán az erejét és lépésének hosszát becsülik. A gyorsfutó lovakat Jemenből, Ománból és Fanból szerzik be.⁴⁸⁶

AZ ŐSI, KAUKÁZUSI NYEREG

A hun és magyar, több ezer éves, ősi múlt minden dicsősége és nagysága őseink lovasnép mivoltában gyökerezik. A ló, a hún harcos legjobb, leghívebb barátja röpitette Attila ferge-
teges hadait Keletről Champagne kies síkjáig, Mauriacum me-
zejéig, s lóháton lépték át Árpád fejedelem törzsei is a Kárpátok
gerincét. Árpád követei fehér lovat vittek ajándékba Szvatopluk-

Magyarországi kún nyereg a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből.
(Zichy id. m. II. kt. 586. 1.)

nak. A ló, mint hátszló, évszázadok és évezredek folyamán el-
választhatatlan egységbe forrt hún és magyar lovasával. Számos
hun- és honfoglaláskori magyar lovassírt tártak fel ezideig is
hazánkban, de csodálatosképpen, alig-alig maradt meg valami
is, amiből eleink, e pompás lovasnép nyergeinek alakjára és
szerkezetére biztos nyomok alapján következtethetnénk.

Ezért tartjuk nagy jelentőségűnek azt a nyeregmaradványt,
amelyet Zichy Jenő gróf első kaukázusi utazása alkalmával a
Bakszán- és Csegem völgyében gyűjtött anyag között hozott haza
és amely ma a Zichy-gyűjtemény egyik igen értékes darabja.
A nyereg rekonstruálásával Posta Béla foglalkozott,⁴⁸⁷ így mi
megelégedhetünk a kész eredmények közlésével. A fanyeregnek
három részlete maradt meg, mégpedig egy oldalrészlet a bal-
oldal hátsó feléből. Ez a rész hátsó oldalán harántos, sima felü-

létű, előoldalán, alul pedig szárnyakat alkotva ketté nyílik. Alsó szárnya harántos domború felületű és hátsó sarkában három, középen négy, majd ez után ismét három (valószínűleg a szövettakaró megerősítésére szolgált) lyuk van s ezeknek a háti oldalon az öltéseket vezető csatornák felelnek meg. Alsó

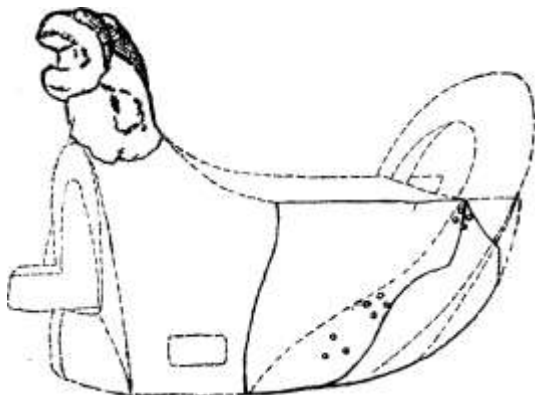

A csegemvölgyi nyereg oroszlánfejként kiképzett előkápája.
(Zichy id. m. II. kt. IX. t. 2. ábra.)

szárnya is harántos, de a comb hajlásának megfelelően hornyolt felületű, míg szélein hármasonvonalú szegélydíz fut végig. A felső sz-éi szegélydízét kettősvonalú zezugvonal is tarkázza. A másik maradvány ugyanezen nyereg oldalrészletének közepéből megmaradt darab, míg a harmadik darab az előkápának oroszlánfej alakban kiképzett orma. A szép fafaragvány ordító, zsákmanýra éhes hímoszlán fejét formázza.

Hogy ezek a leírt darabok valóban *egy* nyereg maradványai, azt biztossá teszik a háti lapon kivehető szíjlyukak. Hazánkban a kunok lakta Kunságban elvéve még ma is láthatunk itt-ott ú. n. *kún nyergeket*, ezelőtt 50 évvel azonban a Kunságon szélteben-hosszában elterjedtek voltak. Egy példányt őriz

belőlük a Néprajzi Múzeum is. Ennek a nyeregnek az alapján mondta ki Posta Béla, hogy a Zichy-féle gyűjtemény csemevölgyi kérdéses darabja valóban egy fanyereg részlete, mert az azon látható lyukak csakis a kápa beeresztésére szolgálhattak. A csemevölgyi részlet azonban felső részén világosan mutatja azt is, hogy befejezett egész és a felső rész harántos széle, valamint az abban látható csap kétségtelenné teszi azt is, hogy nyergünknek két ilyen oldalrészből és egy vízszintesen fekvő

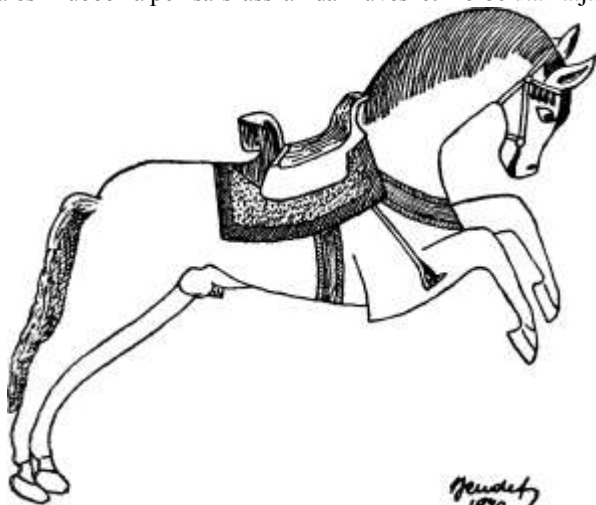

A csemevölgyi nyereg rekonstrukciója Posta Bélától.

lapból, a középső ülődeszkából kellett állania. Ez utóbbiakat csapok segítségével rögzítették a nyereg alsó részével.

Ezeknek az alapvető elemeknek megállapítása után már nem volt nehéz a rekonstrukció munkája, csupán olyan nyeret kellett Posta Bélának keresnie, amelynek két harántos oldalrésze és egy középső ülődeszkája van, hogy annak alapján a feladatot akadály nélkül befejezhesse. A kívánt formát a Zichy-féle gyűjtemény egyik bokharai nyergében találta meg. Ezt a nyeregfajtát a Webster-féle katalógus perzsa nyeregnek nevezi.⁴⁸⁸ Minthogy ez a nyereg főbb alkatrészeiben egyezik azzal a nyeregfajttal, amelyet Posta Bélának a csemevölgyi maradványok alapján sikerült rekonstruálnia, nem volt akadálya annak sem, hogy az

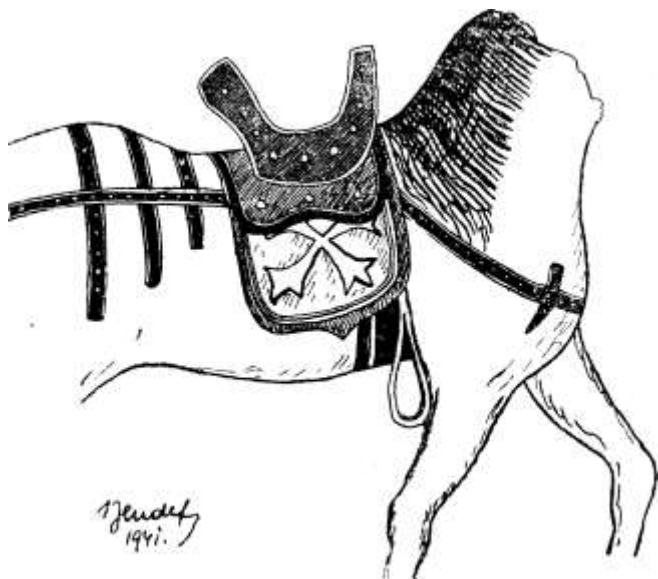
oroszlánfejet elégséges biztossággal az előkápához tartozónak jelentse ki. Így tudta bemutatni az eddig ismert legrégebb kaukázusi nyereg formáját. Korát illetően teljesen határozott véleményt nem mondhatunk, mert ez a nyeregfajta Keleten még ma is divatos, de az előképa faragott oroszlánfeje alapján azt legvalószínűbben a perzsa-szasszanida művészeti körbe utalhatjuk.

XIII. századbeli magyar fanyereg. A jaki apátsági templom szentélyének falán feltárt Szent György-freskó nyomán rekonstruálta Bendefy L.

Hogy ez a nyeregforma a magyarságnál ismert volt, azt a jaki apátsági templom szentélyének Szent György freskója, valamint a székelyderzsi unitárius templomnak Szt. László leány-szabadító mondáját ábrázoló freskója bizonyítja. A jaki templom freskói Gerevich Tibor szerint a XIII. század derekán készülhettek. A szóbanforgó falkép igen mozgalmas ábrázolás: „almás-deres lovon vágató Szent Györgyöt mutat be, amint széles támlás nyeregben ülven, lándzsáját nagy erővel a ló lábai alatt fekvő

védekező sárkány testébe dőfi. A vörösbarna, vékony, igen érzékeny rajz a képnek különös finomságot ad. Noha a freskóról megállapítható, hogy olasz hatásokat visszatükröző, bizánci eredetű ikonográfia, amennyiben bizáncias a szentnek fiatalos, színes, dúshajú arctípusa, egészében azonban a művész a középkori bátor lovas ideálját mintázta meg, ahogyan az ilyen gyakori

XV. századbeli magyar nyereg a székelyderzst unitárius templom Szent László freskójáról.

ábrázolások sémáját a festő mintakönyvekben készen kapta, a mintán azonban művészi érzéke, temperamentuma szerint szabadon változtathatott. Innét van, írja Gerevich, a hasonló képek számos analógiája különböző országok műemléki anyagában s ez áll a kiváló jahi mesterre is, akinek magyarságát nincs okunk kétségbevonni.⁴⁸⁹

Románkori emlékeinken szinte megszámlálhatatlan esetben találkozunk kimondottan egykorú magyar, sőt ősi hún és magyar hagyományokra utaló motívumokkal. Ez bizonyítja azt, hogy a

magyar építő-, szobrász- és festőművészek szívesen, előszeretettéi alkalmazták a nemzeti elemeket feladataik megoldásánál. Hogy a jaki mestert is hasonló törekvések fűtötték, bizonyítja az is, hogy pl. a Mária halálát ábrázoló freskóján a sirató asszonyok a magyar nők egykorú fejfödőjét hordják. Jogos és alapos az a feltevésünk tehát, hogy Szent György lovának nyerge és nyergelése is az egykorú, tehát a XIII. század derekán divott magyar nyeregnek és a szokásos nyergelési módnak a megörökítése. Bemutatott képünkön a Gerevich id. művében közölt jól sikerült fénykép nyomán rekonstruáltam a XIII. századbeli magyar nyeret és nyergelési módot. Ha összevetjük ezt a képet a szintén közölt bokharai, csegemvölgyi és a mai kún nyereggel, láthatjuk, hogy a jaki nyereg pontosan megfelel a bokharai, illetve a csegemvölgyi nyeregnek. Jól kivehető azon a fanyeret borító díszes posztó, valamint pontosan előttünk áll a nyergelés módja is: láthatjuk, hogy a fanyereg alá vastagabb, erősebb takaró került, hogy a nyereg a ló hátát fel ne törje. A nyeret széles öv₅ az ú. n. heveder szorítja a ló hátához. Ott találjuk a képen a nyereg hátracsúszását megakadályozó szügyelőt, valamint a talpas kengyelt is, ezt a jellegzetesen hún találmányt.

Az udvarhelyvármegye i Székelyderzs kisközség unitárius templomának egyik freskóján további, igen értékes összehasonlító anyagot találunk. A templom gót jellegű és a középkori, megerősített templomok sorába tartozik. Falfestményei 1419-bői valók.⁴⁹⁰ Minthogy az épület eredetileg katolikus templom volt. Falfestményei is a szentek életéből vett jeleneteket örökítenek meg. Egyik freskón Szent László király életének azt a jelenetét látjuk, amikor éppen megszabadítja a magyar leányt az őt elrabló kún harcostól. A király és a kún a földön birkóznak, a király fehér paripája pedig, a XV. századbeli magyar nyereggel a hátán, szabadon áll.⁴⁹¹

A XV. századbeli magyar dísznyereg, ahogy a falfestmény nyomán bemutatott képről láthatjuk, egyenes vonalban továbbfejlődött alakja az egyszerűbb jaki nyeregnek. Kengyele — úgy nézem — egyszerűen szíjból készült. A szügyelön díszítő célzatú kereszttagot figyelhetünk meg. Míg a jaki lovon a nyereg előre-

csúszását megakadályozni hivatott farmatringot még nem látjuk, ez utóbbin *rsiux* szerepel, méghozzá díszes keresztcsíjjazattal.

Mínt hogy ezek szerint a csegemvölgyi, Webster nyomán a perzsa jellegűek közé sorolandó, de minden bizonnyal ősi hún nyereg a XIII., sőt továbbfejlődött alakjában a XV. századbeli pannóniai magyarságnál még ismert és használt volt, feltétlenül ismerniök, sőt használniuk kellett ezt a nyeregtípust a kumamenti magyaroknak is azokban a küzdelmes évszázadokban, amelyekről ebben a munkában van szó.

Nagyon hasonló, oroszországi nyeregformát mutat be *Zakharov „Studia Levedica”* c. m. 26. képén. Ez a nyeregforma szerinte Oroszországban a XIV—XVII. században eléggé elterjedt volt.⁴⁹²

A KAUKÁZUSI MAGYAR SZABLYA

Az orosz régészek már a cári világban is behatóan foglalkoztak honfoglaló őseinkre vonatkozó kutatásokkal és ásatásokkal, a múlt világháború óta pedig ez a munka kiteljesedett, a tudományosság legkorszerűbb szintjére emelkedett. Mínt hogy rengeteg lelet van a különböző orosz múzeumokban és gyűjteményekben felhalmozva, tudásaiknak megvan a lehetőségük egy-egy tárgykörben az összegező munkára.

A törökös-jellegű szablyákkal legutóbb *Arendt V. V.* professzor foglalkozott a 492. a. id. munkában. Az általa feldolgozott anyag túlnyomórészt oroszföldön került elő s jobbára VIII—IX. századi eredetű, de van közöttük olyan darab is, amely minden kétség nélkül — a X., sőt talán a XI. század terméke.

Az *Arendt* által feldolgozott leletanyagnak gyenge harmada kaukázusi eredetű. A szablyalelet aránylag kevés; még jól felszerelt sírokban is ritkán akad egy-egy darab. Ebből *Arendt* arra következtet, hogy a szablya nagy kincs volt a maga idejében, s különösen ha díszesebb kivitelű is, apáról-fíúra — talán évszázadokon át — öröklődött a családban.

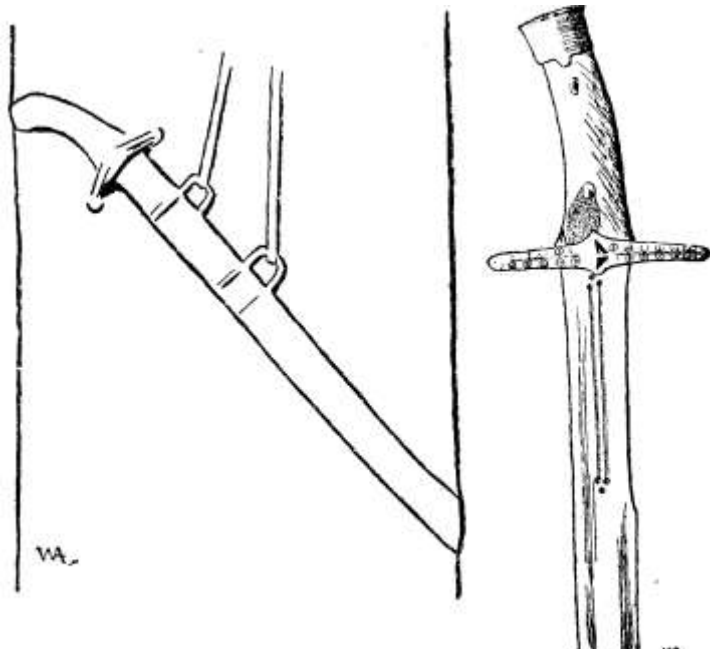
Azokat a szablyákat, amelyekről alább szó lesz, az eddigi

régészeti irodalom „kazár szablya” néven ismerte. Arendt minden adatot szigorúan figyelembevéve arra a következtetésre jutott, hogy ezek a szablyák csakis a levediai-, illetve a kaukázusi magyarság, tehát a mi honfoglalóink és a kumai magyarok hagyatékaik lehetnek. Ezért javasolta, hogy a jövőben mint „*magyar szablyákról*” emlékezzünk meg róluk.

A tényleges szablyaleleteken kívül nagyfontosságú és „sokatmondó a Kamenája babák tanúsága is. Ezek az északi Kaukázus vidékén éppúgy otthonosak, mint az ázsiai steppék egész szélességében. Hazájuk talán az Altáj-hegység, vagy az orchoni feliratok vidéke. Oroszország csak nyugati határterülete lehet ennek a hatalmas kultúrának. A Kamenája babák tanúsága szerint tárgyalt szablyák ehhez a kultúrához tartoznak.”⁴⁹³

Milyen volt tehát az ősi kummagyar szablya? Arendt szerint *pengéje* általában igen csekély görbületű volt. Mérési módszere szerint a görbület legfeljebb a 32 mm-t érte el. Az összes szablyán kétoldali élesítést tapasztalt, azonban nem egyforma hosszúságban. Néhány esetben az *elman* nyomát is megtalálta. A török eredetű *elman* műszó a penge jellegzetes kiszélesedését jelenti a hátán. Rendesen az ütés középpontjánál kezdődik és természetesen kétoldali élesítést tételez fel. Ugyanis a pengehát alsó részének élesítése magával hozta a penge végének megkönnyebbedését, s ezért annak súlypontja a markolat felé tolódott el. Hogy a fegyver a hozzáfűzött erőtan kivánalmaknak megfeleljen, hosszú évtizedek-, sőt évszázadok tapasztalata érlelte meg az *elman* kidolgozási módját. Az elv alkalmazását már bronzkori kardokon is tapasztalták.⁴⁹⁴ A pengék hossza általában 70—79 cm, szélessége pedig 3—3.4 cm körül morgott.

A szablyák *keresztvasa* a régi szibíriai és szkíta kardoknál megismert típusnak továbbfejlődött formája. Két csoportba oszthatók. Egyik középütt mintha megtört volna, s két karja lefelé hajlik, a másik teljesen egyenes. Arendt nem tartja lehetetlenségnek, hogy „talán külön népi háttere van mindkettőnek.” Míg az első csoport a szkíta kardokkal mutat rokonságot, az utóbbi — ahogy Tóth Zoltán is sejtí⁴⁹⁵ — inkább az ősi avar szablyához áll közel.

(Arendt id. művéből.)

*Magyar szablyatípusok a Kaukázusból. Balról: a zbrucsi idól szablya-
ábrázolása. Jobbról: szablyalelet a Kubán vidékéről: Majkopi kerület.*

A szablyák díszes borítású *markolata* magába zárja a penge nyúlványát, az úgynevezett markolatvasat. Egyes példányokon pompás borítást találunk, más példányokon pedig egy keleti rájafaj, a Trygon Sephon bőre helyettesíti azt. Néhány olyan szablyapéldány is előkerült, amelyeken a markolatot 3—4 díszes, ötvösmunkával remekelt „tüske” osztja meg. A „tüskék” jelölik ki az ujjak helyét.^{495/1} A markolat vége változatokban bővelkedő, díszes kiképzésű *markolatgombban* végződik.^{495/2}

A szablyákat könnyű fahüvely védte. Egyes leletek korhadt hüvelymaradványai fennmaradtak. Arendt véleménye szerint néha jól kidolgozott nyírfakérget, máskor az említett rájabőrt használták a hüvely borítására. A hüvelyt két-két pánthoz csatlakozó fülön keresztül szíjjal kapcsolták az övszíjhoz. A

kardszj megerősítésének módja ismét igen régi típusú kardhoz: az avar-, sőt a távolkeleti-, a kínai- és japáni kardokhoz vezet el bennünket. Ez a típus meghonosodott Iránban is a szasszanidakultúra időszakában.^{495/3} Hogy a penge hegyét, illetve a hüvely végét az ütődésektől védjék, a hüvely végére több esetben díszes fémborítást erősítettek. Más példányokon egyszerűbb, de hatásos módon érték el ugyanezt a célt.

Az Arendt által leírt szablyák fémborításának *díszítőelemet* különösen érdemesek figyelmünkre. „Ritka kivétellel a vízililiom stilizált levelének ugyanazt az egy motívumát használják fel. Ugyanezt a díszítést ismétlik a szablya övszíjának és a lószerszámnak veretei is. — A motívum eredete bizonytalan. Ha szimbolikus értelmet keresünk benne, akkor valamely nagy „anya folyó”-nak szimbolikus ábrázolására lehetne gondolnunk. Dr. Salmony Alfréd úr volt szíves figyelmemet felhívni arra, hogy ez a növényi motívum a Tang-kori kínai művészetben is otthonos.^{495/4} Az Altáj-vidéki türk kultúrájának, amennyire azt a moszkvai Állami Történeli Múzeum anyagából ismerhetjük, erős kapcsolatai voltak Kínával. A Trygon Sephon bőrének következetes alkalmazása megerősíti a távol Kelettel való összefüggések feltételezését. Sőt arról is beszélhetünk, írja *Arendt* professzor, hogy a szóbanforgó déloroszországi emlékek által képviselt kultúra egy hatalmas belsőázsiai civilizációnak köréhez tartozik, amely a mongol területeken, esetleg a Csendes Óceán partjain fejlődött ki.”^{495/5}

A szablyákat illetően tehát ahhoz a fontos végkövetkeztetéshez jutunk, hogy mind azok alakja, mind a markolatborítás alkalmazott rájabőr, mind a fémborítások díszítése ősi, távolkeleti kapcsolatokra utal, és legalább is a türk időkhöz vezet vissza. Másik fontos eredményünk az, hogy ami a lovaskultúra összetevő elemeit illeti, azok a nyugati (pannóniai) —, és a keleti (kumai) magyarságnál teljesen azonosak és közösek. Ez pedig szintén azt bizonyítja, hogy a két nép egy-azonos gyökérről sarjadt, egymástól végzetesen elszakadt, de népi mivoltában mégis mindvégig változatlanul magyarnak megmaradt hajtás volt.

XIII.

KUMMAGYARIA PUSZTULÁSA

TIMURLENK

A XIV. század vége felé, a mongol birodalom gyorsütemű eseményei közepette senki sem tulajdonított nagyobb fontosságot annak a híradásnak, hogy egyik tatár törzsfőnök fia, a sánta Timur, Szamarkand emírljévé kiáltatta ki magát. A fiatalember ekkoriban (1369-ben) 33 éves volt s egyelőre még elismerte a csagatáj kán főuralmát. Azonban alig telt el tíz esztendő, a férfikora delén járó Timur kimozdult ősei fészkből. Hatalmas seregével, bámulatos stratégiai érzékével és ügyes diplomáciai fogásainak segítségével csakhamar a legnagyobb mongol uralkodók közé emelkedett, és lába előtt hevert Elő-Ázsiától Indiáig az óriási kontinens déli fele.

1380-ban Khorasszában járt s meghódította Elő-Ázsia küszöbét. További hat év alatt birtokába vette a kisebb államokra darabolt Perzsiát. Hogy milyen hihetetlen kegyetlenséggel járt el a neki ellenszegülő városokkal szemben, arra *elég* megemlítenünk Iszphán példáját, ahol 70.000 hadifogoly fejből emeltetett magának piramist.

1394-ben elfoglalta Bagdadot, négy év múlva pedig Indiába rontott, kirabolta Delhit s a szerencsétlen városban 100.000 foglyot öletett halomra. 1400-ban az egyiptomi szultántól elragadta Szíriát, majd Bajazid szultán ellen fordult és 1402 júl. 2-án az ankarai ütközetben az oszmán-török birodalomra halálos csapást mért. Három év múlva, azaz, 1405-ben a kínai birodalom elleni támadást készítette elő, amikor febr. 17-én Otrarban hirtelen meghalt.

Timurlenket, vagy Timur Gurgánt⁴⁹⁶ a történelem első sorban mint különösen véreskezű hódítót ismeri, bár törvényeiből, emlékirataiból és az egykorú keleti történetírók feljegyzéseiből előtűnik a másik arca is. Békeidőben szerette és bőkezűen támo-

ban nem tudják ellensúlyozni azokat a sötét tulajdonságait, amelyek miatt évszázadok távolából is csak borzalommal tudunk emlékezni erre — a féktelen uralomvágytól hajtott, mondhatnánk megszállott — tirannusra.

TIMURLENK ELSŐ HADJÁRATA TOKTAMIS ELLEN

Minket ezúttal Timur életének az a tíz esztendeje érdekel, amely Perzsia leigázása és az indái hadjárat kezdete közé esik, tehát 1387—1396. Ezekben az esztendőkből zajlott le az a három hadjárat, amelyet Timurlenk a kipcsaki birodalom kánja, *Toktamis* ellen folytatott.

Toktamis kánt Timur bizalma és jóindulatú barátsága erősítette meg hatalmában. Toktamis Timur barátságára támaszkodva 1382-ben Oroszországba rontott s bár Susdal és Rjezan fejedelmei igyekeztek őt feltartóztatni, mindent elpusztítva és felégetve, ami útjába akadt, Moszkva ellen vonult és 1387 aug. 26-án a várost földig elhamvasztotta. Hét város: Vladimir, Svanigorod, Perejaszlavl, Judieff, Mosejszk, Dmitros és Borovszk estek még a vérnek és vasnak áldozatul, panaszolja Nikon krónikája.⁴⁹⁸

A sikerén elbizakodott Toktamis 1387-ben elpártolt jótevőjétől, Timurtól, sőt haddal ellene fordult, és Aszerbejdzsánba rontott. Timur azonnal Tebrisz felé sietett, mert a támadó már odáig eljutott. Mirza Miransah, Timur fia vezette azt a sereget, amely — miután Toktamist a Kur folyón túlra szorította — Derbendig üldözte a megvert kipcsaki hadat. Toktamis kénytelen volt békét kérni és Timur ezúttal hajlandónak is mutatkozott megbocsájtani neki hűtlenségét.

A MÁSODIK HADJÁRAT

De Toktamis nem tudott beletörődni a Timurral szembeni függőségi viszonyba és 1388 végén újból áskálódni kezdett pártfogója ellen. Hadat gyűjtött és Timur ellen vonult. Minthogy a támadó egyike volt a történelemben ismert leghatalmasabb

Timurlenk, mongol nagykán (1369—1405). Toktamis kipsaki kán ellen folytatott évtizedes háborúskodása a kumai magyarság teljes szétszóródására vezetett. Fővárosukat, Magyar, 1396 elején földig leromboltatta.

kipcsaki kánoknak, a tatár *törzshad mellett tekintélyes számú* hűbéres, vagy szövetséges nép fegyveres serege is támogatta válalkozásában. A *leigázott orosz* fejedelmek kénytelenségből támogatták Toktamis hadait. Boris Konstantinovic susdáli fejedelem csapatát Szeráj alá küldte Toktamis segítségére. Ennek fejében a kán Vaszili Dimitrovics herceget Moszkva trónjára segítette. *Jejdi S er ej fed din* perzsa történetíró szerint⁴⁹⁹ az oroszokon kívül Toktamist segítették még a különféle kisebb, kaukáziai hegyi népek, a cserkeszek, alánok, a krimi tatárok és a *kummagyarok* (nála: *baskirok*) hadai is. Egészen természetes, hogy a közös érdek ezúttal Toktamis táborába szólította őket.

Toktamis tehát a kipcsak, orosz, alán, cserkesz, magyar, nogáj, kumük, krimi tatár stb. lovasokból álló hadával Timur ellen vonult, de ezúttal sem került köztük komoly háborúra a sor. Timur és másodszült fia, Ozmán sejk a Jaxartész (Sihun) folyó mellett, az Enbar hegy közelében bekerítette Toktamis csapatát és teljeséggel tönkrevverte azt.

Ez a vereség a kumamenti magyarságnak a vérvesztését is jelentette. Ezzel szemben *nem volt vége* a hadjáratnak. 1389 áprilisának elején Timur alvezérei hidakat verettek a Jaxartészen és az *így átkelt* csapatok éjjeli menetekkel bekerítették Toktamis hadait s újból megverték azokat. Timur egyideig üldöztette a menekülő ellenséget, majd maga is visszavonult Szamarkandba, Toktamis pedig ugyanakkor Kipcsakba. Így végződött Timur második, Toktamis elleni hadjárata.

A HARMADIK HADJÁRAT

Egy év múlva, 1390-ben Timur újra elhatározta, hogy Toktamis ellen indul. Seregével együtt tehát Khodzsenden át Taskendbe érkezett, de csak 1391 jan. 19-én vonulhatott tovább, mert közben váratlanul súlyosan megbetegedett. Három kipcsaki herceg az útmutatója. Ezek között van *Temir Kutluj Aghlen*, Timur egyik legmeghittebb embere és alvezére, akinek később a Toktamis elleni végső leszámolásban fontos szerep jutott. Így

lett Temír Kutluj egyik főszereplője annak a szomorú történetnek is, amelyről ebben a fejezetben akarunk részletesebben beszélni.

Timur felgyógyulása után a csapatok elhagyták Taskendet és észak felé nyomultak. Amikor Karasum mellett letáboroztak, megjelentek Toktamis követői és békére, engedékenységre akarták bírni Timurt. Uruk megbízásából „egy *Sunkárt* (zongort) ez a legnemesebb fajtából való sólyom,⁵⁰⁰ és kilenc különösen gyors paripát” ajándékoztak a hódítónak, de mégsem tudták azt eltéríteni szándékától. Csapatái hat héten át egyhuzamban lova-
goáltak, míg átkeltek Turkesztán síkságain, majd 1391 május elején a Dzsilandzsik partjára érkeztek. Timur hadserege kezdett kifogyni élelmiszereiből. A fővezér, hogy a készletekkel takarékoskodjanak, megtiltotta a húsevést és a kenyérsütést, pár nap múlva pedig a folyókönyéki ligetes síkságon körvadászatot rendeztetett. Igen sok hatalmas termetű „szarvast” ejtettek el. Ezeknek mongol neve *kandagáj*, a kipcseri bennszülöttek azonban *billennék* (bölény)⁵⁰¹ nevezték ezeket az állatokat.

Ezúttal kétségtelenül megállapíthatjuk az egykorú történetíró tévedését. Timurlenk ugyanis nem szarvasokra, hanem bölényekre rendezett vadászatot. Ezt feltétlenül bizonyítja a *billen* ~ *bölény* szó, mivel a szarvast sem a kún, sem a török, sem a magyar nyelv sohasem jelölte *bulen* névvel. Az is kétségtelen, hogy csakis a ma „kaukázusi bölény” néven ismert *Bos bonasus caucasicus* Grevé fajtáról lehet szó. Ma ez a bölényfajta a Kuban mellékfolyóinak, így elsősorban a Szelendzsuknak és a Nagy Lábának völgyeiből ismeretes, de innét is kizárólagosan az erdősegek kitermelése miatt. A múlt század derekán még nagyon is elterjedt fajta volt az egykori kumai magyar vidékeken, az Elbrusztól északra fekvő lankás-dombos, erdőborította hátakon. Am 600 évvel ezelőtt, ahogy a fenti híradásból látjuk, a bölények még a Dzsilandzsik folyó és a hasonló nevű hegység környékén (66° Gr. k. h., 49° é. sz.) is otthonosak voltak.⁵⁰² Ez a körülmény arra is jól rávilágít, hogyan tudták a kereskedőkaravánok az Éhségpusztaságot könnyen kikerülni: a Dzsilandzsik hegység lábától rövid úton át lehetett vágni a Szirdarjá-

hoz ennek mentén pedig eljuthattak Taskendbe, onnét Szamarkandba ill. Belsőázsia távolabbi részeibe.

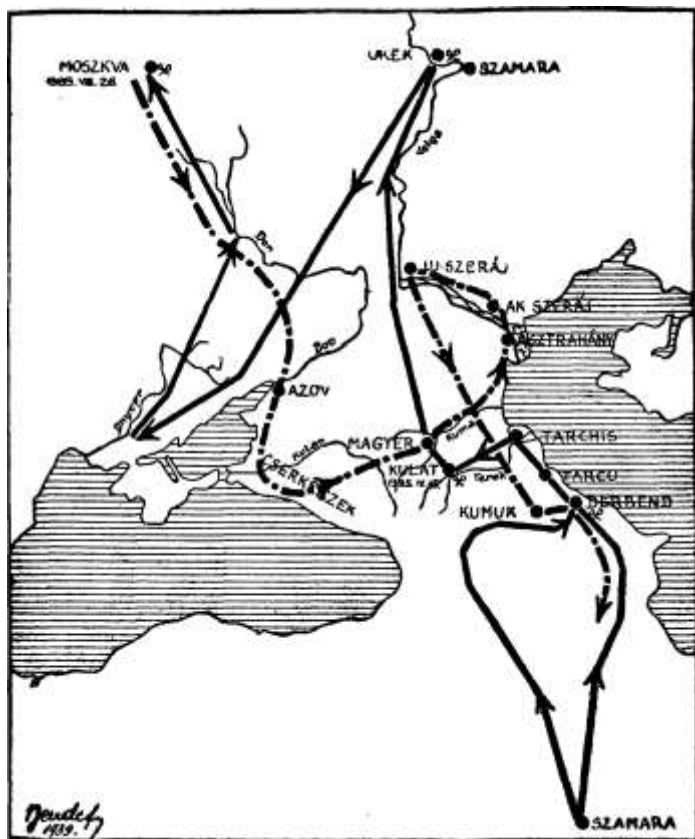
Timur csapatai továbbhaladván a Tobol vidékére jutottak. Innét nyugatra csapva, Baskirián keresztül a Bjelája partjára igyekeztek, ahol összetalálkoztak Toktamis seregével. Miután ezt maguk előtt üzték a Káma-Bjelája torkolatáig, a folyók szögében megütköztek s 1391 június 18-án Timur serege Toktamis hadain elseprő győzelmet aratott.

Mindamellett ez a győzelem sem volt Toktamisra megsemmisítő hatással. Timur fel is tette magában, hogy ellenfelével mégegyszer, végérvényesen leszámol, előbb azonban Perzsiát és Georgiát akarta teljesen leigáznai, ami a nagy hódítónak három esztendei hadakozásba került.⁵⁰³

A NEGYEDIK, DÖNTŐ HADJÁRAT

Végre 1395 február 11-én parancsot adott Timur, hogy a hadak (a Bagdad közelében lévő) Szamárra mellett gyülekezzenek és ő maga is odasietett. Mihelyt együtt volt a sereg, azonnal megkezdődött az az ötnegyedéves hadjárat, amely rombadöntötte a Kaukázusvidék egész kultúráját, a keresztény, nyugati hittérítők másfél évszázados fáradozásának minden addigi gyümölcsét.

A hadsereg két részre oszlott. A balszárny nyugatra kanyarodott és végigvonulva a Kaukázus gerincén, biztosította a főhadat az északról jövő támadás veszélye ellen. Ezalatt a főhad és a jobbszárny a Kaspi tó felé tartott s a balszárnyal egyesülten átlépte a régi, kaukázusi falat (Vaskapu). Derbend előtt ezer kaitak⁵⁰⁴ harcos akarta feltartóztatni Timur seregét, de ezeket mind egy szálíg levágták, Derbendet elfoglalták és felégették. Most már nyitva volt az út előttük észak, azaz a Kuma síksága felé. Rövidesen elesett Tarcu, majd Tarchis (Terki) is. Itt értesült Timurlenk arról, hogy az ellenséges csatárlánc a Kajasszu mentén fejlődött fel. Azonnal parancsot adott, hogy az egész sereget felriasszák. Az éjjel szakadatlan lovaglásban telt el, de mire hajnalodott, ott voltak *Kulat* alatt, (a mai Jeka-

Timurlenk — Toktamis kipszáki kán ellen vezetett negyedik — hadjáratának vázlatja. (Terv. és rajz. Bendefy L.)

terinodar mellett azon a ponton, ahol a Malka a Terekbe ömlik) s velük szemben állt Toktamis serege erős székértáborba húzódva a Terek partján. Timur táborát hamarosan árok vette körül. A táborban szigorúan eltiltottak minden lármát minden tüzet. Az

hangos szót sem szabadott kiejteniök. Április 15-én hajnalban Timur hét részre osztotta seregét, majd kiválasztott testőrei élén maga is annak élére állt. Felhangzott a kürtjel, nyomában a tatárok csataordítása: „Dar u gar!”⁵⁰⁵ Kiröppenő nyilaiktól elsötétült az ég. Olyan elemi erővel rohantak Toktamis seregére, hogy az nem tudott ellenállni a rohamnak, hanem hamarosan szétszóródott, mire Timur hadainak az üldözés jutott feladatul. Az üldözésben Timur megosztott seregének egy részét *Temir Kutluj Aghlen* kán vezette.

Pár nap alatt Magyarban voltak. *1395 április 17—20-a leheléit, amikor Timurlenk és Temir Aghlen öldöklő, romboló seregei végigseperték Magyar környékét*, de nem állottak meg a kumamenti magyarság fővárosában, hanem Toktamis vert hadait a Jergenyi dombok gerincén, majd a Volga mentén szakadatlanul üldözték, kergették a Szamarától északnyugatra fekvő bilériai Ukekig. A hosszú úton Toktamis serege teljesen felőrödött és szétzüllött, ezért Timur harcosainak egy részét visszaküldhette Perzsiába, ő maga pedig a Dnyepr mellé vonult vissza, mert onnét lecsaphatott a krími tatárokra. *Temir Aghlen és Aktay*,⁵⁰⁶ Timurlenk két neves altvezére, egyidőre ismét Kis-ázsiaiba tért vissza seregével. Ottani táborozásuknak emlékét a mai napig is őrzi *Tatarbasar*⁵⁰⁷ helység neve.

Ám Timur nem pihent sokáig a Dnyepr partján, hanem a Don és a Karasszu torkolatához sietett, mert hírt kapott arról, hogy ott *Barkjarok*, Toktamis kán hadseregarancsnoka próbálkozik összegyűjteni megvert seregét. Barkjarok felesége és gyermekei Timur kezébe kerültek, de a nagykán bántatlanul visszaengedte őket férjéhez, ill. atyjukhoz, sőt beérte azzal, hogy Barkjarok seregét csak Moszkváig üldözte és anélkül, hogy a várost bántalmazta volna, 1395 augusztus 26-án visszafordult hadaival. (Ezt a napot az oroszok a mai napig is a csodatevő vladimiri Szent Szűz ünnepeként ülik meg.)

A Moszkva alól visszatérő Timur a Don mentén Azovot, a neves kikötő- és kereskedővárost közelítette, majd támadta meg. Seregének megparancsolta, hogy a mozulmán hívők házait kéméljék meg, de minden mást égessenek fel. Ennek megtörténte

után a cserkeszek földjére tört és az (1395) év hátralévő részét annak elfoglalására, valamint *Tausz* és *Kurlat* várának lerombolására használta fel.

Közben beköszöntött a tél. Timur előbb úgy tervezte, hogy az 1395—96. évi telet a kummagyarok⁵⁰⁸ földjén tölti, Omar Tabán nevű alvezére, azonban Mahmudi, magyart népbíró (kelanter) híradása alapján olyan értesítési hagyott hátra számára a város magyar lakosságának magatartására vonatkozóan, hogy addigi szándékától elállva parancsot adott Magyarnak földig való lerombolására.

Ez a szörnyű parancs 1396 január elején hangzott el Magyarban. *Turkolly Sámuel, Gmelin* és a későbbi magyar kutatók feljegyzései alapján alaposnak látszik az a feltevésünk, hogy Timur tatárjai a mozulmán lakosok házeit és palotáit Magyarban is megkímélték, hisz ezekben a rompalotákban még évszázadok múlva is meghúzódott egy-egy szegényebb tatár család.⁵⁰⁹

A rendkívül kemény tél ellenére is Timur — Magyar lerombolása után — haladéktalanul Asztrahány ellen vonult, de a mély hóban serege csak a legnagyobb nehézségekkel juthatott előre. Asztrahány lakosai — értesülvén a közelgő veszedelemtől — a várost hóból és jégből épített falakkal vették körül, de mégsem tudták megakadályozni, hogy Timur azt el ne foglalja és földig le ne romboltassa. Mivel pedig Mahmudi kelanter mentségükre kelt, a nagykán vízbe fojtatta. Így bűnhődött az az ember, aki miatt Magyar a kígyók, farkasok és keselyűk városává lett!

Asztrahány alól Timur a kipszaki kánok fővárosa, Szeráj felé vette útját. Elpusztította Ak-Szerájt, a régi fővárost (Asztrahány közelében), majd az újat is (a Volga nagy, alsó könyökénél), azután visszafordult, hogy bosszút álljon a *kazikumikökön*,⁵¹⁰ *kavicsokon*,⁵¹¹ *kaitakokon*⁵¹² és a *karakalpakokon*,⁵¹³ egyszóval azokon a népeken, amelyek Toktamist vele szemben fegyveresen segítették.⁵¹⁴

Ezek után főserégével együtt kivonult a Kaukázusból, hogy előkészítse (1398-ban véghezvitt) hindosztáni és indiai hadjáratát, azonban a Toktamis elleni küzdelmek még mindig nem

értek véget. Timur ugyanis két hadvezérét, *Temir Kutlujt és Aktagot* (Aktav) megbizta azzal, hogy üldözzék a kipcaki kánt. aki közben *Vitov* litván nagyfejedelemnél keresett menedéket. A háborúskodások még 12 esztendeig folytak, míg csak 1407-ben Toktamist el nem érte végzete: országából végleg kiűzték s ő maga a harcmezőn fejezte be hányatott életét.⁵¹⁵

A KUMAI MAGYARSÁG SORSA
MAGYAR PUSZTULÁSA UTÁN

A fentiekben szó van arról, hogy a magyar püspökséget 1377—80 táján a Kuban forrásvidékére helyezték át. Valószínű, hogy a zavaros időkben a város és a környék magyar lakossága is a hegyek jobban védhető magaslatain keresett menedéket.

Erre utal Gärber közlése is: „*A magjary, vagy inkább madsjary nép, amely a cserkesz hegyek alján, észak jelé a „(érföldön)” lakott, ismét visszatér Madzsar romjaihoz, és nagy paloták, meg egészen boltozott pincék maradványairól beszél.*”⁵¹⁶

Gmelin úgy vélekedik Magyararról szóló leírásában, hogy a város egész környékén található, elszórt sírdombokat, kurgánokat nem a város lakosai emelték, mert szerinte azok *nem tátrók* voltak. Említi, hogy *a kaukázusi ingus népséget tartják a magyariak utódainak.*^{TM}

Klaproth szerint az összetétek *Baillât* nevű nemzetségének élő hagyománya az, hogy ők a magyarbeliek utódai. „*Diese Badillathe, oder Badill, írja Klaproth, beherschen einen grossen Theil der Dugurr, und leiten ihren Stamm aus Madschar her, welchen Ort sie bei seiner Zerstörung durch die Tataren des Tchingischan, verliessen.*”⁵¹⁸

Viszont *Karamsin* azt említi, hogy Magyar utolsó lakosai Perzsiába költöztek.⁵¹⁹ Amennyiben feltesszük azt, hogy a város elpusztítása után abban csak a Timurlenkhez hűséges, vagy talán katonai őrizet alatt élő népség maradt, el is hihető, hogy a város gazdasági viszonyainak leromlásával (aminek a nagy város pusztulása után feltétlenül be kellett következnie), akár önként, akár az erőszak nyomására valóban Perzsiába, a mongol helytartó

közelébe költöztek. Ez az elköltöző népség azonban aligha volt teljességében magyar és különben is csak töredék lehetett.

Az a kérdés, hogy hova lett a magyarbeli magyarság a város pusztulása után, hogyan tűnt el idők folyamán ennyire a szemünk elől, a legnagyobb kérdés az egész kérdésösszletben. Hogy nem valami kicsike nép volt Gyertyán népe, már kitűnik abból is, hogy a XIV. század végéig meg tudta tartani nemzeti jellegét annak ellenére is, hogy vele rokon török-fajta népek között élt. Mindenesetre ez volt a veszte is, akárcsak a baskir-magyaroknak: felszívódott a rokonfaj táj úak tengerébe. Ahogy mi felszívtuk magunkba az itt talált avar maradványokat, vagy a később betelepült kunokat és jászokat, a besenyőket és a maradék tatárokat, ugyanúgy áldozatául esett ez a két maradék magyar nép is az őket környező törökségnek. De nyom nélkül mégsem veszhetek el. Utódaiknak valahol élniök kell ma is!

Az *tingus* nemzetség lakóhelyét Pallas térképe a Terek középső folyása mentén adja meg, a kis-kabardok földjén. Boldogult *Bálint Gábor* a kabardokban sejtette utódaikat. Az abkázok és az osszéték hagyományaiban egyaránt él az a tudat, hogy ők egykoron Magyarban laktak.⁵²⁰ Nem lehetetlen, hogy néhány magyar nemzetség ezekhez a szomszédnépekhez menekült és így maradt fenn közöttük az említett hagyomány.

Mindenesetre feltűnő, hogy a mai abkáz, osszét és kabard női díszruhák hajszára ugyanolyanok, mint amilyenek azt Ibn Batuta a magyarbeli magyar királynő ruhája nyomán 1333-ban leírta.⁵²¹ Ennek is megvan a kielégítő magyarázata. A Kaukázus, már domborzati viszonyai miatt is, mindig nagyon nehezen hozzáférhető hely volt, ezért a formák oda későbbben jutottak el, de sokkal tovább meg is maradtak, mint másutt. *Miller*, a Kaukázus egyik legkitűnőbb ismerője közli, hogy pl. a múlt század 20-as, 30-as éveiben, amikor már Európában vasutak is voltak, a kaukázusi népek még mindig nyíllal vadásztak, noha akkoriban Nyugaton már a kováspuskát sem használták. Ugyancsak *Miller* szerint a Kaukázusba importált dolgok, így a divat is, nemzedékről nemzedékre öröklődnek. Egyszerű használati tárgyak évszázadokig megvannak a család birtokában, míg csak el

nem kopnak, vagy veszelődnek.⁵²² Ilyen mértékű konzervativizmus mellett valóban van jogunk és okunk feltételezni azt is, hogy a Zichy-féle kutatóútról származó fényképgyűjtemény női díszöltözékei a pompázatos XIV. századbeli divat alapvonásait őrizték meg.

Még egy fontos kútfőre kell figyelemmel lennünk s ez *Laonikos Chalkokondyles Apodejkszejsz historión* c. 10 kötetes munkája.⁵²³ A X. kötetben⁵²⁴ beszél az író az északkaukázusi népekről is. Előre kell bocsájtanom, hogy ebben az időben (XV. század) a mai Grúziát Ibériának nevezték, az alán népnév pedig nemcsak a tulajdonképpeni alánokat (összetteket) fedte, hanem az északi Kaukázus sok kisebb törzsének népét is belefoglalták ebbe a névbe.

Laonikos szerint „a felsőibériai városok szomszédságában laknak az alánok, *hunok* és emberek, az alánok azonban egészen a Kaukázusig nyúlnak és valamennyi között ezeket tartják a legügyesebbeknek és legbátrabbaknak a hadi dolgokban. Kitűnő sodronypáncélt készítenek, ismerik tanainkat Krisztusról, külön nyelvük van, bronzból készült fegyvereiket ők *Alaniká-nsk* nevezik.”

Érdekes, hogy ezideig nem tűnt fel senkinek sem az, hogy ezen a helyen, a XV. század dereka táján, tehát pár évtizeddel azután, hogy a mongol hadak Magyarot elpusztították és ami ezzel együttjárt, a kumanti magyarságot szétugrasztották ősi lakóhelyéről, az alánokkal kapcsolatban fordul elő a *hunok neve*, amely *ezúttal kétségtelenül a kumanti magyarságot takarja*.

Nem is menekülhetett máshova szerencsétlen sorsú testvérnépünk, mint a magas hegyek közé, ahol viszont már több évszázad óta az alán és velük rokon hegyi törzsek tanyáztak.

A kumanti magyarság hovatuántére ezután kell még majdnem ennél pontosabb választ adnunk, élihez azonban helyszíni nyelvészeti, néprajzi és régészeti kutatások és tanulmányok lesznek szükségesek. Reméljük, hogy a politikai viszonyok javulásával erre is sor kerülhet.

HÁROM MAGYARORSZÁG

Mindabból, amit az eddigiekben előadtunk, kiviláglik az a kétségtelen tény, hogy Kr. u. 890 és 1400 között három olyan terület volt Európában, ahol magyarok éltek zárt településben. Ez a három Magyarország — ha eltekintünk honfoglalóink rövid etelközi tartózkodásától — a következő:

A mi hazánk, szentistváni Magyarország, amely ebben a korban *Pannónia*, *Hungária Nova*, (Új Magyarország) vagy *Hungária Minor* (Újabb eredetű Magyarország) néven* szerepel a krónikairódalomban.

Hazánkhoz térbelileg közelebb esett a kumai magyarok országa: *Kummagyaria*. Az egykorú krónikák, illetve az arab-perzsa írók gyakran emlegetik mind az ország-, mind a főváros-, mind a kummagyar nép nevét. Az országnak leggyakrabban szereplő, valamint legismertebb elnevezései: *Hungária Maior*, *H. Velus*, *H. Antiqua*, *Cummageria*, *Maieria*, *Mageria*. (Egy bullában tévesen: *Hunnavia*.)

Tőlünk legtávolabb a baskir-magyarok éltek uralvidéki hazájukban. Itt talált rájuk 1236-ban Julianus testvér. Az ő országukat — Fr. Richardus jegyzőkönyvének *szövege* nyomán — *Magna Hungaria* néven ismeri a történelem. Rubriquis *Pascatir*, *Pascaür*, *Pasc aver*, *Pasc ata*, és *Pasch ata*, Piano da Carpino *Bascart*, *Baschart*, *Bosartos*, Fr. Johanca *Bascardia*, Fr. Henricus jelentése pedig *Baschardia* néven említi.^{524/2}

* Tudvalévő, hogy *Magna Hungaria* nevében a Magna jelző jelentése nem annyira „nagy”, mint inkább „eredeti, igazi, ősi”, ugyanígy *Maior Hungaria* is *Ősibb Magyarországot* jelent.^{524/1} Ezzel a meghatározással állítja szembe a középkori krónikairódalom hazánkat, mint *Hungaria Nova-t* (Új Magyarországot), illetve *H. Alinor-t* (Újabb eredetű, ifjabb Magyarországot.)

A KUMMAGYARIAI KATOLIKUS HITTÉRÍTÉS TÖRTÉNETE

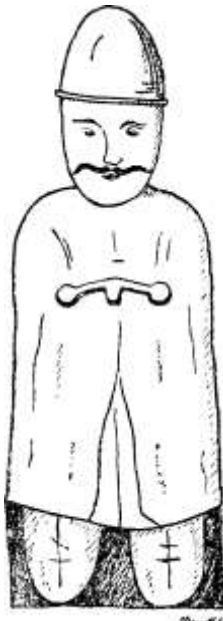
A Kummagyarira vonatkozó nyugati kútfők túlnyomó része egyházi eredetű és a kumamenti katolikus hittérítésre vonatkozik. Ezért — noha még csak elenyésző hányadát ismerjük annak az írott anyagnak, amely ebbe a tárgykörbe tartozik — már ma is fel tudjuk vázolni a kummagyariai hittérítés történetének általános képét. Annak a másfélszázados hősi munkának a története ez, amely a zarándoktestvérek első megjelenésével kezdődik a Kuma mentén, a magyar püspökség alapításával és működésével éri el csúcspontját, majd a XIV. század végén hirtelen lehanyatlík és majdnem nyom nélkül eltűnik az iszlám mindenfelől előnyomuló tengerében.

Hogy a katolikus hittérítők kumamenti tevékenységéről tiszta képet nyerhessünk, s hogy azt a maga teljességében értékelhessük, rövid pillantást kell vetnünk a kummagyorság 1250 előtti vallási viszonyaira.

A MEÓTISZVIDÉKI MAGYARSÁG VALLÁSI VISZONYAI A KORÁBBI ÉVSZÁZADOKBAN

A Kaukázus vidékére került magyarság örökségként magával hozta új hazájába ősi sámánisztikus hitét. Ebben az ősi hitben nagy szerepet játszott a kezdetleges animizmus korából származó lélekhiedelem, mert ez termelte ki az ősök tisztelését, ami a nemzetiségi kultusz magvát alkotta.⁵²⁵ Ősi hitük szerint a megholtak lelke időnkint vissza-visszajár a kihült tetembe. A hátramaradt családtagoknak pedig az volt a törekvése, hogy az elhunyt családtag lelke ne csak a sírban oszladozó tetemet keresse fel, hanem közöttük, mindennapi családi életükben, környezetükben továbbra is otthonos legyen.

Ez a törekvés ösztönözte őket arra, hogy az elhalt rokon alakját bálvány képében (nem akarom az ide sehogysem illő

szobor szót használni) örökítsék meg.⁵²⁶ A kezdeti időkben fából faragtak bálványokat, később azonban réz-, vas-, illetve arany- és ezüstburkolattal látták el azokat, sőt a tehetősebbek színarany és színezüst házibálványokat készítettek maguknak. Ez az *ósi*, pogány szokás igen sokáig élhetett a kummagyarság körében, mert még *Klaproth* is talált a Kuma mentén egy kis ezüst házibálványt. Pedig nem lehet kétséges, hogy ez a darab (amely ma bizonyára valamelyik orosz múzeum magyar vonatkozású kincsei között rejtőzik, még a XIX. század elején tökéletesen jó állapotban volt, akkor annak még a XIII. század végén, kumai véreink szétszóródása idejében féltve őrzött és megbecsült házi ereklyének kellett lennie!

Klaprothnak 1807—1808. évi kaukázusi utazásai alkalmával a Kuma mentén, Magyar városának romjai közelében sikerült erre az ezüstbálványra találnia.

Művében az ezüstsobrocskáról azt írja, hogy ujjnyi hosszúságú, s a helybeli földmivesek találták a Kuma partja közeliében. Alakra teljesen hasonlított a Kuma mentén egyébként is gyakori kőszobrokhoz. Ezek rendszeren ülő alakokat ábrázolnak. A férfialakokon mellvért és hosszú, szűk, térdigérő kabát van, a nőkön azonban sokkal rövidebb kabátka. Mellük lóg, combjuk, lábszáruk csupasz. Széles nyakdíszük és a még ezen felül alkalmazott korailzsinór megkülönbözteti az utóbbiakat a férfiszobroktól. A női fejdísz különleges és kétszeresen egymásra épített, míg a férfiak kissé hegyes süveget viselnek. Valamennyi köfigura köldöke táján hosszúkás ivóedényt tart.⁵²⁷

A kőbabák és az említett ezüsbábvány között Klaproth csupán annyi különbséget talált, hogy az utóbbinak a karjait egyáltalán nem ábrázolták, tehát kabátja, ami nem más, mint pásztoraink ma is divatos *subája*, takarja azokat. (A kumai magyarok subaviseletéről Ibn Batuta leírásával kapcsolatban közölünk közelebbi adatokat.)

A legősibb finnugor időkből származó lélekhiedelem és az azzal kapcsolatos szertartások már az *előmagyarság*⁵²⁸ műveltségének lényeges alkotóelemei voltak. Később, amikor az előmagyarság egy bolgár-török nép életterébe került és azzal összeforrt, átvette ennek a magasabb műveltségű törökfajta népnek egyistenhitét is. A X. század elején *Ibn Fadhlán* azt írja az uraividéki baskir-magyarokról, hogy „tizenkét isteni lényben hisznek, úgymint a tél-, nyár-, eső-, szél-, fák-, emberek-, barmok-, víz-, éjjel-, nappal-, halál-, élet- és a föld istenében. Az égben lakozó istent pedig mindezeknél feljebbvalónak tartják . . .”⁵²⁹ Ha baskír véreinknél megvolt ez az egyistenhit, akkor meg kellett annak lennie a meótiszi-vidéki magyarságnál is.

A Kaukázus vidéke más, fejlettebb keleti vallások megismerésének, terjedésének és befolyásának is kedvezett. Vitan felül áll, hogy perzsa szomszédságuk révén megismerkedtek a tűzimádó parszik vallásával éppúgy, mint ahogy az erőteljesen terjeszkedő mohamedánizmus is befurakodott közéjük. Amikor pedig kazár uralom alatt éltek, alkalmuk nyílt a zsidó vallás

megismerésére is, minthogy a kazár vezetőréteg ezt a hitet tette magáévá.

Mindezeknek a vallásoknak a hatását felülmúlta azonban az a lelki élmény, amelyet a kereszténységgel a krisztusi tanok-kai való találkozás gyakorolt reájuk, igaz ugyan, hogy a keresztény hatás is vegyes forrásokból táplálkozott, mert a közvetítők között ott szerepeltek az ősi római hit hirdetői mellett az örményes a szakadár görög hittérítők is, sőt a Pannóniából visszakerült hún maradékok révén megismerkedtek az ariánusi tanokkal is.

A kereszténység a Fekete-tenger északi partvidékein a III. század vége felé kezdett gyökeret verni. Dél-Oroszországból azonban már csak a IV. századból ismerünk keresztény feliratokat. Ezzel szemben a kimmeriai Boszporosz vidékéről már a 325. évi niceai zsinat iratai említenek keresztény egyházközségeket. A IV. században az új hit a Kaukázusban és Krimben is teret nyert. Az örmények között Világosító Szent Gergely (257—331) végzett olyan alapvető munkát, amely jótékony hatását évszázadokig éreztette az északi vidékekkel is. Tamara császárnő idejében a hittérítők átkelnek a Kaukázus gerincein és megvetik lábukat a Terek, Kubán és Kuma síkságán.

Az V. században, a népvándorlások első hún hullámának megérkezése idején, a hittérítés irama a Kaukázusban alábbhagy, de rövidesen annál erőteljesebben bontakozik ki ismét. A keresztény hittérítők benyomulnak az alánok földjére és néhány évtized leforgása alatt a nép jórészt megnyerik Krisztus tanainak. (Végleges megtérésük csak a IX. században következett be.) A VI. században a kaukázusi népek közül mindenestre keresztények már a kolchiszvidéki lázok, a Fekete-tenger délkeleti partjainál lakó abkázok, a tőlük északra tanyázó cserkeszek, sőt a cserkeszföldi Tamanban 536-ban már püspökség is székel. Ugyancsak 540 körül szervezték meg a krimi gótok püspökségét is. Amikor a hún-onogurok az V. században benyomultak Krirabe és Boszporosz városa ideiglenesen kezükbe került, közvetlen érintkezésbe jutottak a kereszténységgel. Nem sokára (528-ban) következett Ogurda gyászosvégű térítési kísérlete.⁵³⁰

Amíg nyugaton a kereszténység teljesedett ki, keletebbre a Kr. u. III. századtól kezdve az iráni és keresztény elemek összevegyítéséből alakított manicheizmus vert gyökeret olyannyira, hogy keleti török népek életében egészen a X. századig jelentős szerephez jutott. Mani tanainak keleten erőteljes ellenfele is

A kereszténység elterjedése a VIII. század közepétáján a Kaukázusban és Meótság vidékén. (Moravcsik nyomán terv. és rajz. Bendefy L.)

akadt a nesztoriánizmusban. A VII. században II. Kosru perzsa király nesztoriánus hitre tért, és ennek a hitnek terjedését fegyverrel is elősegítette. Timotheus pátriárka 781-ben arról értesít bennünket, hogy a türkök fejedelme egész népével a keresztény hitre tért, sőt országában érsekséget alapított. Tudjuk, hogy a XII. században az orkhonvidéki keraitok fejedelme, Margus kán, Togrul kán nagyatyja, 200.000 főnyi népével együtt nesztoriánus papok kezéből fogadta el a kereszténységet.

Ebből is láthatjuk, hogy a kaukázusi népeket — már a korai századoktól kezdve — minden oldalról érthették és érték is keresztény hatások. Szervesen illeszkedik bele ebbe a történeti környezetbe Kürt* fejedelem térítési tevékenysége az onogur-

* Kürt fejedelem neve a görögös *Κούρτος* formában maradt fenn. Ebből Moravcsik Gyula a Kovrat, Hóman Bálint a Kurt névalakot olvassa ki. Németh Gyula szerint a jéniszeyvidéki feliratok egyikében szerepel egy bizonyos *Kö(ii)rt* nép kánja. Úgy hiszem, leginkább ez a névalak felel meg a görögös átiratnak, ezt pedig leghűbben a Kürt névalakkal fejezhetjük ki.

bolgárok között. Amikor a kazárok a VII. század második felében előnyomulnak és elfoglalják a Fekete-tenger északi partvidékét, az itt virágzó kereszténységet már nem tudják kiirtani. Jóllehet Phanagoria püspöki város, bizánci gyarmat, 698-ban a kezükre kerül és kazár helytartó székel Boszporus városában, noha a kazárok az urak a Kubán vidékén és Krimben, sőt később elfoglalják a krími gótok Dórosz nevű fellegvárát is, (mai nevén Mangupot), az itili katolikus püspökség térítő tevékenységét elfojtani nem tudják.

Sorra lécesülnek az erős püspöki székhellyel rendelkező téritői gócpontok: Dóroszból kiindulva a kazárok földjén, Itilből kisugározva a kalizok és a kacirok* szállásterületein; püspökség létesült Terkiben** az alániai hittérítés számára; Tumutorokánból (Taman) pedig a hún és az onogur missziós püspökségek alapját vetik meg. A korai (VIII—IX. századi) kaukázus-donvidéki magyar kereszténység érdekes emléke a bezdedi, honfoglaláskori tarsolylemez. Ez az aranyozott vörösrézlemez kétségtelenül pogány sírból került ki, de a sok keleti díszítőelem közepén ott találjuk már a diadalmas Keresztet. Fettich alapvető kutatásai bebizonyították, hogy ez a lelet még Levediában, vagy a Kuma síkságán készült, honfoglalóink onnét hozták magukkal. Nem tételezhetjük fel, hogy a kereszt motívum véletlenül szerepel csak a többi palmettás, állatalakos és indás díszítőelem között.⁵³¹

Mindeme sokféle hatásból három vallás került ki győztesen; háromnak az elterjedtségét tudjuk nyomon kísérni a későbbi évszázadokban is. Míg a X—XI. században, miként az arab- s perzsa kútfők tárgyalása során láttuk, a keresztény-, az ősi pogány- és a tűzimádó párszi vallásnak voltak a kumaiak között hívei, ez utóbbi vallás a későbbiekben háttérbe szorult és helyét az iszlám foglalta el. Nem ismételjük meg mindazt, amit Magyar

* A kalizok bolgár-török nép a Kaspi-tó közelében. Valószínűnek tartom, hogy a Kalauz folyó vidékén (a Manicsjtól DNy-ra, Krugoljeszk és Divnoje vonalzással) szintén az ő szálláshelyeik voltak. A kacirok a Krim-félsziget keleti felében tanyázó törökfajta nép voltak.

** A *Peri'y* szót Moravcsik a Terek folyó nevének sejtí. Azt hiszem, a szóban inkább Terki (Tjumen) város neve rejlik, ahol a későbbi okmányok szerint is, valóban volt püspökség.

város történetével kapcsolatban erre vonatkozóan elmondtunk, de szeretnénk még rámutatni arra, hogy a kummagyariai mohamedán hittérítés a papi rend utánpótlását (akárcsak később a ferencesek is) a helyszínen foganatosította. Magyar városában volt papnevelő kolostoruk, *jakut* arab geográfusnak az a híradása, hogy 1220 táján Aleppóban időzvéen, ott nagy csapat olyan baskírral találkozott, akik az Abu-Hanifa vallásfelekezethez tartoztak,⁵³² nem vonatkozhatik a kummagyarokra, minthogy hovatarozásukat így határozta meg: „A mi hazánk Konstantinápolyon túl van *egy* olyan nép országában, amely a frankok között lakik, s amelyet ‚hungarnak’ neveznek.”⁵³³

Hogy a XI. századtól a *Kill*, század végéig hogyan alakult a három uralkodó vallás egymásközi viszonya, nehéz volna nemcsak megmondanunk, hanem elképzelnünk is. Annyi bizonyos, hogy a kereszténység a XIII. század derekáig folyton erősbödik, de terjedésének ütemében elérik, majd túl is haladják Mohamed tanai. Mindamellet az utolsó időkig kellett olyan kummagyar családoknak és nemzetségeknek is lenniök, amelyek kitartottak az ősi pogány vallás mellett. Legalább is erre következtetünk *Zakharov* professzornak abból a közléséből, hogy a Kuma-Kubán vidékén még ma is *ezrével* találják az orosz kutatók az ősi magyar sírszobrokat.⁵³⁴ Ha ugyanis az ősi pogány vallás hívei elenyésző kisebbségben lettek volna, akkor a kereszténység és az iszlám hívei a pogányok emelte sírszobrokat feltétlenül elpusztították volna.

Ami a kereszténységet illeti, IV. Ince pápának 1250 aug. 8-án kelt bullájából (1. Függ. 2. szám) teljes bizonyossággal tudjuk, hogy Kummagyariában a szakadár görög egyház kerekedett felül olyannyira, hogy a XIII. században már több püspökségük működött Kummagyariában és Alániában, a papok száma pedig igen tekintélyes volt. Ha erre gondolunk, fel tudjuk mérni, mekkora feladat volt a jól megszervezett, megalapozott, évszázadokon át kifejedesedett kummagyariai és alán szakadár görög egyházat visszavezetni a Római Egyház kebelébe. Kumamenti katolikus hittérítő vértanukról ugyan nem tudunk, de már alánföldön nem egy adta életét Krisztus nevéért.

A közelveleti katolikus hittérítés kezdete három esemény-nyel van igen szoros összefüggésben, éspedig a dominikánus-, illetve a ferences szerzetesek hittérítói tevékenységének megszervezésével, és a mongoloknak (tatároknak) Közelveleten való megjelenésével. Mind Sz. Domonkos, mind Sz. Ferenc rendjük tagjainak kötelességévé tették, hogy a Római Egyház krisztusi tanítását — akár életük árán is — elvigyék azok közé, akik még nem ismerik azt, s munkájukkal ilyképpen minél több népre terjesszék ki a „Világ Világosságának” égi fényét.

Fr. Joannes Elemosina (1335 körül) „Liber Historiarum”-ában azt írja,⁵³⁵ hogy a tatárok, miután sok országot, így például Arméniát, Türkisztánt, Indiát, a türkök, szaracénok, perzsák országát és más területeket meghódítottak, szívesen megengedték az ott élő benszülötteknek, hogy továbbra is addigi szokásaik és törvényeik szerint éljenek. Különösképpen a keresztényekkel szemben tanúsítottak előzékenységet. Éppen ezért a Szent Ferenc rendjéhez tartozó kisebb testvérek közül azok, akik Tatárországban működtek és hirdették az Igét, hamarosan tíz helységben vertek gyökeret a tatár birodalomban. Öt állandó jellegű kolostort alapítottak egyes tatár városokban és öt olyan mozgékony egységet, amelyek mindegyike más-más nagyobb, helyét változtató tatár táborhoz csatlakozott. Ezek mindenüvé kísérték a megszámlálhatatlan nyájaikat legeltető s méneseiket terelgető tatárokat a beláthatatlan pusztaságokon keresztül. Ezeket a vándorló hittérítőket nevezték zarándok testvéreknek, vagy hivatalosan *Fratres Peregrinantes*nek. Sok kiváltságot élveztek, de ezeket csak fokozatosan nyerték el, amikor kiderült, hogy azok között a nehéz életkörülmények között, amelyekben ők dolgoztak, a rendi élet szigorú előírásainak nem tehetnek eleget. Bizony, az első úttörők, közöttük a mi Ottó és Julianus fráterünk kised társasága csak szegényes bátyúval a hátán, a szent hallgatás és a szeráfi szegénység parancsát, az előírt böjtöket szigorúan betartva, zsolozsmázva és egyházi énekeket zengedezve rótták a

keleti pusztaságok homokját, vagy a vad hegyvidékek meredek ösvényeit.⁵³⁶

A „*Congregatio Frairum Peregrinantium propter Jesum Christum in omnibus terris*” társaság később a ferencesek vezetése alá került.^{536/1} Ennek a szervezetnek a maga idejében a püspököktől és érsekektől is független, önálló hatáskört biztosítottak. A hittérítők száma nem volt kötött és működésük tere nemcsak Európát, hanem Észak-Afrikát és az ázsiai Távolkeletet is felölelte.

Nehéz lenne eldönteni, hogy tulajdonképpen melyik rendnek van nagyobb érdeme a keleti hittérítés kezdeményezésének és az úttörésnek dicsőségében. Úgy látom, Európában a legelső lépéseket a dominikánusok tették meg még az 1220-as évek derekán, amikor Cumania síkságain elkezdtek hinteni az Ür magvát. Ennek a gyorsan kiterjedő munkának lett az eredménye Ottó és Julianus útja. Tehát az 1241—1242. évi mongol hadjáratig Kelet-Európában szárazföldi úton a dominikánusok jutottak el legtovább: a Don vidékéig.

Azonban az is bizonyos, hogy a ferencesek is megtették a magukét. Erre vall az a tény, hogy 1217 máj. 14-én, amikor a S. Maria della Porziunculában az első ünnepélyes Capitulumot tartották, máris kijelölték az egyes térítői provinciák határát és azok Ministereit. A keleti térítés központja Szíria, ennek első Minister provinciálisa Fr. Helias lett.⁵³⁷ Ő három évet (1217-20) töltött keleten néhány társa kíséretében, hogy közvetlen tapasztalatokat szerezzen, majd hazatérvén, teljes erővel látott hozzá a keleti hithirdetés megszervezéséhez.⁵³⁸

Buzgólkodása következtében 1227 táján *Niceában* két ferences és két dominikánus hittérítő,⁵³⁹ majd 1233-ban *Georgiában* fr. Giacomo da Russano és társai, a *damaszkuszi* szultánságban, a *bagdadi* kalifátusban és a *marokkói* szultánság területén pedig egy-egy hittérítő ferences-csoport települt le.⁵⁴⁰

Miután a ferencesek Georgiában erősen megvetették lábukat, lassan terjeszkedni kezdtek Armenia felé is, ahol ugyancsak szíves fogadtatásra találtak. Működésüknek hatása meglepően rövid idő alatt mutatkozik, amit Róma méltóképpen el is ismert

és Fr. Andreast a jakobiták és nesztoriánusok püspökévé nevezte ki.⁵⁴¹

A georgiai és arméniai hittérítés azért játszik különös fontosságú szerepet esetünkben, mert innét indultak északnak azok a ferences hittérítő rajok, amelyek a későbbiekben — átkelvén a Kaukázus gerincein — eljutottak az alánok, malkaiták, kumükkök földjére és a kumai magyaroknak velük szomszédos országába.⁵⁴²

A hittérítők időközönként beszámolnak munkásságukról a missziók Minister provinciálisának, a generálisnak, püspökeiknek s nem egyszer Rómának is. A küldött jelentésekből, a kibocsájtott rendelkezésekből és alkalmi okmányokból nyerhetünk betekintést a középkori keleti hittérítés történetébe. A vonatkozó kútfők között első helyen a hittérítőkhöz, vagy azok előjáróihoz, a főpapokhoz intézett pápai bullákat kell említenünk.

Az 1240—1200 közötti évtizedek a szerzeteskövetek nagyjelentőségű utazásainak esztendei.⁵⁴³ A Római Udvar földrajzi ismeretköre rohamosan tágult, s ezzel párhuzamosan a hittérítői munka is szélesebb alapokat nyert. 1254 elején például IV. Ince pápa Turkia* szultánját kéri egyik bullájában,⁵⁴⁴ hogy a szultánság területére kiküldött dominikánus hittérítőket fogadja szívesen, s engedélyezze szabad működésüket.

Miként ez a bulla is bizonyítja, (a felhozható bizonyítékoknak se szeri, se száma), a kezdeti lépések után néhány esztendőre már az volt a helyzet, hogy az Európa felől előrehatoló dominikánusok éppen a Kaukázus vidékén összetalálkoztak a Szentföld felől északra nyomuló franciskánusokkal. Mindegyik rend — az Egyház mérhetetlen hasznára — nemes versenyre kelt a másikkal a hittérítés művében. Azonban a bennük lobogó szent hév túlzásokra ragadtatta őket; ennek következtében a két kiváló rend között rövidesen ellentétekre került a sor. IV. Ince pápa már 1244-ben kénytelen egyik bullájával megtiltani, hogy a ferencesek felvegyék rendjük tagjai közé azokat, akiket a do-

* Turkia ebben az időben Asia Minor, Kisázsia-t jelentette. Torchia Major néven is emlegetik egykorú iratok. A mai Anatóliával azonos terület.

minikánusok akár szavazással, akár szentszéki bírósági eljárással kizártak maguk közül.⁵⁴⁵ Kétségtelen, hogy — bár a ferencesek fenti eljárása nem volt helyes —, ilyen eszközök alkalmazására majdnem minden hittérítőrend rákényszerült, mivel a térítések során mindegyik rend igen sok vért vesztett. A hittérítőhiány később, mikor mind a két rend működési területe jelentősen megnövekedett és a messze Távolkeletre is kiterjedt, fokozatosan jobban és jobban éreztette hatását: az egyes hittérítőrendek egymás szerzeteseit igyekeznek a maguk kebelébe csalogatni. IV. Sándor pápa 1255—1258-ig három bullában kénytelen inteni a dominikánusokat, a ferenceseket, az ágostonrendieket és a vilmosrendieket, hogy — szigorú megtorlások kilátásbahelyezésével — hagyjanak fel az említett eljárással.⁵⁴⁶

Ügy látszik, hogy ezen a téren vagy megjavult a helyzet, vagy — ami szintén lehetséges — a pápák nem értek rá foglalkozni a hittérítő rendek egymásközi viszályaival. Ha nem is kaptak az ellentétek lángra, a hamu alatt évtizedeken át izzott a parázs, és a XIV. század elejére a helyzet már annyira tűrhetlenné lett, hogy XXII. János pápa szükségesnek látta, hogy hatalmi szóval személyesen avatkozzék a kérdésbe. Ebben az időben a kérdés előterében olyasféle viták állottak, hogy melyik rendnek melyik területen van elsőbbségi joga a hittérítéshez. János pápa 1318 április 1-én „Redemptor noster. . .” kezdetű bullájában⁵⁴⁷ szigorúan elhatárolta egymástól a két rend keleti hittérítői tevékenységének területeit.

Vájjon nem lehetséges-e, hogy János pápa döntéséhez hozzájárult a ferencrendieknek éppen ez időben elért kimagasló eredménye is? Ugyanis a XIV. század elején, akárcsak az előző század utolsó évtizedeiben, a ferencesek több nagytömegű áttérés létrehozó munkásaiként szerepelnek. Így Fr. Jeromos, kaffai ferences püspök 1318-ban az Egyházhoz visszahozta Arachiel örmény érseket. Az érsek áttérése természetesen azt jelentette, hogy az ő hatalmi körébe tartozó papok és hívők is úgyszólván az örménység túlnyomó hányada szintén római katolikussá lett. XXII. János 1318. évi március 28-án *Exultavit cor nostrum ...* kezdetű bullájában fejezi ki nagy örömét, amelyet ez az eset

jelentett számára.^{547/1} El tudom képzelni hogy a ferenceseknek ez a kiváló eredménye milyen hatással lehetett a két rendbeli hittérítők különben is rendezésre megérett viszonyára.

A ferenceseknek juttatott területek között előfordul (*már 1318-ban!*) *Magyarra* neve is. A cambal-i (pekingi) érsekség határai közé a bulla u. i. a következő területeket sorolja: *Cambaliensis, Zaiton, Armalech, Cumuch (Montis Caspii), Caffa, Saray, Tana, Vosporo (Bosporos iuxta Krim), Cherson, Soldaia, Surgat, Cimbalum, Majeria, Trapezunda és Salmastrense.*⁵⁴⁸

Miként a nyugati források tárgyalásánál láttuk, Kummagyariába elsőnek a dominikánusok jutottak el, minthogy IV. Ince egyenesen őket, a magyar provincia tagjait küldte oda, hogy a szakadár görög papokat visszavezessék a római egységbe. A dominikánusoknak Kummagyariában valóban igen nagy szerepük volt egészen a XIV. század végéig, (amikor is azon a vidéken minden hittérítői tevékenység lehetetlenné vált). Ott voltak, püspökké lettek, szavuk és befolyásuk volt azután is, hogy XXII. János pápa 1318. évi ítéletével Kummagyaria a ferencesek érdekerületévé lett.

Ám a magyar származású ferencesek sem hiányzanak a benünket érdeklő területről. Miként az I. részben láttuk, a ferences hittérítők és vértanuk sorából szép számmal tudunk kimutatni hazánkbeli magyarokat is. *Takács Ince* legutóbb annak a nézetének adott kifejezést, hogy *László testvér* (Fr. Ladislaus), *Gaz-zaria* (azaz Krim-félsziget) biztosa (custos), vagyis a hittérítők között 1287 táján a legmagasabb tisztet viselő egyén — neve szerint — magyar származású volt.^{548/1} Mivel a László nevet más nemzetbeli testvérek a legritkábban vették fel, magam is éhhez a nézethez csatlakozom.

Ez a *László testvér* egyik, 1287 április 10-én kelt és a rend generálásához (Fr. Matthaues ab Aquasparta) intézett levelének^{548/2} végén felsorolja az elhalt rendtagok nevét is. Ezek sorában találkozunk még egy magyarral: *Fr. Karichinus Ungarns* nevével; ő a kaffai helynökségen tolmács szerepét töltötte be.^{548/3} Megemlítését annyival is fontosabbnak tartjuk, mivel személyé-

vel kapcsolatban láthatjuk, milyen fontos és értékelt dolog volt a keleti hittérítés művében a pannóniai magyar szerzeteseknek magukkal hozott kiváló nyelvérzéke és nyelvtudása. (V. ő. Rubrucjuisnél: „...egyikük kiválóan jártas volt a nyelvekben ...”, stb.)

Már *Karácsonyinak* feltűnt,^{548/2} hogy 1345—1346 után alig-alig találkozunk a tatár birodalomban munkálkodó hazánkbeli magyar hittérítők nevével. Igazat kell adnunk neki, amikor ebből azt a következtetést vonja le, hogy a megváltozott politikai viszonyok miatt nehezen, sőt időközönként egyáltalán nem juthattak ki szerzeteseink Tatárországba.

Ebben az időben a magyar-tatár ellentétek két síkon bontakoztak ki. Egyrészt Moldovával kapcsolatosak. Ugyanis az egykori Kúnország (Cumania) a Háromszéki-, Csiki- és Gyergyói-havasoktól a Dnyeszterig, a Putnától, az Alsó-Szeréttől és a Dunatorkolattól a Szucsava és a Felső-Dnyeszter *völgyéig* terjedő tartománya még a XIV. század derekán is a krimi tatár kán fennhatósága alá tartozott. A tatárok ugyan nem telepedtek meg ezen a területen, hanem adóval terhelték a gyér népességet és portyázó csapataik be-betörték Magyarországra és Lengyelország halicsi tartományába. Végre Lackfi András 1345-ben fényes győzelmet aratott Atlamos tatár kán seregein, mire a tatár csapatok visszavonultak a Dnyeszter mögé. Ez azonban nem jelentette azt, mintha a magyar-tatár ellentétek elsimultak volna. A tatárok 1354-ig továbbra is állandóan zaklatták betöréseikkel a Moldva néven bekebelezett új magyar tartományt.^{548/5}

Másrészt Kázmér lengyel királynak a litvánok elleni háborúskodásai vezettek közvetlen összetűzésekre, amennyiben Kestut litván fejedelem tatár zsoldosokkal is igyekezett szaporítani seregét. Azonban az még így is gyengének bizonyult Kázmér és Nagy Lajos egyesült hadaival szemben. A szövetséges seregek a litván-orosz-tatár hadakon ismételten fényes győzelmet arattak. A két győzelem között évek teltek el. Elsőízben maga Lajos király vállalta a fővezéri szerepet, seregeivel Litvániába tört és békére kényszerítette ellenfeleit. Am azok, mihelyt lélekzethez jutottak, újból Halics és Ladomér lakosságát tartották állandó

rettegésben portyázásaikkal. (1352.) Erre következett a második litván hadjárat, amely 1354 májusában vette kezdetét és fényes sikerrel ért véget. Lajos pedig miután Halicsban a litván sereget szétszórta, tatár földre nyomult és — egyik krónikása szerint — „az Etul (Dnyeszter) folyó partján, ahol a magyarok Pannóniába vándorlása idején Attila király született”, békét és szövetséget kötött a kereszténység iránt fogékonyt mutató *Dzsaniibeg* kipszaki kánnal.^{548/6}

Ez a másfél évtizedes, folytonos magyar-tatár háborúskodás valóban megbéníthatta a magyar hittérítő szerzetesek tatárországi működését. Sőt, ha ebből a szemszögből nézzük a már ismertett adatokat, azt kell mondanunk, hogy amikor 1363-ban V. Orbán pápa — Kázmér lengyel király közbenjárására — Fr. Johannes Speculit nevezi ki Magyar város püspökévé, felmerül bennünk az a gondolat is, vajjon Nagy Lajos nem ezen a kerülő úton akart-e közelebbi adatokat szerezni a kumai magyarokról? János püspököt a neve — Speculi — képzett, tapintatos, körültekintő, esetleg diplomáciai feladatokra is alkalmas egyéniségnek sejteti. Sajnos, a felmerülő kérdésekre — a források elégséges ismerete híján — ezúttal sem adhatunk választ. Ellenben választ nyerünk arra a kérdésre, miért nem találunk hazánkbeli magyart a kummagyarai püspökök sorában: az állandósult politikai feszültség miatt.

AKELETIRÉSZEKEGYHÁZKORMÁNYZATA

1318-tól Magyar városa valójában a kaffai ferences helynök körzetéhez tartozott. A közeli Kelet ugyanis két ferences helynökségre (vicaria) és egy ferences tartományra (provincia) oszlott. Ezek: *Vicaria Tartariae Aquilonaris*, azaz északi tatárországi helynökség. Ennek két őrsége (custodia) volt, a kazáriai (Custodia Gazariae) és a szeráji (Cust. Saray). Magyar a szeráji őrség területéhez tartozott. Ide számított még a cserkeszek és az abkázok földje, Georgia (Iberia), Sirvan, Alánia, a volgajobbparti jászok- és a donvidéki nogáj-tatárok földje, a középdonmenti kunok és az oguzok szálláshelyei, valamint a volga-

menti Bileria (Nagy Bolgárország) és Baskiria (Magna Hungária), az Ural vidékén élő baskir-magyarok ősi hazája.

Bár a szeráji őrőség hatalmas területet ölelt fel, a rendi custos nem azon belül tartózkodott, hanem a tengeri úton jól megközelíthető Kaffában székelte. Ugyancsak ott volt a kazáriai őrőség és az egész helynökség székhelye is. Mindez valószínűen a központi irányítás és a — papnevelés megkönnyítését célozta.

A kazáriai őrőség kisebb területet vallhatott magáénak. Szél-tében mindössze a Duna deltavidékétől a Don forrásvidékéig *terjedt*, ide értvén Krim *félszigetét* (*egykorú nevén* Gazafiát) is, és mélység dolgában sem *terjedt* sokkal túl az 50. é. sz. fokon.

A keleti tatárországi helynökség, vagy *Vicaria Tariariae Orientalis* Örményországtól és a Kur (Kyros) folyótól délre az Eufráteszig és a Ferrótól számított 70° k. h.-ig elterülő hatalmas területösszetlet ölelte fel a Fekete-tenger, a Kaspi-tó és a Perzsa-öböl közén. Ettől délre a szentföldi tartomány, *Provincia Terrae Sanctae*, a Kaspi-tótól keletre pedig (egészen a Sárga-tengerig és az Indiai Óceánig terjedően) a kínai helynökség. *Vicaria Tartariae Cathay* terült el.⁵⁴⁹

Hogy milyen erővel dolgozott a két kiváló rend a Kaukázus közelebbi vidékén, arra vonatkozóan csak egy-két jellemző adatot hozunk fel. Minorita Anonymus azt írja „Relationes ...” c. m. 100 versoján a *kaffai*, illetve a *tanai* dominikánusokról, hogy 1320—1330 táján Kaffában mindössze két felszentelt dominikánus testvér, két klerikus és két novicius működött, míg Tanában csupán három testvér telepedett le.⁵⁵⁰ Ezzel szemben azonban pl. Örményországban a dominikánusok 1333-ban 50 zárdával rendelkeztek s azokban 750 rendtagot tartottak számon.⁵⁵¹ Mezopotámiában, ahol a dominikánusok már 1250-ben megvetették lábukat, olyan eredményt értek el, hogy az ottani nesztoriánusok egyidőre ismét egyesültek Rómával.⁵⁵² A ferences kolostorok és rendtagok számáról a már közölt zárdajegyzékek tájékoztatnak.

A hirtelen óriásira nőtt hittérítői érdekerületnek kormányzása nem kis gondot okozott a pápáknak, ezért nem ritkán küldöttek ki legátusokat egyes fontos ügyek gyors elintézésére.

IV. Ince pápának „Hunnaviát és Arbániát” említő 1250. évi bullája, miként azt a nyugati források tárgyalásánál láttuk, teljesen tisztázza a kumamenti magyarság katolizálása kezdetének történetét.

A pápai udvar kumai véreinkről az első híradást Julianus frátertől és Piano da Carpino úti jelentéséből kaphatta. Az 1241-1242. évi tatárjárás alkalmával talán még hozzánk is elvetődött egy-két kumai magyar; de hogy a mongolok révén újraéledt a meótiszi vidéki magyar óhaza tudata, biztosra veszem. Nincs tehát semmi csodálkozni való azon, ha néhány esztendővel P. da Carpino hazatérése után a Cumániában dolgozó magyar dominikánusok részletes és megbízható, egyben — számukra — lelkesítő hírekkel tudnak szolgálni Rómának a kumamenti vallási viszonyokról.

Az Egyház kezdettől fogva vallotta és megvalósította azt a krisztusi tanítást, hogy az eltévedt juhokat minden fáradság és áldozat árán igyekezzék visszaterelni az Egy Akolba, az Egy Pásztor keze alá. Jóllehet a kumai magyarok tömegei már régóta nem voltak pogányok, Róma nem nézhette közömbösen a közöttük élő szakadár görög papság működését. Ince pápa bullája szerint elérkezett az ideje, és adva a lehetősége — a görög papság lelki hajlandósága folytán — a kummagyar szakadár egyház egyesítésének. Vájjon mi okozhatta a görög papságnak azt a lelki hajlandóságát, amelyről a pápa beszél? Az talán, hogy a tatár birodalom hűbéruralma alá került országok papjai nehezen, vagy esetleg egyáltalán nem érintkezhettek Konstantinápolyal? Vagy talán megihlették őket azok az erőfeszítések, amelyeket a pápaság az időben tett a Szentföld felszabadítása érdekében?

Letagadhatatlan, hogy a szóbanforgó esemény nagyjában összeesik azokkal a megújhodott, megtisztult vallásos eszme áramlatokkal, amelyek a XIII. század elején Európa lelki életét teljesen átformálták. Azonban ennek ellenére sem merjük a tényeket teljes egészükben vallási eszmék behatásával magyarázni.

Munkánk első részében kifejtettük, hogy a kipszaki kánok hatalmába adott kummagyarságnak fegyvert jelentett a kezében nemzeti mivoltának csorbítatlan megtartásához az, ha Rómához csatlakozik, s ilyen módon igyekszik minél inkább elszakadni keleti kapcsolataitól.

Így, vagy úgy, erről vitázhatunk és töprenghetünk, az azonban bizonyos, hogy 1250-re már kiforrott a pápaság véleménye a dologról; IV. Ince határozott, és odaküldte a magyar dominikánusokat Kummagyariába és Alániába a térítő-munka megalapozása céljából. 1253-ban azonban már nemcsak a dominikánusok, hanem a ferencesek is ott vannak Kummagyariában és együtt dolgoznak vállalva Major Hungária magyarjainak megtérítésén.⁵⁵³

A kummagyarság katolizálása — ahogy az 1250. évi bulla alapján sejtjük — hasonló körülmények között mehetett végbe, mint nálunk a reformáció. A katolikus hittérítők nemcsak egyes személyek és családok meggyőzésére szorítkoztak, sőt a szakadár keresztények esetében egyáltalán nem erre törekedtek, hanem arra, hogy a szakadár püspököket és papokat vezessék át Róma oldalára, mert egyetlen pap áttérése az egész egyházközség katolizálását jelentette! Mindamellett az egyéni munkára is bő alkalom nyílt, különösen a még pogányok és a mohamedánok között.

Nem kétséges, hogy első úttörőknek a zarándoktestvérek jelentek meg a Kuma mentén. Még nem volt kolostoruk, nem volt állandó otthonuk, de ott élt a kumai magyar nép szívében a készség és a jóra való hajlandóság, amellyel a vándor latin hittérítőket fogadta. És azok szívesen mentek közéjük, mert türelmes, jó nép volt a kaukázusi magyar.

A ferences vértanúk jegyzékében számos szerzetes nevét találjuk, olyanokét, akik a magyarsággal szomszédos népek, mint az alánok, a georgiabeliek, az örmények, bolgárok, cserkeszek stb. között áldozták életüket hitükért, de egyetlen vértanú sem akad közöttük, akinek vérének kumai magyar ontotta volna. Ha nem is következik ebből az, hogy valóban nem halt vértanúhalált a kaukázusi magyarok között egyetlen hittérítő sem, any-

nyit mindenképpen elfogadhatunk, hogy ez az eset nagyon-nagyon elvéte fordulhatott csak elő. Elég itt arra hivatkoznunk, hogy milyen gondos körülményességgel nyomozták ki az előjáró hatóságok (püspökök, provinciálisok, generálisok) minden egyes vértanú halálának körülményeit s erről milyen terjedelmes levelekben számoltak be. Ha a kaukázusi magyarok között egyes hittérítők vértanúkká lettek volna, ennek valamiféle nyomát feltétlenül kellene találnunk!

A kummagyariai hittérítés első félévszázadának történetéről semmi közelebbi részletet sem ismerünk. Azt azonban már tudjuk, hogy a XIV. század elején már több kolostoruk és templomuk is volt a ferenceseknek, (és bizonyára a dominikánusoknak is) az országban. A legrégebb ferences zárdajegyzék⁵⁴ (1300 tájáról) említi, hogy a rendnek Magyar városában két kolostora van, azonkívül Kummagyariában volt Ügyek kolostora és az a két kolostorom is odatartozott, amelyeket Klaproth Madzsar Unneh, ill. Kliszi néven írt le. Valószínűleg az elsőt nevezi a zárdajegyzék Cumuchnak, vagyis „kumai” kolostornak.

Az a körülmény, hogy a legrégebb ferences zárdajegyzék 1300 körüli keletű, nem jelenti azt, mintha korábban nem lettek volna a rendnek Kummagyariában kolostorai. Bizonyára az lehetett, és az is volt a hittérítők legelső törekvése, hogy templomokhoz és kolostorokhoz jussanak, hisz a zarándoktestvérek rendjének megszervezésére csak 1252-ben került sor, és az a pápai rendelkezés pedig még jóval később kelt, amely általánosságban engedélyezi a hittérítőknek a hordozható oltárok és a sátorkápolnák használatát.

Mínthogy IV. Ince pápa — annyi előrelátással — módot adott a szakadár görög papságnak az Egyház kebelébe való akadálytalan, sőt előnyöket nyújtó visszatérésre, bizonyos, hogy a görög- és örmény templomok javarésze is a latinok kezébe került. Ezeket természetesen használták, őrizték és javították is. A Kaukázus keleti felében sok templomromot találtak az utazók. Ezek közül egyet, amelyik a magas hegyek között majdnem teljesen épen megmaradt, részletrajzokban mutatok be. Megtalálásának körülményeiről a hagyományok ismertetése során szólunk.

A dominikánusok zárdajegyzékei Magyar, vagy Kummagariát nem említik, de ennek ellenére is biztosak vagyunk abban, hogy dominikánuskolostorok is voltak a kumai Magyarorszában. El sem képzelhetnők u. i., hogy akkor, amikor a közeli Örményországban 50 zárdájuk volt, Kummagariában egy se lett volna! Volt, ha nincs is írás róluk, ha romjaik sincsenek meg, akkor is kellett lenniök. A sok kisebb-nagyobb kolostor é< templom sorra felépült a hegyek között és harangjuk szavs Istenhez hívta és Róma köré gyűjtötte a kaukáziai népeket.

Ebből a nagy munkából oroszlánrész jutott a magyar származású dominikánus- és ferences testvéreknek. Ők, akik a pan nóniai magyar hazában, a Kárpátokon belül is naponta érintkezhettek az ide betelepült kún-, besenyő-, jász (alán) atyafiakkal, ezeknek nyelvét könnyen elsajátították, minthogy rokon nyelvek voltak a magyarral. Amikor pedig a tatár birodalom (1242 után) a Kárpátokkal határos lett, nap-nap után felmerült a szükségessége annak, hogy egyik, vagy másik kolostorból átvándoroljon valamelyik szerzetes Tatárországba, hogy az ott élő keresztény, magyar foglyokat kiváltsa, vagy azoknak lelki vigaszt nyújtson.⁵⁵⁵ Johanca fr. is azt kéri levelében a rendi generálistól, hogy *magyar*, német, vagy angol ifjú szerzeteseket küldjenek ki Tatárországba utánpótlásul, mert ezek tanulják meg legkönnyebben az ottani nyelveket.⁵⁵⁶ Ugyanezt olvassuk abban a levélben is, amelyet 1323 május 15-én intéztek a kipszáki testvérek Kaffából, ahova a pápai rendeletek bevárása és az egyetemes káptalan híreinek meghallgatására gyülekeztek össze, a Lyonban tanácskozó egyetemes káptalanhoz.⁵⁵⁷ Azt írják, hogy a *magyar*, továbbá egyes német és angol testvérek meglepően rövid idő alatt sajátítják el a Tatár Birodalomban beszélt egyes nyelveket, *míg* az olaszok és a franciák úgyszólván képtelenek erre. Ugyanebben a levélben igen jellemző adatot találunk arról is, mennyire virágzott még a XIV. században az ősi pogányság Tartariában. Olvasuk ugyanis, hogy az egyik német testvér egymaga 93 bálványt ragadott ki a pogányok kezéből, vagyis ugyanennyi családot keresztelt meg s oktatott ki a krisztusi hitre. Nagyobb bizonyosság

okáért a bálványok közül egynéhányat a levélhez mellékelve elküldtek a pápának. Ebben a hosszú levélben igen sok egyéb érdekes közlést is találunk. Ezekről Balanyi György adott igen jó összefoglaló tájékoztatót.⁵⁵⁸

A magyar- és a nyugati államok szerzetesei százával és ezrével éltek már Tartariában Cumaniától és Borodnokországtól⁵⁵⁵ Szibíria havas mezeiig, s a munkában töltött évtizedek alatt még arra is volt idejük, hogy a gyűjtött alamizsnáért gyermekeket vásároljanak s közülök a fiúkat egyházi pályára neveljék. A bennszülött legényekből kiváló testvérek kerültek ki. Némelyikük egészen kivételes egyházi méltóságot is elnyert. Általában megbecsülhetetlen előnyük volt, hogy anyanyelvükön hirdethették az Igét és ezért sokkal több eredményt érhettek el mint az idegenajkúak.⁵⁶⁰

XXII. JÁNOS PÁPA ÉS A TATÁRORSZÁGI MISSZIÓ

A sok szegény, mezítlábas, kopottöltözékű zarándok barátának nemcsak a keleti népek közönyével, vagy ellenséges érzelmeivel, nemcsak a természet mostohaságával kellett megküzdenie, hanem megszenvedték azokat az időket is, amikor atyai gondoskodójukat és a Római Udvarat az európai gondok kötötték le. IX. Gergelynek és IV. Incének a missziók iránti különösen buzgó érdeklődését utódaikban nem találjuk meg. Bullákban, buzgó intelmekben és atyai tanácsokban nincs hiány, de az era: lített két pápa nagyvonalú elgondolásai, kitartása és a náluk tapasztalt áldozatkészség a későbbiekben hiányoznak.

A hithirdető hősök buzgalmát azonban semmi sem tudta letörni, sem csökkenteni. Éppen ezekben az esztendőkből érték el egyik legszebb sikerüket: Krimben 1286-ban keresztény hitre tért *Jaylak* katun, annak a *Nogáj* kánnak a felesége, aki 1287 végén Kún László király szövetségeseként betört a Szepességbe.⁵⁶¹ A főasszony áttérése több család, sőt egész törzsek további megtérésére vezetett. Nemsokára felvette a kereszttségét *Argun* kán is, akinek a krimi tatár seregben ezredesi méltósága volt. Végül *ima Btika* (az egykorú iratban: *fr. Ladislaus, Gazaria öre*, (cus-

tos) levelében⁵⁰² Thelebuga), Krím főhatalmú kánja olyannyira pártfogásába vette a keresztényeket, hogy volt rá eset, pl. Szoldajában, hogy a mohamedánusok kénytelenek voltak a hegyekbe és az erdőkbe menekülni a városból a szaracénok ellen fellobogó közhangulat miatt. A keresztény lakosságot — a felszabadultság érzésére — ugyanakkor mérhetetlen öröm töltötte el.⁵⁶³ Az ilyen *eset* azonban — sajnos — helyi jelenség volt csupán.

XXII. János trónraléptével mintha varázsütésre megváltozott volna minden! Ebben a 72 esztendő aggastyánban IV. Ince hallatlan akarateréje a francia génusz nagyvonalúságával találkozott és a keleti hittérítés csillaga mégegyszer, addig nem látott magasságokba ívelt. Kormányzásának első 13 esztendejében a misszióknak csak a szervezeti ügyei foglalkoztatták. Észreveszi a hittérítők munkásságát nehezítő, fennálló rendelkezéseket és célszerű könnyítésekkel, módosításokkal javít a helyzeten. Püspökségeket, érsekségeket szervez, a zárándokoknak menedékházakat létesít, és ki tudná röviden elsorolni, mi mindenre terjedt ki a figyelme!

Már jól elmúlt 80 éves, amikor 1329—1330-ban teljes erővel és nagy alapossággal hozzálát, hogy a tatár- és török uralom alatti országok térítésének nagy művét betetőzze. Ebben is hasonló IV. Incéhez, akinek szintén ezek a területek feküdtek legközelebb a szívéhez. 1329 november 4-én kelt bullájában⁵⁶⁴ *Elchigadhanhoz* (Alguj kagán) Khorasszán, Türkisztán és Hindosztán mongol uralkodójához fordul, hogy a keresztényeket és a hithirdető szerzeteseket szeretetébe ajánlja. Kéri, hogy országaiban engedélyezze a misszionáriusok szabad tevékenységét. Alig egy hónap múlva a trapezundi szultánt keresi meg olyan ékesnyelvezetű bullával, amely teljes mértékben megfelelt a mohamedán uralkodók udvarában dívott írásmodornak.⁵⁶⁵ János pápa kéri a szultánt, hogy a dominikánus és ferences hittérítőket, az ő kedvelt fiait, akik mindnyájan igen tudós és jámbor férfiak, fogadja oltalmába.

További egy hónap múlva, 1330 február 11-én kelt bulláját ismét a Tatár Birodalom két nagynevű uralkodójához, *Üzbég* szultánhoz és a már említett *Elchigadhanhoz* intézi, hogy a do-

minikánus hittérítőket szeretetükbe és oltalmukba ajánlja. Amint látjuk, János pápa a tatár uralkodókkal való szoros kapcsolatok felvételére törekedett. Hogy a dolgok szerencsésen alakultak, abban igen nagy részük van a hittérítőknek is, hisz már Üzbég közvetlen elődjét, *Toktáj* kánt sikerült a kereszténységnek megnyer niök,⁵⁶⁷ Üzbég pedig kezdettől fogva igen nagy megértési tanúsított a keresztény hittérítőkkel szemben. Még nagykorú sem volt, amikor 1314 március 20-án kiváltságlevelet adott, amelyben a birodalmában tartózkodó ferencrendi testvéreket mentesítette mindennemű hadiszolgálatról, vám- és adófizetéstől, sőt kifejezetten védelmébe vette őket mindenféle erőszakoskodással szemben. Megtiltja, hogy bárki megtámadja, feltörje templomaikat, házaikat, kolostoraikat, vagy megakadályozza őket harangjaik használatában. Mindezt pedig elődjeire való hivatkozással rendel, akik korábban már megadták ugyanezeket a kedvezményeket.⁵⁶⁷ Igaz ugyan, hogy a mohamedánusok növekvő nyomására már egy év múlva visszavonta a harangozásra vonatkozó engedélyét, de a hittérítők iránti jóindulata egyébként nem csökkent. János pápa 1318 március 28.-i levelében magasztalja is a szultánt a keresztények iránt tanúsított nagylelkűségéért, de ugyanakkor keserűen felpanaszolja a pápa a harangozás betiltását.⁵⁶⁸ Öt év múlva, 1323 október 3-án megismétli panaszát a pápa,⁵⁶⁹ de szava mit sem használ. Mohamed elvakult hívei mindenféle megtámadják a harangtornyokat, összetörik és beolvasztják a harangokat.³⁷⁰

Am az egyoldalú sikertelenségek nem tudták megtörni az agg János pápa kitartását. Avignoni udvarában szinte mindennaposak a Távolkeletről, Tartaria Aquilonarisból és — Orientalisból, a Szentföldről és Kisázsziából érkezett, vagy oda induló alacsonyabb-, vagy magasabb rangú egyházi személyiségek. Kezdetleges mappákon kísérik szemmel a Kereszt keleti diadalútját, és a fontosabb állomásokon az elért eredmény biztosítására püspökségeket létesít. Mivel a missziós püspökök száma így is nagyon kevésnek bizonyult, megengedte a pápa, hogy a hittérítők szolgáltatassák ki a bérmálás szentségét, és a papjelölteknek a kisebb rendeket feladassák. Feloldozhatták a szabály-

talanságba-, vagy eretnokségbe esetteket a kiközösítés hatálya alól.⁵⁷¹

Az Úr Isten megengedte János pápának, hogy megérje nagy művének, a tatárországi hittérítésnek teljes virágba-
szökkenését. Püspöki székhely volt már Cambalek (Peking), Yansu (a Jankse-kjang torkolata közelében), Columbum (Columbo), Bombay, stb. A ferences hittérítők eljutottak Delhibe, Armaiekbe (Al-Maiik, Kuldzsától északra), Szamarkandba, Bokharába, sőt még Lasszába is, hogy a közelebbi kelet városairól ne is szóljunk. Két évvel trónralépte után sor került a szultaniehi érsekség alapítására. Ez a város Perzsiában volt, a mai Irán Szendzsán nevű tartományának szívében.* Első érsekül *Fr. Francui de Perusio-t* nevezte ki.⁵⁷³ Az érsekség alapításából az következik, hogy Perzsiában abban az időben, már igen széles alapokon épültek ki a kereszténység bástyái. A szomszédos Arméniában és Georgiában is teljes volt a latin hierarchia. Éppen XXII. János küldte a legutóbbi jelentős erősítést Arméniába *Fr. Raynumdus Stephanus* vezetésével, számos dominikánus és franciskánus testvér személyében. Ugyanakkor az örmény királyhoz intézett levelében a hittérítőket az uralkodó kegyeibe ajánlja. (1318 június 6.)⁵⁷⁴ Ezzel szemben a kumai magyarok országában püspökség híján még helyszíni, központi irányítás nélkül voltak kénytelenek dolgozni a hittérítők. Pedig sokat jelentett Avignon szemében a magyar püspökség megalapozásának lehetősége. (Erről munkánk első részében szólottunk.)

PÜSPÖKSÉG ALAPÍTÁSA MAGYARBAN

A szerencsés körülmények összetalálkozása gyors megvalósuláshoz segítette a magyar püspökség alapításának ügyét. Magyar fejedelmi trónján olyan magyar ember ült, akit ez egyetlen ismeretes kezdeményezése alapján is széleslátókörű uralkodónak kell tartanunk: Gyeretyán fejedelem. Ugyanakkor a kip-

* Az egykorú iratok Soldania, Soidarensis, Soldinensis. Solidien-sis néven ismerik, de többször Congorlauum néven is említik. Legismeretebb névalakja: Sultanieh.⁵⁷²

csaki kán Ūzbég (1313—1341), a keresztények iránt nemcsak a hagyományos mongol türelmet, hanem határozott jóindulatot tanúsító szultán, Avignonban pedig XXII. János pápa állt az Egyház élén.

Gyeretyán valószínűen szóban és írásban egyaránt kérte a pápát, hogy küldjön „előljárót”, azaz püspököt a kummagyar egyház élére. Ismertettük, milyen feltételeket szabott a kinevezendő püspök személyére vonatkozóan. A magyar püspökség megszervezése tehát nem volt olyan egyszerű, mintaszerű eljárás, ahogy sok másik missziós püspökség alapítása alkalmával járhatott el a pápa. Személyes tárgyalásokra volt szükség már csak azért is, hogy tisztázzák a jövőbeni magyar püspökség várható jövőjének kérdését, tekintettel a mohamedánoknak a főváros és az ország életére gyakorolt nagy befolyására és nyomására.

Ezeknek a tárgyalásoknak véghezvitelére János pápa keresve sem találhatott volna alkalmasabb személyt, mint *Fr. Mancasole Tamást*, az újonnan felszentelt szamarkandi püspököt. Minthogy Fr. Tamás korábban Kummagariában hittérítőként működött, jól kellett ismernie az ottani viszonyokat, sőt Gyeretyán fejedelmet is.

Tamás püspök többirányú megbízatással szállt gályára — valószínűen Marseillesben. Elsősorban Gyeretyán fejedelemmel kellett tárgyalnia, majd Albors keresztényeit kellett meglátogatnia, továbbá az új colomból püspökkel, Fr. Jordanusszal együtt fel kellett keresnie Fr. Francust, a szultaniehi érseket, hogy neki átadja a pápa megelégedésének és kitüntetésének jelét, a palliumot;⁵⁷⁵ végül tisztelegnie kellett Alguj kagánnál, hogy átnyújtsa neki a pápa levelét,⁵⁷⁶ és a levélben foglalt kérést személyesen is tolmácsolja. Ezeknek az adatoknak a nyomán pontosan végig tudjuk kísérni Tamás püspököt megtett útján: partraszállt Tamánban, onnét Magyarba, majd — Albors keresztényeinek meglátogatása miatt — a Dariel szoroson át Szultaniehbe utazott, hogy végül Alguj székhelyén keresztül Szamarkandba, püspöki székhelyére jusson. Alguj székvárosa vagy Bokhara, vagy Szamarkand volt.⁵⁷⁷

Bár ma még nem ismerjük Tamás püspök és Gyeretyán fejedelem megbeszéléseinek részleteit, kétségtelen, hogy azok a kívánt eredménnyel végződtek. Megállapodtak ugyanis abban, hogy a latin püspökséget Magyarban a lehető legrövidebb időn belül megszervezik, de — úgy látszik — nem tudtak megállapodni a kinevezendő püspök személyében. Nem is volt könnyű dolga Tamás püspöknek, amikor az *első* magyar püspök személyét kellett kiválasztani, vagy legalább is erre a pápának megfelelő előterjesztést tenni. A *Bzovius* Annalesében található, idevonatkozó közlés szerint³⁷⁸ nem is akadt más ilyen megfelelő személy, csakis maga Tamás püspök.*

Bzovius közlése az előzményeket meglehetősen összefoglalja, de a pápa végső határozatáról világosan tájékoztat. Ezeket írja: „Az *Úr* 1330. évében, minthogy a malkaiták (*Malendae*) és az elánok, akik a magyar királyi törzsből származó Gyeretyán (*Hieratim*) uralma alá tartoztak, hithirdetőket kértek, XXII. János úgy határozott, hogy Fr. Tamás szamarkandi püspök, mivel nagyhtű szónok és az *Úr* törvényeiben igen jártas férfiú, minél több társával együtt térjen azokhoz vissza.”

Eszerint most már tisztán látjuk az eseményeket: nem akadt egyetlen olyan felszentelt püspök sem Kummagaria közelebbi környékén, de még Avignonban, vagy egyebütt Európában sem, aki a kummagyar viszonyokat és a magyar nyelvet annyira ismerte volna, hogy János pápa nyugodt szívvel rábízhatta volna a kummagyar püspökség alapjai lerakásának és a kumamenti magyar egyház megszervezésének nehéz feladatát. Ezért a pápa — végső megoldásként — Tamás püspöknek³⁷⁹ Szamarkandból való ideiglenes visszahívása és Magyar városába való küldése mellett döntött.

KUMMAGYARIA PÜSPÖKEI

Hogy Fr. Tamás Magyarba rendelése ideiglenes volt, az abból tűnik ki, hogy alig egy-két év múlva már Fr. Thaddeust (a későbbi kaffai püspököt), XXII. János 1334. március 11-én

* Latin szövegközlést 1. Füg. 17. sz.

kelt bullája kumai- a paviai egyetemi könyvtár 346. sz. kódexének egyik széljegyzete pedig az *első* kumai püspöknek mondja. Ebben a két közlésben semmi ellentmondás sincs, mert Tamás püspök a kezdet kezdetén — szarmarkandi püspöki minőségének érintetlenül hagyásával — mint magyar püspöki adminisztrátor is vezethette a kummagyar egyházat.

Hogy Fr. Thaddeus (Golubovich szerint Th. II.),⁵⁰ a kaffai helynökség keretébe tartozó minorita szerzetes tulajdonképpen mikor foglalta el Magyarban a püspöki széket, nem tudjuk. Valószínűleg hogy még 1331-ben, vagy legkésőbb a következő évben, mert 1334-ben már fontosabb, talán a legfontosabb örhelyre helyezik át: kaffai püspökké lett. Fr. Tamás pedig ugyanakkor, amikor Thaddeus Magyarba került, újból visszatért Szarmarkandba. Bizonyítja az, hogy őt minden forrás szarmarkandi püspöknek ismeri.

A Tádé püspök áthelyezését követő negyedszázadról ma még semmit sem tudunk. 1360-ból bukkanik fel Miklós püspökneve. Hogy mikor lett magyar püspökké, nem tudjuk, ellenben V. Orbán pápa ismertetett bullája szerint 1363-ban hunyt el. Ezidőben Magyar már Európában jól ismert és — bizonyára a vele járó javadalom miatt — kívánatos püspöki székhely. Egy lengyel ferencrendi szerzetes, Fr. Joannes Speculi, el is követ mindent, hogy elnyerhesse a püspöki széket. Nem kisebb személység, mint Kázmér lengyel király emel szót az érdekében V. Orbán pápánál, mégpedig sikerrel, 1363 július 21-én megjelenik a János testvérnek magyar püspökké való kinevezését tartalmazó bulla.⁵¹ Azonban három év múlva őt is utoléri a halál, mire a domonkosrendi Nuemburchi Miklós testvérré esett a pápa választása. Miklós püspök a maga korában Közékelet egyik legkiválóbb egyházjogtudósa volt. Így került be abba a szűkkörű bizottságba, amely hivatta volt arra, hogy a tanai (azovi) egyházban felmerült kényes esetet rendezze. Elég fiatalon kerülhetett a magyar egyház élére, mert azután, hogy tizenegy éven át (1366—1377) Magyar püspöke volt, Lübeckbe került, mint püspök.

Valószínű, hogy vele le is zárul a magyar püspökök sora.

Vájjon élt-e még 1377-ben Gyeretyán, a kunimagyar katolikus egyház *fejedelmi* pártfogója? S ugyan kinél találhattak megértésre a Kuma mentén térítgető hitszónokok ezekben a nehéz időkben?! Üzbég, az igazságos szultán már közel negyven éve halott, utódjai pedig az 1380-ban tróntfoglaló Toktamisig majdnem évenként váltogatják egymást. Minél inkább távolodunk Gyeretyán és Üzbég korától, annál inkább nő Magyarban a mohamedánok száma és vallási türelmetlensége. Veszedelmessé, sőt később lehetetlenné vált, hogy a katolikus püspökség továbbra is Magyarban maradjon. Még a hittérítők élete is veszélyben forgott.

A maga korában világvárosi jellegű, pompás palotákkal ékes Magyarban ott emelkedett valahol a ferencendi hittérítők köből épült két kolostora és temploma is. Ezekben a biztos fészkekben húzódott meg a kisebb testvéreknek az a szépszámú serege, amelynek feladata és hivatása a kumai magyarság lelki újjáformálása és vezetése volt. Hogy számszerint hányan lehetnek, nem tudjuk, de hogy nem voltak kevesen, azt abból láthatjuk, hogy egy alkalommal pl. 24 testvért kérnek Avignontól a mutatkozó személyi hiányok sürgős pótlására.

A magyar kolostoroknak s ugyanígy az ügyeki és a szonamenti (Madsar Unneh!) kolostornak sem lehetett a zarándok restvérek szervezetével közelebbi kapcsolata. Az utóbbiak felfrissítésére közvetlenül Kaffából, a rendi helynökség székhelyéről rendeltek ki testvéreket. Kaffában nemcsak a nyugati országokból odaérkező ifjú erőket gyűjtötték össze, hanem fe'ences papnevelő intézet is működött, amelyben bennszülött ifjából neveltek hittérítőket.

Ám a mohamedánoknak is megvoltak a maguk biztos fellegvárai. Csak Magyar városában hét mecsetjük és papnevelő intézetük volt, amelyben Ibn Batuta ottjártakor mintegy hetven növendék tartózkodott. A keresztényellenes hangulatot szító mohamedán papokon kívül jócskán voltak a fővárosban fakírok is, ez a félig-meddig vallásos őtrjögésben élő társaság; állandóan kardot hordtak és fenyegetőztek, hogy menten levágják, aki törvényük ellen szól.⁵⁸² Ki tudná ma megmondani, vájjon erő-

szakos fellépésük, papjaiknak túlsúlya, vagy miféle más ok játszott közre abban, hogy félszázaddal azután, hogy XXII. János pápa annyi körültekintéssel megvetette a magyar püspökség alapját. Magyar püspökeinek a hegyekben kellett felütnök tanyjukat!

Elsőnek egy Laurentius nevű püspökről tudunk, aki már a hegyek közül irányította a kummagyar egyház ügyeit. Lehetőséges, hogy püspöki rezidenciája azon az aránylag jókarban lévő rothelyen volt, amelyet a cserkeszek ma is Madzsar Unnehek neveznek. Laurentius püspök 1389-ben hunyt el. Utódja Jacobus de Valle Aretza ferencrendi szerzetes lett. Egy év muiva azonban ismét más névvel találkozunk: 1390-ben Martino Russo a kumai püspök. Kormányzása idején — ismételt sürgetésére — nagyobb számú ifjú hittérítő érkezett a Kaukázusba, egy ízben 24 személy. De mit számított ez: egy csepp a tengerben. Márton püspök hat évig volt a kumai egyház feje. Utódjául 1396-ban, Magyar város feloldulásának esztendejében a kaffai Bernát testvért nevezik ki. 1399-ben bekövetkezett halála után került sor Johannes Gibiletusra. Ő az utolsóelőtti kumai püspök; huszonkét esztendeig viselte ezt a méltóságot. Utódja (1421-től) a szintén kaffai Fr. Ambrosius Scipio lett.

Kummagariából — sajnos — nem állanak rendelkezésünkre olyan írott adatok, amelyekből a hittérítők helyszíni életkörülményeit részletesen megismerhetnők. Bepillantást enged azonban az utolsó évszázadnak, az 1300—1400-as éveknek missziós történetébe az a levél, amelyet a Kaffában összegyűlt hittérítők intéztek a lyoni egyetemes káptalanra összesereglett atyákhoz.¹⁸ Nagyon valószínű, hogy a levél küldői és adatszolgáltatói közötti volt Kummagariában működő testvér is, ezért a levél adatai feltétlenül megérdemlik figyelmünket.

Írják, hogy a tatár birodalomban annyian áttértek már a római hitre, hogy ők a keresztények számát — minden túlzás nélkül — a lakosság egyharmadára teszik. Azonban panaszkodják, hogy ha tízszerannyian lennének, akkor sem volnának elegetően a reájuk váró munkához. Munkájuk olyannyira lefog-

lalja őket, hogy gyakran a csillagok is feljöttek már, mire hozzá-
jutnak a napi étkezéshez. Megezik, hogy életüket is oda kell
adniok hitükért. Volt eset, hogy a mohamedánok négy olasz
hittérítőt is lekaszabtak egyszerre. Mások börtönben kínlód-
nak s bilincsekben várják a biztos halált. A bennszülött lakos-
ság azonban szíves készséget tanúsít irántuk: ellátja őket élelem-
mel és ruhával. Mégpedig nemcsak a közönséges otthon szőtt -
kender- vagy lenvászonnal, hanem drága, arannyal áttört selyem-
kelmékkel is. Ez ott közönséges holmi; a gazdagabbak ehelyett
inkább prémruhákban járnak.

Közlik, hogy tapasztalatuk szerint a tatárok gyűlölik a sza-
racénokat és szívesebben veszik oltalmukba a keresztényeket.
(Ugyanezt olvassuk Johanca testvér baskiriai levelében is.)^{58*}
Ha elegendő utánpótlást kaphatnának, talán még a szaracénok
hatalmát is sikerülne megtörniök! Ám a levél írása idején
(1323) igen kevesen vannak. Máris kénytelenek voltak 22 ko-
lostort feladni. A megmaradt zárdák inkább a városokban van-
nak, messze egymástól, minthogy ezek a népek szívesebben
lagnak nemezsátrakban. „Végül szívük mélyéből, könnyezve és
sóhajtozva esedeznek a szentegyház bíborosaihoz is, hogy emlé-
kezzenek meg róluk imádságaikban, és — sok veszélynek kitett
életük rövidségére való tekintettel — gondoskodjanak meg-
felelő utánpótlásról, hogy a megkezdett nagy mű rövidséget
ne szenvedjen.”

Ám az Egyház nem volt abban a helyzetben, hogy elegendő
utánpótlásról gondoskodni tudott volna. A keleti hittérítés épü-
letének kaukázusvidéki oszlopai megdőltek és a XV. század
elején a szépen felépített mű romokban hevert. . .

A XIV. század utolsó negyedében a mohamedánok erő-
szakoskodásai már olyan arányokat öltöttek, hogy azok a pápai
udvart a legnagyobb aggodalommal töltötték el. Hova-tova az
lett a helyzet, hogy nappal alig tudtak valami tevékenységet is
folytatni a hittérítők az őket érő sorozatos támadások miatt.
Panaszos levelekkel fordultak a pápához, hogy a hitetlenek már
az istentiszteletet zavartalan rendjét is megakadályozzák. Ezért

VI. Orbán 1381 április 3-án kelt, az összes, bárhol a tengeren túl működő zarándoktestvérekhez intézett, *Sincere devot ionis* . . . kezdetű bullájában⁵⁸⁵ engedélyezi, hogy a szent miseáldozatoí a virradat előtti órákban is bemutatthassák, amennyiben az szükségesnek látszik.

IX. Bonifatius pápának 1389 december 8-án kelt, *Licetis* . . . kezdetű bullájából⁵⁸⁶ arról értesülünk, hogy a dominikánusoknak a Kaffa falain kívül mintegy ezer lépésnyire lévő S. Mariae de Corona nevét viselő templomát a mohamedánok egymás után három ízben is feldúlták és felégették. A pápa megengedi, hogy újból rendbehozzák a templomot és adják vissza rendeltetésének, hogy a hívők ismét látogathassák. Öt nap múlva a kaffai Péter-Pál templom ügyében hasonló rendelkezést bocsát ki.⁵⁸⁷ Ez a két bulla hüen érzékelteti azt a vad gyűlöletet és pusztítási vágyat, amely az iszlám részéről már nemcsak Kaukáziát, hanem a katolikus hittérítés főfészket, Krímet is elborította.

Még megdöbbenőbb hangú V. Márton pápának 1422 július 3-án kelt, *Ex suscepti cura* , . . . kezdetű bullája.⁵⁸⁸ Ebben Fr. Antonius de Levanto domonkosrendi szerzetes a boldogemlékezetű Matthaesus püspök halálával megürült tanai püspöki székebe nevezi ki. Meleg szavakkal emlékezik meg a pápa Matthaesus püspök érdemeiről: a legnehezebb viszonyok között állt őrt az annyi veszedelemnek kitett helyen. Nehéz időket élünk, írja, újabb veszedelmek környékezik a keleti egyházat, s az érintkezés is mindinkább nehezebbé válik. Inti Antonius testvért, mielőbb vegye át a tanai egyház vezetését, hogy másfél évszázad szorgos magvetésében kár ne essék.

INKVIZÍTOROK KAUKÁZIÁBAN

Ma már tudjuk, hogy a XIV. század derekán a tatár földi katolikus hittérítés túlhaladt eredményeinek csúcspontján, és megindult azon a végzetes úton, amely a pusztulás, minden szép eredmény megsemmisülése felé vezetett. Abban az időben azonban ezt még nem lehetett ilyen tisztán látni. Nem tudta ezt

Róma, de még maguk a Tatór országban dolgozó hittérítők sem. Csak azt látták mindenütt, hogy baj van, és ez a baj hétről-hétre fokozódik. A pápák próbálták megállítani a Végzet szekerét. Már XI. Gergely foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a tartariai keresztényüldözések megelőzésére és a keresztény családok biztonságának növelésére bevezeti az inkvizíciót a Kaukázus vidékén is. Terve azonban az ő életében nem valósult meg, ellenben utódja, VI. Orbán, 1381 április 1-én kelt *Ad ea . . .* kezdetű bullájával⁵⁸⁹ megvalósította elődje tervét. Tudjuk, hogy az inkvizíció olyan egyházi törvényszék volt, amelynek feladata az eretnekek kinyomozása és megbüntetése volt. Később ennek az intézménynek a hatáskörébe utalták az Egyház védelmével kapcsolatos olyan teendőket is, amilyenekre például jelen esetben a Kaukázusban volt szükség. Megjegyezzük még, hogy 1232 óta az inkvizíció intézménye a dominikánusok kezébe került; egyházmegyénként szervezték meg, s élükön legfőbb hatóságként a püspökök állottak.*

VI. Orbán pápa említett, 1381. évi bullájában tehát megbízta *Fr. Jobannes de Gallo*, domonkosrendi professzort, hogy Armenia, Georgia, Görögország, Tatórország, Oroszország és Valachia major-, ill. minor területén az inkvizíciót szervezze meg. Utal a pápa arra, hogy már XI. Gergelyben is megvolt ez a szándék, és csak a halál akadályozta meg annak keresztülvételében. „Előírja, hogy az említett óriási területen három, egymástól független szervezetet kell létesíteni, és pedig egyet Armenia és Georgia, a másodikat Görög- és Tatórország, a harmadikat Russia és Valachia számára. Lelkére köti, hogy az inkvizitoroktól személyesen vegye ki az esküt, és részesítse őket a szükséges kioktatásban: elsősorban az eretnekeket és a hitükhagyottakat kell kinyomozniok és visszavezetniük az Egyház kebelébe. Ezen felül kísérjenek figyelemmel minden olyan jelenséget, amely a kereszténység létét veszélyezteti azokon a vidékeken és

* A XIII—XIV. századi-, s különösen a keleti inkvizíciót nem szabadi összetévesztetni a XV. században megszervezett szomorú híru spanyol inkvizícióval.

tegyenek meg minden lehető és szükséges intézkedést azok elhárítására.

Idővel ez a tisztség Fr. Johannes de Galloról *Fr. Andreas de Capha* domonkosrendi professzorra szállott. Ő mint Graecia és Tartaria inkvizitora 1389-ben kérte IX. Bonifatius pápától, hogy hadd válasszon maga mellé egy társat saját belátása szerint. Bonifatius 1389 december 8.-i. bullájával⁵⁹⁰ ezt engedélyezte is neki. Ebből a bullából tudjuk, hogy a XIV. század utolsó évtizedének hajnalán ez az intézmény a közeikeleti misziók területén még működött. Arra azonban már ez a szervezet sem volt alkalmas, hogy szembeszálljon a mindegyre terjedő, elhatalmasodó mohamedánizmussal.

RÓMA SEREGET SZERVEZ

A KAUKÁZIAI KERESZTÉNYSÉG VÉDELME

Az iszlám áradata már mindenfelé megjelent, és hol itt, hol ott túlcsapott a gátakon. IX. Bonifatius pápa a hozzáérkező jelentésekből látta, hogy elérkezett az igen sürgős cselekvés ideje. Mivel pedig egészen gyökeres intézkedésre volt szükség, elhatározta, hogy kereszteshadjáratot hirdetett a kaukázusvidéki keresztények között a gyilkos mohamedán hordák ellen. Mielőtt az események ismertetésére térnénk, lássuk azt a pápai bullát, amely a Római Udvar szándékaira és talán még ezt is megelőzően: a kaukázusi katolikus egyházak ezidőbeni helyzetére fényt vet. A bullát⁵⁹¹ fordításunkban, majdnem teljes terjedelmében alább közöljük.

„1401. januárus 7. Roma — IX. Bonifatius pápa fr. Antonius Solpan de Montibus Caspiis minorita szerzetest kapitányként a Bakui-, vagy Kaspi tengeren át a keresztények oltalmazása céljából Tatárországba küldendő csapat élére helyezi.

Kedvelt fiúknak, a Kaspi hegyekből való Antonius Solpan minorita testvérnek, a nevezett rend orosz vikáriaja és szeráji custodiája Minister generálisa-, kedvelt fiúnk mellé — a nevezett rend szokása szerint — rendelt Visitátorának.

Mi akik a lelket üdvét, a katolikus hit és tanítóinak vedel mé t buzgó könyörgéseinkkel biztosítani igyekezünk, szívesen törekszünk olyan dolgokra, amelyek segítségével a hit ellen-ségei közül azokat, akik nem igyekeznek bejönni az isteni akolba, erőszakkal szétszórjuk és határainkon túl szemmeltartjuk, ehhez pedig nyilvánvaló szeretettel és más lelki jutalmak jegyében erőteljesen hívjuk meg a krisztushívőket. Igaz, nemrég óhaj-tásunk szerint hallottuk, hogy az elmúlt időkben a keleti vidé-keken a minorita rend zarándok testvérei társaságának igen sok hű férfia ünnepélyesen úgy nyilatkozott, hogy amikor Tatár-országban és a Bakui tengeren átkelvén az evangéliumot hirdet-ték, a Kaukázus említett vidékein.⁵⁹¹ / mégpedig C h o m e k⁵⁹² T h u m a,⁵⁹³ T a r c h u,⁵⁹⁴ D e r g v e l i,⁵⁹⁵ M i c h a h a⁵⁹⁶ vá-rosok a táborokkal és falvakkal egyetemben, nem is kis töme-gekben a keresztyén hitre tértek át és ugyanott a katolikus hit olyan túlsúlyba jutott, hogy nem akadt a hitetlenek közül senki sem, aki — miként tenni szokták — Krisztus keresztyének meg-gyalázásáva gondolt volna!

Néhány nappal ezelőtt azonban a hitetlen szaracénok és tatárok előretörő tömege — részben ebben az országban is — meglehetősen sok várost az egyházakkal együtt lángba borítva elpusztított, sokakat megöltek és a híveket száználmas rabszolgá-ságba hurcolták, úgy hogy a tehetősek és gazdagok legtöbbszörből földhözragadt szegény lett. Az Evangélium hirdetését lehetet-lenné tették. Mondják, hogy azokon a vidékekért a hitszónok-lat szavával alig mennek valamire.

Ami pedig azt illeti, miként hitelt érdemlőktől értesültünk, a rontás fia, Thamulang⁵⁹⁷ akit T e m i (r) a c h s a c h -nak⁵⁹⁸ neveznek, Ázsia zsarnokai meghódítója, az őt követő, említett tatárjaival és szaracénjeivel annyira üldözi azokat, akik Krisztus nevéhez fohászkodnak, hogy hacsak nem nyújtunk a még ottlétőknek támogatást és segítséget, kétségkívüli bizonyos-ság, amit megvilágít az azokon a részeken buzgólkodóknak mun-kájukon és hitszónoklataikon keresztül nyilvánított nézete is: a szentségtörő kardtól teljesen elpusztulnak, ami által hitünket és az Apostoli Széket nagy gáncs és csapás érné.

Ezenkívül, miként egy hozzánk eljutott, hitelt érdemlő jelentésből hallottuk, bizonyos *Antonius Reccana*⁵⁹⁹ nevű januai polgár, gátat akarván vetni az ilyes jele hitűek bőszejának, midőn bizonyos felfegyverzett társaságával (azonban az Apostoli Szék engedélye nélkül) az említett hitetlenek ellen a nevezett tengerre szállt, sikerült neki egyideig szerencsésen előrehatoinia. Isten dicsőségére és a hátramaradottak hitének gyarapítására célul tűzte maga elé, hogy vállalkozását szerencsésen viszi véghez. Mindamellett mivel haditervük „is helytelen volt, meg maguk között is meghasonlás támadt, Antonius és társasága erejét veszítette, szétszóródtak és ilymódon munkájuknak semmijeie eredményéről nem tudtak számot adni.

Most pedig, miként értesülünk — ugyanezen ok miatt — még biztos sisakkal és nemzetségbelieivel együtt sem vállalkozik egyetlen Krisztushívő sem arra, hogy az említett tengerre szálljon az ott lévő hívők (számának) szaporítása és védelmük céljából és hogy veszteséget okozzanak a hitetleneknek, vagy hogy küzzék azokat a jent említett tenger környéke lakosságának határából. De mivel szükségünk van kezdeményezőkre és vezérré, mi az Úrban ajánljuk és óhajtjuk igen sokak méltányos előterjesztését; és hogy — amennyiben ez elsősorban reánk tartozik — ezt az előterjesztést hatékonyan előmozdítsuk és segítsük is. méltónak és (hatáskörünkkel) egybevágónak is gondoljuk, hogy téged, mint az elerőtlenedett hit elszánt védelmezőjét, akinek ugyanott van szülőföldje is,⁶⁰⁰ aki — amennyire az magadnak lehetővé vált — a hívők megmenekülése érdekében magad is oly szívesen ki akarod tenni magadat az osztályrészüil jutó veszedelmeknek, s mivel te annak az országnak viszonyait és nyelvek kitünően ismered, ezt a jel adatot és tisztséget reád ruházzuk. Hatalmunknál fogva kinevezünk téged teljes apostoli hatalommal ennek a társaságnak összegyűjtőjévé, vezetőjévé és vezérévé, azzal, hogy ha a szükség úgy hozná magával, a kereszt ezen ellenségei ellen minden lelkiismeretjurdalás nélkül jegyvert ragadjatok. És -nemkevesébbé (felhívunk), hogy te, és ugyancsak a keresztények, ennek a kegyes cselekedetnek minél buzgóbb követésére keljetez jel. s végül — minél elszántabban — tud-

játok is valamit tenni annak érdekében, hogy aztán remélhesék, hogy érdemeket szereztek a még nagyobb viszonzásra, bizakodván a Mindenható Isten irgalmában és boldog Péter és Pál apostol közbenjárásában, a teljes, igaz bűnbánat és -megvallás jegyében. Mind azokról a vidékekről, és pedig *C h o m e k*, *T h u m a*, *T a r c h u*, *D e r g w e l i*, *M i c h a h a* (vidékéről) a táborokból és falvakból, mind a hívők országrészeiből való egyháziaknak és világiaknak, a jelenlévőknek és eljövendőknek egyaránt, s azoknak, akik a hívők védelme — ugyancsak a hitetlenek támadása — céljából az említett tengerre szállanak. azonban szorosán véve csakis azoknak, akik saját személyükben akarnak kiállni, vagy harcolni a hitetlenek ellen, ha azokat lekaszabolták volna, ugyanazt a kegyet és bűnbocsánatot engedélyezzük, amelyet az Apostoli Szék a Szentföld védőseregének is szokott engedélyezni: és ha egyesek isteni sugallatra a görög-, örmény-, nesztorianus-, vagy egyéb ott élő szakadárok közül, a katolikus hit világosságához visszatérnek és ugyanehhez a társasághoz csatlakoznak, részesüljenek ugyancsak e kegyelmekben. Óhajtjuk azonban, legyen gondod arra, hogy a fentebb körülírt kegyről akár te, akár más, vagy mások is ilyesféle társaságot és a krisztushívőket bizalmasan értesítsétek és figyelmeztessétek . . .”

AZ ESEMÉNYEK IDŐPONTJÁNAK
MEGHATÁROZÁSA

A bulla szövegének ismeretében az első kérdésünk az lehetne, mikori eseményekre vonatkozik ez. Az időpont meghatározásában nagy segítségünkre van az a körülmény, hogy a bullában Timurlenk nevéként két név is szerepel: „*Thamurlang*, vocatus *Themi(r)achsach*” formában. Az elsőben nem nehéz ráismernünk a nagy hódító nevére, azt is azonnal megállapíthatjuk, hogy téves személyazonosítással van dolgunk. Ugyanis a második név első összetevője a „*Themir*” szó nem vonatkozhatok másra, mint *Temir Kutluj Aghlen-re*, Timurlenk egyik alvezérére. A név második fele „*Achsach*” ugyancsak az egyik mongol alvezér: *Aktagh* nevét jelenti. Az idézett névalakot fone-

tikusan u. i. Akszak-nak írhatjuk, ami egy betű hiján azonos az Aktagh névvel. Azt, hogy a i helyett l szerepel, már az a körülmény is *elég* megmagyarázza, hogy Róma közvetve kapta értesüléseit a Keleten történt eseményekről.

Ez a téves névazonosítás azonban egyenesen szerencse a mi esetünkben, mert ezen alapon legalább majdnem határozottan kimondhatjuk, hogy a Toktamis elleni III. hadjáratról van szó, tehát az 1395—96 legfeljebb az 1397. évi eseményekről. Tudjuk, és az előzőkben már röviden vázoltuk a történeteket: A tulajdonképpeni hadjáratban Timur mellett mindkét alvezér résztvett. A büntetőhadjáratot azonban csakis Timur hadai folytatták Kummagaria ellen. Ellenben 1396—97-ben, Timur távozása után, Temír Kutluj és Aktagh még visszatért a Kaukázusba, hogy fegyelmezzék a hegyi népeket.⁶⁰¹

Mindenesetre eleve le kell szögeznünk a következőket: a bullában ilyesféle kifejezéseket olvasunk: „*Diebus autem non longe praeterhis . . .*” majd: „*De praesenti vero, prout. . . asseritur . . .*” vagy: „*Nunc autem, prout accepimus...*” és „*. . . nuper aud'wimus . . .*” Nem képzelhető el, hogy *ilyen* kitételek mellett a bulla 1401 január 7-én 1396, vagy 1397. évi eseményekről szólna. Vegyük alapul pl. a legmesszebb fekvő Derbendet. Derbend Matrikától (Taman) a Kaspi tó partvidékén, majd a Terek, ill. a Kuban völgyében vezető ősrégi közlekedési útvonalat véve számításba, kereken 1100 km. távolságra fekszik. Matrika Kaffától 100 km-nyire, Derbendtől tehát egy lovasfutár kb. 10—12 nap alatt Matrikába érkeztethet az üzenettel, onnét pedig 2 napon belül feltétlenül meg kellett érkeznie a híradásnak, Kaffába. Ez kereken 2 hét. Figyelembe véve a rendelkezésre álló állandó kereskedelmi hajójáratokat,* legfeljebb 6—8

* 1377-ben Elias, szulgati bég kereskedelmi szerződést kötött Genova köztársasággal. Ennek virágzó gyarmatai voltak: Krimben, Kaf fa, valamint Cembalo és Szoldaja között 18 helység. Az említett szerződést 1387 augusztus 12-én megújította Toktamis kipszaki kán szulgati helytartója, Junisbeg Kotloghbugha szulgati bég. 1380-ban pedig ugyancsak Toktamis kán szulgati helytartója, Ramasan bég kereskedelmi szerződést kötött a velencei köztársasággal. A kereskedelmi élet olyan élénk és kiterjedt volt, hogy genovai, ill. velencei eredetű érméket a Don és a Szir-Darja közötti hatalmas területen mindenfelé találtak.⁶⁰¹

hétre becsülhetjük azt az időt, amelyre szükség volt, hogy a Rómába küldött levél Kaffából rendeltetési helyére érkezzék. A bullából azonban azt is megállapíthatjuk, hogy IX. Bonifatius pápa, mihelyt a szóbanforgó híradás kezébe került haladéktalanul intézkedett. Ez az intézkedés 1401 január 7-én kelt, tehát azt a levelet, amely az intézkedésre okot adott, Kaffából kb. 1400 október elején küldhették el. De mi következik ebből? Az a — köztörténeti szempontból eddig ismeretlen — tény, hogy *Ternir Kutluj* és *Aktagh* bégek kaukázusi erőszakoskodásai még 1400—1401 körül is javában tartottak, sőt olyan méreteket öltöttek, hogy a pápa szinte kereszteshadjáratot kénytelen hirdetni a tatár és szaracén seregek ellen!

ANTONIUS SOLPAN SZEMÉLYÉRŐL

A megszervezendő védősereg élére a Szentatya *Antonius Solpan* kaukázusi *bennszülött* ferences szerzetest nevezi ki. Szerencsésebben nem is választhatták volna meg a vezért! A legfeltűnőbb azonban Antonius testvér esetében az, hogy milyen megtisztelő és felelősségteljes hatásköre volt a rend életében: *fr. Antonius Solpan a jerencesek orosz vikáriájának, valamint szeráji ci/stodiájának visitatora volt* Kaffa székhellyel. Talán ez a tény mutatja leginkább, mennyire gyökeresen sikerült Sz. Ferenc fiainak átgyúrniok Keleten a lelkeket, hogy egy bennszülött legénykéből nevelt szerzetest mertek a visitatori magas méltóságba ültetni! Pedig a visitator személye a hittérítés ütemére és eredményére nem kis befolyással lehetett!

A MONGOL HORDÁK PUSZTÍTÁSAI

A bulla is kiemeli a zarándok testvérek térítómunkásságának kimagasló eredményét. Természetes, hogy miután az 1395—96. évi hadjárat során a kumai magyar, alán, cserkesz, stb. népek földjén végigvonuló tatár hadak Timur parancsára minden épületet, amely nem muzulmáné volt, leromboltak, vagy felgyújtottak, el kellett pusztulniuk a templomoknak és a kon-

verítéknek is. A térítői munka tehát a dolgok rendje szerint jóformán teljes mértékben a zarándok testvérekre hárult, de ők derekasan megfeleltek a szent feladatnak.

A bulla közli, hogy Timur hada „meglehetősen sok várost az egyházzal együtt lángba borítva elpusztított”. Bizonyára erre a sorsra jutott Magyar főváros püspöki székesegyháza és konventje is. A tatárok a keresztény híveket leöldösték, vagy rabszolgaságba hurcolták. Természetes dolog, hogy azokon a vidékeken, ahonnan a tatár horda — véres munkája végeztével — már elvonult, vajmi kevés eredménnyel dolgozhattak a visszamerészkedő hittérítők. Kinek lett volna bátorsága odaszegődni Krisztus keresztje mellé, mikor jól tudták, hogy a megvallott kereszténység csak szenvedést, földönfutást, vagy éppen kínhalált jelent!

Ám a korábban jól megmunkált földön újból kihajtott az elvetett Mag és újból megtermett, beért Krisztus kalásza. In „civitatus scilicet *Chomek, Thumaarchu, Dergtveli, Michaha*” Timur büntetőhadjárata után is rohamos erővel megsaporodott a katolikusok száma. Ezekre az erőslelkűekre, ezekre az elszánt, alaptermészetüknél fogva heves vérmérsékletű bennszülött keresztényekre óhajtotta alapozni IX. Bonifatius a tatárok ellen meghirdetni szándékolt vallásvédelmi hadjáratot. Hogy mi lett ebből a kegyes szándékból, arra vonatkozó írásos adataink nincsenek. Erős a gyanúm, hogy csak szándék maradt. De még ha megszervezte volna is fr. Antonius Solpan a kaukázusi kereszteshadjáratot, akkor sem kezdetett volna semmiféle számotékvő támadásba Timur hadserege ellen, mert akkora sereget, amely amazzal sikerrel vehette volna fel a küzdelmet, bajosan tudhatott összehozni.

A VÁROSNEVEK AZONOSÍTÁSA

Mindenesetre örömmel jegyezzük fel, hogy *Chomek, Thuma, Tarchu, Dergweli* és *Michaha* vidékén lángoltak fel utoljára a Krisztushit mécseskéi. A Madzsar Unneh-i püspökség fenn a hegyekben, állta a vártát és Chomec, azaz a *kumai püs-*

pökség területének lakosai között nagy sikerrel folytatta a térítés művét. Hogy a „*Chomek*” szó azonos jelentésű a fentebbiekben gyakran említett *Comuchensis* névvel, az természetes dolog. Ugyanígy véli Golubovich is.⁶⁰³ Tehát az, miként fentebb a *Cumuchensis*, var. *Comuchensis* névvel kapcsolatban bizonyítottuk, a *kumu* = *kumai* jelentésnek felel meg.

A „*Michaha*” nevet Golubovich Tjumenel (Thuma) próbálja kapcsolatba hozni Desimoni műve⁶⁰⁴ alapján. Ott ugyanis olvashatjuk, hogy a ferencesek keleti hittérítői munkássága ki-terjedt: „. . . a Terek menti *Giulad* (Zezulat), *Tarku*, *Djeped* (Daveck, azaz Dzsevad, 130 km-nyire DK-re Bakutól, a Kur folyó mellett), a *Mislak* (Michaa) melletti *Tjumen* (Thuma), *Kumuk*, stb.” vidékére. *Kumuk* meghatározása *Desimoni* művében is *téves*, azt azonban el lehetne fogadni, hogy a *Michaha* név *Michaa-nak* értendő, de hogy az utóbbi névalak a jelentéktelen kis *Mislak* patakot jelölné meg, azt erősen kétlem. Ebben nem volna semmi logika, mert Tjument (Thuma) a szóbanforgó időben is sokkal inkább ismerték, mint a kis *Mislak* patakot.

De a „*Michaha*” szó nem tartozhatik Thuma nevéhez már azért sem, mert ha olyan értelemben függne össze azzal, ahogy *Desimoni* állítja, akkor *Derbend* (*Dergweli*) neve *előtt* kellene állania.

Talán feltűnik az olvasónak, hogy az első négy név olyan területeket jelöl, amelyek a térképen (és a térben) északnyugatról délkelet felé folytatólagosan sorakoznak egymás mellé. Szakadás, hézag nincs közöttük seholsem. Logikusnak látszik tehát az a feltevés, hogy az ismeretlen „*Michaha*” is ezek szerint *Derbend*től délre keresendő. Tudjuk azt, hogy ezekben az időkben (1400—1402) a hegység déli lejtőit ellepték a tatár hadak, minthogy felvonulóban voltak *Bajazid* oszmán szultán ellen. *Michahát* tehát csakis a Kaukázus gerincétől északra kereshetjük. Ha pedig valóban ez a helyzet, akkor a Kaukázus közelében kell keresnünk azt olyan távolságon belül, amely hadsereg szervezés szempontjából (fr. *Antonius Solpan* feladatával kapcsolatban) még figyelembe jöhet. A meghatározásnál figyelemmel kell len-

nünk arra is, hogy ez a rejtélyes név olyan nagyobb vidéket, vagy várost takar, ahol — miként a bulla közli — nagy tömegek térhettek meg, tehát sem kisebb faluról, sem folyóról stb. nem lehet szó. Hogy rövid legyenek, a kérdéses nevet a Derbend és Baku közötti *Michail Ab ad* (Kiljasi) nevével látom legkönnyebben azonosíthatónak (Bakutól északra 70 km. távolságban). Valószínűnek is látszik, hogy a tatár hordák zömének kitarodása után (1396—97) a hittérítők Sirván partjaira annál is inkább visszatértek, mivel — ha már a keresztény hívek védelme céljából hadi ellenállásra szánták magukat — ennek lehetősége leginkább a hegység hágóinak és szorosainak eltorlaszolásában nyilvánult meg. Ez a feladat pedig feltételezi azt, hogy A. Solpannak a keresztény hívek közösségét és fegyveres ellenállását a hegység egész hosszában, a Kaspi-tó partjáig meg kellett teremtenie, illetve — szerveznie.

A MÉCSES KIALSZIK ...

1421-ben, V. Márton pápa idejében (1417—1431), miként láttuk, sor került *fr. Ambrosius* kumai püspökké történt kinevezésére. Ő volt — nyilván — az utolsó kumai püspök. Nehéz terepen állott őrt! ... Körülötte mindenütt pusztulóban volt már a kereszténység virágoskertje, amelyet a hittérítők áldozatos munkája, másfélszázados küzdelme teremtett meg a Kaukázus hegyvidékén. Timurlenk és utódai a XV. század elején ismételt és mind erőteljesebb támadásokat intéztek a kaukázusvidéki hittérítői körzetek ellen. A szerzetesek utánpótlásáról szó sem lehetett. A hittérítés virágzó fáját a háború viharai megtépázták, összeroppantották, virágait a gyűlölködés fagya pusztította el.

Róma is belátta a helyzet tarthatatlanságát. XII. Gergely pápa 1410 december 15-én Gaetában kelt bullájában intézkedik, hogy *fr. Michael de Monteurico* archivikárius hívja vissza a Vicaria Aquilonaris-, Orientalis és -Russa területére kinevezett és ott működő három vikáriust.⁶⁰⁵

Krisztus katonáit a hősi küzdelemből a parancsszó haza-

térésre szólította fel. Egyesek elhagyták a küzdőteret, mások ott véreztek el.

A század közepére már a szonamenti Kliszi t. Madzsar Unneh tornyában is elnémult a harangok szava. A magyarai és a kumai püspökség a történelemé lett.

XV.

MAGYAR VÁROSÁNAK ROMJAI

Mintegy kétszáz esztendővel ezelőtt, az akkor dúló orosz-perzsa háború idején, sőt részben azzal kapcsolatban jutottak el az első európai utazók a Kaukázus vidékére. Voltak közöttük képzett, komoly szakemberek, s voltak, akiknek csak az alapos, átlagos műveltségük, jó szemük és íráskészségük volt meg ahhoz, hogy használható feljegyzéseket hagyjanak az utókor számára hátra. Hiábavaló munkát egyikük sem végzett, mert a sok apró részleteredményből a múlt század közepéig lassankint mind élesebben rajzolódott ki Kaukázia földrajzi és néprajzi viszonyainak megbízható alapul szolgáló képe.

Abban az időben Magyar városának romjai még jórészen álltak. Ma ez a romterület szovjet-orosz fennhatóság alá tartozik s a jelenlegi viszonyok megakadályozzák a helyszíni tüzetes tanulmányokat. Magyarban ma már csak rendszeres ásatással várhatunk érdemleges eredményt, mert az egykori város romjai már a múlt század elején is rohamos pusztulás képét mutatták. Pusztulásukat elősegítette az a körülmény, hogy az orosz kormány erődtítmények építéséhez rendeleti úton széthordatta az értékes épületmaradványokat. Feladatunk tehát ma csakis az lehet, hogy kritikai szemmel áttekintsük azokat a feljegyzéseket, amelyeket *Magyar-ta.* (a legtöbb író mai nogáj-tatár megnevezés szerint *Madzsar* néven említi) vonatkozóan a XVIII. és XIX. század utazói hagytak reánk.

Ma már Magyar romjaiból semmi sincs meg, de szerencsénkre elég sokan megfordultak a romok között abban az időben, amikor még igen jelentős részük állott. Legelsőnek *De la*

Motraye francia utazó járt a romok között 1712-ben, majd 1724-ben *Turkolly Sámuel* hazánkfia látta azokat. 1728-ban *Gather János Gusztáv* orosz őrnagy fordult meg a nevezetes helyen; ő készítette azt az egyetlen áttekintő rajzot Magyar romjairól, amelyet címképünkön mutattunk be olvasóinknak. 1731—35-ben egy *Lerche* nevű német utazó haladt el a romterület közelében. Ugyancsak 1735-ben küldte ki kozákjait a romok közti kincskeresésre *Taticsev* asztrahányi kormányzó, 1756-ban pedig *Parobitz* orosz őrnagy kapott megbízatást Magyar környékének megvizsgálására.

Nagyon részletes leírást köszönhetünk *Gmelin* 1772. évi utazásának. Adatait *Güldenstöd*t 117?). évi útja csak kisebb részletekben tette teljesebbé, *Pallas* 1780. évi helyszíni munkálatainak főeredményét pedig — majdnem kizárólagosan — a romokról készítettett igen szép és jó rajzokban látjuk. 1798-ban *Potocki gróf*, majd 1804-ben a mongol dalok híres gyűjtője, *Schmidt* kereste fel Magyarat.

A magyar romok kutatóinak sorából *Klaproth* orosz akadémikus neve emelkedik még ki. Ő 1807-ben és 1808-ban járt a híres romhelyen. A következő évekből *Medicis Mihályt* és *Köppen* birodalmi tanácsost kell említenünk. Az előbbi örménykatholikus hittérítő; 1820-ban és 1828-ban kereste fel a romokat, az utóbbi utazó pedig 1829-ben. Ugyanebben az évben (1829-ben) járt Magyar romjai között *Besse János* hazánkfia, jóval később, 1895-ben pedig *Zichy Jenő gróf* kutatótársasága igyekezett felkutatni, amit még lehetett a romhelyen.

Amint látjuk, Magyar romjai felfedezésük napjától teljes pusztulásukig a legélénkebben érdekelték az arra vetődő európai kutatókat. Csak azt az embert nem tudták lekötni szépségükkel és a múlt lelkét lehelő varázsukkal, akinek feladata a romok megőrzése lett volna: *Potemkin gróf*, hogy olcsó és kész anyaghoz jusson, lebontatta, elhordatta a magyar romokat és Jekaterinograd erődjének falazatába építtette be azok anyagát.

A következőkben tekintsük át, milyen tudósítást hagytak hátra a romok között megfordult egyes kutatók.

A legelső európai utazó, aki Magyar romjai között megfordult, a francia De la Motraye volt, de neki még fogalma sem volt arról, miféle romhelyre tévedt. Így az ő eredményeit kora nem is tudta értékesíteni, bár igen értékes, sőt egyedülálló leletekre akadt. Természetük miatt ezeket majd fejezetünk végén ismertetjük.

Seregszemlénket *Hatvani Turkolly Sámuellel** hányatott életű hazánkfiával kezdjük. Valószínűen szikszói származású volt. 1703. májusában** a sárospataki kollégium deákja lett.⁶⁰⁶ Az ősi református főiskola — több évi számkivetettség után — éppen abban az időben (1702. aug.) tért csak vissza Kassáról saját székhelyére, Rákóczi egyik tábornokának, Orosz Pálnak jóvoltából.⁶⁰⁷ Ezekben a nyugtalan időkben a főiskolán sem folyhatott a szokott csendes mederben az iskolai élet. A deákok sorra felcsaptak katonának. Turkollynak is ez lett a sorsa. Előbb Rákóczi zászlajának esküdött hűséget, és azt becsülettel ki is szolgálta, míg csak az 1711. május elsején megkötött szatmári béke s a nagymajtényi fegyverletétel földönfutóvá nem tette a kuruc vitézeket. Később a császár katonájává lett, de ezt a reáknyszerített életet nem bírta sokáig. 1716-ban Moldován át Oroszországba távozott és felajánlotta szolgálatait Nagy Péter cárnak. Az orosz-perzsa háború lángjai éppen abbarr az időben csaptak a legmagasabbra. Oroszföldön, viselt dolgairól levele nyújt tájékozást. Hogy Turkollynak tulajdonképpen miféle rangja volt az orosz hadseregben, nem tudjuk. Munkakörét sem látjuk teljesen tisztán, mert ő maga többször is arról panaszkodik levelében, hogy gályán kell szolgálnia, a viharos Kaspi-tó gályarajánál; ezzel szemben levelének másolatán azt a megjegyzést találtam, hogy Turkolly „hadi főügyvéd” volt.

* Nevét általában *Turkolyi-nak* szokták írni. Eredeti levelén és annak hű másolatain azonban aláírását *Turkolly* formában találjuk.

** A sárospataki ref. főiskolán a következő bejegyzés található a Csécsi-féle Reg. Hist. 48. lapján: „*Samuel Turkoly Szikszai Aő 1703. 10. Ma/i. Miles et secularh. Nunc est miles in Moscovia.*” (Dr. Marton János theol. tanár úr közlése.)

1724-ben, *illetve* 1725-ben *még feltétlenül* életben volt. Ebben az időben fiatal embernek kellett lennie. Ugyanis 1703-ban, mikor a sárospataki főiskolára beiratkozott, legfeljebb 18—20 éves, ha volt; tehát 1724-ben nem lehetett semmiképpen sem több, mint 40—45 éves. Ebből az időből kelt levele az egyetlen hír felőle. Hogy mi lett vele, hol és mikor halt meg, nem tudjuk.

Turkolly oroszföldi tartózkodásából *egyetlen* magyar nyelvű levelet küldött haza. Ennek a levélnek kelte: 1724. április 2. Ez a *levél* magyar nyelvű és Turkollynak sajátkezű írása. Ma a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi Könyvtára őrzi. Jelzete: Fol. Hung. 298. Ebben a kötetben két levelet találunk, éspedig az első két lap kisebb alakú, sötét színű, s kézíronalzású keretben tartalmazza az eredeti levél szövegének kéziratos, hű másolatát. Hogy ez a levél (1, 2 és 3 r-v) valóban másolat, bizonyítja a következő tény: Turkolly eredeti levelének első lapján égéstől eredő lyuk támadt. A szóbanforgó másolaton azok a szavak, amelyek az *égés* során eltűntek a papirosról, a másolaton is hiányoznak. Valószínű, hogy az égési sérülés az Asztraháj és Szikszó közötti úton érte a levelet.

Turkolly eredeti levelét a *Fol. Hung. 298. 4 v-v és 5 r-*ján találjuk. Mérete 20 X 31½ cm, anyaga szerint félfamentes, vastag ívpapíros. Tintaírása barna színűre halványult. Az 5 jelű lap, vagyis a levél második lapja felső harmadában ketté van vágva és ahhoz egy más anyagú ívpapíros van ragasztva, ehhez pedig *egy* rózsaszínű finom papírost rögzített valaki. Ez Turkolly levelének az a melléklete, amelyről mostanában oly sok szó esett. Részletesen később szólunk róla.

Ügy látszik, ezen a magyar nyelvű levélen kívül, amelyet Turkolly Szikszón élő atyafiaihoz intézett, még *egy*, mégpedig latin nyelvű levelet is küldött haza egyidejűen. A magyar nyelvű levél hazajuttatása — és az akkori viszonyok ismeretének birtokában nem lehet kétes, hogy a latin nyelvű, eredetijében ma ismeretlen levél ugyanolyan körülmények között került haza Magyarországra, mint a fentebbi. Ez a latin nyelvű

levél a „kolozsi unitárius iskolába”, minden valószínűség szerint a mai kolozsvári unitárius főgimnázium levéltárába került, mert 1726. április 9-én *Hajós István (Stephanus Halyos)* „in Schola Chólos Unitariorum” fordította le azt. Ezt a fordítást ugyancsak az Orsz. Széchenyi Könyvtár őrzi Fol. Hung. 583-jelzet alatt. Ennek a latin levélnek a kelte 1725. április 2. Mivel ez a keltezés csak évszámban tér el az előzótól, és mivel feltétlen bizonyosra vehetjük, hogy ugyanaz a személy hozta haza ezt is, mint a másikat, valamint mivel még a fordítás is majdnem szó szerint egyezik az eredeti magyar szövegű levéllel, nyilvánvaló, hogy Turkolly egyik évszámot elírta. Vagy 1724, vagy 1725 április 2-án írta mind a két levelet. Valószínűbbnek látom az utóbbi esetet.

Turkolly levele még egy másolati példányban is fennmaradt. Ezt az Orsz. Széchenyi Könyvtár Fol. Hung. 668. jelzet alatt őrzi. Ennek a keltezése 1725- április 14-i, amit csak azzal tudok megmagyarázni, hogy ezt a másolatot vagy Turkolly íródeákja készítette még Asztrahányban, (ami azonban azért kevésbé valószínű, mert a levélben éppen azt olvassuk, hogy a kedvező szél miatt a gályákat indítani akarják, s ezért kellett Turkollynak levelét sürgősen befejeznie), vagy a másolat idehaza készült, mégpedig a latin levél fordításáról, (mivel az évszám 1725!), s csak a másoló tévesztette el a keltezés napját.

Levéltári tanulmányaim alapján tehát annyi kétségtelen, hogy *Turkolly egyetlen levelet fogalmazott, de azt két példányban küldte haza.* Ezek közül az egyik magyar nyelvű, s ezt ismerjük is: az Orsz. Széchenyi Könyvtár őrzi. A másik latin nyelvű, és Hajós István fordította magyarra; ennek eredeti latin példánya idők során vagy elkallódott, vagy egyelőre ismeretlen helyen lappang.

A négy szöveg nagyjában egyezik egymással. Noha e fontos levelet részleteiben, vagy egészben már többen is közölték, tökéletes, hű szövegközlése ezideig nem jelent meg. A levél első ízben ilyen című munkában jelent meg: „*Schediasma geographico historicum, Hungaros intra et inprimis extra Hungá-*

tem degentes VIII. segmentis succincte repraesentans. Jaurini, 1747.” Később közölte *Molnár János* is a „Magyar Könyvház”-ban (1783, III. szám), de hamisítvány nyomán. Végre *Sándor István*: „Sokféle. Győr, 1801 VII. Dar.” c. munkájában a változások kimutatásával együtt újból közzétette, egyben bőséges jegyzetekkel is ellátta azt.⁶⁰⁸

Ezideig a legjobbnak mondható szövegkiadását *Török Aurél* adta közre.⁶⁰⁹ Részletet közölt belőle *Mészáros Gyula* is.⁶¹⁰

Az alábbiakban közöljük *Turkolly* magyar nyelvű levelének teljes szövegét a másolatokban változó részek feltüntetésével együtt.

Fol, Hung. 298. — 4 r

Szerelmes édes Atyámfi, Istentől szerencsés jó egészséget 'S hosszú életet kívánok kegyelmeiteknek.

El unván az heverést 1716 esztendőben indultam szerencsém- keresésére Moldován által kozák országban, és a' mint régi Magyar Históriánk tartják az Scithiai Birodalomban, és azon esztendőben teletem egy kozák Urná. Mir hard nevű városban, ki is igen nagy gazdagságú ember, mivel vagyon hat száz fejős tehene tizen négy ezer juha tizen hét száz kanca lova, száz negyven öt paripája 's megmondhatatlan gazdagsága. Ezen Üri ember kegyelmességéből mentem a Baltium Tenger mellett három száz mértföldnyire Péterburg nevű városban, az holott is találtam a' Felséges Muszka Császárt. Ezen Felséges Urnák parancsolatjából kezdettem a Muszka nyelvnek és írásnak tanulásához, mellyet meg is tanultam jól és azt megtanulván löttem fő Hadi Tiszt 's most is azon Tiztségben fungálok — fizetésem esztendeig hétszáz ötven forint nyolc paripámra szénám és abrakom, két szolgámra fizetésem. Ezen P éter burg-ról commaneroztattam hajókon a Volga vizén (mellyet is Schithiában a Tairais fojó vizén túl Száz mért földnyire esik:) az Caspium Tengerre, mely tengeren is a rettenetes szél vészeli miatt kétszer szenvedtem hajó törést. De Isten ő Szent Felsége

életben meg tartott mivel a Tengernek habjain deszkákra kapván., ki vetettek a partra, mostan Felséges Uram Hadaival lakom Persiában Szulak nevű helyben az honnan az avarát hegye, mellyen Noé Bârkája meg akadt látszik; melly is Magyarországtól esik hét avagy nyolcszáz mérföldnyire; Táplál a reménység hogy valamikor el hagyott édes hazámat 's Nemzete-met meg lássam.

Ezen Farkas Mát hé nevű Hiripi ember* 40 esztendeig volt a' Kubáni Tatár rabságában, onnan pedig esett rabbá a Tentya fejú vagy Szálmuk nevű Tatárok kezében, az holott is azon kutya Fejú Tatárok Chánjainál raboskodott onnét Isién tsudájára ki szabadult, és szökött egy városban Ásiába Asztrákamban én pedig ősszel ki szálván a' Tengeri Gályáról, mentem azon városban, és véletlenül ott találtam, és meg örültem, hogy Hlyen idegen országon engedet Isten énnekem Magyarat látnom az holott Magyar Országának még hire is ritkán hallatik, és azon szegény embert vittem magam quártélyomra, az holott tartottam és tápláltam és mellette lévő 'Strázsa vitézeknek, szolgálminak és feő Deákornak, meg parancsoltam hogy senki bosszúsággal neillje, és tavasszal mikor az Tengerre kelletett ... [é g é i h e l y e].. ni mennem** el bocsátottam és késértettem mellette lévő Rab társával együtt ött száz mérföldnyire, és adtam neki útra való elegendő kölcséget és énnekem erősen meg esküdt 's meg is átkozta magát hogy ezen Leveletem Nemzetségemnek Szikszó Városábanf el is viszi és én is ötet meg átkoztam hogy Isten ötet öllye meg hirtelen halállal ha ezen Leveletem Nemzetségemnek meg nem adja. Azért d ki ezen Leveletem fogja olvasni mondja meg neki. hitéről és átkáról emlékezzék meg fogadását telljesitse be, kegyelmeteknek ha unalmára nem leszek ezen országnak dolgairól és szokásairól mulatságnak okáért egy keveset írok.

Mivel az Historicusok írják hogy a Magyarok, Hunusok Scithiából jöttenek Európában, én ezen országban tudakoztam,-

* Fol. Hung. 298 — Ír. var.: Hirippi.

Fol. Hung. 583 — 1 r. var.: Hiripa Szathmár mellett lakott. . .

** Fol. Hung. 668: . . . mikor a Tengerre hadakozni kelletett men-nem . . .

hol laktanak azon Magyarok lakó [4 v] lakóhelyekre rá akadtam. Lakások vol a Volga Vize mellett, igen fővenyes és erdőtlen helyen; mind azon által szép házakban laktanak, mivel mais a földben kályha darabok találtattnak; d kivel nálluk uj keresztény korsót tsinálnak, d téglák pedig igen szélesek és szépek, melyből meg esmérhetni, hogy derék házakban laktanak. Á Magyarok királya pedig lakott Kuma nevű folyó víz mellett* Kinek Palotái jóllehet rongyosok, de mais fen állanak, és azon falu helyet; itt való Pogány nyelven hívják Magyarnak, Magyar nyelven pedig sehol sem beszélnek, sem magyar faluk sohuls nintsenek. Amint pedig a Magyar Kalendárium írja, hogy** négy száz negyven ött esztendőben vissza tértek Scythiában azon Magyarok le telepedtenek a Chrimi*** Tatárok között most is Chrimben a Tatár Cham protectiója alatt hét falukban voltam is olyan ország pedig az hol magyarul beszélnének több nintsen d mi magyar országunknál****

Ezen az országon sok bálvány imádó nemzetségek vágnak Csavas és Modora nevű Nemzetek, d kik imádság helyében, kanca lovakat és juhokat ölnék az Istennek az húsát magok meg eszik, d borit az Istennek adják és a fűzfára felterítik, némelyek pedig d nyúl bőrt szénával meg töltik és attól mint Istentől jó és szép időt kérnek, hogy ha pedig eső talál lenni, erősen meg korbácsolják, némelyek az holt testeket fel akasztják, némelyek vízbe vetik; némelyek meg égetik, ki mitsoda Planéta alatt születik, az itt való Indusok pedig, Templomokban ördög képenek imádkoznak, az Istennek pedig azt mondják, nem kel imádkozni, mert igen irgalmas az ördögnek a ki ellenségünk annak kell imádkozni. Ezek holt testeket meg égetik, és az ham-

* Fol. Hung. 583—1 v: .. lakott Kuma nevű folyó víz mellett, derék folyó víz mellett, kinek...

** Fol. Hung. 668—1 v: . . . hogy Anno 415. a' Magyarok visszatértének...

*** Fol. Hung. Hung. 289—1 v: ...chinali...

**** Fol. Hung. 583—1 v: ...hogy in Anno 445 az Magyarok vissza térének Scythiában azon Magyarok le telepetenek az krimi Tatárok között, és mostis Krimben a Tatárok protekciója alatt vadnak hét Magyar faluk, melyekben magyarul beszélnek, nintsen több a' mű Magyar országunknál s — ennél.

vát szóró lapáttal széllyel szórják, az mely Asszony pedig özvegy-ségre marad, a többször férhez nem mehet, hanem nagy rakás fát rakat és annak tetejében fel ül 's azon fát megöntözi olajjal 'siral 's magát elevenen meg égeti. Ezek a' tehénnek is imádkoznak mivel a tehén tejet és vaját ad, az húgyát pedig nagy becsületben tartják, Némelyek pedig d döglött húst inkább szeretik mint a friss húst mivel azt tartják, hogy jobb akit az Isten megölt mint d kit az emberek ölnek meg. Némelyeknek pedig sem Templomok sem papjok sem Írások nintsen. A Scithiai Birodalomban sokféle Tatárok vannak, d kik másféle Nemzet-ségek nagy ellenségek, úgy mint: Csermiszi. Csúvási, Mosdrai. Korokalpági, Bashirczi, Kalmuki, Kibanczki, Imkmenczki, hivinczki, kerge si. karagantsi. Andravecki. kumikai. a Bukharci Tatárok miképpen imádkozzanak azokat láttam. Mindenkinék d kezében éles kés vagyon, ugrosnak és Hlyen módon szólnak csaksely. bakszely -.valamikor ugrik, mindenkor homlokon vágja magát dz éles késsel, rajtok* csudálkoztam és azt mondtam, hogy . . ind é g é s h e l y e ... hat magokat harmad napra . . . gyök nem volt.

Anno 1820. teleltem egy Mosqna nevű városban, melyben sok ritkaságokat observáltam. Ezen városnak kerületi tizen öt mérföld, Templom vagyon benne ezer hat száz. harang kilenc ezer hat száz. egy kiváltképpen való nagy haragnak a kerületit meg mértem mely is nyolcvan kilenc arasz, ebben a városban láíta?n iszonyú nagy ordító oroszánokat és csodálkozásra méltó nagy Elephant okot, melyek közzül egynek a' hátán ült harmintz fegyvert fogható ember, kettőn pedig hatvan ember, egész ele-sége v el és készületével együtt.

Én többet is írnék de nem lehet, mivel ez órában jöve hoz-zám a Gályas Mester író Deákja ki is azt mondta hogy Nap kelet felál igen jó szél támadott, és a Gálya vitorláit fel akarjuk emelni. Istennek jó voltából szándékozunk indulni Nap [5 r] nyugatra d Persák ellen azért ezen Leveletem hirtelen be is

* Fol. Hung. 668—2 r: . . . rajtok igen tsudálkoztam, és azt gondoltam, hogy mind meghalnak a rettenetes Sebtől, de meg kenvén asztán magokat olajjal, azután harmad napra semmi gonygok nem volt.

pecsételem.* 's indulok a Gályára, ajánlom magamat Isten gondviselésében, és a szerentés szeleknek, mivel d Tengeren való hadakozásnak társa d szél és rettegés, mert a rettenetes habok egyik d másakra, mint a nagy hegyek úgy borúinak, bizony az Istennek azért hálát adok, hogy én d Tengeren olyanbátor vagyok, mint d Szütskö kancza ló hátán.

Szikszi Biró Úrnak 's az egész Tanácsnak, Szűcs István, György Jankó, Mező Jankó, Szai'ka Jankó, Pap István, Kereskényi István és Pál, Szanyiszlai István és Pál, Csáti Gyurka és 'Sigmund, Tajnai János, Bági István, Tiszteletes Prédikátor és Mester Uraimék jó egészséget kívánok. Éllyenek kegyelmetek mindnyájan sokáig én is élek d varjak szerencséjére, kelméteket Szerelmes édes Atyámfiak, Szomszédim Barátaim Rokonim Isten ótalmában ajánlom 's utolsó csép véremig maradok Asztrakámba d Caspium Tenger mellett die 2 Április 1724. Kegyelmetek Attyafia szolgálja Turkolly Sámuel.

Ma, amikor több mint száz okmány bizonyítja már a kumamenti Magyarriának magyar mivoltát, s amikor minden kétséget kizáróan, okmány szem bizonyítékok alapján tudjuk, hogy Magyar városa a kummagyar fejedelmek székhelye volt, meglepő az a biztosság, ahogy Turkolly Sámuel ugyanilyen értelemben nyilatkozott Magyar városáról.

Ne gondoljuk azonban azt, hogy Turkolly kijelentése ötlet volt csupán, mert nem lehetett az. Turkollyt mindössze 320 esztendő választotta el Magyar városnak, a kummagyar fejedelmi székhelynek elpusztulásától. Tíz emberöltő nem olyan nagy idő, hogy a hagyományok az ő ottjártakor már nem élhettek volna! Anonymust is három évszázad választotta el a honfoglalás korától s mégis mennyi értékes adatot rögzíthetett meg a még akkor élő hagyományok nyomán!

Turkolly perzsa és tatár bennszülöttek között fordult meg, s mindkét népnél első kézből kaphatta a kumai magyarság emléket őrző hagyományokat. Turkollyt megelőzően soha, senki nem

* Erős a gyanúm, hogy a hirtelen „be pecsételés” izgalomban maga Turkolly égette keresztül levelének első lapját.

állította, hogy a Kuma mentén valaha magyarok laktak volna, vagy hogy Magyar városa magyar fejedelmi székhely lehetett valaha. Nem juthatunk tehát más következtetésre, csakis arra, hogy Turkollynak fentebbi értesítése csakis az egykorú népi szájhagyományban gyökerezhetik.

Leírásából kitűnik, hogy saját szemével látta mind a volga-vidéki, mind a magyarai épületmaradványokat. Ez utóbbiakat rongyosoknak mondja: tehát megviseltek, imitt-amott omladozók, düledezők, lyukasak a falak, beszakadtak a boltozatok. Ezt látjuk azokon a kitűnő képeken is, amelyeket félésszázaddal később Pallas készítettett a magyarai romokról. (Érthetetlen előttem, miért mondja minden szövegközlés a rongyosok szót rogyosoknak, mikor a levél mindenegyik példányában világosan rongyosok áll.) A levélben említett kályhadarabok csakis a magyarai mázos téglák lehetnek.

Ezek után szóljunk Turkolly eredeti levelének mellékletéről. A Fol. Hung. 298. sz. levél 5 rectójához ragasztva találjuk, de nem az eredeti levélpapírhoz, hanem az ahhoz ragasztott toldalékra rögzítve. Nagysága 92X144 mm. Anyaga: durván simított, rózsasziaú, vékony hártypapíros, jellegzetesen kínai gyártmány. Széle szakadozott. Rajta halavány, lino-jellegű, poroszkék nyomású, kínai szöveg.*

Felkérésemre dr. Megyeri József tanár úr volt szíves megvizsgálni a szöveget,** és úgy találta, hogy az valóban kínai nyomtatvány, mégpedig egy vendéglő hírverő célzatú kiadványa. Nem sikerült minden szót megfejtenie, de a szöveg nagyrésze így is ismeretessé vált. Alább a kínai szöveg szavainak sorrendjében közöljük fordítását, noha ez a magyarság rovására történik. A fordítás így hangzik:

„Szép haszon első emléke. Az én vendéglőm nyílik étkezésre „Szép haszon első emléke” megjelöléssel. . . 'pénzétí (drágakőért) mindegyik tartományba menők és jövők szál-

* Az az állítás, hogy Turkolly levelének melléklete olyan „ritka-értékű rovásírásos szöveg, amelyet az egész világ tudósai keresnek,” minden alapot nélkülöző vélemény. A szóbanforgó írásról az első pillanatban látjuk, hogy kínai!”

** Szíves fáradozásáért ezúttal is köszönetemet fejezem ki.

last (fedeleit, fedni?) .... Az én vendéglőm megjelölése mai formájában „Kis gesztenye”. Bárki a földön, mindnyájan ..... Az én vendéglőm „Kis gesztenye” névvel ..... nem bír ..... fehér ..... „

Vagyis szabad, magyaros átírásban: Szép hasznom első eredménye. Vendéglőm és étkezdém „Szép hasznom első eredménye” néven nyílt meg. ... (Méltányos?) áron mindegyik tartományba menők, és onnét jövők szállást (találnak nálam?). Vendéglőm megjelölése mai formájában „Kis gesztenye”. (Keresse fel?) . . . mindenki a „Kis gesztenye” nevű vendéglőmet, . . .

A melléklet fellelési körülményei máris kétségessé teszik, hogy az Magyarból származnék; sőt még azt is kétségbe kell vonnom, hogy valóban Turkolly küldte-e azt haza. De még ha ő küldte is, semmiképp sem származhatik Magyar romjai közül egyrészt azért, mert ilyen vékony selyempapiros nem maradhat fenn évszázadokon át, olyan humózus és nedves talajban, mint Magyaré, másrészt kizártnak tartjuk, hogy Magyarban kínai vendéglő és szálloda lett volna! Az azonban nem lehetetlen, hogy Turkolly valahol másutt, Oroszországban jutott az érdekes röpcédulához és ezért Farkas Mátétól azt is hazaküldte.

A szóbanforgó melléklet kibővített mását képmelléleteink között közöljük. Megjegyezzük, hogy a vékony papiros túloldalán latinbetűs írás volt, amelyet azonban áthuzogatással olvashatatlaná tettek. Ennek átitatódott nyomai a kínai szöveget helyenkint olvashatatlaná teszik.

GÁRBER JÁNOS GUSZTÁV MAGYARBAN

Turkolly ottjárta után négy év múlva, tehát i 728-ban Gärben kereste fel a nevezetes romokat.

G'árber (Gaerber) János Gusztáv, akkoriban az orosz hadsereg pattantyús őrnagya, később alezredese, részt vett Nagy Péter cár 1722, évi sirváni hadműveleteiben.⁶¹² A cár — sikeres hadművelete után — a meghódolt Derbend kulcsaival tért vissza. Kíséretében volt Gärber is.⁶¹³ A kiválóan képzett tisztet azonban már a következő évben (1723) különleges megbízatással

Perzsiába küldték. Feladata egyrészt az volt, hogy tüzéségével biztosítsa, sőt ha lehet, még terjessze is ki az orosz hódítás hatalmi körét, másrészt hogy tollal és ecsettel minden nevezetes dolgot jegyezzen fel és örökítsen meg azon a területen, amelyen áthalad. Mikor a háborúskodás véget ért, Gärber az egész Kaukázust beutazta 1726—1727-ben térképezte azt, és leírást is készített arról. Ezután a határmegállapító bizottságba nevezték ki biztos minőségben és 1727 december 12-ig valóban az orosz-török határon dolgozott.⁰¹⁴

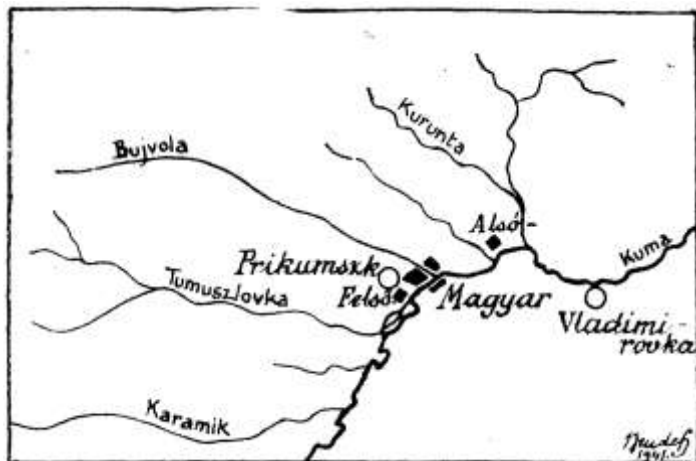
Midőn 1729-ben visszatért Moszkvába, majd amikor 1731-ben Pétervárra helyezték át és bemutatta a Kaukázus keleti tartományairól, azok népeiről írt dolgozatának kéziratát *Bayer-nek* és *Müller-nek*, a tudományos világ figyelme azonnal feléje fordult.

Gärber beszámolójának⁰¹⁵ a cserkeszekről írt fejezetében találjuk Magyar leírását. A vonatkozó rész magyar fordításban az alábbi: „ . . . a Kuma ... a hegyekben ered, de amikor már kijutott közülök és sok más folyót is egyesített magában, s így valóban hatalmas folyóvá dagadt, szabad térszínen át egyenest a Kaspi-tengernek tart. Ezt azonban nem éri el, mert egy-két napi lovaglásnyira elveszik: elsekélyesedik, nádas mocsarakká posványosodik, majd eltűnik a földben. Azon a vidéken, ahol a Birumát (helyesen: Bujvolát) veszi fel, kellemesen szép földek és erdőségek vannak, nemkülönbön különféle helységek és falvak maradványai is. Ugyanitt egy nagy városnak a romjait is találhatója az ember: szép kőházakat és bolthajtásokat. Ezekből, valamint a romok alatt heverő és részben jeles szobrászmunkával faragott kövekből csakis arra a következtetésre juthatunk, hogy ennek valaha tetemes és híres városnak kellett lennie. Még manapság is Madzsarnak nevezik . . . Gyaníthatóan erről a vidékről származtak a magyar királyság alapítói.”

Nagy kár, hogy sem Turkolly, sem Gärber nem hagytak a romokról részletesebb leírást hátra, mert a legközelebbi adatunk majd egy fél évszázaddal későbből származik. Már pedig 40—50 év nagy idő, különösen pedig az adott körülmények között, amikor a természet erőin kívül az emberkéz is szorgal-

masan pusztította azt a keveset, amit Magyar városa egykori fényéből Timurlenk romboló hadai meghagytak.

Gärber tudósításait legelsőnek Bayer használta fel „Geographia Russiae ex Constantino Porphirogenito” c. értekezésében, ahol is így emlékezik meg Magyar romjairól: „Ad confientes

Magyar romjainak vázlata. (Terv. és rajz. Bendefy L.)

fluvios (Kuniam et Bivaram) urbis magnaе cadaver jacet. palatiorum rudera, et subterraneorum cellariorum substructiones.”⁶¹⁶

Valahogyan szert tett Gärber feljegyzéseinek másolatára Vockerodt. porosz követségi titkár is és mivel ezeket az iratokat az ő hagyatékában találták, azt hitték, hogy azok tőle is származnak. Ezért történhetett meg, hogy Gärber értekezése a berlini akadémia francia nyelvű kiadványai között Vockerodt nevével jelent meg.⁶¹⁷ Később Müller az eredetit is kiadta.⁶¹⁸

Midőn Bayernek fentebb idézett földrajzi műve megjelent, ahhoz Gärber — bizonyára a mű tanulmányozása közben — jegyzeteket készített. Ezek között szerepel ez a feltűnően érdekes és fontos feljegyzés is:

A magjary, vagy inkább madsjary nép, amely a cserkesz hegyek alatt észak felé a „tér földön” lakott, ismét visszatér Mad-

zsar romjaihoz és nagy paloták, meg egészen boltozott pincék maradványairól beszél.”⁶¹⁹

Ennek a feljegyzésnek bővebb magyarázatával fentebb már foglalkoztunk.

SCHOBER, LERCHE, TATICSEV ÉS PAROBITZ

Baer közli,⁶²⁰ hogy bizonyíthatóan még Gärber ottjárta előtt látta Magyar romjait *Schober* sebészorvos is. őt Nagy Péter cár természettudományi célú utazásra küldötte a Terek folyó környékére. Baer szerint Schober néhány rajzot is készített Magyar egyes épületeiről, de egyelőre sem ezeket, sem Schober leírását nem ismerjük.

1734—35-ben *Lerche*, aki Hesseni Homburg Lajos hercegnek az északkaukázusi pusztákon tett utazásán útítársa volt, szintén járt Magyar közelében. A romokat ugyan nem látta, de hallott azokról. íjgy értesült, hogy „egyes épületeket még feliratos kövek borítanak”. Néhány magyarí épületnek a rajza is keze közé jutott (hogymi módon, nem mondja meg). Ezeket közlés végett átengedte *Bäsching*-nek s azok meg is jelentek — némi rövid, reánk nézve értéktelen — szöveg kíséretében.⁶²¹

Gmelin tudósít arról,⁶²² hogy 2735-ben *Taticsev*, Asztrakán kormányzója erős katonai fedezet mellett néhány megbízható emberét elküldte Magyar romjaihoz, hogy kutassák át az akkor még tatárok által megszállott vidéket. Az orosz kormányzó emberei a még fellelhető régiségeket magukkal vitték, így többek között egy kékszínű, nagyon erős, teleírott papiroost is, meg néhány érmét. Ennek a gyűjteménynek teljesen nyoma veszett, ami annál is sajnálatosabb, mert abban az időben még valószínűen igen sok érdemes dolgot lehetett találni a romok között, amit később az odatelepedett orosz földművesek — „kincskeresés” közben — feldúltak, elhordták s elpusztítottak. Klaproth szerint nincs Magyarban talpalatnyi föld sem, amelyet az orosz parasztok meg ne bolygattak volna, s így még az a kevés érték is, amit meghagytak, lepusztulván róla a védelmet nyújtó fedőréteg, biztos enyészetnek indult-

Különösen sajnálatos az említett írásos emlékeknek elkalliódása, mert az bizonyára értékes adattal járult volna hozzá Magyar és Kummagaria történetének ismertetéséhez. A múlt század elején a mongolok még mindig ugyanazt a papirosfajtát használták a buddhista szentkönyvek céljaira. A papiros színe kék, barna, vagy fekete, a reájuk kerülő betűké pedig fehér-, arany-, vagy ezüstszín. Teljesen hasonló módon készültek azok a Szemipalatna és Abláj-kit környékén talált tibeti és mongol írások, amelyek a XVIII. század harmincas éveiben olyan nagy feltűnést keltettek.⁶²³

Feltétlenül eredménnyel járna fáradozásunk, ha a vatikáni levéltárban felkutatnók azokat a leveleket és írásos jelentéseket, amelyeket Gyeregyán fejedelem, illetve az ő sokszori levélváltására Magyarba kinevezett katolikus püspökök a Római Udvarral váltottak. Erős a hitem, hogy ezeket — a maguk idejében is ritkaságszámba menő — keleti írásokat sem Avignonban, sem Rómában nem semmisítették meg. Ez az a legelső és legegységibb feladat, amelyet ezen a téren sürgősen el kellene végeznünk.

1756-ban a cári udvar *Parobitz* őrnagynak adott megbízást arra, hogy Magyar környékét megvizsgálja. Hogy utazásának mi lett az eredménye, nem tudjuk.⁶²⁴

GMELIN TUDÓSÍTÁSA MAGYARRÓL

A XVIII. század utolsó- és a XIX. század első negyedéből származnak a legrészletesebb, leghasználhatóbb adataink Magyar-ról, négy érdemes német utazótól. Ezek sorát *S. G. Gmelin* nyitja meg.⁶²⁵ Ő mutatott rá elsőnek arra, hogy Magyar romjain tulajdonképpen három, romok borította területet szoktak emlegetni. Már csupa kegyeletből is célszerű lesz, ha megtartjuk a Gmelin által bevezetett Alsó-, ill. Felsőmagyar elnevezéseket, azonban a középpütt fekvő székvárosra fölösleges a megkülönböztető „Középső”-jelző megtartása, annál is inkább, mert középkori pápai okleveleink következetesen Magyar néven említik a fejedelmi fővárost. Mielőtt áttérnénk Gmelin leírása építészeti részeinek ismertetésére, foglaljuk egységes képbe mindazt, amit

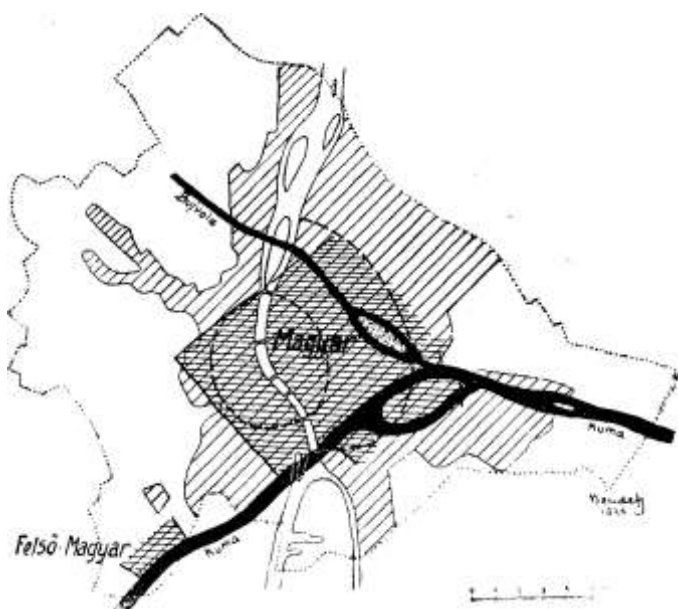
főként Gmelin és Klaproth nyomán a Magyar-környéki romok fekvéséről tudunk.

Gmelin a romokat 1772 szept. 21-én kereste fel. Magyar-tól keletre mintegy 64 km-rel, a sztalingrad-moskodi műúton kelt át egy-egy rozoga fahídon a Kumán s annak egyik mellékfolyóján. A Kuma és Bujvola torkolatától 19 km-rel keletre találta az első romokat. Ezeket Első-, vagy Alsó-Magyarnek nevezte. E romok közelében fekszik a ma is virágzó Kavszkaj-Uszvjet, vagy más néven Borgon-Madzsar (vagy egyszerűen: Madzsar) község. Borgon-Madzsar nevét onnét vette, hogy Skar-zinszki nevű földesura burgundi-szőlőt ültetett a határában. A környék tatár lakossága Kicskine-Madzsarnak (Kicsiny Magyar) nevezi. Tekintettel arra, hogy ezek a tatárok a vidék őslakói és ha valaki, ők őrizték meg a régiek hagyományait, közfekvő az a feltevés, hogy ezt a településhelyet a gyeretyáni időkben is hasonlóképpen nevezték.

Magyar székváros romjai főként a Kuma balpartján és a Bujvola (gonosz farkaspók) mindkét oldalán található, de ezekkel szemben a Kuma jobbpartján is van egynéhány kevésbé ismert rom, egykori házak és egyéb épületek maradványai. Ez a — folyók által három felé tagolt — romcsoport alkotta egykoron Magyar városát. Ma az oroszok a romokat Szerednoj-Madzsarinak (Középső Magyar) nevezik. A közvetlen közelben fekvő község neve ma: Prikumszk. Korábban ugyanezt a községet Buggyenovszk, Praszkoveja, Szvante (v. Szvjatova) Kreszta, ill. Szvatoj Kreszt néven ismertük.

Magyar városát tulajdonképpen három folyó szelte át. Közöttük a legnagyobb a Kuma, Bővíz idején igen tekintélyes folyó a Bujvola (Gmelinnél tévesen Barvala, vagy Bibala) is, a legkisebb pedig a Donguszle (Disznópatak, Gmelinnél tévesen Tamuszlova). Ez a két utóbbi folyó a torkolata közelében tóvá dagad, de majdnem egész éven át megtartja összeköttetését a főfolyóval. Kivételes esetnek számít, ha esőtlen nyáron a Kuma igen alacsony vízállása mellett a mellékfolyók sorra kiszáradnak, a Bujvola terjedelmes mocsárvidékké változik, s abban vaddisznók, meg egyéb vadállatok találnak menedéket.

Magyar város kiterjedése. Összehasonlításhoz rárajzolva Budapest mai beépített területére (ritka vonalzás). A szaggatott vonalak a budapesti körítékot a tervezés Budapest politikai határát jelzik. (Terv és rajz)

A romok — *Klaproth* szerint⁶²⁶ — magas steppeoldalban terülnek el a Kumának bal- és a Bujvolának mindkét oldalán, észak felé pedig két kis sóstóig húzódnak, de már az ő idejében (1808) is nagyon jelentéktelenek voltak. Számba se jövő nyomokban akadt csak rájuk. *Klaproth* becslése szerint a romok mintegy 23 négyzetkilométernyi területet borítanak, nagyjából négyzetalakban. A terület hosszabbik tengelye észak-déli irányú.

Hogy milyen bámulatosan nagy terület ez (különösen, ha meggondoljuk, hogy olyan városról van szó, amelyik a XII—XIII. században élte virágkorát!) azzal érzékeltethetjük leginkább, ha összehasonlítjuk Budapest mai kiépített területével. Az egybevetésből kitűnik, hogy Magyar három, egymás-mellért fekvő, épületromokkal borított része akkora terület, mint amekkorát Budapesten a tervezett óbudai hídtól kiindulva a

külső Hungária-kőrúton át a *csepeli* összekötő hídig rajzolt határvonal a Dunával a pesti oldalon zár be, majd ezt kiegészítőén a budai oldalon a Margit-hídtól a lágymányosi vasúti összekötő hídhöz húzott félkörnek másfélszeres területe. Ezenkívül jön számításba a Magyar külvárosaként szereplő Felső-Magyar. A két város közti 3.5 km-es térköz pontosan Budapest és Budaörs távolságának felel meg.

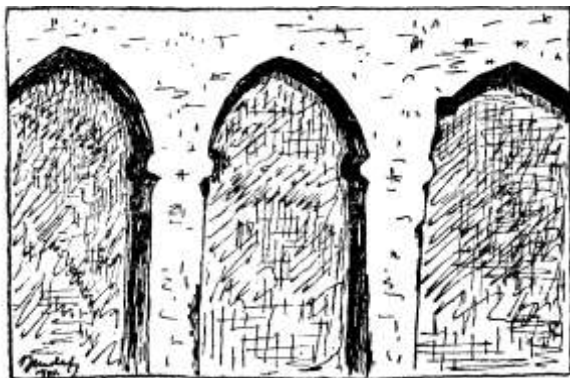
A maradványoknak a sorsát a XIX. század elején sűrű tömegekben ideözönlő telepések pecsételték meg, amikor a romterület közelébe húzódtak. Mivel ezen a bozótos területen az épületfa aránylag ritka, hamarosan széthordták a kitűnő minőségű építőanyagot. „A romok teljes megsemmisülésének szomorú ténye azonban — panaszolja Klaproth — Potemkin Szergej Pavel gróf nevéhez fűződik. Ő a bűnös a romok teljes eltakarításában, mert a nagyrészt még mindig fennálló épületeket ő bontatta le, hogy anyagukat a közelben épülő kormányzósági erőd, Jekaterinograd falaihoz felhasználja. Azóta aztán a pokojnoji, meg a prazskovinoi parasztok annyi kőanyagot elhordták innét, hogy ma (1808!) már csak két halotti kápolna van meg mindössze, azok is beomlottak!”

Gmelin szerint is az egykori Magyar helye egy négyszög-alakú domborulat s annak átmérőjét 5.5 km-re becsüli. Ezt a domborulatot természetesen a sok beomlott és eltemetett épületrom alkotja s meg is mondja Gmelin, hogy lépésről-lépésre találunk romokra, épületekre s vegyes maradványokra. Lássuk azonban most már Gmelinnek 1772-ből származó pompás leírását magukról a romokról.

„Ezek a romok — írja *Gmelin* — az egykori pompás és nagy városnak beszédes tanúi. Egyes épületek romjai ma, is még olyan állapotban vannak, hogy áttekinthetően tájékoztathatnak bennünket. Mások jobban tönkrementek és a legtöbbről az idő vasfoga csak az omladékot és az alapfalakat, többé-kevésbé beomlott boltozásokat, stb. hagyott meg. A jobb megtartású és erősebb kivitelű romok a négyszög peremein sorakoznak és körülveszik a város többi részét. Ezek nagyobb körültekintéssel,

maradandóbb és nagyobb téglákból épültek, faragványokkal gazdagon díszítettek és többnyire elkülönülten állanak. Sáncok és gödrök nyomai veszik körül őket s általában magukon viselik minden nyomát annak, hogy valaha előkelőségek palotái (várai, kastélyai) voltak. Kiterjedésük pompájuk és időálló voltuk egyaránt bizonyítja ezt.

A téglák olyanok, ahogy azt az asztrakáni tatároknál ma is készítenek, u. i. szélesebbek és vastagabbak, mint a mi közönséges égetett tégláink. A falakban csak imitt-amott akadunk

Falfülkék a XIII. században épített kallosdi kerek templomban.
(Bogay T. fényképe nyomán.)

mész- és homokhabarcsra, jobbadán csupán agyag közbeiktatásával készültek. Belülről azonban majdnem minden szobát mészszel vakoltak, simítottak és mázoltak. Az épületek alapzata többnyire égetett téglából, ritkábban terméskőből, azonban valamennyi nagyon tartós kivétel. A gerendák anyaga fenyő.

A még fennálló épületek formája négyszög, nyolcszög és kör. Valamennyi 4—9 Faden (7.5—Ura.) magas és a négy-, vagy nyolcszögalakúak fent csúcsos piramisban végződnek, vagy ami sokkal gyakoribb, piramisalakúan, csúcsosan egymáshoz hajlanak a falak. Ezekhez a piramisokhoz, vagy kupolákhoz az oldalfalakba rejtett csigalépcsők vezetnek; ezek nagyon keskenyek és ritkán haladják meg az 1.30 m. szélességet. A piramisok

és kupolák világításukat ablakszerű oldalnyílásokon keresztül nyerik. A tetőn a kupolák boltozottak. Minden háznál van ugyancsak egy kőből épült, magas és téres csarnok két ablaknyílással, ebből egy ajtón át az alsó főszobába léphetünk. A csarnokba vezető kapuzat előre ugró és alacsony. Tehát minden épület három részből: az alsó főszobából, a csarnokból és a boltozatból, vagy piramisból áll.

A főszoba a napvilágot jó magasan alkalmazott, nem nagy és keskeny ablaknyíláson át nyeri minden oldalról. Ezenkívül a padozathoz nagyon közel is van egy, vagy két oldalról egy-egy kisebb nyílás”, vagy azért, hogy világosságot adjon, vagy a légvonat biztosítása céljából. A főszoba, valamint a csarnok oldalfalai egy téglavastagsággal gyengébbek és ezeket a gyengített helyeket fent mindig boltívek váltják ki. Valószínűleg a falfelületek tagozása volt a cél. Belülről még több gyengítést, vagy fülkét találunk.

A kerek házak építésmódja még jobban eltér a mai európai és ázsiai építészettől. Ezek ugyancsak 4—9 Faden magasak, nem nagyok, fenn boltozatosak, vagy csúcsosak és a kerek perzsiái és egyéb őrtornyokhoz olyan hasonlóak, hogy ilyesmiknek tartalmazná őket az ember, ha a többi épület közepette és nem lapályos helyen állanak. Lőrések helyett ablakaik vannak. Gyaníthatóan raktárakul szolgáltak.

A főszoba közepén kerek nyílás van a boltozatos pincéhez. Ennek átmérője 3—4 láb (2.0—2.5 m.) és jól záródó kölap fedí be. A pinceboltozat vízszintes folyosó, gyakran nem hosszabb, mint a szoba, máskor — mégpedig nem ritkán — az alapfalak alá nyúlik, majd egyenes vonalban az udvar (major) határáig terjed és ott ismét elzárható kijáratban végződik. Néhány *levegőző* nyílása is van.

Az épületek díszítését kék, zöld, vörös, tégl- és gyöngybetétes csiszolt kövek alkotják. Ezeket az alsó szoba, a piramis, vagy a kupola és a csarnok külső és belső falán az égetett téglák között igen csinosan, háromszög, négyszög, rombusz, kereszt, szív és egyéb alakban rendezik el és falazzák be éppen úgy, mint azt Szeliternoj Gorodok (Salétrom városka) épülete

láthatjuk* (Összevetésül 1. kirgiz házak faláról *Princz Gyula* által gyűjtött ékítmények rajzát.)

Az udvar fent leírt jeles épületeit kis sánc veszi körül, formájához mérten, mindig négyszög alakban. Minden udvarban egy, vagy néhány sírt számláló temetkező hely is van, nyilván a tulajdonosé és a családjabelié. Minden sírhoz álló, vagy fekvő sírkő tartozik. Az utóbbiakon — leginkább felsőlapjukon — egy Németországban is szokásos koporsó vésetét láthatjuk, kb. 150—180 cm. hosszúságban, másokon azonban mértani, vagy egyéb formák mutatkoznak. Ezek nekem önkényesnek tünnek fel (talán a halott kézjegye, vagy pecsétje lehettek); lehetett látni ezeken háromszöget, keresztet, négyszöget stb. Egy nagy sírkő lapja hosszanti irányban három részre oszlott, a középső mezőben egy koporsó képe, a szélső mezők mindegyikében egy-egy figura.

Ezeken az egyes udvari temetkező-helyeken kívül vannak még közönséges és közös temetők is, különösen egy térség, a Bujvola „taván” túl, tele a legkülönfélébb sírkövekkel.

A városnak ezt a belső részét körülvevő, maradandóbb jellegű épületekkel övezett terület ma mind egyetlen romhalmaz és kis dombot alkot. Annakidején ezek a házak bizonyára gyengébb minőségű kőből, sőt részben égetetlen agyagból (tehát vályogból) készültek. Mindamellett minden háznak megvan a maga körülfutó sánca és egy-két sírja az udvarban s egykori tulajdonosai ott alszanak a maguk földjén, miként azt a sáncok és a sírkövek beszédesen tanúsítják. Mindez tanúság ennek az egykori városnak virágzó volta mellett!

* Gróf Potocki János utazásából.⁶²⁷ Az Aktuba mellett fekvő Dzsíd-Hadzi (oroszul Szeliternoj Gorodok), jelentős romokban gazdag volt, ma azonban csak jelentéktelen égetett téglarakásokat, halmokat talál az ember. Ezeknek a tégláknak egyik oldala kék, zöld, vagy fehér és csiszolt. Ugyanígy mozaikok nyomait is kimutatták. Az a négy torony, amely már 1750 körül is ott állott, újabb és akárcsak Asztrahány falait, ezeket is a régi téglanyag felhasználásával építették. Újabb eredetüknek bizonyítékai a következők: az anyag, amely gyenge minőségű, közönséges agyag és a régi tatár agyaghoz nem is hasonlítható, az ablakok asztalosmunkájának újabb ízlés szerinti kivitele, valamint a csiszolt, égetett téglák, amelyeket itt egymással teljesen össze-vissza kevertek. Ezzel ellentétben errefelé ezeket a tatárok csupán az ajtóknál és az ablakok szarugerendái körü! alkalmazzák.

Azokat a szakadékokat, amelyek ma Madzsarit tagolják, a lezuhogó víztömegek vajták, nem pedig, mint egyes utazók állítják, művészi sírok maradványai. A madzsarbeliek, — ha már akkor megvoltak ezek az árkok — esetleg saját védelmükre is használhatták azokat. Úgy vélem, a város szélének még most is (t. i. 1772-ben!) meglévő erős épületei, legalább mellékesen a város védelmét célozták. A kúpalakú tetőkből a lakósok jól lövöldözhetnek, a földalatti boltzatokban pedig vagyoniukat, asszonyaikat és gyermekeiket helyezhették biztonságba. A város peremén található erősebb építmények bizonyára nem halotti sírboltok, mauzóleumok, ahogy egyesek hiszik. Miért lennének akkor az egyéni sírok minden egyes udvarhelyen?

Madzsarihoz közel, a Bujvola tószzerű kiszélesedésénél látam egy tömegsírt — folytatja Gmelin — eredetét azonban máig sem tudom megmagyarázni. Ez a sír csak valami véletlen következtében válhatott ismertté. Talán valaki beleszakadt, vagy más módon. Ugyanis nincs semmi jele és nyoma annak, hogy a földet ott megbolygatták volna. Egy kákával, náddal benőtt térségen van egy kb. 4 m mély, 8 m hosszú és kb. ugyanolyan széles gödör menedékes falakkal, amelyet agyag és gyeppel borított, sőt részben még ma is az borítja. Ez a gödör majdnem színültig van elmállott emberi csontokkal. Úgy látzik, valami ütközet elesettjeinek földi maradványai lehetnek.

Nagyon valószínű, hogy Timurlenk második magyarai látogatásában, miként láttuk: bosszúhadjáratának szerencsétlen kumai magyar áldozatai alusszák ebben a tömegsírban álmutakat. Amelyik városban ez az emberi fenevad megjelent, ott katonái Timur egyetlen szavára, — a lakósok százezreit gyilkolták halomra.

A tömegsír Gmelin méretei szerint kb. 200 köbméteres. Ekkora sírban — az 1914-es és a jelenlegi világháború tapasztalatai szerint — ezer emberi hullát minden különös igyekezet nélkül el lehet helyezni. Az is valószínű azonban, hogy az 1396. évi magyarai vérengzésnek több ezer magyar áldozata volt, tehát több ilyen tömegsírnak is kell Magyar romjainak

környékén lennie. Gondoljuk meg, milyen nagy lépéssel vinné előre a kumai — és egyben a honfoglalás előtti magyarságra vonatkozó ismereteinket, ha módját keresnénk és találnánk annak, hogy hivatott antropológusaink ezen a szomorú, de óriási csontanyagon tüzetes embertani vizsgálatokat végeznének. Ezt a feladatot a legközelebbi jövőben mindenképpen elvégzendő nemzeti őstörténeti munkálatok sorába kell utalnunk.

A már említett Alsó-Magyarban három, egymástól mintegy 400—400 méterre fekvő épületcsoportot találunk. A három együtt szabályos háromszöget formál. Egyik a három közül alak és kivitel, dolgában teljesen hasonló a már leírt nyolcszögű építményekhez, csupán annyi a különbség, hogy nagyobb, mint bármelyik a magyáriak közül. Ezzel szemben azonban a tagozatok, cirádák, a csiszolt és színes téglák pedig kisebb számúak, mint amazoknál láttuk.

Magyartól nyugatra, mintegy 3.5 km-re ugyanolyan romokat találunk, mint Magyarban. Ezt a rom telepet nevezik az oroszok Felső-Magyar-nak.

GÜLDENSTÄDT ÉS PALLAS LEÍRÁSA MAGYAR ROMJAIRÓL

Egy esztendővel Gmelin elutazása után, 1773 júl. 4-én újabb német utazó: *Güldenstädt* kereste fel Magyar romjait.⁶²⁸ Helyszíni tanulmányai kiegészítik elődje alapos kutatásainak eredményeit, amennyiben *Güldenstädt* olyan további 400 négyzetölnyi (azaz egynegyed kat. hold) területre talált, ahol ötven égetett téglaeépület romjait számlálhatta meg. Szerinte ezek az épületek nem lakóházak, hanem sírboltok, mivel valamennyinek földalatti boltozatos helyisége volt, de ezek nem pincék, hanem sírkamrák lehettek, ahova a koporsót helyezték.

Ettől a helytől kb. egy km-re keletre mohamedánus mecset romjaira akadtt, mellette a hozzátartozó torony, vagy minaret romjaival együtt, ismét tovább egy km-rel keletre, imaház-féle épület romjait találta. A kettő között — ahogy gondolja —

Észak

Dél

Güldenstädt térképe Magyar környékéről.

lakóházaknak kellett lenniök, de ezeknek már nyomát is elmosta az idő, mert ezek a házak — a mai tatár építkezésmóddhoz hasonlóan — fonadékos, szövevényes jellegű építmények lehettek. A szövevényes, azaz sövényház, mint melléképület, ma is divatos még a magyarságnál s tudjuk, hogy ezt az építkezésmódot honfoglaló őseink hozták magukkal.⁰²⁹

Egyes feliratokból Güldenstädt — tévesen — arra a következtetésre jutott, hogy a Hedzsra VIII. századában(ami a keresztény időszámítás szerint a XIV. századnak felel meg) Magyar városát — az építkezés módja és stílusa alapján — mohamedánusok, a történeti adatok alapján pedig közelebről: nogáj tatárok lakták.

1780-ban *Pallas* kereste fel Magyar romjait és arról ád hírt, hogy már csak mindössze 32 épület állott jobb-rosszabb karban. A tornyok közül csupán tízet talált még meg.⁰³⁰ Hat év múlva hozták erre a vidékre az orosz telepeseket, s hogy ezek egy esztendő alatt mit pusztítottak, legyen elég az az egy adat, hogy amikor 1787-ben *Pallas* másodszor is Magyarban

szkita néptörzsek sorába tartozott a madzsar nép is. Egyben jelenti, hogy az ő idejében a kaukázusi *ingus* népet tartották a madzsarok utódainak. (Erről bővebben az utolsó fejezetben lesz szó.)

Pallasnak az érvelése teljesen téves. Érti ezt ő maga is, mert meg is jegyzi, hogy a kalmükök is kurgánokat emelnek, de ugyanúgy kurgánokba temetkeztek pl. a kazárok, a kunok és a pogány ősmagyarok is.⁶³¹ A kurgánok esetleg a városalapítás előtti időszakból is származhatnak! (Többek között ez is olyan kérdés Magyarra kapcsolatban, amelyet csakis helyszíni ásatások útján dönthetünk el.)

Pallas egyébként már csak szegényes maradványokra talált, a már említett 32 lakóház és négy kápolnaféle épület romjaira. Mindamellet megjegyzi Pallas, hogy az omladékokból még mindig rá lehet ismerni az egykori utcák futásirányára, bár ő csak az „épületek rendbenállásáról” beszél, „amelyet az értelenek esetleg utaknak, vagy utcáknak gondolnának”.

Pallas azt a négy épületet, amelyet még ott talált és kápolnaszerű mauzóleumnak, mai kirgiz nevén: gumbesznek, vagy esetleg mohamedán, vagy tatár épületnek hitt, csinosan *lerajzoltatta* és körülményesen leírta: Keletről nyugat felé irányzott rendben, homlokzatukkal délnek néző építmények. A két nagyobbiknak hossza 36 láb, szélessége 25½ láb. Alapzatuk meszes kötőanyaggal, felső részük agyaggal rakott falazatú. (Potocki az agyagot szalmával kevertnek mondja.) A két kisebb épület széle-hossza 24, ill. 28 láb. Ezek egyike egészen vakolt, ez volt a legépebb maradvány. Mind a négy épületnek dél felől pitvara volt és a bemenetnél (legalább némelyiknél) nyolcszögletű oszlopokat talált, a falon pedig vakablakok voltak a kapu mindkét oldalán. A pitvarból, vagy csarnokból folyosó vezetett az épület főüregébe (Gmelin: terembe). Ennek másik három falán és négy sarkában vakablakok voltak oly módon, hogy a boltozat kúpos fedele nyolcszögletűvé alakult át. A keleti-, néha a nyugati vakablakon is lyuk látszott.

A belső üreg padolatát Pallas mindegyik gumbeszben felásva találta. Bizonyára kincskeresők jártak ott, mondja Pal-

las, de Klaproth leírása — sokkal megbízhatóbban — azt közli, hogy a padolat közepén üreg volt s azon át bocsátották le a holttesteket *egy* pincyszerű, boltozott üregbe.

Pallas a *még álló* épületek irányában részint omladékrészeket, részint egykori épületek alapjait látta. Ezek hol négyszögletesek, hol kerekdedek, ahogy azt Gmelin leírásából is ismerjük. Ettől a helytől 46 lépéssel odébb *egy* nyolcszögletű épület romjai keltették fel Pallas figyelmét, majd egy másik romcsó-

Sírkőtöredék. (?) Magyar romjai között találta Pallas.
(Pallas művéből.)

port a Bujvolához esett közel. Ezeken kívül sok szertehányt omladékcsoport is borította a térszínt.

A magyar palotáknak Pallastól származó rajzaival kapcsolatban megjegyezzük, hogy ezek tanúsága szerint a Magyarban egykor használatos építészeti stílus az egykorú (XII—XIII. századi) perzsa-mongol stílussal azonos volt. Ezt bizonyítja az a fényképfelvétel is, amelyet a XXIX. tábla alsó képén mutatunk be. A képet *idb. Bend'ej7 László* hozta magával Szibiriából. A rajta lévő felirat *szerint régi*, Timurlenk korából származó épületnek a romjai a Vjerinszkiji-telep közelében. A nevezett telep a Külső kirgiz pusztaság északi csücskében van, Trojick és Kussztanai városok között, a vasút mentén, a Taguszák folyó (a Tobol mellékfolyója) jobbpartján. Futólagos rátekintés is meggyőzi az olvasót arról, hogy az említett táblán bemutatott magyar-, és vjerinszkiji épületek stílusa valóban tökéletesen azonos. Az utóbbiról pedig még ma is meggyőződhetünk, hogy XIV. századi perzsa-mongol stílusú építmény.

1798-ban *Potocki gróf* látogatta meg Magyar romjait⁶³² Akkoriban a négy gumbesz még állott és ő ezek közül egyet újból lerajzoltatott. Egyébként semmi említésre érdemes megjegyzést sem tesz, csupán azt közli, hogy szerinte a romterület átmérője legalább is 2000 lépésnyi. Egyébként Potocki értesüléseit azoktól az örmény és georgiabeli telepeseiktől szerezte, akik abban az évben érkeztek a romokhoz, hogy a Kuma mellett falujukat, a pokoinoci gyarmatot felépítsék, ismervén azonban a gróf nagy előszeretettel a régiségek iránt, a romokat megkímélték.

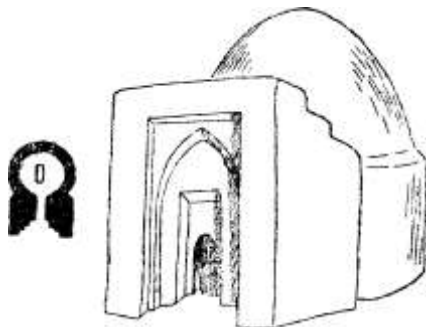
Ennek ellenére azonban *Schmidt*, a mongol dalok hites gyűjtője, mikor 1804-ben átutazott Magyar vidékén, a négy gumbeszt már nem látta, az omladékok azonban olyan állapotban voltak, ahogy azokat később *Klaproth* találta. Schmidt sem közöl érdemlegesebb dolgot Magyarrról, hacsak azt nem, hogy Feodorovszkában egy arab feliratú, Magyarból származó, baromitató vályúnak alkalmazott épületkövet talált.⁶³³

KLAPROTH GYULA MAGYARBAN

Húsz év múlva, 1807 novemberében *Klaproth* tekintette meg a romokat, de akkor éppen olyan zivataros időjárás volt, mindent olyan vastag hó borított, hogy érdemleges munkát nem végezhetett. Éppen ezért 1808 szept. 2-án újból útra kelt Georgievszkból, hogy meglátogassa Magyar romjait.

Út ja öt verszten keresztül csalitos, bokros vidéken vezeteit a Kuma folyó partjait összekötő hídig. A pompás termőtalajon messzire kiterjedt cserjések és lombos fák takarták a mindenütt magas, nagyobbrészt omladozó partokat. Nyolc verszteni úttal érkezett *Klaproth* a Kuma balpartján lévő *Obilnoj* községbe, az itteni magaslat nincs messze attól a helytől, ahol *Podkumok* egyesül anyafolyójával, a Kumával. Ezt a fálut, mint annyi mást a Kuma mentén, részben olyan parasztok lakják, akik valami új, eddig ismeretlen, keresztény szektához tar-

toznak. Elvetették a Szentháromság tanát, gyermekeikkel és nővéreikkel szoros kapcsolatban éltek és más, a görög egyháztól teljesen eltérő törvényeket tartanak. A keresztények közül sokan áttértek a zsidó hitre és csak az ótestamentumot olvasták. Rendes zsinagógájuk is volt, de rabbijuk nem volt valóban asidó, hanem egy zsidóvá lett orosz látta el a papi teendőket. Baeket a szerencsétleneket még nem sokkal előbb is nagyon ül-

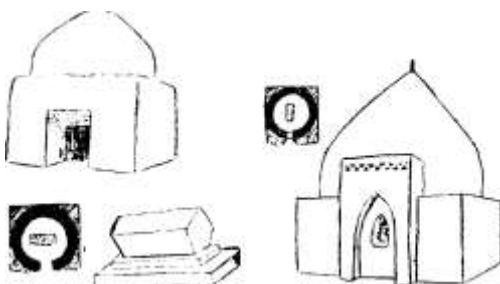
Gambesz (sírkamra) a Láj-völgyében (Kara-darja). - (Prinz gyűjtéséből.)

dözték, fogságba vetették s minden erővel hitük megtagadására akarták bírni őket. Végre az emberszerető Sándor cár adott nekik teljes vallásszabadságot, csupán azt kötötte ki, hogy csakis idegen családok tagjai köthetnek egymással házasságot.

Innét huszonöt verszinyire *Fedorowka* helységbe érkezett Klaproth és kísérete, *Nicsoj Podgomoj* és *Novo Savedennot* falvakon keresztül. Mindkettő a folyó baloldalán fekszik. Atkelték egy gázlón, amelyet a tatárok *Csanakbrod-nak* neveznek, és megérkeztek *Oktasnoj-ba*. Itt vadtormát (*Crambe orientális*) mutattak Klaprothnak. Ez a Kuma magas partján nő és szétfe-szegeti azt. Olyan, mint egy kisebb fa, átmérője hét zoll és harmadfél rőfnél is hosszabb. Ilyen óriási gyökerek nem ritkán kerülnek elő ezen a vidéken. A vadtorma egészen közönséges növény arrafelé. A georgievszki piacon többször is látott Klaproth nagy vadtormát, ugyancsak roppant nagy répákat is, de egyik

sem volt olyan óriási, mint amelyet Oktasnojban mutattak neki. Kiszáritva porrá török és ecettel felfrissítve használják.

Oktasnoj elhagyva, a Kuma jobbpartján haladtak tovább. Ez a part nem volt nagyon magas. Rövidesen átkeltek a folyón *Novo Grigorievszkaja*, vagy *Fedorowka* falu előtt. Ez egyik legjelentősebbik falu a Kuma mentén; a folyó balpartján fekszik, nem messze a Karamikié patak torkolatától. Ez a patak keletről nyugatnak tart. Mivel már sötétedett, Klaproth úgy határo-

Kizilkuri gumbeszek. (Prinz gyűjtéséből.)

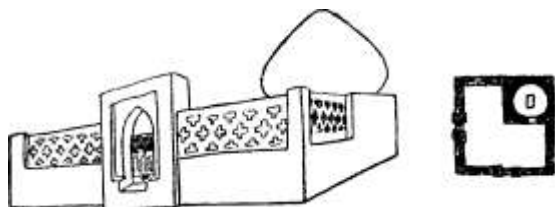
zott, hogy itt töltik az éjszakát s kora reggel utaznak tovább. A falu öregebbjeit kikérdezgette a romok felől, de csak annyi választ kapott, hogy mindazt, ami húsz évvel azelőtt állott még a régi épületekből, azóta lerombolták. Néhány ezüst- és rézérmet azonban hoztak Klaprothnak, valamint egy folyasztott üvegdarabot is, belehelyezett mozaikkal. Ez különösen jó megtartású volt.

Klaproth *meg* akarta nézni azt a sírszobrot, amelyet Guldenstädt munkája említ, s amelyet a tatárok *Kara-katiün-nek* neveznek. Ezért azon az úton haladt kocsijával tovább, amely: i Kuma jobbpartján *Alexandrovszkaja* faluba visz, majd visszatért a folyó balpartjára és azontúl mindig ott *is* maradt.

Ezt az oldalt igen tüzetesen átkutatta egészen *Nino*, vagy *Frolovszkoj-Kut* faluig, de nem akadt régi maradványok nyomára. Szekere Nino-ban várta és ezután már ezen utazott tovább *Privolnoe*, vagy *Maszloff-Kut* faluig. Ez a folyó balpartján fekszik Fedorowkától tizenöt versztnyire. Innét négy verszt-

nyi távolságra van a Kumának az a gázlója, amelyet a tatárok *Ejdemir-brod-nak* neveznek. Itt egy öreg turkomán tatártól érdeklődött Klaproth a *Kara-katiün* szobor felől. Az öreg, aki a vidéket igen jól ismerte, közölte vele, hogy a szobor már nincs meg, mert a környékbeli parasztok összetörték, hogy anyagát felhasználhassák.

Az út a folyó baloldalán ezután nagyon rögössé és keskenyvé lett, azért Klaproth elhagyta ezt az oldalt és azt a vidéket, amelyet tatáruul *Uzcs-Gilge-nek* (Három Tányér) nevez-

Koniszári gumbesz. (Prinz gyűjtéséből.)

nek s *Praszkovino* faluig a folyó jobbpartján utazott tovább. A falu igen szép, termékeny síkon fekszik, harminckilenc versztnyire Maszloff-Kuttól. Szemben, a Kuma magas partján, nem messze attól a helytől, ahol a *Bibdât*, vagy ahogy az oroszok kiejtik, *Bujvolát* felveszi, több *Kislar-ból* jött örmény és georgiabeli család települt le. Kereskedésből, meg némi földművelésből élnek. Falujok Praszkovinotól négy versztnyi távolságra van s körülötte hevernek mindkét oldalon azok a romok, amelyeket Madzsarnak, vagy Madzsarinak neveznek.

Üt ja több jelentős eredménnyel járt. Elsősorban is megállapította, hogy Reineggs, német utazó, ilyértelmű kijelentései ellenére⁶³⁴ sohasem járt Magyarban, sőt minden valószínűség szerint sohasem látott onnét eredő régi feliratokat. Klaproth beszélt azokkal az emberekkel, akik Reineggs kísérői voltak, tévedésről tehát nem lehetett szó. Ez a megállapítása azért fontos reánk nézve, mert ezek alapján Reineggs elképzeléseivel sem most, sem a jövőben nem kell foglalkoznunk.

Klaprothnak a romok területi kiterjedését illető megfigye-

léseit már korábban összegeztük, most az építkezésre vonatkozó adatait közlöm.⁶³⁵

Klaproth egy sírkamrát még hozzáférhető állapotban talált. Ezt megvizsgálta s ennek alapján megállapította, hogy Gmeiin és Gùldenstädt fent idézett leírásai hűek és megnyugtató mértékben megállják helyüket.

„A kelet felől teljesen nyitott épületnek mélyített padlózatát 2 láb magasan téglá, omladék és föld takarta, amit lapátal takarítottunk el onnét, — írja Klaproth — mire egy nagy, mészkövel letakart lyukat találtunk. Ez a lyuk 2½ láb magas és 2 láb széles. Ez volt a bejárat a sírkamrába, amelynek boltozata 9 láb hosszú és 5½ láb széles volt. Mégis olyan alacsony, hogy alig állhatott fel benne egyenesen az ember. Élükrcrakott téglákkal volt kirakva és a közepén égetett kőből készült emelvényen állott a vastag, fenyődeszkából készült koporsó, benne a halott csontjai. Ezek a megszokott nagyságúak, azonban már nagyon elmállottak és nagyon, nagyon régieknek látszottak. A koponya szétfúródott, egyébként elhozta volna magammal. Más említésre méltót a sírboltban nem láttam. A levegő tiszta volt s viaszgyertyáink jól égtek odabenn. A koporsó É-D-i irányban állott. Szerettem volna a többi sírboltot is kinyitattani, de az örmények bizonygatták, hogy egy évvel korábban a többit is sorra kibontogatták s azokban sincs más, mint emebben.

A többi romok és a Kuma nádasaiban találkozó alapfalak közül megvizsgálásra csak annyi mutatkozott érdemesnek, hogyan feküdt az egykori város és hogy temetkezőhelyük lenyúlt a Kumáig. Minden elfogulatlan kutatónak el kell ismernie, hogy a maradványok legeslegtöbbje egykori *városra* utal. Ugyanúgy emellett szól a sok európai és tatár ezüst- és réz-érme, az arany- és ezüsfülbevalók, karikák, bronztükiök és egyéb mindennapi tárgyak, amelyeket mai napig is található a földtörmelékben. Továbbá ezt bizonyítják a kék, zöld és fehér színű csiszolt téglákkal kirakott padozatok, a kőpadok és a többi között egy nagy kőből kivájt vízgyűjtőmedence, amelyet jelenleg egy prazskovino-i paraszt gabonartálynak használ.”

KOPPEN NAPLÓJEGYZETEI MAGYARRÓL

Jóval Klaproth után, 1829 aug. havában *Köppen* birodalmi, akadémiai tanácsos látogatta meg a romokat. Akkoriban már úgyszólván semmit sem lehetett látni az egykor oly virágzó városból, sőt még a város neve is eltűnt az új név (Szventa Kreszta) alkalmazásával.

*Köppen kiadatlan naplójában*⁶³⁶ ezeket közli Magyarról: „Miótán a Kuma melletti Praszkovjában megháltam, elindultam az átellenben lévő, *szentkereszti* város megsemmisítésére, vagyis azokhoz az örményekhez, georgiaiakhoz és németekhez, akik Madzsar romjain telepedtek meg. A *Szentkereszt* elnevezés azoktól az örményektől és georgiabeliektől származik, akik azt a Kosszju folyó torkolatától (az Agrakán és Szulák folyóktól) hozták magukkal, ugyanis ott I. Péter korában ilyen nevű vár (Kreposzt, vagy Kreszta) épült 1724-ben.”

„A Kuma balpartján találtam még olyan gödröket és ásott mélyedéseket, amelyek egykori lakóházakra vallanak. Ezek voltak tehát az orosz krónikában az 1318. évnél említett, régi Madzsar végső nyomai, ahonnet Pallas még néhány maradvány rajzát is adhatta. Azokat az épületeket, amelyeket Pallas még látott, később széthányták és a köveket más épületekhez használták fel, ezért semmi sem látszik a régibb korból a föld színén. *Rebroff* birod. tanácsos (a Kuma melletti Volodimiroffka falu hozzá tartozik) azt mondta nekem, hogy amikor ő egyszer arrafelé utazott, olyan parasztokkal találkozott, akik onnét téglát hordtak. Mikor közelebb ért hozzájuk, észrevette, hogy azok egy földdel betakart boltozatot szakítottak be, mintegy 5—6 arsingnyi hosszúságban. A boltozat ajtaja és ablaka akkorra már összeomlott. Faragott kőből készült kürtőt látott benne. Meglehet, hogy a régi Madzsar egy részét futóhomok borította el. A jelenben is (t. i. 1829-ben) az innét nem messze fekvő Volodimiroffka falut a keletről jövő sívó homoktói csatornákkal kénytelen *Rebroff* úr megóvni.”

„Állítják, hogy a Kuma mentén több faluban, a házak falában látható mázas téglákat mind Madzsariból vitték el, ahol az úgynevezett, de már elpusztult „Hét mecsethez” tartoztak.”

„Az örmények és a georgiabeliek — általában 116 férfiszemély — mintegy 30 éve, hogy itt megtelepedtek. A németek azonban csak 1820-ban jöttek ide a *Karasz* nevű skót gyarmatból (8 versztnyire Konstantinogorszktól), ahová 1820-ban a szarotovi kormányzóságból vonultak. A német férfiak száma 76. Prédikátoruk a bázeli intézet növendéke volt.”

„Ha nem tévedek, az abkázok állítják, hogy egykoron a Kuma mentén laktak és Madzsar volt a fővárosuk., A magyar tudósok azt állítják, hogy ennek a népnek és az övékének szókincsében és nyelvük szerkezetében sok a hasonlatosság.”⁶³⁷

MEDICIS MIHÁLY LEÍRÁSA

Utolsóan Medicis Mihály örménykatolikus hittérítőről emlékezünk meg. Két ízben járt Magyar romjai között, mégpedig 1820-ban és 1828-ban. Tapasztalatairól „Utazás Lengyelhonban ...” stb. című művében számol be, de a fentieket semmi új adattal sem gyarapítja. Megemlíti, hogy a romokon épült falut az ő idejében is Madzsarnak nevezték, majd így ír:

„Madzsar derék falu (Debrend) városától 60 mérföld távolságra északra. Mintegy 60 örmény családot számláló örmény

község . . . Lakosai általában földműveiők. Földjük nagyon termékeny, sok és jó gabonát terem. Madzsart temérdek régi, idomtalan alakú épület romja környékezi. Ezeket a lakosok lassankint lerombolják és a nyert anyagot házak építéséhez használják fel. Óriási méretű földalatti sírkamrákat is találnak itt, és azokban olyan 5 sing* hosszú és 2 sing széles kőkoporsókat, amelyek fedőlapjának négyszögű, emelkedett részén ismeretlen alakú, vésett betűk vannak. (Az előzőkből tudjuk, hogy a Medicis előtt ismeretlen betűsorok arab nyelvű feliratok voltak.) Ez volt az egykor oly nevezetes Madzsar város, a hajdankori szkíták építménye. Ettől a várostól nyerték nevüket a mostani magyarok, amazok ivadékai.”⁶³⁸

* Az itt említett sing nem azonos a régebben Erdélyben is használatos volt, hasonló nevű hosszmértékkel, amely 0.622 m-rel volt egyenlő. A szóbanforgó sing kb. 0.40 m. volt, minthogy a kőkoporsó 2 méternél nem lehetett hosszabb.

Ha gondosan mérlegeljük a fentebb megszólaltatott kutatóknak adatait, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Magyar városa kétféle jellegű házakból állott. A gazdagoknak időtálló, égetett palotái voltak, faragottkő-, színes, és csiszolttégla díszítésekkel, s ezeknek az építményeknek formajellege, stílusa a legszorosabb perzsiái kapcsolatokra utal. Valóban, a kumai magyarság — mai ismereteink szerint — legalább 900 éven keresztül igen szoros politikai és kulturális kapcsolatban élt a velük szomszédos perzsa birodalommal. Nagyon valószínűnek látszik, hogy Magyarban vagy perzsa építőmesterek dolgoztak, vagy (amit kevésbé hiszek) magyar mesterlegények Perzsiában sajátították el mesterségüket.

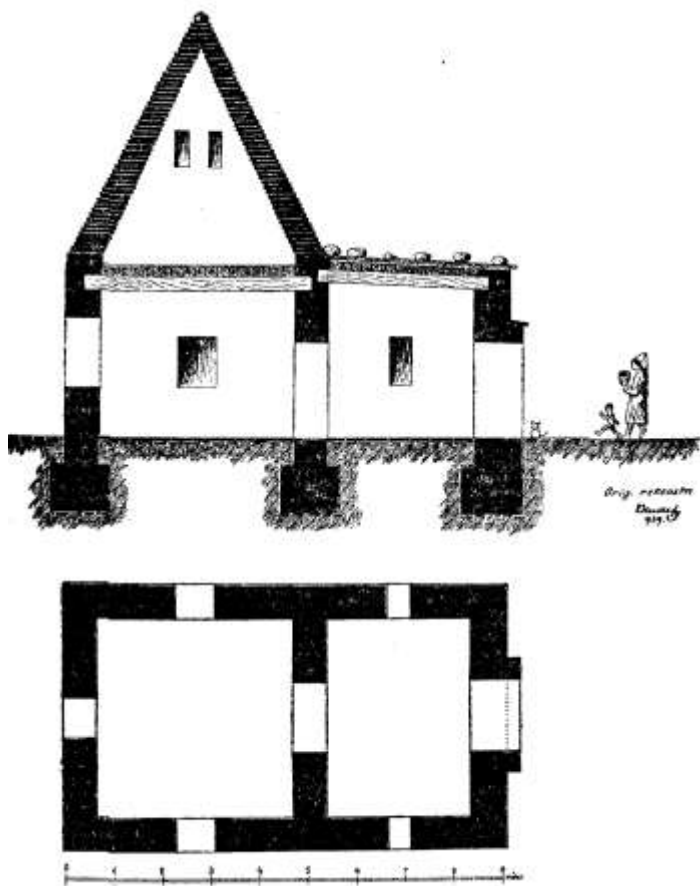
Gmelin leírása alapján a magyar paloták alaptípusát így képzelhetjük el: a lakóház emeletes építmény volt négyszögű, nyolcszögű, vagy köralakú alaprajzzal, 14—17 m. térszínfeletti magassággal. Az épületnek ez a része a földszinti főszobára és az emeleti helyiségre oszlott. A kettőt keskeny csigalépcső kötötte össze. Mindkettőnek mennyezete, a mágnások palotáiban, boltozott. A földszinti szoba minden valószínűség szerint napali helyiség volt: a felnőttek, mégpedig elsősorban a férfiak lakosztálya, míg az emeleti helyiség hálószobául, valamint a nők és gyermekek otthonául szolgált. (Ibn Batuta leírásából világosan kitetszik, hogy Magyarban a katolicizmus mellett az iszlám is jelentősen teret hódított. Voltak, akik nyíltan, mások, akik titokban szegődtek tatár elnyomóik hitéhez. Mindenesetre nagyon valószínű, hogy Magyarban a többnejűség is divatban volt, amire nemcsak az iszlám térhódítása utal, hanem az az írásos adat is, hogy magának a magyar fejedelemnek is — miként láttuk — több felesége volt, noha Gyertyán és utódai a katolikus vallást követték.)

A földszinti szobából megközelíthető pincehelyiségbe nem lépcsőn, hanem — feltehetően — létrán közlekedtek. Amennyiben a pince folyosó-, jobbanmondva alagútszerűen megnyúlt a majorság széléig és ott a szabadba szolgált, inkább védelmi,

semmint kényelmi berendezésről beszélhetünk. Annál is inkább hiszem ezt, mert — mint már fentebb említettük — némely esetben a pincefolyosó olyan alacsony volt, hogy alig lehetett abban kiegyenesedni, tehát huzamosabb ott tartózkodásra semmiképpen sem volt alkalmas.

Az épületek másik fajtája a kevésbé tehetősek igényeit elégítette ki. Kőépületek voltak ezek is, de egyszerűbb kivitelben, amelyet még megbírt az építető zsebe. Alaprajzuk ugyancsak négyzet, kör, vagy nyolcszög, de ezeknél az emeleti helyiség tulajdonképpen a mi padlásunknak felelt meg és az alsó helyiséget sem boltozat, hanem gerendákra fektetett paraszti egyszerű mennyezet fedte s az felül, az emeleti helyiségben pelyvás sárborítást kaphatott. A tető és egyben az emeleti helyiség oldalfala is valószínűleg téglából készült *áboliozat*,⁶³⁹ vagyis olyan piramidális építmény volt, amelyben a téglasorok vízszintesek és csak az egyes téglák előreugratásával érték el azt, hogy végül összetaláltakoztak. Csakis ily szerkezeti megoldással érthették el kumentí eleink azt, hogy tömeges emeletes építményeik (miként azt Gmelin leírásából tudjuk) nem haladták meg a 7.5—10 méteres magasságot. A földszinti szoba területe az egyszerűbb házakban (négyzetes alaprajz mellett) 16—25 négyzetméter körül mozgott, más alaprajzi elrendezés mellett ennél valamivel kisebb. Előszobájuk is volt kiugró és alacsony kapuzattal, amiben szintén hasonlítanak a paloták csarnokos alaprajzi elrendezéséhez. Valószínűnek tartom, hogy ezekben az egyszerűbb lakóházakban a kőből készült csigalépcsőket létrák, vagy falépcsők helyettesítették, mert a falazatba a csigalépcső nehezen volna beleilleszthető, másrészt ha külső, különálló lépcsőházat tételeznénk fel, az áboltozatot kellene miatta áttörnünk. Ezzel pedig annak állékonyságát annyira megzavarnánk, hogy azt ilyen módon — különösen abban az időben és olcsó kivitelezés mellett — nem lehetett volna elkészíteni.

A szobák méretei a rekonstrukció során mindkét esetben meglepően szűknek adódtak. Ha azonban meggondoljuk, hogy a fent említett német utazók egyöntetűen azt vallják, hogy a magyar építmények csalódásig hasonlítanak a perzsiái, általunk

Magyari parasztház alaprajza és metszete. (Terv. és rajz. Bendefy L.)

ma is ismert mintákhoz, világos, hogy adott összes magasság és a boltozatok oldalnyomása miatt szükséges falvastagság mellett tágasabb lakóhelyiségekre nem is számíhattunk! A Gmelin által megadott 17 m. legnagyobb magasság esetén a palotákban 5.60X5.60 m. átmérőjű helyiségeket nyerünk. Ez az alapterület megfelel egy kényelmes jurtaénak, márpedig nem lehet kétséges, hogy mielőtt a kummagyariai magyarság áttért a kőépületek

emelésére, a mai kirgiz jurtákhoz hasonló sátrakban és szövevény-, ill. veremlakásokban lakott. Igényeit illetően tehát ez az alapterület Magyar város lakosait tökéletesen kielégítette.

A kőházaknak jelentős része volt még a földszinti lakószoba elé épített csarnok. Ennek díszes kapuzata a város belseje felé szolgált. A színes téglamozaikok a kapuk, ajtók és ablakok köré hangulatos, a keleti ízlésnek megfelelő koszorút fontak. A csarnok felett — a perzsa építőmodornak megfelelően — tetőtéraszt képeztek ki s azt az emeleti helyiségből lehetett megközelíteni.

Bár okmányszerű adatok nem állanak rendelkezésünkre, a Güldenstädt által leírt mecset, valamint a már szintén említett „Hét mecset” (Magyar határában) azt bizonyítják, hogy a magyarbeli mohamedánok — akár a maguk erejéből, akár külföldi hitsorsosaik segítségével — mecseteket emeltek maguknak. Ez a tény Ibn Batuta részletes leírása alapján vitathatatlan. Viszont az a körülmény, hogy Klaproth Madzsar Unneh és Kliszi romjaiban határozottan keresztény kolostor és templom maradványait ismerte fel, arra utal, hogy a keresztény templomokat — a hittérítő szerzetesek mesteri vezetésével — a szokásos nyugati építészeti modorban emelték.

Az épületek másik csoportjába a szegény nép pórias kunyhói, szövevényes, vagy vertfalas vályogviskói és veremlakásai tartoztak. Nem nehéz elképzelnünk, hogy a tulajdonképpeni városon kívül a még le nem települt magyar pásztor-népség ezrei éltek sátrak oltalma alatt, miként arra nem egy egykorú okmányban találunk utalást.

Ezenkívül ott voltak a város szívében a kereskedőnegyed olcsó, faoszlopos tornácú vályogházai is és a nagy körfolyosós bazár, a keleti élet elmaradhatatlan kísérői.

A kumamenti magyar építészet tehát — a jelek szerint — perzsa hatásra vezethető vissza. Ugyanígy perzsa hatás alatt fejlődött ki a kirgizek építkezése is. Ezt *Prinz Gyula* belsőázsiai utazásai nyomán részletesen ismerjük. A kirgizség éppúgy távol esik Perzsiától, akárcsak kumai véreink hazája, és a kirgizségnél az eredeti formák gazdagsága éppúgy elhalványul, ahogy

azt Magyar esetében is teljes joggal feltehetjük. Bármilyen egykori építészeti kultúrát vegyünk is szemügyre, például a görögöt, vagy a római, minél inkább távolodnak az impérium szívéből, a kultúrát kitermelő, jelentő és hordozó fővárostól, a messze provinciákban a formák leegyszerűsödnek és a peremvidéki, idegen lakosság egyéni, népi ízlésének megfelelően átalakulnak. Ugyanezt a jelenséget nem szabad figyelmen kívül hagynunk Magyar esetében sem. Az is nyilvánvaló, hogy a kumamenti magyarság

Ékítmények egy kurabasi ház szobájának falán. (Prinz gyűjtéséből)

török-tatár népek szomszédságában élvén, s mivel azokkal vérségileg is a legközelebről rokon volt, népi ízlésében és művészetében is török-tatár, és az ősi kapcsolatokra utaló perzsa *jellegek* ismerhetők fel.

Mindezek az elgondolások feljogosítanak arra a kijelentésre, hogy Magyar főváros építészetének részleteire a legjobb, a legvalószínűbben megközelítő mai példát a kirgizek építkezésében kell keresnünk. Néhány apró vonást idézek csak *Prinz* leírásából,⁶⁴⁰ aki elragadtatással ír a gazdagabbak lakóházainak belső berendezéséről: „Legjobban a díszszoba lep meg bennünket pompájával. Már az idevezető előszoba is igen díszes, csupa stukkó és faragás, szép kandallója is van. A gerendázat szerkezete ugyanolyan, mint a többi kirgiz házé, de sűrűn egymás mellé helyezték itt a pontosan összeillő, szépen faragott pálcákat és fehér olaj festékkel mázolták be azokat. A gerendák szélei pedig faragottak és tarka ékítményekkel festették őket tele. Az ablakokat és ajtókat szalagékítmények díszítik. A szoba . . . tele

van szebbnél-szebb kasgári szőnyegekkel.” Miként Prinz írja, a gazdagabbak házai már külsőre is „az egyszerűbb *kislak* mellett kisebb kastélynak tűnnek fel.⁶⁴¹

Ha népművészetünk máig megőrzött, kétségtelenül keleti — turáni — eredetű, hihetetlenül formagazdag kincsházára gondolunk és *Prinz-nek* egy altyn-artissi ház gerendás mennyezetéről készített rajzát szemléljük, valóban sajnálkoznunk kell

Ékítmények a bemutatott özgörn vendégszoba falán. (Prinz gyűjtéséből.)

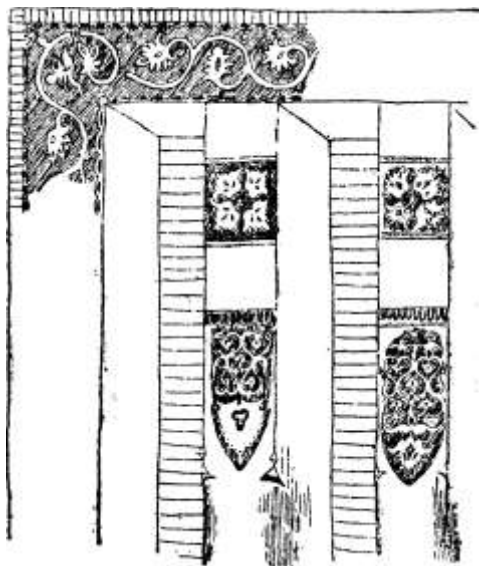
azon, mennyi pompa, mennyi ősi, magyar népművészeti érték pusztult el Magyar lerombolása alkalmával, amit soha ebben az életben pótolni nem tudunk, hacsak a magyar ásatások nem szolgálnának ezen a téren is kielégítő eredménnyel.

Gazdagok és szegények szobája megegyezik abban, hogy a falakat számos falfülke tagolja. Ezek a mai szekrényeinket és polcainkat helyettesítik s mindenféle alkalmatlanság elraktározására szolgálnak. A falfülkék díszítő- és térnyerő célzatú alkalmazásával hazai, románkori emlékeinken is gyakran találkozunk. Jellemző példaként a kallósi templom (XIII. század) belső falfülkéit mutatjuk be.⁶⁴² A falfülkék mellett színes, faragott fogasokat is alkalmaznak a ruházat tárolására. „A díszszobában

a fal mellett — írja Prinz — óriási, 3—4 m. hosszú ládák állnak, amelyek a család vagyonát tartalmazzák.”

Megfigyelése szerint a díszcsarnokok tetőnyílását díszes, faragott farácszat zárja le s arra — esőzés idején — nemez-takarót borítanak. Ugyan az üveg abban az időben (XII—XIV. század) már ismeretes, de Keleten bizonyára igen nagy ritkaság

Egy altyn-artissi ház gerendás mennyezete. (Prinz gyűjtéséből.)

volt, semhogy ablakokra táblaüvegeként alkalmazták volna. Szó van a leírásban arról is, hogy az ajtók a homlokzat síkjából kiugró szegélyzettel készültek. Nagyobb palotáknál a perzsa minták tökéletes utánzásával számolhatunk, míg a kisebb épületeknél úgy kell a leírást értelmeznünk, ahogy azt Prinz egy kelpini lakóház ajtajának rajzán bemutatja.⁶⁴³

Hogy a paloták boltozata téglából, elsőrendű kivitelben készült, az *Gmelin* leírásából betűszerint kiolvasható; de ha nem is jegyezte volna fel ezt a tényt, akkor is világosan állana az előttünk, mert hogyan maradhatott volna fenn négy évszázadon

keresztül pl. olyan sártapasztásos boltozat, amilyenről Prinz a kirgiz gumbeszekkel (mauzóleumokkal) kapcsolatban tesz említést.⁶⁴⁴ Miként írja, egyetlen kiadás zápor is jókora sártömegeket mos le a gumbeszek hevenyészett boltozatáról.

Ellenben a magyar póriás kunyhók földszintes előszobájának fedélzetét pontosan úgy képzelhetjük el, ahogy azt Prinz

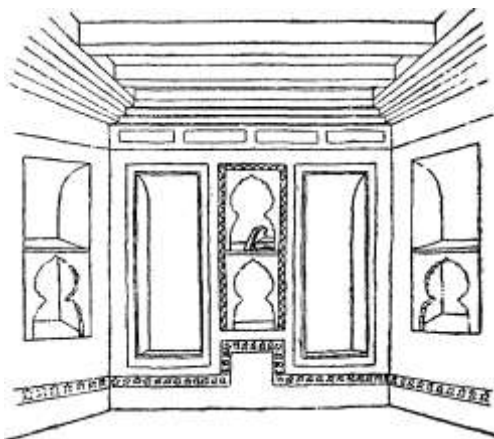

Egy gyalpaktavölgyi kirgiz „kislak” szobája kandallóval és falfülkékkel.
(Prinz gyűjtéséből.)

a kirgiz köznép építkezésével kapcsolatban leírja:⁶⁴⁵ „A falazatra 50—100 cm. távolságban keresztgerendák, majd ezekre sűrűn, egymás mellett kis pálcák kerültek. A pálcákra először felül gyékény jön, azután leveles gallyak, végül sár. A tetőt 10—15 fokos lejtéssel készítik, hogy az esővíz lefolyhasson róla, de arra csak nyáron van szükség, mert télen a tetőre rakott szénaboglyák jól megoltalmazzák a házat.”

Ami az udvarban emelt sírkamrákat illeti, külsejük leírása tökéletesen megfelel annak a gazdag rajzszorozatnak, amelyet Prinz a kirgizek gumbeszéről gyűjtött egybe.⁶⁴⁶ Kivitel dol-

gában azonban a mai kirgiz gumbeszek messze elmaradnak a magyar sírkamrák mögött és az utóbbiak belső elrendezés dolgában is sokkal tökéletesebbek. Klaproth személyes tanúságtétele szerint a magyar sírkamrák alsó, pince (kripta)-szerű üregében *valóságos* koporsó állott, abban pihent a halott. Prinz szerint a kirgizek a holttestet elföldelik és a sír fölé emelnek egy — sárból és pelyvából tákolt — koporsóformájú építményt, amelyet

Egy őzgöni lakóház vendégszobája falfülkéekkel. (Prinz gyűjtéséből.)

aztán beföd a gumbesz. A kirgizek mai eljárása kétségtelenül arra az ősi hagyományra utal, amely a középkori török-tatár népek temetkezési szokásában gyökerezik.

MAGYAR VÉDELMI BERENDEZÉSE

Az épületek harmadik csoportját azok a védelmi célzatú kőtoronyok teszik, amelyekről az említett német utazók egyöntetűen azt vallják, hogy a város peremén helyezkedtek el. Ez természetes és érthető is. Ugyanezt a rendszert megtaláljuk a kínaiak Nagy falán, a rómaiak limesén és a legmaibb Siegfried-erődművön egyaránt. A toronyok, mint környezetük fölé emelkedő erődítmények, meghatványozzák a városfalak védelmi erejét. Noha ezekből a toronyokból napjainkig egyetlen egy sem

maradt fenn, az első *Zichy-expedíció* gyűjteményéből ismerünk olyan ősi típusú, lakóházakkal kapcsolatos kabard védelmi tornyokat, amelyek eredetüket feltétlenül a középkorba vezetik vissza. A védelmi tornyokat *Jankó János*, az expedíció egyik résztvevője írta le.⁶⁴⁷ Jó leírásokat és fényképeket köszönhetünk a *Déchy-expedíciónak* is.

Azt a tornyot, amelyről először szólunk, Zichyék a *Csegem völgyében* látták és szván minta szerint két lakóház között, dombtetőn épült. A lakóházak leírásával ezúttal nem foglalkozunk. „A két ház közt a domb tetején áll a védelmi torony egyetlen, négyzet alapú helyiségével. Ajtaja olyan magasan van, hogy csak létrával lehet feljutni oda. Az ajtó felett két, majd még feljebb egy ablakocska látható. Felső peremét lefelé irányított lőrészek veszik körül. A torony kőből épült s felfelé alig keskenyedik.”⁶⁴⁸

A védelmi tornyok másik fajtáját a *cserekvölgyi* kabardoknál figyelték meg. Itt a dombon áll a torony, a lakóház pedig szorosán melléje zárkózik, majd a torony másik oldalán a telek kapuja következik. „A házat a toronnyal és ezt a kapuval kavicsokból és kövekből összehordott magas kerítés köti össze ... A védelmi torony alapja négyzetes, felfelé erősen keskenyedik, majd hirtelen függőleges falakkal emelkedik még magasabbra. Kövekből rakják össze. Ajtaja igen magasan van, előtte pedig körakás, mintegy lépcsőzetű, hogy meg lehessen közelíteni. A falakon köröskörül két sor lőrést láthatunk.”⁶⁴⁹

A kőből épült őrtornyok nem a kumamenti magyarság találmanya volt. Az őrtornyok a *védhető ház* legegyszerűbb típusából, a *kulá-mk* nevezett alapformából fejlődtek ki. Ezek a toronyszerű lakóházak — miként *Cholnoky* írja⁶⁵⁰ — különösen elterjedtek a Balkán félszigeten: Albániában, Macedóniában, Romániában, általában Európában leginkább a Dinári Alpokban. A *legtöbb kulát azonban a Kaukázusban találjuk*. „Ebben a gyönyörű hegységben a népek nagyon bizonytalan életet éltek, azért a falvakban több kulát is építettek, s oda menekült a lakosság veszedelem idején, tehát már nem védhető lakóház, hanem mentsvár lett belőle. Mint igazi kula, tehát mint

védhető ház ismeretes Kis-Azsiában, az Örmény felvidéken, Perzsiában, Afganisztánban, meg Tibetben ... Ezen a vidéken van még egy sajátos kula, szintén mint mentsvár. Ez olyan alakú, mint valami vastag gyárkémény. Olyan magas, hogy alig lehet nyíllal elérni a tetejét; a lábánál rakott tűz sem árthat annak, aki a tetejébe menekült. Egész sereg ilyen tornyot kellett a kínaiaknak kiéheztetni, amíg a határszéli, rabló tibetiek ellenállását megtörték”, olvassuk *Cholnoky* id. művében.⁶⁵¹

Egy kelpini lakóház ajtaja. (Prinz gyűjteményéből.)

Kínában az országutak (Selyemhordó út!) védelmére vályogból őrtoronszerű kulákat építettek. *Stein Aurél* száz kilométereken át kutatta fel a nyomukat és igen sok értékes régiséget lelt romjaik között.⁶⁵²

Kétségtelennek látszik, hogy a kulák építésének és alkalmazásának tudománya a kínai alföld és Tibet felől jutott el nyugatra, így a Kaukázusba is. Ez a népvándorlások vezérlányából, a hazát kereső népesoportok kelet-nyugati értelmű vándorlásából természetszerűen következik, noha ezt ezideig — tudtommal — még senki sem bizonyította be, de nehéz is volna bebizonyítani.

A kula az ó- és középkorban életszükséglet volt, mivel nem tudhatta soha senki, mikor és honnét érheti támadás a háza táját. Ezért a gazdagok védhető házat építettek. A mai európai

Kulákban éjjelre a földszinti helyiségbe terelik a lovakat s marhákat, az első emeletre a kecskéket, juhokat és az apróbaromfit, a második emeleten alusznak az asszonyok és gyermekek, míg a legfelsőn a férfiak töltik az éjszakát, minden pillanatban készen a védelemre.

Nagyjában ilyen viszonyok lehettek Gyerytján fővárosában is, mert a magyar lakóházak emeletes volta arra utal, hogy a kulákból fejlődtek ki emeletes parasztházzá, illetőleg pompás nemesi palotákká. A magyar őrtornyok pedig határozottan a mai kaukázusi, őrtorony jellegű kulák ősei voltak a maiakhoz teljesen hasonló alakkal.

Mindenesetre lenyűgöző látvány lehetett Magyar teljes épiségében, egykori pompájában. A távolról érkező karavánok előtt már messziről kibontakozott a várost védő kulák sokasága, majd megcsillant a napfény a tornyok övezetén belüli paloták színes zománccal burkolt kupoláin s az épületek csúcsos, piramisszerű tetején, a karcsú minaretek félholdján és a keresztény templomok süvegén. A városba érkezvén pedig, elgyönyörködött szemük a sok csinos épületen. Noha ezeknek a falazata nyerstéglából és vakolat nélkül készült, a sok díszes faragvány és az ajtókat, meg ablakokat övező színes, mintás, vagy feliratos téglák változatos díszet kölcsönöztek az épületeknek.

Ámuló szemük nem tudott betelni a magyar főváros tünevényes szépségével, lüktető életével. A város szélén, a csendes negyedekben, hatalmas majorságok közepén díszlegetek a főurak palotái. Ezeken kívül, a város falain túl, jól gondozott, gazdag gyümölcsös kertek, majd erdők övezték a várost. Odébb szántó-földek barnállottak a láthatárig, rajtuk elszórt tanyák és majorságok. Beljebb, a város szíve felé azonban annál élénkebb volt az élet. Mint a méhsejtek, úgy sorakoztak egymás és a vagyonosok palotái mellé a földművelő szegénység egyszerű kunyhói, míg a város szívét, a piactér környékét a kereskedői élet zsvajva töltötte meg. A levantei-, zsidó- és arab-, örmény-, cserkesz-, georgiai- és perzsa-, orosz-, alán-, szogd- és trák kereskedők, lócsiszárok, kalmárok, vásárosok, hindu bűvészek és jósoló cigá-

nyok egyaránt ott nyüzsgöttek Magyar bazárjában. A hivatásos és becsületes kereskedők, meg az országutak söpredékének tömege egyaránt Magyarba igyekezett, mert Magyar a szó szoros értelmében kereskedelmi világváros volt.

A város déli és keleti szegélyén a Kuma, illetve a Bujvola vize hömpölygött. Mindkét folyó túlsó partján is volt még néhány utca s majdnem észrevétlen olvadtak bele a szélső szerek a gyümölcsösök mindig sűrűbb zöldjébe. A folyókon át fahidak tartották fenn az állandó közlekedést. (Legalább is kőhíd maradványait ezideig nem ismerjük.)

Nagyon valószínű, hogy a mohamedánusok külön utcákban, esetleg külön negyedben laktak. A város bírójától függetlenül külön bírójuk (kádi, kelanter) is volt. A városban a keresztény és a mohamedánus ünnepeket egyaránt megtartották. Ha reggel, délben, este megkondult a ferences templomok hangja, felrikoltott utánuk a müezzin hangja is.

Kár, hogy fényképezésről Turkolly Sámuel és Gmelin idejében még nem lehetett szó, hogy legalább felvételeink maradtak volna keleti eleink fővárosáról, de még mindig szerencse, hogy a romokat néhány későbbi, hiteles rajzból és a közölt jó leírásokból ismerjük.

DE LA MOTRAYE KUTATÁSAIMAGYARBAN

Annak ellenére, hogy tudomásunk szerint *De la Moiraye* volt a legelső európai, aki Magyar romjaihoz elvetődött, csak most foglalkozhatunk érdemben utazásával, mert hogy arról véleményyt alkothassunk magunknak, szükségünk van az eddig előadottak ismeretére.

De la Motraye 1712 elején járt Magyarban, tehát időrendben megelőzte Turkollyt. Műve azonban csak 1727-ben jelent meg Hágában, tehát mégis csak a magyar Turkolly értesítése volt a legelső, írásos tudósítás, amely hírt adott Magyar romjairól.

De la Motraye nemcsak útba ejtette Magyar romjait, hanem a romok között kutatott is. Útleírásában erről így számol be:⁶⁵³

„1712 január elsején reggel 6 órakor eléggé tekintélyes folyó mellett ütöttünk táborn. Más nevét nem tudták a folyónak, csak *KücsM-szu-nak* mondták azt. (A név De la Motraye szerint nagy vizet jelent, ami azonban nyilvánvaló tévedés, mert az éppen kicsi vizet, kis folyót jelent. Leírásában ez a tévedés következetesen ismétlődik.) Ennek az országnak a lakosai — folytatja — minden folyóvizet vagy *Bücsük szu-nak*, vagy *Kücsük szu-nak* (nagy folyó, kis folyó) neveznek. Ez a folyó, amelyen most keltünk át, talán a *Koppá* volt. (Nehéz volna eldöntenünk, hogy a Kuban, vagy a Kuma volt-e ez a folyó, de úgy hiszem, inkább az előbbi. Ezt abból sejtem, hogy később azt írja, hogy délnyugati irányból érkeztek Magyar romjaihoz, tehát valahol a Kuban felső szakaszán kelhettek át a folyón.)

Egy kis hideg húst ettünk, írja a továbbiakban, amit a *mhza* emberei hoztak magukkal s talkánt ittunk hozzá. Lovaink felkaparták a havat és az alatta talált fűből legelésztettek. Ez alatt mi száraz lábbal átkeltünk a befagyott folyón, majd ebédeléssel és pipázgatással töltöttük az időt. Néhány óra hosszat időztünk csak a kis, mindössze 7—8 sátorból álló *keddi* (jurtából álló tanyahely) előtt, hosszasan nem állapodhattunk meg. Végre estefelé megérkeztünk a mirza atyjához...”

Néhány nap múlva megérkeztek Magyar romjaihoz. Erről így ír:

„Reggel 3 órakor indultunk útnak és d. u. 2 órakor érkezünk a romokhoz. Nem tudnám megmondani annak a városnak a nevét, amelynek ezek a romok a maradványai, mivel senki sem tudott mást mondani, csak azt, hogy ezt a helyet *Eszki Sehirknek*, azaz „*régi városnak*” nevezik. Azt a két folyót, amelyen útközben átkeltem és a többieket is, amelyeken még később kellett átkelnem, a vidék lakosai csak a Kücsük szu és Bücsük szu szavakkal tudták megkülönböztetni egymástól. Végül is úgy láttam, sem ezek, sem a másiak nincsenek azon a helyen, ahova a geográfusok rajzolták az övéiket. De ebben a vonatkozásban nem tudtam semmi komolyabb állást foglalni, mert nem szerettem a talányokat, hogy valami érdekeset mondjak az igazság rovására.

Akárhogy áll is a dolog, ezek a romok északkeletre fekszenek, részben bokrokkal és magas füvei borított dombnak az oldalán, s ez a csalitos a kilátást elfödí. Délnyugat felől érkeztem és a domb eltakarta a romokat. Nagyszámú vadkecske lege-

Görög eredetű bronz-torzó. Magyar város romjai között De la Motraye találta. (De la Motraye művéből.)

lészett ott, s amikor megláttak bennünket, hanyatt-homlok elmenekültek.

Egy magaslat csúcsára mentünk fel, amelyen — úgy néztem — valaha templom állott. Néhány szép színű gránitkőből következtetek arra, hogy ott templom volt. A gránitkockák eléggé épek voltak, és a régi templomokéhoz hasonló, kerek síkra (alapzatra) engedtek következtetni. Az igaz, hogy olyan szerszámot kellett alkalmaznom, hogy jobban láthassam a romokat, amely félig fejsze, félig kalapács volt. Minden tatár —

nyergére erősítve — ilyen szerszámot hord magával, hasonló az a törököknél használatos topuvhoz. Miután ezzel a szerszámmal a vastag hótakarót eltávolítottam és sok bokrot kiirtattam, sikerült a romok nagy részét szabaddá tennem. Leásattam egészen a keményre fagyott talaj színéig, sőt még földet is emeltem ki, hogy lássam, vájjon ennek a látszólagos szép templomnak az alapja is olyan szép kövekből van-e, mint a földfeletti része. Nemcsak ezt tudtam meg, hanem olyasmit is találtam, amit nem is kerestem: t. i. egy csonka bronzalakot, amelyről azt gondoltam, hogy az a villámokat szóró Juppitert (Zeuszt) ábrázolja.

Innen lementünk a város romjaihoz. Ezek hasonlóan szépek és magasabbak. (Ezt úgy kell érteni, hogy nem roskadtak annyira össze, mint az előbb leírt romhalmaz.) A romok keleti irányban, karéjos alakban iy_2 ezer (hiányzik a mérték megjelölése, de nyilvánvalóan: toise)-ra terjednek. Vezetőm megmutatta a mirza állítólagos forrását, amely valami régi fürdőmedence, vagy jól kövezett ciszterna lehetett. Ezt azokból a kövekből következtettem, amelyek a belső, felső szélét borították. Csak a felső szélét láttam, mert az a befagyott víz, amellyel félig volt, a ciszternának a többi részét eltakarta. Feltörettem a jeget és egy hosszú ággal, amelyet vezetőm egyik közeli kis erdőben csapott, megmértem a mélységét. Így találtam, hogy 12 arasz (kb. 2.20—2.40 m.) mély, a kerülete pedig, amelyet később szintén megmértem, 31—32 láb (kb. 9 méter) volt. Nem tudtam eldönteni, természetes forrás táplálja-e, vagy csak a hó és az olvadék vizek töltik-e meg. Az a boltozat, amely valaha takarta, majdnem teljességében beomlott. A belevezető lépcsők ugyanabból a kőből készültek. Ezeket a köveket én gránitfélének néztem. Igen jó állapotban vannak. A nyílás nem szélesebb, mint a ciszterna teste. Mivel a boltozat darabjai ebbe valószínűen beleestek, ma az kevésbé mély, mint régen. A megmaradt téglák 3 ujjnyi vastagok és a habarcs erősen összetartja azokat.

Ezt a ciszternát egy tekintélyes épület néhány megmaradt része veszi körül. Erre is, arra is más épületeknek és tekintélyes romoknak kusza halmazát (eredetiben: kháoszát) látja az ember.

Itt-ott különféle falmaradványok és oszlopok tűnnek fel, ez utóbbjak némelyike 5—6 láb (150—180 cm.) átmérőjű. Korinthusi jellegű, csonka párkánytöredékek és — mint a rajzon is látható — többé-kevésbé töredezett domborművek hevernek a földön. Ezek a domborművek mutatják és hitelesen bizonyítják, hogy ezen a helyen valaha nagy város állott.

De *egyetlen* egy felirat sem maradt meg annyira épségben, hogy ezekből kiderülne akár a város neve, akár az, hogy a domborművek miért készültek. Ali. ábrán (XXXVI, tb.) látható alakok valószínűen Venus és Mars. Így akarta talán a szobrász halhatatlanná tenni azt az igazságtalanságot, amelyet szerelmük Vulkánosnak okozott. Am nem tudja az ember, mit kezdjen a dombormű régi görög feliratával. (12—12 számok között.) Mindössze úgy hiszem, hogy a ΘΕ nem a ©EA (istennő) szó része, valamint hogy az ΑΤΑΤΟΡΟ szó ΑΓΑΤΟΡΟ helyett áll, s ez Venusnak a címe (d'A'patoure), kinek temploma állhatott itt.

Ami az *o* és az *ω* használatát illeti, a görög barbária elég könnyedén bánt ezekkel: közömbösen használta hol egyiket, hol másikat egymás helyett, akárcsak a (középkori) latinság az *e-t* az *ae* helyett... A 14. ábra 15. jelű felírással sem tudok semmit sem kezdeni, mert ez is sokat szenvedett az idők viszontagságaitól. Ezeknek a feliratoknak a megfejtését szélesebb látókörű kutatókra hagyom.

A két dombormű, jobban mondva azok a kövek, amelyeken állanak, 5 arasz magasak és $6\frac{3}{4}$ arasz szélesek. Egy másik dombormű, amelyiken fűrészfogas díszek, vagy füzérek és néhány gyermekcsapat van, még jobban megcsonkult. Mérete kb. ugyanaz, mint az előbbieké és több darabban hever.

Mindezeknek a szép maradványoknak legtöbbje olyan szürkés kőből készült, három mélyedéssel, mint a *Lampsaco* sírok, vagy a *Taman* és *Temruk* közötti itatóvályuk. Ha simaságuk és fényük is olyan volna, mint tartósságtik, márványnak is mondhatnók azokat. Amikor az első helyeken átkeltem, annyi ezekhez hasonló követ láttam, hogy hajlandó vagyok azt hinni, azokból a hegyekből kerültek elő ezek a darabok is.

Ezekben (a közeli) és a cserkesz hegyekben megmaradtak a nogáj tatár törzsek, s kelet felől nyugati irányban elég messze terjeszkedtek. Ezek között a tatárok között akartuk eltölteni időnket, ám ezek a törzsek nem olyan vendégszeretőek, mint síklakó rokonaik, akikkel a legutolsó *keddi-nél* találkoztunk. Különösen a Kaspi-tó partvidékéhez közel tanyázó törzsek nem sokat törődnek a kán parancsaival, sem azokkal a békeszerződésekkel, amelyek a cár és a Porta között jöttek létre. Bejeiknek sokszor nincsen hatalmukban, vagy talán nem is akarják őket megfélemlíteni abban, hogy portyázgatásuk közben egész a Don folyón túlra elkalandozzanak. A kalmükök és a cár kozákjai megtorlásokat alkalmaznak velük szemben, ezért örökös az ellenségeskedés közöttük. Bár nem esküdtek örökös háborúra az oroszok és a cserkeszek ellen, azért ez mégis mindig tart, és az a meggyőződésük, hogy hiába köt békét vezetőségük az ellenséggel, ez a tény nem veheti el tőlük a háború jogát, amelyet mintegy alaptermészetükül kaptak Istentől az égből.

Noha nem olyan vendégszeretőek, mint az előbbieket, nem erőszakosak, nem kínozzák és nem fosztják ki a gyanútlan idegent, aki barátként jó szállásra hozzájuk. Az is igaz azonban, hogy semmiféle együtt- és igazságérzettel sincsenek a rajtuk kívülállókhoz. Azonban elégtételt kell adnom a tatároknak éppen úgy, mint a többieknek, és a cserkeszeknek is általában: meg kell mondanom, hogy semmiféle károm és bántódásom sem történt részükről, mialatt az ő vidékükön jártam. Ellenben nem tagadhatom le, hogy egymás között szinte példátlanul lopkodnak. A vendégszeretet, amely javaikat, lakásukat, megélhetésüket majdnem közössé (kommunisztikussá) teszi, sokszor ráviszi a tatárt, hogy elfogjon más tatárokat anélkül, hogy megkérdeznék tőlük, odaadják-e neki azt, amit ő magának követel, pl. a lovukat. Pedig a ló olyan állat náluk, amely mindennel felér, nélkülözhetetlen, mint a ruha, vagy az élelmiszer. A tolvajokat enyhén büntetik, mindössze vissza kell adniok azt, amit elloptak. A gyilkosságért azonban halál jár! Az elítéltet átadják legközelebbi rokonainak és ők kénytelenek rokonuk hóhérjává válni. Az elítéltet kikötik egy karóhoz és vagy lenyilazzák, vagy törrel

leszúrják. De ez a bűn igen ritka náluk. Hogy visszatérjünk a lopásra, ez elég gyakori. Leginkább lovat lopnak. Megtévedt legények, akiknek talán hozzátartozójuk sincs, vagy a pénziány készlet erre, kötik el a lovakat, de még ezek is igyekeznek megkímélni rokonságukat a szégyentől. Hogy a család hírneve csorbát ne szenvedjen, csak a távoli vidékeken lopnak, így például Krimben, vagy Ackermanban, ha arrafelé járnak.

Miután Eszki Sehir romjai között kíváncsiságomat — az említett módon — kielégítettem, újból lóra szálltunk. Másnap délben — egy kis folyó mentén — már egy másik *keddibe* érkeztünk. Ezt a folyót is Kücsük szu-nak nevezték.”

De la Moiraye útjával kapcsolatban a kérdések egész láncolata merül fel. Legelsősorban az, vajjon „Eszki Sehir” romjai valóban Magyar romjai lehetek-e. Ezt kétségtelennek látom az alábbi okok miatt: A Kaukázus és a Don, meg a Volga között nem volt még egy olyan elpusztított város, amelyre ráillenek ez a leírás. Utazónk Eszki Sehir romjairól írja, hogy dombon vannak és karéj os alakban még állanak mintegy 1500 toise távolságon elszórtan. Minthogy 1 toise = 1.949 méterrel, az 1500 toise éppen 3 km, vagyis az a távolság, amely az idézett német utazók jegyzeteiben is szerepelt. (Igaz, hogy *De la Motraye* nem adja meg a mértékegység nevét, de nem kétséges, hogy a toiseról van szó, minthogy ebben az időben Franciaországban ez volt a leghasználatosabb, nagyobb mértékegység.) Ami a romok karéjalakban való fekvését illeti, elég rápillantanunk Gärber rajzára (*La címképet*), hogy meggyőződjünk erről. írja, hogy a dombon lévő romok elég magasak. Turkolly és Gärber is ezt emeli ki. Mindennél jobban bizonyítja ezt Gärber rajza is, noha ez vagy m/Lsfél évtized múlva készült. Kijelentésünket bizonyítja továbbá *De la Motraye* útvonalá is, ugyanis útjának kaukáziai szakaszán Tamanból indul ki, majd Temrukot érintve a nogajtatárok és a cserkeszek földjén át a Kaspi-tó felé igyekezett. Útba ejtette a Kuma és Terek síkságát, Tarku és Derbend városát, majd Asztrahánt vette sorta, hogy ismét viszatérjen Azovon és Temrukon

át Tamanba. Temruk és Derbend között a sík vidéken tehát nem is érinthette más város romjait, csakis Magyarét.

Bár nem részletezi útját, látszik, hogy a Kubán mentén haladt előbb déli irányban, a havasok felé. Útját úgy osztotta be, hogy a hosszabb pihenőket egy-egy *keddi* mellett tölthesse.. Ez azt bizonyítja, hogy a középhegységen nem haladt túl, hanem valahol a Podkumok magasságában északkeletnek vágott. Ezért írja, hogy délnyugatról jövet pillantotta meg az északkeleten fekvő romokat. A hegyekről leereszkedvén — a jelek szerint — a Kuma balpartjára került, ezért kellett több kis folyót kereszteznie.

Azt írja De la Motraye, hogy legelőször egy kis magaslatra hatoltak fel és ott egy köralakú építmény romjait találták. Gärber rajza — koronatanúnk — bizonyítja, hogy a szóbanforgó terület valóban hepehupás volt, és lehetett, sőt kellett olyan magaslatnak lennie, amely az összes többinél magasabb volt. Itt egy igen gondos építésű, kerek alaprajzú épület kőből készült alapzatát ásta ki. (Egészen természetes, hogy a kövek anyaga egyezett az útbaejtett közeli hegyvidék építőközetanyagával.) Láttuk az előzőkben, hogy Magyarban négyszögletes, nyolcszögletes és kerek alaprajzú paloták egyaránt épültek. Ez is egy kerek alaprajzi kiképzésű palota romja lehetett. Semmi okunk, hogy templomra gondoljunk. A csonkakezű, kétségkívül a görög művelődési körbe tartozó torzó még nem bizonyítja ezt. Nem azért, mert nem biztos, hogy Zeust ábrázolja, (én legalább nem tartom annak), de még ha az volna is, tudjuk, hogy Magyarban nem voltak pogány, görög templomok.

Ugyanígy téved De la Motraye a következő alfejezet címében és leírásában is, amikor pompás ciszternákról beszél. Utazónk egy nagyobb palota középső, földszinti termébe jutott. Ennek padozatát a boltozat lehulló kötömegei beszakították s ezért be lehetett látni a pinceüregbe. Azt pedig a téli hótömegek olvadó vize elárasztotta. (Dombtetőn a legritkábban fakad forrás!) Hogy ez volt a helyzet, bizonyítja az, hogy megtalálta a pincébe vezető lépcsőzetet, még hozzá egészen jó állapotban. A beszakadt pinceboltozatot a földszinti terem falai vették körül. Ezt bizo-

nyitja még az is, hogy Magyarban, mivel a várost két folyó is ellátta vízzel, víztároló medencékre egyáltalán nem is volt szükség.

Amerre csak tekintett utazónk, „más épületek és tekintélyes romok” ötlöttek szemébe „khaotikus” összevisszaságban. (Még Pallas is elismeri, hogy fel lehet ismerni az egykori utcák futásirányát!) A romok között korinthusi jellegű párkánytöredékek, vaskos oszlopok, görög mithologikus alakokat ábrázoló domborművek hevertek. Mit jelent ez?

Igaz ugyan, hogy a görög művészi szellem már századokkal korábban messze keletre kisugárzott és ennek a hatásnak emlékeit Kelettürkisztántól és Indiától Kisázsiaig mindenütt láthatjuk, mégis azt kell mondanom, egyedül ez a körülmény nem volna *elég* magyarázat a magyar görög vonatkozású művészi emlékek ottlétének megmagyarázásához. Ha a faldíszítő domborművek a XII.—XIII. században készültek volna, Magyar virágzása idején, a magyar fejedelmi család ösztönzésére, rendelésére, vagy támogatásával, nem görög mithologikus —, hanem inkább keleti, hún-magyar motívumokkal kellene találkozunk, ahogy a hazai román építészetünk is tele van jellegzetesen hún-magyar díszítőelemekkel.

Éppen ezért alapjában téves Jerneynek az az igyekezete, hogy a Venus-alakos dombormű felírását ŐE ΑΙΓΑΤΟΡΟ MAXAPIDI-nak olvassa. Elsősorban is nem ez a felirat, hanem: ... E. ΑΓΑΤΟΡΟ . . . MA+ . . . APV ... ΔΙ. De la Motraye határozottan kijelenti, hogy a ΘE szótag nem lehet a (EA (istennő) szó része. Lehetséges, hogy igaza van, de ez sem biztos. Épp úgy az sem biztos, hogy mit jelent az ΑΓΑΤΟΡΟ szó, vagy szótöredék. Az azonban biztos, hogy a ΑΓΑΤΟΡΟ nem ΑΓΑΤΟΡΟ, valamint az is, hog⁷ a MA+ .. ΔΙ töredékeket *nem szabad* egybeolvasni és *nem szabad* azt a magyarokra vonatkoztatni, mert ez vag}' nem egy szó, vagy hà igen, ott még két betű hiányzik és az AP után álló M nem I, hanem egy M betű megmaradt része!

De még ha a MAXAPIDI olvasat helyes volna is, hogyan hozhatnók azt kapcsolatba *Apatura* városával! Jerney is

csak azért juthatott erre a merész és alaptalan feltevésre, mert fogalma sem volt arról, hogy hol is volt az a város, amely *Messenger Protector* töredékes történeti művében⁶⁵⁴ ezen a néven szerepel. Ahogy bebizonyítottam,⁶⁵⁵ Apatura a mai *Akcse Abad* kikötővárosnak az őse, Tebriz (Trapezunt) közvetlen szomszédságában, attól nyugatra. Ezzel a kisázsiai kikötővel nem lehetett a kumai magyarságnak semmiféle szorosabb kapcsolata sem!

Egyébként ezen a töredéken Aphrodité (Venus) mellett nem is Arest (Marsot), hanem inkább Adonist, a szép pásztorfiút látjuk. (Semmi olyan jelkép sincsen a domborművön, amely személyére utalna.) Ellenben bizonyos, hogy a baloldali, sziginos alak Poseidon (Neptunus), a jobboldali öreg pedig, a nagy harapófogóval, Hephaistos (Vulcanus), a kovácsok istene. A kis gyermekalak Eros (Amor) a fáklyával.

A másik, bemutatott domborműtöredék — felirata szerint, — kétségtelenül Dionysos tiszteletére készült. Valószínűen azt a jelenetet ábrázolja, amikor az alvó Ariadné mellett megjelenik az ifjú Dyonysos ragyogó szépségében, teljes kíséretével, hogy szomorúságában (mivel Theuseus elhagyta), megvigasztalja. Talán erre utal a töredékes felirat is: HOA. Y. KAÍPZ. -5A. DIONI-I. Az első szótöredéket nem tudom megfejteni, a középsőben a *γ.αιοιοϚ* szó (jó helyen találó, kellő időben találó, — történő) valamely esetét sejtem. Az utolsó szó jelentése nem kétséges.

KÓFÉN ÉS BÁKÁTH

De la Motraye útjának eredményeivel kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy nemcsak ő, hanem Gärber is talált Magyarban „jeles szobrászmunkával faragott köveket” jobbára a romok alatt, a törmelékbe temetve. Ezeknek — a görög művelődéskörbe szorosan beletartozó — művészi maradványoknak az eredetét csakis azzal magyarázhatjuk meg, hogy Magyar helyén már a korai századokban egy görög gyarmatvárosnak kellett állania. A görög gyarmatosok ugyan szívesebben húzódtak

Krím, nyugati Kaukázia és Kis-Ázsia tengerpartjaira, de kétségtelen, hogy azután, hogy lábukat a partokon megvetették, a szárazföldek belseje felé is terjeszkedni kezdtek. Írásos adatunk arról, hogy Magyar helyén valaha görög gyarmatváros állott volna, nincsen, ez azonban még nem jelenti azt, hogy nem is volt. Legyen elég arra az egyetlen kínai adatra hivatkoznom, hogy amikor Kr. u. 95-ben *Pan-csao* Ho-ti császár győzedelmes hadvezére seregével együtt a Kaspi tó keleti partján táborozott. *Kjukán-jing* nevű tábornokát a rómaiak uralma alatt álló, túlparti tartományokba küldte követül.⁶⁵⁶ Ő ott fejlett kultúrát talált. Elegendő azt tudnunk, hogy a rómaiak határai ezidőben a Kaspi tó nyugati partjai mentén húzódtak, mert már ebből is következtethetünk arra, hogy akkor a későbbi Magyar város helyén, mint a legkiválóbb földrajzi csomóponton, feltétlenül kellett valamiféle városnak lennie.

A De la Motraye és Gärber által talált görög mithológikus tárgyú szobrok és görögös oszlopfők stb. megnyugtatóan igazolják, hogy ez a város görög gyarmatváros volt. Nevét nem tudjuk, csak azt, hogy a Kófén folyó⁶⁵⁷ partján állott. Nevezzük a várost is egyelőre Kófénnek. Hogy hova lett, nem tudjuk. Jellemző, hogy úgy eltűnt, mintha a föld nyelte volna el. S valóban nem lehetetlen, hogy földrengés áldozata lett. Ha sikerülne rendszeres ásatásokat végeznünk Magyarban, akkor erre a kérdésre is feleletet kaphatnánk. Egyelőre be kell érünk feltevésekkel és következtetésekkel. Annyit tudunk, hogy aránylag nagyon kevés emlék került elő abból a *görög* gyarmatvárosból, amely pontosan azon a helyen állhatott valaha, ahova később Magyarot építették. Hogy a magyarok döntötték volna romba, nem hiszem; ha már erről van szó, sokkal valószínűbb, hogy a türkök rohamai pusztították el.

Van még egy homályos adatunk, amelyet esetleg kapcsolatba hozhatunk Kófén városával. Theophylaktos Simokattes szerint⁶⁵⁸ volt az onogur (-magyaroknak) egy *Bákáth* nevű városuk is, ezt azonban Kr. u. 582 előtt egy földrengés romokba döntötte. Ezt a várost a mai napig nem sikerült térbelileg rögzíteni. Ha ezzel a feladattal akarunk foglalkozni, munkánkhoz két ki-

indulópont kínálkozik: az egyik a történetíró személye, a másik a földregéstartani adatok. Theophylaktos Simokattes mint praefectus a császári udvarban könnyen hozzájuthatott a mindenünnen befutó hírekhez, emellett jól ismerte a régebbi történetírókat is, ezért megbízható forrásnak bizonyul. Munkáját Moravcsik „a korai bizánci történeti irodalom utolsó kiváló termékének” mondja.⁶⁵⁹ Ha az író adatainak származási területét vesszük alapul, az — az onogurokkal kapcsolatban — aligha terjed a Kaspi-tavon túlra. Mivel pedig az általa feldolgozott időszakban (582-602) az onogur-magyarság az északi Kaukázusvidéken és Meó-tisz partjai mentén élt, Bákáth városának is valahol itt kellett lennie.

Ha a földregéstartani adatok szemszögéből nézzük a kérdést, *Montessus*⁶⁶⁰ és *MHne*⁶⁶¹ nyomán megállapíthatjuk, hogy a Kaukázus északi lábához simuló síkság az óvilági harmadkori redők övezetéhez tartozik, tehát abba a csoportba, amelyben — az említett szerzők feldolgozta adatok szerint — a Földön észlelt összes földregéstartásoknak 52.6%-a fordult elő.⁶⁶² Ez a vidék tehát ma is igen gyakori földregéstartásokkal látogatott terület, s tegyük hozzá azt is, hogy Magyar romjainak közelében három igen erős, élő szeizmikus fővonal, azaz élő tektonikai főtörésvonal találkozik. Az egyik a Taganrogi öböl Jejszki lagunájából kiindulva Derbent felé tart. Ennek irányát a Jeja folyó, a Jegorlik folyó Medvestye körüli szakasza, a Bujvola folyása és a daghesztáni hegyvidék északi lába jelöli a Terek folyó és Derbent között. A másik fővonal a Volga folyásirányát jelöli ki Kazántól — Szaratovon át — Caricinig, majd enyhén ívelt vonala mentén szakad le a Jergenyi dombság, és ennek lábánál egész sereg kisebb tó helyezkedik el, végül a vonal Szamgirtól — Magyaron és Pjatigorszkon át — az Elbrusz irányába csap. A harmadik fővonalat a Kaspi-tó partja jelöli ki az Ural folyó torkolatától — Asztrahányon át — Magyar irányában.

Nem kétséges tehát, hogy Magyar és Kófén olyan helyen épült, amelyet gyakorta látogattak földregéstartások, és ahol megvolt a katasztrofális jellegű földregéstartások lehetősége is. (V. ö. Savaria esetével.) Ebből a szempontból tehát feltételezhetjük, hogy Bá-

káth Magyar főváros elődje volt. A magam részéről azt hiszem, hogy a Kaukáziába megérkező magyarság — Kófén városát elfoglalván — annak adta a Bákáth, — illetve talán egy ehhez hasonló nevet, mert a Bákáth névalak torzított is lehet.

BESSE JÁNOS ÉS ZICHY JENŐ GR. MAGYARBAN

Húsz évvel Klaproth után, 1829 augusztus hó 18-án *Besse fános* hazánkfia kereste fel Magyar romjait. Ebben az időben Emanuel György tábornok orosz katonai expedíciója tartózkodott a Kaukázus vidékén azzal a megbízatással, hogy a hegyvidéken pontos magasságméréseket végezzen. A kis társaságnak először sikerült megmásznia az Elbruszt is. Ebben az expedícióban résztvett Besse János is; így jutott el többek között Magyar romjaihoz. Tapasztalatairól *azonnal*, levélben tett jelentést az Akadémiának. Öt levele a Vörösmarty Mihály szerkesztésében megjelent „Tudományos Gyűjtemény”-ben (1829. évf. szept., 1830. febr. és aug. számában) jelent meg. Jelentésének magyarai látogatására vonatkozó részleteit az alábbiakban idézem:⁶⁶⁵

„A karacsajok és a tatárok azt állítják, hogy az Azovi-tengertől fogvást, észak felé a Kuma vízpartján fekvő Magyar városától fogvást, egész Derbendig a Caspium Tenger partján Magyarok voltak az urak.” . . . „a Kawkaz tájékán . . . húsz különféle nemzetség bizonyítja a Magyarok régi lakását, nyomozzuk tovább, amennyire lehet, de ne reméljük, hogy nyelvünket a hátramaradott Magyarok között feltaláljuk. . . Egy tanult ember lakik a Nalcsik folyó partjain, akinél, amint mondják, még régi írások is találtak. Onnan Mozdok és Magyarai felé fogok indulni, ahol ásatni fogok, hogy valami régiségeket találhassak. Mind ezen népeknek évkönyvei nincsenek, azért meg kell elégednünk, amit tradíció által tőlük tanulhatok.”

„Ugyancsak bizonyos, hogy Nalcsik vizén túl 100 versztynyre, a hegyek között lagnak az Oroszupi, Bizingi, Kholán, Balkar és Dígurzi nemzetségek, akik magukat még mai napig is Magyaroknak vallják és a többi szomszéd nemzetektől, valamint a Karacsaj és Kabardiak, Magyaroknak tartatnak.”

„Más napon Olu-Madjári vagy is Nagy Magyariban Menez órakor reggel elérkeztem.”

Most ezen a helyen, minden előttem itt lévő utazók szerint hol húsz esztendő előtt egy roppant város volt, csak nyomdoka sincs valami régi épületnek. A mostani azon a helyen épült falu ugyan csak Nagy-Magyarinak neveztetik; egy német 33 házból álló colonia, 40 házból álló Ürmény, és 4 familiából álló kalmükök laknak ebben a helységben. Én egy Engelhardt nevű némethez szállottam be; evvel a becsületes emberrel, egy Ürmény csinos emberrel és egy Molláival össze jártam a falu környékét egészen a Kuma vize partjáig. Ezen a részen a föld színe alatt találtam egy bolthajtást, a mellynek fundamentomát ásatván, már vízre találtunk, és a lakósok azt gondolják, hogy a város elsüllyedt volt. Már Klaproth Úr ideiben igen kevés épület maradt fenn, azóta ezeknek kőfalait a lakosok széllyel horták, és a kormányzó tisztek is magok épületeire fordították. A német gazdának a szoba földje hasonló téglákkal volt kirakva a mellyek négy szegletüek és tsinosak. Itt és Kis-Magyariban a parasztok házai, mind hasonló téglákból vágnak építve. A templomok és az un házak fedéléi kék és zöld firnáztal voltak be vonva; hasoló szép kövek vagy is téglák a mostani lakosok háza külső falak ékesítik. A többi között egy Ürmény háza oldalán két kő vagyon be ragasztva, nekem egészen ismeretlen Írással, által néztem ötven egynéhány Napkeleti betűk formáját, csak a Szidom betűket azokkal találom hasonlóknak. Többnyire azt Tudósainknak vizsgálására hagyom.”

„Bágyatt szívvel Nagy Magyarit össze járván a nélkül, hogy valami régiséget találhattam volna, kivéven két régi pénzt, onnan Kis-Magyar felé folytattam utamat 23 versztnyire. Az egész utón látni mély vermetek, ahol még 30 esztendő előtt régi épületek állottak, de a mellyeknek mai napon semmi nyoma sincs. Kis-Magyar, más különben Burgon-Magyar most helyesen épült orosz falu, a mellynek birtokosa Krasinsky ur. Híjában tudakozódtam az Uraságnál és a lakósoknál, már minden ott talált régiségek Pétersburgba és Moszkvába elvitettek. Már most csak a bora híres; és ugyan csak nem ok nélkül.”

„Nem csudálom, hogy a Magyarok ezen a szép tájékon, ezen a termékes és szarvas marháival, szép gyapjával ruházott birkákkal, mindenféle vaddal, kimondhatatlan sok fátzánnal, fogollyal s. a. t. bővölködő földön, melly Itáliával vetélkedhetik, letelepettek. De micsoda viszontagságok okozták ki költözökösöket, az örökös homályban marad elborulva. El búcsúszván tehát ezen kellemetes földtől, fel tettem magamban, hogy a Tatárokat és a Kalmukokat a mostani lakó helyén meglátogassam, azért utamat Vladimirovka felé vettem, és ott Kuma folyó vizét örökösen elhagytam. Ezen falu külső részén kezdődik a véghe-tetlen nagy Step, vagy is a Tatárok tábora, a mely Mosdókig, vagy is 130 versztig kiterjed.”

Hatvanhat évvel később, 1895- ben Zichy Jenő gróf expedi-ciója kereste fel Magyar romjait, de minden buzgalmuk elle-nére sem találtak egyebet néhány zománcos téglánál. Mindamellett Zichy kaukázusi utazásai Kummagyariára, főleg pedig a kumamenti magyarság néprajzára vonatkozó ismereteinket — közvetve — lényegesen kibővítették.

Tegyük fel azt a kérdést, volna-e még tennivalónk Ma-gyar romjainál? Igenis, komoly feladatok várnak még ezen a téren reánk! Elsősorban azért, hogy pótoljuk azt a sok évszáza-dos mulasztást, amelyet kummagyariai testvéreink elhanyagolá-sával követtünk el, másodsorban pedig nemzeti tudományos szempontból. Mert ha valahol lehet még olyan érdelemes lele-tekem remélnünk, amelyek a kummagyariai magyarság sorsára, műveltségére, életmódjára némi fényt vetnek, ezeket csakis Ma-gyarban és az egykori magyar főváros közeli környékén várhat-juk. Ha ugyanis Magyar belvárosának romjai mintegy 20—25 km² területet borítanak, teljességgel lehetetlen, hogy ezt az óriási területet valaha is rendszeresen átkutatták volna. Feltétlenül hi-szem, hogy rendszeres, éveken keresztül folytatandó ásatások igen sok értékes, új adattal gyarapítanak a magyarság keleti őstörté-netére vonatkozó ismereteinket. Emellett tüzetesen át kellene kutatnunk a környéket is. Több, Magyarban járt utazó említi,

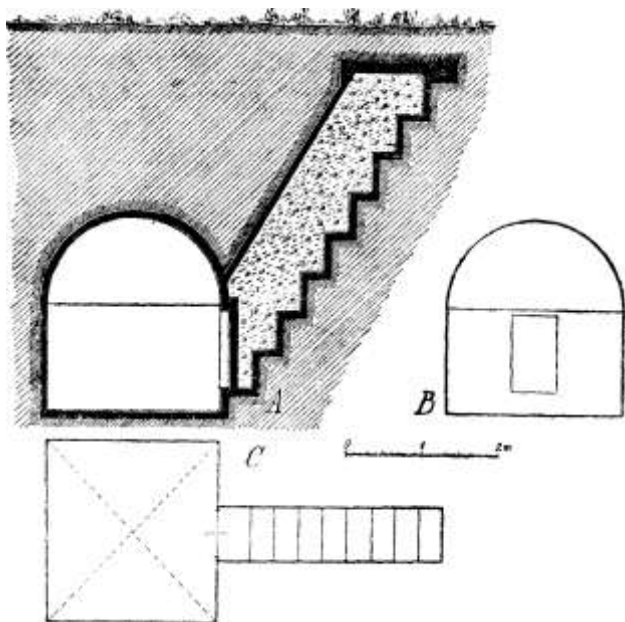
miként láttuk hogy Magyarból származó, a környékbeli falvak házaiba befalazott, vagy itató vályúnak, gabonartartónak stb. alkalmazott feliratos köveket találtak. Nem lenne érdektelen a kutatás és próbálkozás Jekaterinográdban sem, tekintettel arra, hogy ennek az erősségnek falai a Magyarból elhordatott kőanyagból épültek. Azonban az ásátások az építészeti emlékeken túl sokkal többet ígérnek: a kumamenti magyarság hétköznapijainak emlékeit, házieszközöket, lakásberendezési tárgyakat stb.

A kutatásoknak ki kellene terjedniök az összes szobajöhető, gyanítható nyomokra és a munkatérnek még Kliszi és Madzsar Unneh romvidékét is magába kell ölelnie. Különös gondot kellene fordítanunk az esetleges írásos leletekre, mert Taticsev és Besse János tanúsága szerint a múlt században még Magyarból származó írott emlékek is forogtak közkézen. Mindezek mellett (és talán legeslegesősorban) szükség van arra, hogy tüzetesen áttanulmányozzuk és feldolgozzuk a leningrádi és a moszkvai múzeumok magyarbeli anyagát, hogy az eddig összehordott maradványokról tiszta képet nyerjünk.

Klaproth, Besse és Zichy kutatásainak szegényes eredménye ne riasszon el bennünket a szép feladattól. Ma biztosabb történettudományi alapon dolgozhatunk, mint ők és ha meglesz a ki-tartás, ha biztosítva lesz a kutatómunka anyagi alapja, az óhajtott siker nem maradhat el!

AZ ÚJABB OROSZ ÁSATÁSOK —, ÉS A MAGYARI KUTATÁSOK EREDMÉNYEINEK VISZONYA

Századunk első harmadában az orosz régészek széleskörű ásátásokat végeztek a délkeleti tartományokban, hogy az itt található törökös jellegű VIII—X. századbeli kultúra maradványait feltárják. A munkának legelső számottevő eredményét Babenko V. A. verchne-szaltovói műkedvelő régész mutatta fel. *Verchne Szdtovo* a volt Charkovi kormányzóság Volcsáni kerületének egyik községe. Ennek határában 1899-ben az esőzések bizonyos beszakadt türegekre hívták fel a lakosság figyelmét. Babenko, a község érdemes tanítója hamarosan megállapította, hogy a föld-

A VIII.—IX. századi magyarság déloroszországi katakombás temetkezésének típusa: Babenko V. A. 1911. évi ásatásából a 12. sz. katakombátömlék.)

szint alá rejtett sírűregekre, katakombákra bukkantak. Miután évek munkájával a szükséges régészeti előtanulmányokat megszerelte, megkezdte a sírkamrák feltárását. Munkájáról teljes elismeréssel és a teljes méltánylás hangján szólhatunk csak, noha — a mai követelmények szemszögéből nézve — bizonyos hiányoktól nem mentes. Azonban ennek ellenére is a verchne-szaltovói leletek értékeléséhez Babenko jegyzetei szolgáltatják a legmegbízhatóbb alapot. A szaltovói sírmezőről *Zakharov A. A.* orosz professzor nyújtott összefoglaló képet,⁶⁶⁴ s most ezt óhajtjuk összevetni mindazzal, amit Magyarrról, különösen amit Magyar város építészetéről tudunk.

A szaltovói sírkamrák 4—5 méter mély, szabályos alakú,

aránylag nagyon kicsiny üregek. Legtöbbjük csak 2—4 m², de akadt néhány nagyobb, — közöttük egy 16 m²-es is. Keskeny, mindössze 0.60—0.70 m. széles, hirtelen esésű folyosó vezet ajtajukhoz. A lépcsőfokok 0.30—0.50 m. magasak. A folyosóban csak meghajolva lehet közlekedni. A sírkamrák ajtónyílása 0.60 × 1.00 m körüli. Az üregek belseje többnyire közel szabályos négyzetalakú, pl. 2.30×2.20 m., mennyezetük boltozatos; a kamrák magassága (a boltozat tetőpontján) kb. 2.0 méter. Fenékszintjük 0.30—0.50 m-rel, tehát egy lépcsőfoknak megfelelően az ajtó nyílás küszöbszintje alatt van.

A katakombák sorban helyezkednek el, egymástól néhány méternyi közökkel. A halottakat kinyújtott helyzetben, a lejáróra merőlegesen, a padlóra fektették. Több kamrának a fenekén faszénréteget találtak, s egyes esetekben azt nyírfakéregtakaró borítja. A legtöbb sírban két csontvázat találtak: egy férfié és egy nőé, néha ezek mellett még egy (-két) gyermekcsontváz is előkerült. Ritka kivételként hármassal is találkozunk, vagyis a sírkamrában egy férfi — és két nő —, vagy még kivételesebb esetben egy nő — és két férfi csontváza feküdt. Az ásatási jegyzőkönyvek adataiból Zakharov azt következteti, hogy az egy-egy sírkamrában talált egyéneket egyszerre temették el, tehát azok egy család tagjai, vagy — háznépe lehettek.⁶⁶⁵ Tömegsírokra Babenko egészen kivételesen akadt. A sírkamrákhoz vezető lejáratokat még a temetkezők földdel betömtek.

A szaltovói sírok között tudomásunk szerint egyetlen egy olyan sem akadt, amelybe embert és lovat közösen temettek volna, de több olyat is feltárt Babenko ásója, amelyhez külön lósisz is tartozott. A ló számára a sírkamra mellett hosszú és mély (egészen 0.20 m-ig szűkülő) gödröt ástak, ebbe szorították be az eltemetendő állatot. Díszes felszerelését előbb levették róla és a gödörben külön helyezték el. Hogy melyik sírkamrához melyik lótemetkezés tartozik, általános helyszínrajz híján nem állapítható meg.

Minket ezúttal lényegileg az érdekel, hogy a szaltovói sírok kétségtelenül valamiféle törökfajta nép hagyatéka. Piano da Carpino 1246. évi utazása során résztvett ilyen katakombatemet-

kezesen, amikor a szolgát halott urával együtt temették el, és az egész szertartást — a maga rideg valóságában — részletesen le is írja.⁶⁶⁶ Hasonló temetkezési módot figyeltek meg a kirgizeknél is, ahol — és másutt is az Urálon túl — ez a szokás még a XIX. század elején is nagyon elterjedt volt.⁶⁶⁷

Zakharov és Arendt részletekbe menő tanulmányai kétséget kizáróan igazolták, hogy *az a törökfajta nép, akiktől ezek a sírkamrák reánk maradtak, Vili. és IX. századi magyarok voltak.* Ezt a sírok gazdag leletanyaga bizonyítja. (Részletes ismertetésüket l. Zakharov és Arendt *id.* művében.)

Már Szaltovó első kutatóinak feltűnt, hogy ezek a katakombás temetkezések és a bennük talált leletek mennyire hasonlóak az északkaukázusi temetkezésekhez és az azokban talált tárgyakhoz, ugyanis hasonló jellegű katakombákat ismerünk Csmi, Balta, Koban, Goliat, Kamunta környékéről és más kaukázusi vidékekről, közli Zakharov.⁶³⁸ A legnagyobb érdeklődésünkre a kobáni és az Asszin hegyszorosból származó sírleletek tartanak számot, (ez utóbbiak a vladikavkái Ingus Múzeumban), mert ez a két csoport a szaltovói leletekkel teljes párhuzamba állítható.⁶⁶⁹ Teljes leírásukat Pankratov adta.⁶⁷⁰

* Illőnek tartom, hogy *Alexe/ Zakharov és Vszevolod Arendt* professzorokról, a levediai korszak magyar emlékeinek kitűnő orosz kutatóiról néhány szót szóljak, hogy *Fettich Nándor* közlése nyomán emléket állítsanak az orosz bolsevizmus e két ártatlan, tudós vértanujának.

Fettich 1926-ban ismerkedett meg *ZakharovsX.* A már akkor beteg és törődött ember a moszkvai történeti múzeum egyik osztályigazgatója volt, a régi békebeli tudósgárdából. Készségesen és szeretettel segítgetett Fettichnek. Nemcsak a magyar vonatkozású régiségeknek eredetiben való tanulmányozását tette lehetővé számára, hanem az orosz szakirodalom gazdag kincstárával is megismertette.

Arendt prof. a forradalom előtt gárdatiszt volt. Híres balti nemesi család leszármazottja. Zakharovval együtt nem hódolt meg a bolsevista uralomnak. A leningrádi Ermitage-ban dolgozott, de — amint maga mondotta — minden évben 3—4 hónapot, sőt néha még több időt is, börtönben töltött.

Zakharovot később Szibériába száműzték, ahonnan csak 1936-ban térhetett vissza Moszkvába rövidebb időre, de azóta róla semmi hír. Arendt prof. agyonlövésére valószínűen még 1935-ben került sor. A magyar Östörténetkutatás mindenkor szeretettel, elismeréssel és hálával gondol a két kiváló orosz tudósra, akiknek halálában valószínűen külföldi kapcsolataiknak is nem kis szerepe volt.^{687/1}

Ugyancsak szaltovói jellegű díszítményeket találtak Chaczkí község mellett (Szmelától 11 km-rel északkeletre), szaltovói jellegű katakomba-sírokat pedig a kherszoni kerületben, az Ingulec folyó alsó szakasza és a Dnyeper öblének felső része közötti területen. Nemrég ugyancsak hasonló temetkezésre bukkantak a Bug közelében is.⁶⁷¹ Egyelőre az ehhez a típushoz tartozó temetkezésekből gyűjtött anthropológiai anyag, (noha koponyaleletek szép számmal kerültek elő), még feldolgozásra vár. Így csak a sírok feltűnően gazdag és díszes lelettárgyai, a gazdag fegyverzet és a lószerszámdíszek valószínűsítik, hogy a katakombákba a magyarság törökös jellegű gazdag hódítóosztályának főurai temetkeztek.

Ezek a sírleletek mindenesetre megerősítik az egykorú arab-perzsa íróknak azt a tudósítását, hogy a magyarok türk jellegűek voltak. Legalább is hódítóosztályuk kétségtelenül türk jellegű volt. Hatalmas hadikultúrájukról, ill. hadifelszerelésükről értékes adatokat őriztek meg számunkra a kamenája babák (ősi sírszobrok), amelyeket még ma is ezrével találnak az egykori Levediában és Kummagyariában az orosz tudósok. A sírszobrok és a katakombák sírmellékletei tanúsítják, hogy a magyarság fő harci eszközei ebben az időben (VIII—X. század) a szablya, a lándzsa és a nyíl voltak. Ruhájukat fémdíszes öv fogta össze, a lovak szerszámaikat — a kengyelt és a zablát leszámítva — díszes veretek ékesítették. Ez a kultúra jellegzetesen sátorospásztor népre vall és a türk elemek az uralkodók benne.⁶⁷²

Arendt és Zakharov a mai orosz tudományos felfogásnak adnak hangot, amikor kétség nélkül a magyarsággal azonosítják a katakombás temetkezések népét. Ezért is érdekelnek bennünket különösen azok az eredmények, amelyeket fentebb futólag összefoglaltam. Ugyanis a szaltovói és az összes szaltovói-jellegű temetkezések, ideértve a kaukázusiakat is, a Magyar városában talált (és az előzőkben ismertetett) sírkamrákkal a lehető legszorosabb összefüggésben vannak. A katakombák kiviteli módja Szaltovóban (és a vele rokon helyeken), valamint Magyarban teljesen azonos, még méretek dolgában is. Az egyetlen különbség az, hogy Szaltovó VIII—IX. századi magyarsága külön kata-

kombás temetőbe temetkezett, Magyar főurai pedig egy-egy majorságon belül családi sírkamrákat építettek, nem ritkán palotájuk alatt. Úgy látszik tehát, hogy a katakombás temetkezés is azok közé a türk eredetű, főúri hagyományok közé tartozik, amelyet Magyar uralkodó osztálya a szétszakadás után is évszázadokig megőrzött, míg hazánkban a honfoglalóktól eredő, ilyesféle temetkezésre ezideig nem találtak.

Sajnos, Zakharov és Arendt közléséből nem tűnik ki, hogy a katakombáknak — Szaltovóban és másutt — milyen volt a falazatuk. Tekintettel arra, hogy a sírkamrákat — a jelek szerint, a falakon lévő nyomok után ítélve — azokkal a csákánykapákkal készítették, amilyeneket a sírkamrákban több ízben is találtak, úgy hiszem, hogy a katakombákat olyan közetbe vájták, ahol falazásra nem is volt szükség. Ha ez a feltevés igaz, akkor hazánkban is olyan helyen kereshetjük azokat, ahol ez a feltétel a vidék földtani felépítése szerint adott. Tehát például vulkáni tuffákkal borított területeken. Ám Magyarban azt látjuk, hogy mivel a város altalaja folyami üledék (homok és agyag), a sírkamrákat szabályos téglafalazattal, ill. téglaboltozattal képezték ki. Egy helyütt Babenko sorai is mintha arra engednének következtetni, hogy a szaltovói katakombák is falázottak voltak. Írja ugyanis, hogy az 1912. évi ásatás 1. sz. katakombájában „. . . falainak beomlása következtében a fölötte lévő földréteg is besüppedt.”⁶⁷³ Azonban természetes fal és — boltozat is beomolhatik, ezért nem vagyok biztos a szaltovói sírkamrák falainak kérdésében.

Egyébként a magyarbeli téglafalazatú sírkamrák építésük módját illetően sem egyedülállóak a hasonló türkfajta temetkezések között. Urgától 100 km-re, a noinulai erdőben az urgakjachtai főútvonal mentén Kozlov a déloroszországi magyar katakombákhoz hasonló, *gerendákkal falazott, eléggé* tágas fejedelmi sírkamrát talált. Hosza 3.0 m, szélessége 1.70 m, magassága pedig csak 1.20 m volt. (Alakjával is emlékeztet a szaltovói-jellegű sírkamrákra.) Ligeti szerint a Kr. u. I. század első feléből reánk maradt *ázsiai hűn (hiung-nu) fejedelme*. Más belsőázsiai katakombá-temetkezések még távolabbi területekre

s még régibb időkbe vezetnek vissza bennünket. Méreteik néha szokatlanul nagyok. A paziriki sírkamráé például 7. x 7.2 x 4.0 m.⁶⁷⁵ Tao-cung kitaj császár — Kervyn felfedezte — hatalmas, több teremből és folyosórendszerből álló katakombáit égetett és festett téglákkal falazták ki.⁶⁷⁶ Ezeknél a belsőázsiai katakombáknál is azt tapasztalták, amit Szaltovó ásatói is észrevettek, hogy a sírkamrához vezető folyosókat a temetést végzők betömtek: egyszer földdel, más esetben pedig égetetlen vályogtégglával. A Magyar romjairól szóló leírások alapján úgy látom, hasonló esetet Magyarból is ismerünk. Magyar város sírkamrás temetkezését tehát nemcsak a szaltovói jellegű déloroszországi katakombás temetkezésekkel hozhatjuk kapcsolatba, hanem meg kell majd vizsgálnunk kapcsolataikat a távoli és korábbi eredetű belsőázsiai, hasonló jellegű temetkezésekkel is.

Az oroszföldi, magyar vonatkozású emlékekkel kapcsolatban meg kell még emlékeznünk arról, hogy *Verchne Szaltovó* nemcsak katakombáiról, hanem az azokkal egykorú épületmaradványairól is nevezetes. Ezeket a romokat a mai napig tudományosan még nem vizsgálták meg. Ugyancsak feltárára vár még jónéhány más romkörzet is a Donyec túlsó partján, így: Donyeckoje (Charkov közelében), Volcsanszkoje, Belogorodszkoje, Csugujevszkoje és Nizsegorodszk (a Donyec mellékfolyója) az Aszkol mellett. „Lehetséges, írja Gotje, hogy e romok közelében szintén sírmezők fekszenek, mint Szaltovón is. A verchne-szaltovóihoz hasonló a zlinkinszki sírmező (a régi irjumi kerületben), bár ennek a leletanyaga sokkal szegényebb.”⁶⁷⁷

Az észak-kaukázusi lelőhelyeket, mint pl. Koban, Balta, Kamunta, Rutchá, stb. környékét már régebben felkutatták, de ezt a munkát túlnyomórészt helyi műkedvelők és kincskeresők szakszerűtlenül végezték. Ezen a téren is sok a pótolnivalónk.

Szintügy nyomon kell követnünk őseink északra nyúló telephelyeit, amelyek Liadán, Tankeevkán, Zagrebinszkojén keresztül Illinszkojéig terjednek, messze északra a Káma folyó vízvidékén. Arendt prof. ezekkel az ősi, magyar telepekkel kapcsolatban arra a következtetésre jut, hogy a levediai magyarság, (és

tegyük hozzá: a VIII—IX. században az eddig levediainak mondott magyarságon mindig a Donon inneni és túli, tehát a kum-magyarságot is kell értenünk!), tehát közös névvel: a meótiszi-vidéki magyarság, mint vállalkozó szellemű, sátorospásztor nép, nemcsak a kalandozó —, harácsoló kiruccanásokat kereste, hanem az északi prémvidékeken, valamint az odavezető útvonalon telephelyeket létesített. Ezeket kisebb-nagyobb csapatokkal rakta meg, vezetőket helyezett élükre, stb., azaz ezek a területek a meótiszi-vidéki magyarság kolóniai, *gyarmatai* voltak.⁶⁷⁸

De még ezen kívüli is rá kell mutatnunk arra, hogy népünk, honfoglalóink kultúráját a fentebbiekben röviden ismertetett orosz kutatási eredmények alapján tüzetes revízió alá kell vennünk. Tudjuk, hogy a testvér bolgár-török nép nagy kánja, *Omurtág*, a IX. század elején Pliska várát építtette, de ezenkívül — miként felirataiban maga értesít bennünket erről — egybűt is építtetett hatalmas várakat és palotákat. A várak körül virágzó, kőépítményű városok fejlődtek ki. Legkorábban talán a későbbi bolgár székváros: Preszláv.⁶⁷⁹ Fehér Géza ezen az alapon *Omurtág* bolgár-törökjeit már határozottan félig megtelepült népnek tartja.

Mi ezzel szemben azt látjuk, hogy a szaltovói —, és az egyéb, említett déloroszországi, magyar eredetű városromok már esetleg VIII. századi eredetűek. *Sőt* — térjünk vissza egyik korábbi fejezetünkhöz — Bakáth, az ősi onogur-magyar nagyváros, talán még sokkal korábbi eredetű volt! A meótiszi őshaza magyarjait tehát már a szétszakadás előtti korban sem tarthatjuk teljesen vándorló, sátorospásztor népnek. Voltak városaik, tehát legalább is a nép türk-jellegű vezetőrétege és azok házanépe letelepült; az így kialakuló városok bizonyos kereskedő és iparosréteg (bizonyára idegenek) további megtelepedéséhez vezettek. A városok körüli szállásokon (tanyákon) elhelyezett rabszolgánép művelte a földeket, a hadfiak pedig gondoskodtak mindarról, amit egy nem belterjesen gazdálkodó, tegnap még sátorospásztor nép nemzetgazdasága mint behozatali cikket, (legyen az bíbor, bársony, finom ötvösremek, drága prém, vagy rabszolgák tömege), megkövetelt.

Ezzel a szemmel tekintsünk Oroszország, a magyarság fél-évezredes —, sőt Kaukáziában évezredes hazája felé. Sok a tenni-, ásatni-, gyűjteni-, tanulmányozni való. Vájjon hány múzeumnak a termei lennének elegendők annak a sok apró lelet-tárgynak a befogadására, ami ma még csak Magyar város 25 négyzetkilométeres romterületén rejtőzik? A legnagyobb céltudatossággal és gonddal máris fel kell készülnünk, hogy a legelső adott alkalommal ezt a munkát, amellyel adószai vagyunk saját magunknak, de még inkább a jövő nemzedékeknek, (mert az ősi hagyatékok minden évtizeddel csak pusztulnak!), mielőbb — kellő tudományos- és anyagi felkészültséggel — elvégezzük.

XVI.

RÉGI KÉPEK ÉS TÉRKÉPEK MAGYAR ROMJAIRÓL

Az orosz tartományok első belföldi leírása a legelső orosz térkép magyarázatainak alakjában jelent meg.⁶⁸⁰ Ez a térkép *Gudonov Boris* cár öhajtságára, vagy talán még *Ivanovics Tódor* cár uralkodása idejében (1584—1598) készült. *Karamsin* úgy véli, hogy Boris cár uralkodásának első éveiben készülhetett el. Közlése szerint azok a városok, amelyek 1600-ban épültek, nincsenek rajta a térképen, sem a leírásban nem szerepelnek, de az *Ivanovics Tódor* alattiak már fellelhetők azon.

Lehrberg azt állítja: bizonyítható, hogy a térkép 1599-ben készült, de hogy állítását mire alapozza, nem közli. Véleményében *Adelung* is osztozik.⁶⁸¹

Annyi bizonyos, hogy ezt a térképet 1614-ben, *Teodorovics Milán* uralkodása idején vésték rézbe, a leírás pedig 1627-ben — több másolatával egyidőben — készült hivatalos példány. Igaz ugyan, hogy ezen a térképen Magyar nem szerepel, de a több ízben is kiadott orosz leírásban olyan kitétel fordul elő, amelyből kiderül, hogy — ha Magyar nem is lakták — hét mecsetje mégis épségben megvolt. Ezekről pedig azt tartották, hogy tatár eredetűek.

A szövegben világosan felismerhető a **Юртъ**, azaz *Kuma szó*, az általunk sokat emlegetett folyó neve. A szövegben *ezt* olvassuk róla: *A Kuma baloldalán hét mecset van, a madzsaroknak, vagyis Madzsar város lakóinak (Madzsary) egykori földje.*

Hogy a XVII. század elején a hét mecsetet használták is volna, az a leírásból határozottsággal nem tűnik ki, de mivel a romok széthordásuk előtt hirtelen összerogytak, feltehető, hogy Magyar városa azután, hogy Timurlenk 1396 január havában elpusztította, lakatlanul állott. A fentiekben ugyan szó volt arról az egyetlen forrásról, amelynek alapján elfogadhatnók azt a lehetőséget is, hogy a város *Új-Magyar* néven a XV. században is virágzott, ez az alap azonban kétséges.

GÄRBER RAJZA MAGYAR ROMJAIÓL

Baer id. tanulmánya Magyar romjainak egy régi rajzához csatlakozik, amelyről kimutatja, hogy az *Gärber 1728. évi utazásából származik*. Bizonyítását a következőkben adja.

„1741 óta a (szentpétervári) akadémiának van egy kimon-dottan földrajzi osztálya s az ehhez tartozó táblák és rajzok jegyzékét is oroszul nyomtatták. Ennek a jegyzéknek címlapján a nyomtatás éve ugyan nem szerepel, de az utolsó lapon feltűntették, hogy a füzet 1848. nov. 9-én hagyta el a sajtót. Szerepel benne ez a tétel: „XLVI. Kaspiskoe more.” Ez a 69-ik lapon Madzsarnak a rajzát tartalmazza. Az említett rajznak a hátlapján a következő felírás látható: „No. 66. Dessein de Madzar XLVI a. T. 2.”

„Világos tehát, hogy az osztály gyűjteményanyagának XLVI.-os jegyzékszámára *erre* a rajzra vonatkozik, mert a XLVI-os számot a rajzon is megleljük. Az *a* jelzet is azt bizonyítja, hogy a leltár vonatkozó száma helyes, mert a XLVI. b. jegyű rajz már a Csendes óceánra vonatkozik s az ugyanilyen számú és jelű leírás ugyancsak azzal foglalkozik. *Ez a rajz tehát már 1748-ban az akadémia birtokában volt s bizonyíthatóan Gärber expedíciójától származik, következésképp a Madzsar romjairól található rajzok közül a legrégebb.*”

„A rajz felirata egyszerűen: *Madzsart.*”

Gärber rajza két részből áll: a romterület térképszerű vízszintes vetületéből, ezt a részt nem mondhatjuk tökéletesen sikerültnek. Felette a romterület távlati képe bontakozik ki. Megdöbbentően élethű, finom, művészi munka! Mi magyarok, akiket nemcsak a tudományos érdeklődés, hanem őseink hagyatékának tisztelete és szeretete is fűz Magyarhoz (a dolog minden vonatkozásában) fájdalommal szemléljük ennek a pompás, ősi városnak egyetlen rajzát, amelyből kumamenti őseink magas műveltsége int felénk!

Milyen pótolhatatlan kár és veszteség, hogy Nagy Péter cár idejében még nem jutott el a magyar romok híre Szentpétervárig! A nagy orosz cár igen sokra értékelte a régi romokat és kiméletben részesítette azokat. Bulgarinak, a volgai bolgárok (bilérek) fővárosának romjait is megkímélte, sőt Erdmannal hű rajzokat készíttetett azokról.⁶⁸² Hogy hű képet adjak róla, még ennél is tovább ment: 1782 júl. 2-án, Asztrahányban kelt rendeletében Soltykoff kazáni kormányzóval az alábbi parancsot közölte: „Bolgariban láttuk, hogy a régi bolgár épületek alapjai elromlanak. Küldjetez tehát oda tizenkét kőmivest, egy tonna mésszel. Régi kővekben nincs ott hiány. A dűledékeny falakon kívül a hidat is javíttassátok ki-”⁶⁸³

Magyar romjait azonban széthordták, mielőtt összefogó, minden részletet felölelő rajzok készültek volna azokról. Gärber műve is csak azt tartalmazza, ami Magyarból 1728-ban még megvolt. A későbbi képek pedig még töredékesebb részleteket mutatnak.

Volt a szentpétervári akadémia könyvtárában még egy másik rajz is Magyar romjairól, de ez nyomtalanul elveszett.⁶⁸⁴

Kétségtelen, hogy Magyar romjairól az egyetlen hiteles, egykorú képet Gärber készítette. Ezt közölte Baer id. munkájában. A képen jól látszik a Kuma és a Bujvola szögét kitöltő magaslat s rajta elszórtan emelkednek a romok. A kép tökéletes összhangban van Turkolji, Gärber és Gmelin leírásával. Cím-képünkön eredeti nagyságban mutatjuk be.

Güldenstadt, mikor 1773 nyarán Magyarban járt, jó térképet készített a romok tájékáról. Ezen a Bujvola mint folyó szerepel. Torkolata közelében találjuk két helyütt a romokat.⁶⁸⁵

Pallos, miként említettem, Magyar romjai közül négy gumbesz rajzoltatott le, azonkívül az akkori (azaz 1790. évi) általános tájrajzot is megörökítette művében.⁶⁸⁶

Potoczki meg éppen csak a négy gumbesz egyikét rajzoltatta le és közölte,⁶⁸⁷ de így is értékes munkát végzett.

A *Lerche* által Büschingnek közlésre átengedett épületek metszeteit ábrázoló rajzokról fentebb már megemlékeztünk.

Ami a rajzi anyagot illeti, a további már nagyon szegényes. *De la Motraye* francia utazó 1712-ben görög feliratú reliefeket talált Magyar egyik romokban heverő palotájának maradványai között. Az anyagot fentebb részletesen ismertettük.⁶⁸⁸

Besse János 1829. évi utazásának leírásában közli egy Magyarban talált — azóta is megfejthetetlen — felírástóknak a rajzát.⁶⁸⁹ Ezzel az érdekes felíratos kövel a korábbiakban már részletesebben foglalkoztunk.

Pallas gyűjteményéből a négy főúri palota romjait ábrázoló rajznak silányan átrajzolt másolatát találtam a Szeremley Miklós szerkesztette „Magyar hajdan és jelen” c. m. I. kötetének első táblamellékletén. Ugyanitt Pallas nyomán a Kaukázus gerincvonalaról is közöl képet, de Georgijevszk nélkül. A képek felirata: „Magyari romjai közel a Kuma vizéhez”, ill. „A Kaukázus.” A mű teljes címe: Magyar hajdan és jelen. Ungarn's Vergangenheit und Gegenwart in getreuen Abbildungen . . . von Nicolaus Szeremley. 1-ter Band, Pesth 1847.

A rendelkezésre álló képanyag tehát nem nagy, ha nem is éppen nagyon szegényes, mert arra elegendő, hogy tiszta képet nyerjünk Magyar romjainak XVIII. századvégi állapotáról.

TÉRKÉPEK MAGYAR ROMJAI RÓL

Térképek tekintetében a legelső orosz térképről szólottunk már. Baer gondos tanulmányából tudjuk azonban, hogy Gärber

utazásának nyomán egyéb térképeken is szerepeltek már Magyar romjai.

Így Magyarra vonatkozik *Ananiai Lőrinc* XVI. századbeli olasz geográfus következő előadása:⁶⁹⁰ „Onde si scorge poco lontano *Caminazar* (*Cummazar*), dove si sepolivano li Imperatori dei Tartan Zavolghensi, ananti che fossero stati estincti dai Precopiti loto nemici.”

Egy 1727-ben „*Maris Caspii űtori occidental! inter fluviorum Volgae et Kur ostia, adjacentium terrarum. Provinciarum et Locorum earumque Incolarum descriptio, simul ac in Provincĭts Schiwan el Lesgistan inter Russos et Turcos terrarum divisionis lineae anno 1121. determinata*” címmel kiadott földabroszon a Kuma és a Bujvola torkolatában városjegy áll ilyen felirattal: „*Madzsar ruinae*”.

Valószínűen ennek nyomán jegyezte fel *Zannoni Rizzi* Párisban, 1774-ben kiadott, a Török Birodalom északi részét feltűntető térképére a következőket: „*Ville détruite des Madjars d'ou les Hongrois sont sortis*”.

Bayer (a fentebb már említett orosz akadémikus) 1732-ben ezt írta *Bél Mátyáshoz* intézett levelében:⁶⁹¹ „Ad radices fere Caucasi, septemtrionem versus, non ita longe a Tanai, rudera ingentis Urbis lapideae reperta sunt. Hanc urbem et sedem Mazarorum, finitimi omnes Générales Chiliarchae, Gärbero ediderunt, qui aliquot annos litibus dirimendis, et definiendis, limitibus Judex darus fuit ab nostra aula.”

Ettől az időtől kezdve a műveltebb körök általában tudtak valamit Magyarról. Minden jobb térképen — az új változat mellett — megtaláljuk a város régi nevét is. Figyelemre méltó még az 1827-i kiadású „*Carte générale du Pays entre les Mers Noire et Caspienne avec la designation de nouvelles Frontieres delà Russie et delà Perse par I. M. Darmet. 1827. A Vienne ches Tranquillo Mollo*” c. térkép. Ezen a Kuma folyó mellett ezt a két feliratot találjuk: (keletről) *Bourgonne Madjari* s alább (nyugatról) *Ste Croix ou Bol Madjari*. A „*Bol*” szó bizonyára az *Ulu* (nagy) szó elírása.

A mai térképek Magyar ősi nevét már nem tüntetik fel.

HAGYOMÁNYOK

XVII.

A RUMMAGYARSÁG EMLÉKE A KAUKÁZUSI NÉPEK ÉLŐ HAGYOMÁNYÁBAN

Még tanulmányunk elején szó volt arról, hogy a besenyő támadás okozta szétszakadáskor a levediai magyarság közel egyenlőszámú két részre szakadt. Más szóval a *mi* honfoglalóink nagyjában ugyanannyian voltak, mint a Kaukázus alján visszamaradt kumai magyarok. A kumaiak Szubutáj hadjáratáig — mai ismereteink szerint — nyugalmasabb évszázadokat éltek meg, mint mi, tehát a XIV. század végén legalább olyan lélekszámú nép lehettek, mint ugyanakkor a pannóniai magyarság volt.

El lehet-e képzelni, hogy ekkora népet egyik napról a másikra nyom nélkül el lehessen tüntetni, ki lehessen irtani, szét lehessen szórni, még ha Timurlenk vállalkozott is erre a feladatra!

Ahogy nálunk a mongol seregek közeledtének hírére az erdőkre, mocsarak közé és a hegyekbe menekült, aki csak tudott, a kumaiak is bizonyosan ugyanezt csinálták a szorongattatások idején, ők még a XIV. század végén sem voltak teljesen megtelepült nép, sőt a lakosság nagyobb része még sátorospásztor életmódot folytatott. Tudjuk, hogy a kumaiak között igen vagyonos családok is voltak. Ezek állatainak száma (hisz az állatállomány jelentette a vagyont!), nem egy esetben a húsz—ötvenezeret is megközelítette. Ekkora nyájakkal, gulyákkal, ménesekkel nehéz a menekülés, de nem is szabad fejvesztett rohánásra gondolnunk. A mongol előnyomulás, a politikai nyomás

növekedése, az iszlám fokozódó türelmetlensége, lassan érlelődő, jelenségek voltak. Erre vall például az, hogy a magyar püspökséget szinte észrevétlenül, zökkenő nélkül sikertült a Kaukázus bérceibe átmenteni. Ugyanilyen lassú elszivárgási folyamat lehetett a kumai magyarságnak a hegyekbe húzódása is. Oda kellett menekülniök, a természetes bástyára, fel a havasi legelelőkre, mert más mentség nem kínálkozhatott számukra. Nem menekülhettek az orosz puszták felé, mert akkor a kipcsaki hor-dák állták volna útjukat, sem Perzsiába, mert már Sirvánban, vagy Daghesztánban Timur karjaiba jutottak volna. Az egyetlen hely, ahol megmaradásukat remélhették, az Elbrusz környéke, a Kuma, Kubán, Malka és Terek forrásvidéke volt.

Valóban, a hegyi lakók között itt is, ott is él olyan hagyomány, amely szerint ők a kumai magyaroknak, vagy kifejezetten Magyar város egykori lakosainak leszármazottjai.

FR. JOSEPHUS ARMENUS TUDÓSÍTÁSA

Cseles Marion jezsuita a vatikáni levéltárban 1695-ben a következő feljegyzéseket készítette: „*Anno 1695. die octavo. Aprilis locutus sum cum quodam Eremita Armeno, Josepho nuncupato, qui refert apud Tunas se audivisse de Hungária minore, et de Hungária majore: illam vocam Otto Magyar, hanc Vas Magyar.*” (A feljegyzés ma a budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdonában van.)⁶⁹²

Vagyis: „1695 április 8-án beszéltem egy József nevű örmény szerzetessel (valószínűen egy mechitarista örmény barátal), ez elmondta, hogy a törökök vidékén hallott Hungária minorról és Hungária majorról: amazt Otto Magyarnek, emezt Vas Magyarnek nevezik.”

Az örmény József barát bizonyára nem tudott törökül. ezért nem tudta megjegyezni ezt a két egyszerű nevet azok valódi alakjában és mivel nem értette, fel is cserélte azokat. Otto Magyar helyesen: *Ulu Magyar — Hungária major*. Vas Magyar helyesen: *Kis Magyar — Hungaria Minor*.

Ez a Hungária major és Hungária minor azonban nem azonos értelmű és tartalmú megjelölés, mint amilyennel a nyugati krónikákban találkozunk. Ez a két név csak az Ulu Madzsar és Kis Madzsar latin fordítása, amellyel József fr. mintegy magyarázni akarta csak az Ulu- és Kis Magyar jelentését. Tehát ebben a közlésben valójában arról van szó, hogy a törökök vidékén a XVI. század végén tudtak Ulu- és Kicskine Madzsarról, arról a két városról, amely az egykori Magyar helyén később létesült.

A Fekete tenger északkeleti partvidéke a XV. században — tudvalévően — a krimi tatár kán uralma alá jutott, s így közvetve a török birodalomhoz tartozott. Tehát József barát közlése ebben a tekintetben is tökéletes összhangban van a történeti tényekkel.

Ügy látom, hogy Cseles Márton atya értesülése kapcsolatos lehet Nádzsib Aszim adatával. Ezt Pröhle Vilmos közli imigyen:⁶⁹³

„. . . madzsar törzsbeli sátorospásztorok lagnak Törökország és Perzsia határán Sehrizur és Szaucs-Bulak között. Tulajdonképpen teljesen függetlenek, mert ha török adószedőt szimatolnak, mindjárt perzsa területre húzódnak és megfordítva. Nyelvük valami régies török nyelvjárás, kurd, meg perzsa szavakkal jól föleresztve. Vannak továbbá madzsarok a bitliszi és váni, nemkülönben a szivaszi kormányzóságban is. A szivaszi madzsarok a nagy afsar-törzs kötelékében vannak, szintén régies török nyelven beszélnek és még mindig ősi pogány vallásukat tartják. Aszonyaik nagyon szépek, a férfiakkal egyenrangúak a társadalomban. A többnej úsége megvetik, nagyon erkölcsösek, a családi élet tisztaságára igen sokat adnak. Nyáron sátrakban, télen fölbe vájt vackokban lagnak. E madzsarok között vannak „kis madzsarok” és „nagy madzsarok”.

A Madzsar nevű városromok tehát a XVI. században már ismertek voltak. Nem kétlem, hogy ez a Madzsar név összefüggésben van *Gärber-nek* azzal az 1728. évből való tudósításával, amely szerint a madzsar nép, amely korábban a cserkesz hegyek aljában, tehát a Kubán és a Kuma forrásvidékén lakott, vissza-

tér Magyar romjaihoz és nagy paloták, meg egészen boltozott pincék maradványairól beszél.⁶⁹⁴

A cserkesz hegyek alján itt a Podkumok-Kuma-Kubán-Szelelendzsuk-Urup-Tegen folyók dombos közét kell értenünk. Ez a terület kb. 1500 m. átlagos magasságú a t. sz. f., de néhány magashegység is van a környékén. Így elsősorban a Kuma forrásait szolgáltató Tamisiéra (2040 m.), és a Podkumok kanyarulatát kiváltó Bestau (1395 m.), Pjatigorsz k városa mellett kiváló védőhelyül kínálkozik.

Megjegyzem, felmerült bennem az a gondolat is, vajjon — ha Fr. Josephus Armenus tudósítása nem a magyar romokra, hanem valamely, a hegyekbe szakadt magyar törzsre vonatkozik, — az Otto Magyar és Vas Magyar jelentése nem *Ulu Magyar* és *Bas Magyar-e*. Ez utóbbi Ót-magyar jelentésnek felel meg. (V. ö. Bas-ogurd-basgird-baskir.)

Helyszíni tanulmányok nélkül nagyon nehéz bármi közéletbit is mondanunk erről. A XVI. században élhettek Magyar nevű, kummagyar eredetű törzsek az örmény vidékekhez közeli hegységekben, de ugyanakkor, mivel még sem a telepítések nem kezdődtek meg, sem a jekaterinográdi erőd építése nem volt időszerű, Magyar romjai (ideértve mind a három romkörzetet), sokkal jobb karban lehettek, mint azt Gärber képén látjuk. Mindkét feltevésnek van tehát alapja, de még arról sem beszélhetünk, melyik a valószínűbb.

GMELIN ÉS GÜLDENSTÁDT AZ INGUSOKRÓL

Miként láttuk, 1772-ben *Gmelin* is hallott a kumaiak utódairól. Feljegyzése szerint az *ingű s* nép tartja magát a magyarok leszármazottjainak. Az ingusok lakóhelyét *Vallás* térképe a Terek folyó középső folyása mentén adja meg.

Kimerítőbb adatokat *Güldenstödt* közöl róluk az alábbiak szerint:⁶⁹⁵

„Az *ingusok*, vagy *kiszt-ek* területe a *Szunsa* forrásvidéke és a *Terek* folyó, valamint az utóbbiba ömlő *Kumbalej* között fekszik. Ez volt az első kaukázusi népség, amelynek megismeré-

sére alkalmam kínálkozott. Vidékük északról a kis kabardok földjével, nyugatról az osztétekével, keletről a csecsengekével és délről a jégborította hegyekkel határos.

Ez a nép, amely mindkét nevét egyaránt használja, megközelítő becslés szerint 5000 adófizető férfit számlái. Teljesen szabadok, s mint a legtöbb kaukázusi népnek, nekik sincsen fejedelmük, hanem egy-két választott öreg áll az élükön. Az ingusok ezideig a kabard és az aszka fejedelmek védelmét élvezték, most azonban orosz fennhatóság alá kerültek.

Egymáshoz közel eső falvakban laknak. Egy-egy faluban kb. húsz ház van. Lakosaik szorgalmas földművelők és állattenyésztők. Kaukázusi szokás szerint valamennyien fégyvert viselnek. Sok faluban van egy kőből épített torony, ennek alsó helyiségében kapnak helyet a nők és gyermekek, míg a magasból a férfiak védelmezik — szükség esetén — tulajdonukat.

Az ingusok a csecsengekkel és a tusokkal azonos nyelven beszélnek, de ez egészen más nyelv, mint akár a tatár, akár egyéb kaukázusi nyelvek. Példaképpen munkám végén egy kis szöszedetet mutatok be ennek bizonyítására. Írásuk azonban nincsen s mivel emberemlékezet óta semmiféle nagyobb változás nem történt életükben, nagyon nehéz bármit *is* mondani eredetükre vonatkozóan. Ők maguk *Halhá-mk* is nevezik magukat és harc esetén a pajzsokat még ma is használják. (A leírás 1770 március 4—8 közötti.)

Vallásuk nagyon egyszerű, de fel lehet ismerni benne a kereszténység nyomait. Egy istenben hisznek s ezt ők *Dajle-nék* nevezik, de ez az isten nem szent s a vallásban sem különösen tisztelt személy. A vasárnapot sem istentisztelet miatt ülik meg, hanem hogy a munkában megpihenjenek. Tavasszal nagyobb-, nyáron kisebb böjtöt tartanak. Sem a születéssel, sem az elhalálozással kapcsolatos különösebb szokásaik nincsenek. Megengedik a többnejűséget, és a disznóhúst is megeszik. Az áldozatnak bizonyos formája mégis megvan náluk. Ugyanis bizonyos időkben egy erre kijelölt férfival juhokat vágatnak le. Ennek a férfinak, akit ők *Caninsztag-nak*, azaz tiszta férfiúnak neveznek, s aki — úgy látszik — valami papi tiszttség félét visel, nem

szabad megházasodnia, és egy régi, kőből épült templomban lakik. Ez mélyen bent van a hegyek között, kőszobrok és -feliratok vannak benne s egyik boltíve alatt sok könyvnek is kell ott lennie, de ehhez az épülethez nem szabad senkinek sem közelítenie! Nem az ingusok, hanem a hó tartott vissza attól, hogy ezt a figyelemre méltó helyet felkeressem, noha az ezen kívül ásványtani szempontból is jelentős eredménnyel kecsegtetett. Ugyanis mutattak nekem olyan kisebb darab terraédrítell (fakőérc) behintett ólomcsillámot, malachitot és azuritot, amelyet arról a templomról törtek le. A hely közelebbi megvizsgálását mis alkalomra kellett halasztanom.”

Az orosz kutatók újabban kimerítően foglalkoztak az ingusokkal és ingusfölddel, sőt Vladikavkazban van az Ingus Múzeum is igen gazdag leletanyaggal. Természetesen az orosz kutatók a kummagyar vonatkozásokat minthogy Kummagyaria fogalma ezideig ismeretlen volt, nem vehették figyelembe. Ezért az ingusok további tanulmányozása és a meglévő leletanyag felülvizsgálata magyar szempontból különösen figyelemreméltó feladat.

ENGELHARDT FELKERESI A RÉGI TEMPLOMOT

Ami Guldenstädtnek és később Pallasnak sem sikerülj azt pótolta *M. von Engelhardt* 1811. évi kaukázusi utazása.⁶⁹⁶ Ő olvasta Guldenstädt fenti sorait és elhatározta, hogy megkeresi a rejtélyes, ősi templomot az ingusok földjén.

Kasbekből visszatérőben Vladikavkazban határozta el, hogy elindul a templom felkeresésére, amiben az orosz helybeli tábornok, mint legfőbb állami hatóság, szívesen segítségére volt. Nazi ran nevű ingus faluból többeket is elhivatott a legöregebbek közül és (egy kis hivatalos nyomásra) ezek el is árulták nemzetségük féltve őrzött titkát. Vezetők is hamarosan akadtak, a kis karavánt összeállították és megindulhattak a hegyek közé. Azok az ingusok, akikkel Engelhardtnak dolga volt, mind a Galga nemzetségből kerültek ki. A kutatást szeptember második felében hajtotta végre két hivatalos tolmács segítségével.

Útjuk először füves pusztaságokon vezetett át a hegység

lábáig, a *Kurabelej* folyóig, majd a folyó mentén DK-i irányban felfelé hatoltak. Szűk szorosokon át érkeztek el a *Fkopp*i patak völgyébe, majd a *Barsz* patakon keltek át. Délnek haladva ismét érintették a Kumbelej folyót, mivel annak a mészkőhegységben erős kanyarulata volt. Elhaladtak a *Szundzsa* forrásai mellett, majd az *Asszal*, vagy *Akszaj* szűk völgyébe ereszkedtek le. A legszebb vidéken jártunk ezekben a völgyekben, amelyet csak a Kaukázusban láttunk, mondja Engelhardt. Így érkeztek el a Galga nemzetség földjére. A galga falvakban nagyon sok kula tűnt szemükbe. Azelőtt valóban védőtornyoknak használták ezeket, de már Engelhardt idejében, minthogy az orosz uralom rendezett viszonyokat teremtett, békés gabonarártákká váltak.

Egyik galga faluban, *Agikán-ban* komolyabban letáboroztak. Ez fekszik legközelebb a keresett templomhoz. Az idegen jövevények hírére a közeli *Targien* és *Kamkoj* faluból is érkeztek érdeklődők Agikánba. Ezek közül is besorozott néhányat Engelhardt kísérői közé, hogy a keresett célt annál biztosabban elérjék, de ez, amint kiderült, fölös óvatosság volt részéről.

Ugyanis az ősi templom mindössze három versztnyire (3200 m.) van Agikántól. Egy dombon áll, körülötte ingus lakóházak vannak és a területet az Asszai két forrása fogja közre. Ezek Targien alatt adják le vizüket a Galgába. A templomot a nép *Galirt-nek* nevezi. Kis, négyszögű épület, anyaga mész- és homokkő, ott bányászták a közelben. Áll a négy oldal-fala, az oromzatok és a belső boltívek is, minden más összeomlott. (Amint a rajzból is kivehető, csak a mennyezete omlott be és a fedélszéke s fedélhéja hiányzik.) Alapzata 22 láb (6.0—6.1 m.). A templomudvarba vezető főbejárat a nyugati oldalon van. A nyugati homlokzatot a rajzban látható dombormű díszíti. Két feliratos tábla is van a domborművön. A keleti homlokzaton szép, íves ikerablak van részben töredezett domborműdíszítéssel. A templom körül kb. 5 láb (1.5 m.) magas kőkerítés fut, ez zárja körül a templom udvarát. A főhomlokzattal szemben két kis kapu szolgált bejárásra. Ezeket, amint a képen látjuk, elfalazták. Magába a templomba délről lehet bejutni.

Belül csak a boltívek maradtak épségben és az apszisz, ahol az oltár lépcsős magaslaton állott. (A keresztmetszet jól szemlélteti.) A földön, a templom belsejében, mindenütt omladék, faszén és gerendatörmelék hever, a templom tönkrement boltozatának és tetőzetének darabjai. A jelenlegi bejáratnál szemben azonban, két ép oszlop között, Engelhardt rengeteg koskoponyát talált, az újabb időkben bemutatott áldozatok néma tanúit.

Mikor meggyőződött arról, hogy valóban a keresett célhoz jutott, igyekezett rávenni kísérőit, mutassák meg neki azokat a könyveket és különböző templomi kegyzereket, valamint az égő lámpást, amelyekről olyan sokat regél a köztük élő hagyomány. Azonban azok égre, földre esküdözni kezdtek, hogy ilyesmit itt sohasem láttak és ha volna is valami ilyesféle a templomban, azt már bizonyára eltemette a sok omladék. Biztosat azonban senki sem tudott, vagy talán nem is akart mondani. A derék német megpróbálta, hogy a keleti oldalon leásson, de néhány töredezett boltívdarabnál egyebet nem talált. Amikor pedig neki telepedett, hogy lerajzolja a templomot, kísérői annyit zaklatták, hogy ezt a munkát is alig-alig tudta becsülettel elvégezni. De így is igen érdemes munkát végzett! A feliratokat az utazó később Klaprothnak engedte át, de ő olvashatatlanoknak minősítette azokat.

Engelhardt úgy gondolja, hogy a templomot 1156 körül *Tamara* georgiai császárnő építtette, aki igen sokat tett a kaukázusi népek megtérítése érdekében. Bizonyosságul egyrészt azt a nagy hasonlóságot említi, amely a leírt templom és a Kazbek melletti *Cminda Camöba* temploma között mutatkozik, s ez az utóbbi ugyanabból a korból való. Másrészt a nagyobbik domborművön Szent György alakja a georgiai mondákra utal és a feliratok is georgiai eredetűeknek látszanak.

Annyit mi is mondhatunk, hogy a XII. századnál valószínűen nem régibb az építmény, tehát lehetséges, hogy Engelhardtnak igaza van. De mivel ilyen jókarban van, az is valószínűnek látszik, hogy az annak idején Kaukáziában oly szép számmal dolgozó katolikus hittérítő szerzetesek, akik bizonyosan megfordultak ezen a vidéken is a XII—XIV. században.

a templomot karban tarthatták. Ilyen védett helyen a kereszténység — a többi kolostorok pusztulása után — még évtizedekig megmaradhatott: mindaddig, míg a templom szerzetes főnöke egyáltalán helyben volt, illetve meg nem halt. Azt sem tartom kizártnak, hogy a templomi szertartási könyvek közül egynéhány fennmaradt (talán a buzgóbb hívek kezén) későbbi korokra is. Ez lehet az ingus hagyományok alapja.

Ez a templomrom mindenesetre igazolja azt, hogy a Kaukázusiában épült dominikánus- és ferences templomok és kolostorok nem holmi szegényes épületek lehettek, hanem hasonlóak az általunk ismert, hasonló korú és rendeltetésű európai építményekhez. Ez annál is természetesebb, mert a római hittérítők (hisz közülök kerültek ki az építést tervező és vezető mesterek is) építőstílusukat és mintáikat európai hazájukból vitték magukkal keletre.

A KERESZTÉNYSÉG EGYIK
KISKABARDIAI EMLÉKE

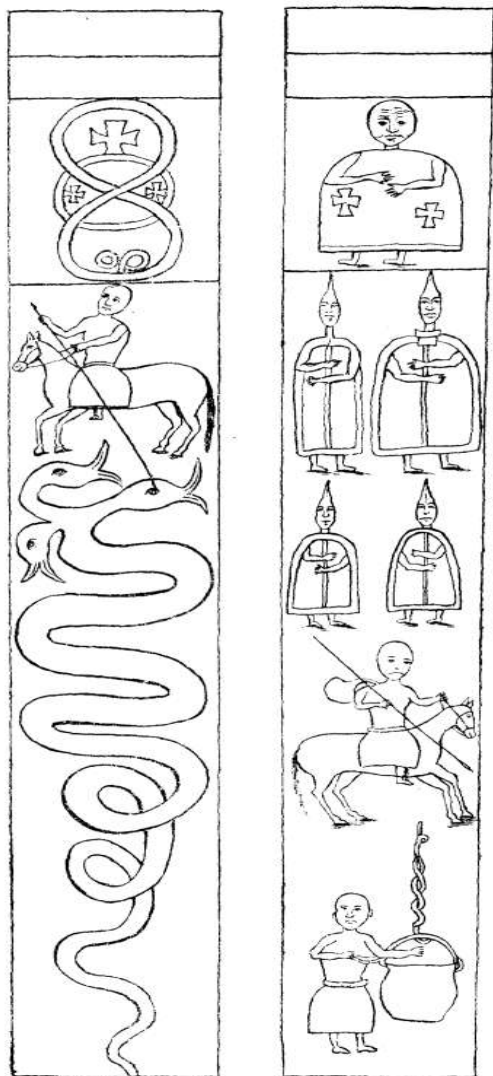
Güldenstädt térképén aránylag sok kolostorromot találunk, a középkori keresztény hittérítés elterjedtségének bizonyítékait, ezeket azonban most nem ismertethetem. Ki akarok azonban térni — kumai magyar összehasonlító vonatkozásai miatt — egy síremlék ismertetésére.

A kis-kabardok földjén, valahol Vladikavkaz és Petropavlovszk között, közelebről: az Asszokája és a Mandak patakok közrefogta pusztaságon (steppén) 1781 júliusában *Güldenstädt* egy középkori keresztény síremléket talált. Bizonyos vonatkozásai miatt érdemes ez az emlék arra, hogy foglalkozunk vele; annál is inkább, mivel Pallas, (*Güldenstädt* feljegyzéseinek sajtó alá rendezője) nem ismervén a dolgok történelmi hátterét, csupán a lelőhely leírására és a lelet rajzának közzétételére szorított. ⁶⁹⁷

A síremlék 6 párisi láb (kb. 180 cm.) magas, alakra négy oldalú hasáb, keresztre emlékeztető fejezettel. Előlapjára görög szöveget véstek, amelynek magyar fordítása a következő:

Régi síremlék a kis-kabardok földjéről. — Homlok- és hátlap.
(Güldenstädt eredeti rajza.)

Régi síremlék a kis-kabardok földjéről. — A két oldalfelület
(Güldenstädt eredeti rajza.)

Urunk, Jézus Krisztus második eljöveteleig elhunyt Thao-dotosz, Noé fia az ... . esztendő májusában.

(Az eredeti szöveget közölt képünkön jól láthatjuk.)

Pallas a szöveg közlése után azt a megjegyzést teszi, hogy az emlék másik három oldalán lévő alakoknak talán nagyon kevésbé fontos ismertetését átengedi másoknak.

Mi ezt a kérdést érdemesnek és fontosnak tartjuk annyira, hogy foglalkozzunk ismertetésükkel, mert ezt a követ Gūldenstādtt Kummagaria közvetlen közelében, *in situ* találta, és az — ha nem is a kumai magyarokra — de mindenesetre *velük* rokon lovas sátorospásztornépre vonatkozik és kétségtelenül ugyanannak a korai kaukázusi kereszténységnek egyik emléke, amelynek kumai eleink is részesei voltak.

Az előlapon felül négylevelű lóhere leegyszerűsített levél-alakját látjuk, ez itt a keresztet helyettesíti. A lóherelevél, mint őskeresztény jelkép, nem ismeretlen fogalom. Sőt nemcsak díszítőelemül használták, hanem még kápolnák alaprajzi ki-képzésénél is szívesen alkalmazták.

A felirat alatti három kereszt valószínűen a Golgotán állott három keresztre utal. A középső kereszt alatt ugyanazzal a szív-alakú díszítőelemmel találkozunk, amelyet a Magyarban talált keleti érmékről is ismerünk. Tehát itt bizonyos keleti művészeti hatásokat is megállapíthatunk, ami az arab szomszédság miatt természetes is.

A felirat alatt nyíllal sebzett kanca kis csikóját táplálja, míg a másik, idősebb csikója ott van közelében. Ez a kép valószínűen arra vonatkozik, hogy az elhunytnak a válás fájdalmától sebzett özvegye két gyermekével, *egy* csecsemővel és egy nagyob-bal maradt hátra. Lovasnépről lévén szó, a hátramaradottak ábrázolásának szebb, találóbbs jelképet el sem képzelhetnők.

Az emlékkő hátlapján valószínűen ugyanazt a lovas személyt három ízben is látjuk. Közéleső a feltevés, hogy ez az alak az elhunytat ábrázolja, éspedig felül a meztelen karddal, mint hadakozó harcost, alább pedig mint előkelő urat, akinek

alárendeltjei (gyermekai, szolgálói?) az ott dívó szokás szerint (1. Ibn Batuta elbeszélését!) térdénállva nyújtják át az üdítő kumiszt tartalmazó poharat. Legalul — úgy hiszem — a halotti tor két jelentét örökítette meg a művész. Balról csikót taglóz-nak, jnWbról kumiszos kancsóból merítenek.

Az egyik oldalfelület rajza Szent György lovagnak a Gonosszal (itt háromfejű sárkány) vívott küzdelmét jeleníti meg az egykorú, bennszülött lovaspásztor művész egyéni elgondolásában.

A másik oldalfelület rajza fent egy püspököt, alatta két-két szerzetest, ezek alatt egy úton lévő lovast mutat be, vállán kumisztömlővel, kezében pedig lándzsával. Legalul valószínűen szintén a halotti torra vonatkozó főző jelenetet látunk. Úgy hiszem, az az előbbi hat alak is, amelyek ezen az oldalon szerepelnek, szintén a temetéssel vannak összefüggésben, amennyiben nem lehetetlen, hogy az öt papi személy a temetésnél szolgálatot tévőket, a lovas pedig a messze földről eljött rokonokat és ismerősöket, barátokat és alattvalókat jeleníti meg.

Kétségtelen, hogy a sírkő előkelőség sírját díszítette és szemünkben — legalábbis mint összehasonlítható anyag, mint útmutatás — igen becses. Első pillantásra felismerjük a szerzeteseknek, mégpedig valószínűen a korai arméniai keresztény hitterítés papjainak kámzsáit és a fejükre húzott csuklyákat. A sírkövön található kereszték is mind görög kereszték. Még érdekesebbek a lovas alakok képei. A lovasokat nyári ruházatban látjuk: felső testük meztelen, alsó testüket pedig bő gatyá fűdi. Ugyanilyen lehetett kumai eleink nyári viselete is.* Az előkelőség fegyverzete kard és íjj, háta mögött a nyeregnek egyik részlete látszik. Szent György lovas képe valójában egy közrendi vitézt ábrázol a sok közül, akárcsak a másik oldallap kumisz-

* Szent Lietbert cambrai-i püspök és háromezer zarándok 1054. évi szentföldi utazásának leírásában „...V¹ olvassuk, hogy a zarándok-sereg a bolgárországi pusztaságokon áthaladván, mikor az erdővidékre érkezett, „ló- és teveháton ülő embereket vett észre, akiknek hajában szalagok lobogtak, félig meztelenek voltak, csupán köpönyeg és csizma volt rajtuk látható, vállukról nyilakkal töltött tegez lógott le, kezükben pedig íjat tartottak”. Ez a bolgár testvérnépünkre vonatkozó adat is megerősíti fenti állításunkat.

tömlős alakja. Ezek fegyvere a lándzsa. Ez utóbbiak talán szőrén ülnek meg a lovat, legalábbis a Szent Györgyöt ábrázoló alak. De már a kumisztömlős vitéznek, akárcsak a háromszor ismételt főalagnak, kengyele is van.

BESSE JÁNOS:
AZ OSSZÉT NEMZETSÉGEK HAGYOMÁNYAI

Besse János kaukáziai utazása során többek között járt a karacsáj, kabar d, avar, beszleni, oroszpi és nogáj-tatár népek között is. Ezekkel kapcsolatban a következőket jegyezte fel:

„Ezek (az említett népek főemberei) az egész társaság halatára magukat többnyire a magyarok maradékainak mondták, s midőn hallották, hogy én Magyarországból jöttem közibük, kezemet szoritották és atyafiúknak neveztek. Hagyományuk szerint a magyarok a Duna mellett telepedtek le. Hogy oszlottak el a magyarok, az iránt sok mesét és szájról-szájra ment hagyományokból merített tudósításokat beszéltek. A karacsájok és a tatárok azt állítják, hogy az Azovi tengertől és a Kuma partján fekvő *Magyar várostól* egész Derbendig a Kaspi-tenger partján magyarok voltak az urak. A Kaukázus tájékán húsz különböző nemzetség bizonyítja a magyarok régi lakását. Két nyelv uralkodik itt: a tatár és a cserkesz. De más tájszólások is vannak, pl. a *balkhár népé*. akik magukat magyaroknak tartják. Egy tanult ember lakott a *Nalcsi* partján, kinél mint mondják, vannak régi írások.”

„Mikor Besse a Nalcsi vizén túl, száz versztnyire, a hegyek között lakó *oruszpi, bizingi, kh ólán, balkhár* és *dugur* nevű népek főembereivel találkozott, azt találta, hogy e népek szájhagyományai után még ma is magyaroknak vallják magukat, s a többi szomszéd népek is. És ezt tartják róluk, és a karacsájokról, meg a kabardokról is. A dugur nép egyik főembere, *Kazai Kubdsejev* azt mondta Bessének, hogy a magyar nemzet a Kaukázus hegyeit elhagyván, nyugat felé költözött, a dugurok pedig, s a most említett hat nemzetség elvált tőlük, és itt maradtak mind a mai napig. A duguroknál maradt egy kőoszlop,

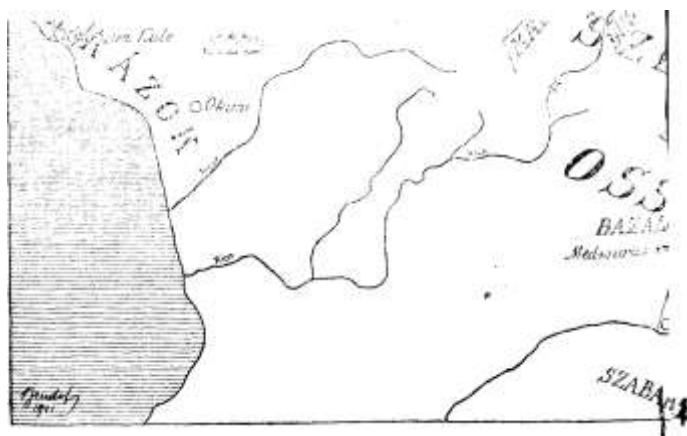
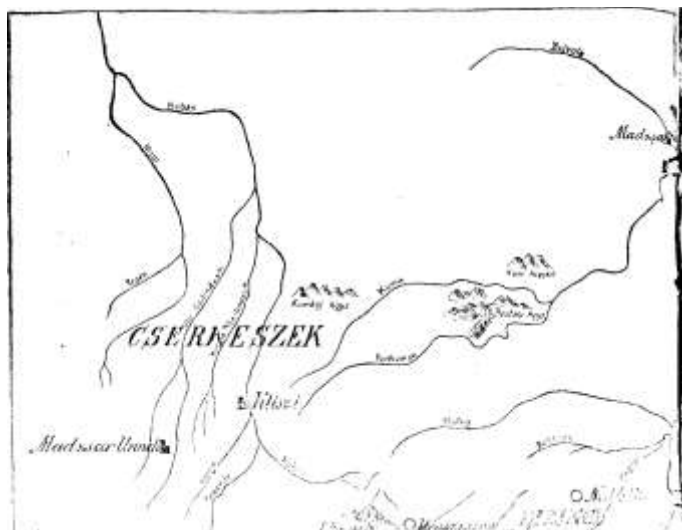
amelyen arab betűs felirat van. Ezt a feliratot a dugurok tudják olvasni, tartalmát azonban nem értik s így azt hiszik, hogy régi magyar nyelven van írva, amelyen hajdan ők maguk is beszéltek. A balkhár nép között pedig él egy nemzetség, mely a régi magyarok egyik vezéréből származik. Így beszélt ezeket Kazai Kubacsejev, s a jelenvoltak közül valamennyi társa bizonyította szavainak igaz voltát, mert — mint mondták — ezeket a dolgokat atyáik hagyták rájuk szájról-szájra adott hagyományképpen.”

„Más alkalommal ismét találkozott Besse dugur népből való emberekkel, akik arról értesítették őket, hogy a balkhár nép főnöke, a nemrég elhunyt *Abdullah* kán, valóságos ivadéka ezen elköltözött nagy, magyar népnek. *Abdullah* kánnak két fia maradt, *Bessát* és *Bredelat*, ezekkel azonban Besse nem találkozott.”⁶⁹⁸

Besse János 1829-ben nagyjában ugyanazokon a nyomokon haladt, mint húsz évvel korábban elődje, Klaproth Gyula. Ám ami az egyiknél tudományos érdem volt a tudós világ szemében, a másiknál komolytalan állítás, mert nem a hűvös szavak közönye mögé rejtje érzelmeit, hanem boldogan lelkendezik a feltalált, állítólagos atyafiaknak. Bálint Gábor professzor, mint a Zichy-expedíció nyelvésze, szintén megfordult a Kaukázusban és ő is a kabar dókban kereste a magyarok leszármazottjait. (Azidőben még semmi sem volt ismeretes a kumaiak történetéből.)

Nézzük, hogyan helyezkednek el a Besse által megadott Oruszpi, Bizingi, Kholán, Balkar és Digurzi (Dugur) törzsek a hegyvidéken. Az *Oruszpi* nemzetség tanyahelyét *elég pl* rögzíthetjük. Nalesík városától valóban 100 versztnyire fekszik fent, az Elbrusz keleti tövében, 1506 m. magasságban a tenger színe felett *Uruszpkvo* község. Nem kétséges, hogy a község neve az Oruszpi nemzetségnével szorosan rokon eredetű.

A *Balkar* törzsek szállásföldjének központja *Balkar* község. Uruszpievovai egymagasságban, attól 60 km-rel KDK-re, a Cseerek folyó partján emelkedik. Mindkét község a Terek vízgyűjtőjének területén, a forrásfők vidékén épült s tőlük északra, a lejtőkön a kabardoklakta föld terül el.

A kunai és a magyarság nyomai. Magyar- és kum-alakú nevek, valamint oly s való származásuk hagyomány él

A Besse által megadott törzsek közül további kettőnek száz évvel ezelőtti földrajzi elhelyezkedését is pontosan ismerjük a Klaproth művében található térképek alapján.⁶⁹⁹ (Ezek az ő eredeti felvételi lapjai nyomán készültek.) A *Bizngi* nemzetség a Cserek folyó balpartján helyezkedik el Doskin-Tabak nevű fától északra ott, ahol a *hegység* a szelídebb dombvidékbe megy át. Balkartól nyugatra pedig a *Bizingi jégárat* találjuk, ami szintén ennek a nemzetségnek közeli szállásföldjére utal. A *Kholán* nemzetség szállásföldje közvetlenül az előbbie mellett, attól délnyugatra terül el, a Nalcsik patak forrásainak környékén. A *Digurzi* (Dugur) nemzetség elhelyezkedésére vonatkozóan Klaproth szolgáltatott adatokat.

Kérdés már most, mekkora a valószínűsége Besse János közlése hitelességének. Ebben a tekintetben Zichy Jenő gróf első kaukázusi utazásának eredményei is némi útbaigazítást nyújtanak. A Zichy-expedíció egyik tudós résztvevője, Jankó János a hegyi kabardokról írván, ezeket közli: „A karacsájoktól s az Elbrusztól keletre, különösen a Csegem völgyében, a karacsájok, kabardok, georgiaiak és osszéték közé beékelve mintegy 400 házban maroknyi tatár népség lakik, melyet a szomszédos kabardokról hegyi kabardoknak neveznek, míg ők magukat tau-lunak (hegyilakók) nevezik. Ezek eredetileg a steppén laktak, de a kabardok a hegyekbe szorították őket, hol a szomszédos népekkel erősen keveredve, felvették a kaukázusi típust, elvesztvén rokonaiknak, a nogájoknak minden jellegét a dialektikus természetű nyelv kivételével. Több társaságra oszlanak, éspedig uruszbievekre (a Bakszán mellékén), csegemekre (a Csegem m.), khulamokra és bizingekre (az Urvan m.), és balkarokra (a Cserek m.). Marhatenyésztők, kitűnő vadászok, jó lovasok. Ruha, táplálkozás, erkölcs és szokások dolgában a kabardoktól alig különböznek, építkezésük azonban más, a karacsájéhoz hasonló. Házuk vastag gerendákból s nagy kavicsokból van felépítve s rendszeren verandások, lapos fedelüket szalma takarja. A szoba egyik falánál tűzhely van kéménnyel, belőle lelógó lánc, végén a katlannal. Részletesebb adataink nincsenek róla.”⁷⁰⁰

A karacsájokról is közli Jankó,⁷⁰¹ hogy „némely szerző

szerint határozottan a Kuma melléki pusztaságokról, mégpedig a régi Madzsar közvetlen szomszédságából szorítottak le a Kaukázusba.”

Besse tehát nem áll egyedül híradásával. Amellett az öt nemzetségnév: Oruszpi, Bizingi, Kholán, Balkar, Digurzi között kettőt nem nehéz ismert és őstörténetünkben szereplő nevekké ronatkozásba hoznunk. Ugyanis az *Oruszpi* név erősen emlékeztet a mi *Oros* szavunkra (V. ö. *Oros* község Bihar vm., *Oros-háza* Békés vm., *Orosi* Bihar vm., *Oross* Szabolcs vm.); a *Balkar* név pedig azonosnak látszik a *bolgár* nép- és törzsnévvel.

De Besse János közlése nem áll ellentétben *Karamsin-nak* azzal az értesülésével sem, hogy Magyar utolsó lakói Perzsiába költöztek.⁷⁰² Ugyanis a Besse által megadott törzsek szállásföldjei olyan megközelíthetetlen területeken fekszenek, hogy akik oda menekültek, azok már eltűntek az orosz krónikaírók látószögéből. A krónikások jóhiszemű tévedésével tehát számolhatunk.

KLAPROTH:

AZ OSSZÉT BADIL NEMZETSÉG HAGYOMÁNYA

Miként *Klaproth* közli (1808), az osszéték Badil, vagy Badillat nevű nemzetségének élő hagyománya szerint ők a kumai magyaroknak az utódai. A Badilok a Dugurr — Bessenél Digurzi — törzs nagyrészen uralkodnak.⁷⁰³ Ezt mondja a hagyomány és az igaznak bizonyult, egykori kumai magyar-alán szomszédság miatt lehetséges, hogy van is tárgyi alapja: t. i. lehetséges az, hogy a magyar menekülőkből az alán (osszét) Badil törzshöz is eljutott egy-két törzstörődék, ha ugyan az egész Badil törzs nem kumai magyar származású. Az osszéték ugyanis ma ugyancsak a Kaukázus hegység gerincén, Balkartól közvetlenül keletre laknak, tehát a Terek mentéről — a mongol hadak elől — ide menekültek.

Klaproth leírása szerint a hagyomány azt tartja, hogy amíg Dzsingiz kán (!) mongol hadai meg nem jelentek a Kuma és Terek síkságán, a dugurr nép békében és teljes szabadságban élt fenn a hegyek között valami köztársaságyszerű szervezetben.

A nép legbátrabbjait választották meg védelmező vezérükül és birokul, s ezek minden írott törvény nélkül igazgatták, vezették, és kormányozták a népet. Amikor azonban megjelent közöttük, és behatolt völgyeikbe a két Badil testvér, akik egyébként Madzsar kánjának fiai voltak, a bírók eltűntek. A dugurrok vendégbarátként fogadták a jövevényeket és ők maguk a magaslatok déli csücskébe vonultak vissza, ahonnét az utak már a Barnishe patak völgyébe vezetnek. Itt kezdték művelni a vidék kicsiny, addig terméketlen, jóformán csak 200 lépés széles darabkáját. Ezt a területet ma *Badillei-kum-nak*, vagy *Badil földnek* nevezik. Ők (t. i. a Badil nemzetség) ott átvették (a duguroktól) a szűk Hadszer te szorosnak őrizetét és ennek fejében önkéntes adományokat fogadtak el tőlük eltartásuk céljára. Ez az adomány a későbbiekben örökletes szokássá vált. Büntető- és rablóhadjárataik során (a badilok) meggazdagodtak, tekintélyük megnövekedett, míg végül is odajutottak, hogy a legtöbb dugurr faluban ők lettek az urak. Ezek után a cserkesz fejedelmi családokkal házasságok révén szoros kapcsolatot teremtettek, ami hatalmukat megerősítette és így ők lettek a legtekintélyesebb nemzetség a dugurr nép között.

Klaproth és Besse leírása között több lényegesen egyező vonást mutathatunk ki. Klaproth szerint ez a nép maga *Tugur*-nak mondja magát és a szomszédjaik nevezik őket *Du gm*, vagy *Digor* néven. Besse *Digurri-nak* mondja őket, ami egyszerű többesszámú alak- Klaproth és Besse egyaránt Magyar város kánjának hódítóként fellépő gyermekeiről beszél. Az előbbi két *Badil* testvért említ. Besse ezzel szemben a két testvért *Bessát* és *Bredeiát* néven ismeri és atyjuk, *Abdullah* kán — szerinte — a balkhár nép főnöke volt. Azonban Besse is úgy értesült, hogy *Abdullah* egyenes leszármazottja volt a kumai magyar előkelőknek.

Bontsuk elemeire a Badil és Bredeiát nevet; ezt kapjuk:

B /adil
B(r)/edel/át

Mínthogy a szókezdő hang azonosságán kívül az *adil*= *edel*

azonosságot is megállapíthatjuk, a két nevet ugyanazon név két különböző változatának tekinthetjük.

Hogy a Dugur néptörzs hol él, arról Klaprothnak a *Hadszerte* szoros leírásából szerzünk tudomást. írja, hogy 1808 július 21-én *Kubati* nevű dugur faluban szálltak meg, ahol egy magas, kőből épült védőtornyot (kulát) látott. Innét igen kényelmetlen és vad utakon, terjedelmes erdőkön és bozótokon át érkeztek el *Doravort* faluba. Nem messzire ettől az egy km átmérőjű, szabályos alakú, kövér *S zur h* (vörösmező) nevű legelőre talál az ember. Itt legeltetik a dugurrok télen át a marháikat. A talaja élénk vörös színű, innét a neve. Még aznap elértek az Uruch, vagy Iref folyó völgyébe. Innen már csak jó egy kilométer a Hadszerte szoros. Július 22-én keltek át ezen. A Hadszerte a Kaukázusnak egyik legjobban megerősíthető szorosa. Ezen át vezet az egyetlen út észak felől a Dugur folyó völgyébe. Az Uruch itt rendkívül keskeny, de annál mélyebb (néhol 60—80 m mély) szurdokon tör keresztül. A partoktól kétoldalt még nyáron át is hóborította hegycsúcsok csillognak. A sziklaszoros északnak a Leszg folyóig folytatódik, míg nyugati irányban a Cserek völgyével talál kapcsolatot, de csak az ösvényeken át. A mély szurdokot a víz sem töri át.⁷⁰⁴

Anélkül, hogy át akarnánk siklani az etimológia mezejére, nem mellőzhetem, hogy rá ne mutassak a Klaproth feljegyezte *Hadszerte* név és a mi *Hadszer* szavunk feltűnő egyezésére, sőt a jelen esetben a *Hadszer* szó (v. ö. a *szer* szónak a Kemenesháton, Vas vm., ma is divatos használatával: Alsőszer, Felsőszer, Cigányszer, Zsidószér, vagy Zsidó föld, tehát hasonlóan: *Hadszer* '= a had = nemzetség földje) tökéletes, a történeti tényeket pontosan fedő jelentésére. Igen nagy a valószínűsége annak, majdnem biztosra vehetjük, hogy Klaproth és Besse fenti adatközlései valóban megfelelnek az igazságnak. És ha ez a helyzet, nem csodálkozhatunk a *Hadszer* szó megjelenésén olyan hegyszoros megjelölésével kapcsolatban, amelyet magyar hadnak (nemzetségnek) kellett megszállva tartaniok azért, hogy a hegyekbe menekült magyar nép dél felől tökéletes biztonságban lehessen.

Nem lesz érdektelen újjólag is megemlítenünk *Laomkos Chalkokondyles* értesülését. Eszerint a „*jelsőibériai* (azaz észak-grúziai) *városok szomszédságában laknak* (a XV. században) *az alánok, a hunok és az emberek.*” (V- ö. XIII. fej.) A hunok itt a kum-okat, azaz a kumai magyarokat jelentik.

A grúzok a karthvél népek legnagyobb csoportja, mintegy 31.000-en vannak. „A Kúra felső- és középső forrása mentén élnek, a szurami síktól kezdve Gorin, Tifliszen át az Alazan és a Kúra összetorkolásáig, tehát a tifliszi kormányzóságban, főképpen Karthaliníában és Kakhetiában. Észak felé csaknem a Dariel völgyéig és a Terek forrásáig terjednek; itt az esszétékkel szomszédosak, tovább keletnek a dagesztáni lezgiekkel, délen az örményekkel határosak”, írja Jankó János.⁷⁰⁵

Chalkokondyles és Jankó János adatai, valamint Klaproth és Besse János adatai a legszigorúbban összevágtnak. Ugyanis ha a grúzok szállásföldjéhez tartozik az Alazan völgye és részben még a Terek (és Alazan) forrásvidéke is (Jankó adata), akkor az a terület ahol Klaproth térképén a „*Gudamaqari*” (Kumamagyarok) jelzettel találjuk és amely hűen összevág Besse adatközlésével, valóban szomszédos a Chalkokondyles és Jankó által megadott, grúz és alán területekkel.

KLAPROTH FELJEGYZÉSE: „GUDAMAQARI”

Hogy a Klaproth és Besse által közölt hagyományoknak miért adunk hitelt, azt megmagyarázza Klaproth id. műve II. kötetének II. tábláján közölt néprajzi térképe.⁷⁰⁶ Ezen a térképen Klaproth a Kaukázus georgiai oldalán általa talált népségeket tünteti fel. Itt találjuk ezt a népvetet: „*Gudamaqari*”, Fentebb kifejtettük már, hogy ezt az örmény írásmódból tévesen származtatott névalakot helyesen *Kumamagyari-nak* kell írunk és olvasnunk.

Valószínűnek látszik, sőt másként el sem képzelhető, hogy

a XIV. század végén, az általános menekülés során a kumai magyarságnak nagyobb tömege zárt egységben vonult el az Aragui és a Thethri-Aragui folyók közelébe. Az utóbbi az előbbinek mellékfolyója, az Aragui pedig a Kur folyóba önti vizét. A kumai magyaroknak Klaproth térképén feltüntetett szállásföldje Tífusztól pontosan északra van, mintegy 100 km-re, Goritól északkeletre 60 km., Belothitól pedig keletre 50 km. távolságban.

Klaproth térképe szerint a kumai magyaroknak georgiai szomszédjai: keletről a *kevszurok*, délről a *psávok*, délnyugatról a *bazalétek*, majd a psávoktól délre a *kukétek* és a *tjanétek*.

Klaproth térképén a kumai magyarok (Gudamaçjari) szállásföldje közvetlenül a Terek folyónak a Kasbek alatti nagy környöke mellett fekszik, és attól keletdélkeletnek húzódik. Teljes egészében benne fekszik a mai osszét (alán) hegyvidékben. Ez a körülmény is egyik magyarázata lehet annak, hogy $\hat{a}^2$ osszét« nép körében él a kumai magyarokkal való rokonság tudata.

A *Gudamaçart* szóval kapcsolatban meg kell még emléntünk, hogy Klaproth szerint a *Guda* név mai jelentése: kereszt. Ennek tudható be, hogy a Stielers Handatlas 10. kiad. 59. 1. E. 5. szelvényében azon a helyen, ahol Klaproth eredeti térképén a Gudamaçari népvét találjuk, Krastovoja-P. (Kreuz-P) felírás olvasható.

Ügy látszik (talán a keresztény hittérítők hatására) ez a „Guda” név (a „kereszt” jelentésben) a későbbiekben a nép körében is gyökeret verhetett. Erre vall a következő összefüggés: Gärber szerint a *magyar* nép (nála: , nagjaxy, vagy inkább madsjary”) tért vissza Magyar romjaihoz. Klaproth a magas hegyvidéken rá is akadt erre az ősi, kumamagyar nevű népre és közli a Kuma > Guda = kereszt értelemváltozást is.

Amikor *Fridtjof Nansen*, a híres norvég sarkutazó 1925-ben (miután Dagesztán és Örményország földrajzi viszonyait tanulmányozta), Tifliszből Vladikavkázon át a Volga torkolat-hoz utazott, ugyancsak találkozott ezzel a töredéknéppel. Útleírásában megemlíti,⁷⁰⁷ hogy 2160 m. tszf. magasságban, köz-

vétlenül a Kreuz-Pass alatt van az utolsó postaállomás és ennek neve: *Guda-ur*. Két vonatkozó fényképet is közöl: egyet a vidékről, egyet pedig a gudauri fiatalságról.

Leírása egyúttal megmagyarázza azt is, hogyan keletkezett a Kreuz-Pass név, (vagy ami ezzel azonos: hogyan lett a Kumból: Guda). Ott, ahol az út a Kresztovipass, azaz Kereszthágó legmagasabb pontját (2345 m) eléri, az út jobboldalán régi kökereszt áll. Bizonyára ettől kapta a hágó is a nevét. Mondják, hogy még Tamara császárnő állíttatta. A híres, hittérítő császárnőnek még ma is nagy neve van, fenn a hegyekben is.⁷⁰⁸ (A régi keresztől két jó fényképet is őriz a budapesti Tud. Egyet. Földrajzi Intézete.)

Ezek után világosan láthatjuk, hogyan hasonult népi etimológiával a Kuma név a „kereszt” jelentésű Gudává.

A *Gudamaqari* névvel kapcsolatban meg kell még jegyeznünk a következőket: Magyar város romjainak noájátár Madzsari nevét általánosságban úgy szokás tekinteni, hogy a szóvégi porosz városnévképző. (V. ö. Bolgary, Bolgari, névvel.) Nem sorolhatjuk azonban ebbe a csoportba a Gudamaqari népvét, mert ez a „*Kumamagyari*”^r-nak hangzó név tisztán őrizi azt a szóvégi *t* hangot, amely egy nyelvtörténeti korban: a honfoglalást megelőző századokban, sőt még az Árpádok korában is megvolt a magyar nyelvben. (V. ö. nép = *népi*.) A szóvégi *t* szerepel Mogyeri fejedelem nevében is.

Koppen, miként fentebb láttuk, arról tudósít, hogy az 1830-as években Ulu Madzsar új, Szvjatova Kreszta neve „azoktól az örményektől és georgiabeliektől származik, akik ezt (a nevet) a Kosszju folyó torkolatától (az Agrakán és Szulák folyóktól) hozták magukkal...”

Ez a vidék Dagesztánban van, annak északnyugati felében és közvetlenül határos a csecsenc- és osszétlaktá vidékekkel. Attól a helytől, ahol Klaproth a Kumamagyari nép szállásföldjeit kijelölte, 150—170 km-rel van északkeletre. Ilyen távolságra egyes törzsek el is vándorolhattak. A dolgok közti valódi összefüggéseket helyszínt tanulmányokkal kell majd tisztázni.

Úgy látszik, hogy az abkáz hegyvidékre is jutott a kummagyar menekülőkből és azok ott elkeveredhettek a bennszülöttekkel, mert *Köppen* 1829-ben úgy értesült, hogy az abkázok közt is él az a hit, hogy valaha Magyar az ő fővárosuk volt.⁷⁰⁹ Ennek az abkáziai hagyománynak a jelek szerint szintén van valami komoly alapja. Erre vall az a tény, hogy Abkáziában a Kodor és Ingur folyók közt a *Kumasta* nevű hegység emelkedik s ennek a névnek első szótagja valószínűen rokon a Kum-Kuma névvel. Ennek a hegységnek a délnyugati lejtőjén fekszik *Okúm* városa, északnyugatra találjuk *Szukum* várost és erődöt a Fekete-tenger partján, a *Gumisza* patak közelében. Ezeket az adatokat a Stielers *Handatlas* nyomán közlöm. Zichy adata szerint *Szukum Kaiétól* 7 km-re nyugatnak van egy 60—80 km. hosszú, *Madzsar mvü.* folyó. Részletesebb térképről bizonyára még sokkal több *Kum-* és *Gum-tövü,* sőt talán még *Madzsar* alakú, vagy összetételű szavat is tudnánk kimutatni Abkáziából. Mindenesetre lehetségesnek tartom, hogy a magyarság kumamenti szállásföldjeinek feldúlásakor kumai magyar törzsek valóban menekülhettek az abkáz hegységek közé is. (Az abkázok lakta hegyvidéknek déli határa az Ingur folyó.)

CSEKESZ ÉS KÁBARD HAGYOMÁNYOK

XV. Lajos francia király bizalmi emberét, *Peyssonnel-t* a XVIII. század első felében követségbe küldte a tatár kánhoz. A követ harminc évnél is tovább tartózkodott a tatárok földjén. Tapasztalatairól beszámoló, 1764-ben megjelent művében a magyar és a cserkesz nyelvek gerincének azonosságára utal. A két nyelv rokonsága több orosz nyelvésznek is feltűnt.⁷¹⁰

A cserkesz-kabard származású *Sora Bekmursziny Nogmoff* „Die Sagen und Lieder des Tscherkessen-Volks” című munkájában a kummagyarokra vonatkozóan ezeket írja: „Jóllehet a magyarok maradványai ma Daghesztan vidékén „andok” néven szerepelnek, a digoroknáí pedig a nemesi rendet alkotják, de ugyanígy hagyományosan közismert, hogy a magyarok egy része a mi elődeinkkel, a kabardokkal együtt össze”.⁷¹¹

Ha az eddigi eredményeket térképre rakjuk, kiderül, hogy a kumai magyarság a nagy mongol támadáskor (1395—1396) nagy, de össze nem függő tömegekben délnyugati vezéirányban a Kuma, Malka, Bakszun, Csegem, Cserek, Terek stb. folyók mentén a hegyekbe menekült és ott a havasi legelőket szállta meg.

JAKSICS ÉS ORLAY TUDÓSÍTÁSAI

Még egy, a hagyományhoz sorolandó tudósításról emlékeztünk meg annak ellenére, hogy annak a kummagyarokhoz semmi köze sincs. Mégis foglalkozunk ezzel az érdekes tudósítással azért, mert származási helye miatt akadhat olyan olvasó, aki abban a hitben élne, hogy az alább következő híradás, *Jaksics* és *Orlay* tudósítása is tárgykörünkbe vág. A közlés célja tehát csakis: *a kirekesztés*.

Orlay János beregmegyei származású, magyar orvostanhallgató 1791-ben királyi engedéllyel Oroszországba vándorolt ki s ott szerzett orvosi oklevelet, majd Szentpétervárott kórházi alorvos lett belőle. 1794—1797-ben gyógyszerészeti ismeretei bővítése céljából Bécsben az egyetemi előadásokat hallgatta. Valószínű, hogy ebben az időszakban ismerkedett össze Jaksiccsal.

Nagylaki Jaksics Gergely esztergomi származású görögkeleti kispap volt, s mint ilyen, tervei támogatásáért valószínűen közvetlen fordult a Bécsben tartózkodó *Orlay*hoz. Kétségtelen, hogy jó helyen kopogtatott, mert *Orlay*ban nemcsak hogy megvolt a szükséges hazafiúi érdeklődés *Jaksics* tervei iránt, hanem amint pályája felfelé ívelt, (ugyanis Oroszországba visszatérvén Pál cár házi orvosa, udvari tanácsos és *Mylien*, világhírű sebészstanár első asszisztense lett), megvolt a módja is ahhoz, hogy barátját erkölcsileg és anyagiakban is segítse.

Ugyanebben az időben Szentpétervárott élt *Palugyánszky Mihály*, egykori nagyváradi jogakadémiai tanár, később orosz államtanácsos és Miklós cár kabinetirodai főnöke.⁷¹²

Orlay a XVIII. század utolsó-, *Jaksics* a XIX. századnak első olyan utazója, aki azzal a szándékkal kerekedett fel, hogy a magyaroknak Oroszországban fellelhető nyomai után kutasson.

Orlay útja azonban ott tér el lényegesen összes elődjétől, hogy ő nem délnek, hanem északnak tart és mindenekelőtt Finnországot és a Lappföldet járta be. Ezt Zichy Jenő azzal magyarázza, hogy *Sajnovics Jánosnak* 1770-ben Koppenhágában kiadott műve volt hatással Orlayra.⁷¹³ Ez után a fiatalkori utazás után Orlay megállapodott Szentpétervárott.

Ebben az időben tűnt fel ott Jaksics Gergely, aki — mi-ként Perecsenyi Nagy László leírja⁷¹⁴ — „a tudomány szent szomjától vonódva indult... felserdült korában, 1804-ben tavaszkor kelet-éjszak felé, főképpen a Magyarok eredetét kinyo-mozni. Bécsben menedék-levelet kapván, Lengyel országon ke-resztül, számos kitérések után, másodfél esztendőre, Sz. Péter-váráig háta, hol Orlay és Palugyánszky ott meglepedett hazánk-fijai által sok jeles famíliák esmeretségebe jutott, a hazája nyelvén kívül Francia, Német és Diák nyelveken is beszélő ifjú. Innen Orlayval Titoknok-képpen Moszkván, Grodnón, Kióvon és Kistatár országon keresztül Szibériába érkezett, azután pedig Wagner kiküldött Ausztriai vándorlóval találkozáván, bejárta Sz. Archangelt és Kamesatkát, honnét az Ázsiai határokon a haj-dani Samó és Irtits homok tengerén haladván, fordultával a Cau-cásiai tartományokhoz ért, mely részét Ázsiának azért választá vizsgálódásai tárgyául, mivel a hajdani Szittyahon-Magyarok itt léttök eredeti bölcsőjét, helyöket; maradványaikat és netalán késő ivadékjokat is fellelni kívánta, remélte. Így toppant nem sokára a Magóg Magyar Pátriárkánktól ismert Kókás, az az Cau-cásiai roppant bérczekre, mellyek hágóin, lekerületein és allyain, a Terek s Koma vizei mentében, várakozásai bétellyesedhetése némelly előjeleit s reményei csillámaikat, dobogó szível már-már megpillantani kezdette.

Ám de csak itt gyulladt-fel még benne a hazafiúi érzés, kettőztetett tűzü indulattal honfijaihoz jutni, de miként, minő fogás, színlés, fortély által? merészséggel-é, vagy kérelemmel? a kirekesztő tilalommal magokat elkülönöző és még most is min-S független Murzák, az az: Herczegek, uralkodók elibe fér-kezni? Bezzeg itt volt a bökkenő, itt kelle fejét törni, össze be-szélt hát az ősz, ott többször járt kelt. sok országot, sok tengert

látott, s az orvosi tudományt is értő és gyakorló derék Orlayval, hogy éjjel, egy véle esméretes Murzához menjenek. Bátorságot vesznek és tanakodásaik után, a színlés leple alatt a Caucásiai Magyar nyelvű, de Muszkául is beszélő Murzához, kit *Irrédinek* hívtak, egy jól fizetett vezér-kalauz által, magokat ketten, titkosan, áluhában elvezettetik, mert Isten mentsen! idegent, kivált Muszkát, vagy nem felekezetebelit oda belépni, ha csak magát izre-porrá töretni, s kínosan elveszni nem szándékozik. Orlay a derék, Irrédit rejtőzve, már ezelőtt gyógyította is, tanácsolta is; bészínlődnek tehát mind jobban-jobban, külön-különféle szó-váltsiágok segedelmével, a régi Magyar hon földre, és a Muszka határtól 15 mértföldnyire lakó független Murzához járulnak. Itt hárman együtt, Irrédi, Orlay és Jaksics, kipurancsolják elébb a beszélgető szobából (mely ott Domjó-nak nevezetik) a szolgálai és rabi kart, s cselédet, örömkben ölelgetik az öreg Murzát és tiszteletes szakállát csókolgatják. Leül ez négy-lábú, alacsony karszékre, kedves vendégei előtt. „Hát honnand? hová? mi veegre atyafiai? Ülietek-leü a tzafrangos padokra, szabad a szoollás, nints mietul tartamotok.” — Megeredt nyel-deklőiken a lélegzet és Orlay, egy két szó után, Jaksicsot hagyá beszélteni. Kegyelmes Herczeg! vagy minek is nevezzem Méltóságodat? elkezdett Jaksics szóllani, kit jól értett az öreg Murza, de beszédebe vágott, mondván: „Naap nyuogotrool, jövesz szoo habaroom, Jédess Eetseem! beszédeud „valia”. Megdöbbsent Jaksics, s a bajuszát sürüen marosgató öreg nyelve hangjait jól ki nem vehetvén, akár a nagyon kidörmögött daczos szavainak huzókásságok, az az: oda való patavinitjássok miatt, akár tiszteletből, az öreg méltósága iránt és férjfias akadozásinak bámulásából, elhallgatott; de felkapta Orlay a szó-váltás fonalát s így szólít a Murz/ához: Igen is, vallja szóllásunk, mind testvéres eredetünket, mint régen már és meszszire szakadásunkat töletek; ekkor vér-szemet kapván Jaksics, oda jövele okáról kezde szólani, de mivel sokáig himezte-hámozta ezt monda neki az Ur-Gazda: „KiveeIe, mihovaa a titok, nosza rajta! mi fekszik sziveuden? leegy embeur.” Uram! mond Jaksics: én ama Duna-Tiszai Magyar vagyok, s elődeim Székét jöttem felkeresni, s

tiszteletem megadni őseink maradékainak. „Jool tudom Eet-seém”, válaszolta Murza: „hol tennen szaallaastok, de itt hazaatok, miik is sok vaaltozaast eerteunk, sok keuzteunk a Piribék, ees Martalootz! de aall feuggetlenseegeunk, segeet meeg ama Jeheova a Madjarok Éstene. Haat neekteuk mi bajotok? hozzaank, feuleenk maar nemis tartatok. Leumendjen a Nap, meg feul jeun, kimentek eükeink, agg apaaink, buidostak de eul is fodjtak?” haat van-ee meeg valaki keuzteutek, ki emberéül tudna szoollani?” így mint hallja Nagyságod, még nyekegünk, felele magát mellyen meghajtva Jaksits, nem mervén magyarságunkkal ditsekedni.

Két nap folytában szürkületkor és a harmadikán is, (követi elbeszélését Jaksics) csak elcsillámlott bőr-üveges ablakunk alatt egy két ifjú, pártás és főkötös, sudár Magyar tündér, de a negyedik éjyre, mellyen különösen tündöklött a hold fénye, a tanyázó Szállásnak egész népsége megjelent a szabad ég alatt, a keskeny, hosszú, alacsony asztalnál. Nem tudom, mond Jaksics, ha az Éden alakjaihoz, a Stámbuli Szerailyhoz, vagy Háremhez, vagy inkább Magyar Ország Mezőségi és Kunsági, Jászsági, Veszprémi, Miskolczi s Debreczeni szépségekhez hasonlitsam-é őket, vagy pedig elragadtatva szóljak a Caucasiai szépekről? midőn e viritó, fejér, magoska termetű áldott fejér-népek bájaik és kecseik, lángolva szelíd nézésű szép nagy fekete szemek s kis-ajakú szájaik eszembe ötlenek. Ezen gyönyörű alakok taroskarosok valának, fejök kerekdednek, járások felségesnek, társaságok pedig vidámnak látszott, de mégis a mellett méltóságos, szerény és nem fecsegő. Leventáikat ugyan azon bőr-üveges ablakok mellől rejtőzködve Orlayval a titkos szobából még éjjel is a hold fénye mellett versent futni láttam lovaikkal, fel, le, magasra, hegyre, mezőre; patakokat s árkokat ugratni. Láttam a kurta ingű póriságot is, paripáikon sarkantyúzva repdesni, ingjeik, lábra-valójok, teveször, len és szöszből készültek; süvegjök, vagy ümögjök mellett pipájok s hajók lefelé folyó fürtjeik hatok gerinczén löbbázdódott.

Hazájok, termékeny is, szép is. A Caucasus alatt, mindenféle gabona kétszer érik meg; teve, juh, bivaly, öszvér, ló, sza-

már, apró baromfi, marha elég van, s szabadon legel. Házaik külső alkotása idomtalan, de belől csinos és festékes, vagy ki-meszelt. Házi eszközök elég, de csak otthonos kézi munka, korsó, kancsó, edény ritka agyagból és anyagból elég, valamint hója-gos-csupor, bögre, pohár, fazék, dézsa, sajtár és minden egyéb konyhabeli. Reggel a hegyek lejtőjein lecsörgő patakokra járnak a leányok, vagy vízért, vagy főredezés végett. A Muszkák és más nemzetek, főképpen a menyecskékre leskelődnek, hogy elragad-hassák.

Nem mulathatván tovább egy hétnél a Caucasiai Magyarok-nál, csak hallomásból tudhatták, hogy a Caucasiai hegyek kör-nyékében 300 mértföldnyi kiterjedésre, több mint hét millió ember, a Mahomedánusokkal, Mógolokkal és más nemzetekkel ke-verve, magyarul beszél. Elvárjuk ezen tudósítások hitelességét Körösi Sándor haza jövetelével. Nékem Jaksits csudálatosakat beszélt, s ő maga is sok dolgokat leirt vissza jöttével Péter várába, hol az oda örökségért ment Csernovics, Árzsa és Porub-szky János, Arad Vármegye Tisztviselőjével találkozáván, ezekkel hazájába indult, s útjában hallotta annyának Esztergomban lett meghalálózását...

Haza felé jövéen, Oláh-országi utazásában mindenétől meg-fosztatot, s ezen nagyon elbúsulván, 1824-ikben ismét útnak indult. Nem tudom merre !”

Jaksics elbeszélése Toldynál nagyon szigorú elbírálásban részesül, mert még jóhiszeműségét is kétségbe vonja. Odáig talán még sem kell mennünk és megelégedhetünk azzal, hogy tévedéseit csak azzal magyarázzuk, ami természetes, hogy t. i. minden történeti, néprajzi és nyelvészeti előkészületek nélkül kutatván ott, ahol ezek nélkül kutatni nem lehet, szükségképpen halmozott tévedést tévedésre. Ha csak azt tudta volna, hogy a XVIII. század második felében Oroszország felé oly nagy volt hazánkból a kivándorlás, hogy azt rendelettel kellett megaka-dályozni — pl. az 1775-ben kivándorolt maros-tiszamenti határ-őrök egyrésze éppen Jekaterinoszláv vidékén telepedett le,⁷¹³ akkor tisztában lett volna azzal, hogy hová tegye a magyarul

beszélő murzát és nem talált volna semmi különöset abban, hogy ez a murza székelyesen ejti a szavakat. Azt is nagyon természetesen találta volna, hogy Jehováról és a magyarok Istenéről beszél és hogy a kaukázusi tájakon magyar nevekre akad. Jaksics ugyanis elbeszélte, hogy a Kukázusban sok magyar úri család nevére akadt, ú. m. Hegyi, Völgyi, Pataky, Nagy, Vitéz, Kis, stb. Ami Jaksicsnál oly kalandosan hangzik, hogy t. i. a kaukázusi magyarok elbeszélése szerint a Kaukázus környékén 300 mérföldnyi kiterjedésben több, mint hét millió ember beszél magyarul, az már csak azért sem dönti meg az ő jóhiszeműségét, mert ő maga is mondja, hogy ezt a kaukázusi magyarok csak hallomásból tudhatják.

Miután pedig feltehető, hogy Jaksicsnak pontos statisztikai adatok nem állottak rendelkezésére, sőt bátran megengedhetjük, hogy alapos földrajzi tudása épp úgy nem volt, mint történelmi, néprajzi és nyelvészeti ismerete sem, úgy hisszük, nem szükséges vele szembe állítani azt a statisztikai tényt, hogy 1820-ban Kaukázia összes népességét négyszázezer főre becsülték.⁷¹⁶

Hogy pedig Jaksics leírásának az a része, amely a murzával folytatott beszédre vonatkozik, nem misztifikáció, ezt az is mutatja, hogy *Obernyik László* 1821-ben nagy lelkesedéssel írt a Jekaterinoszlávból hozzánk vándorolt *Kataron*, vagy *Keserű Ivánról*, *kinek beszédét jól megérthette*,¹¹⁷ és hogy *Rentz József* fiumei kormányzékai tiszt, ki 1827-ben északi Kaukáziát látogatta meg s annak bércei között a tupisi szangóknál (szerinte csángóknál) tartózkodott, ezeknek nyelvében a magyarok rokonát akarta felismerni, írja *Zichy Jenő* gróf.⁷¹⁸

Zichy elfogulatlan és éles szemű kritikája után fölösleges egyetlen szót is hozzátennünk a Jaksics és Orlay vállalkozásáról közöltekhez. Kétségtelennek látjuk, hogy *ez a két jóhiszemű utazó nem Gyereiyán fejedelem népének leszármazottjaival találkozott, hanem jóval későbbi kivándorlókkal*. Ha vannak is esetleg még tiszta vérségüket többé-kevésbé megőrzött kumai magyar utódok, (ez is nagy kérdés!), az egészen bizonyos, hogy a kumai magyar nyelvnek a nép szétszóródása után 1 ½ századon belül el kellett tűnnie a rokon törökfajta népek nyelvtengerében.

Vázlatosan, szemelvényesen, ahogy éppen a rendelkezésünkre álló anyag engedte, végigtekintettük a kumai magyarság történetét: Kr. u. 890—1400-ig. Egyelőre még csak keskeny ösvényeken át jutunk el kumai véreink múltjához, és csak csekély töredékét ismerjük annak a gazdag és változatos esemény-sorozatnak, amely nevükhöz fűződik.

Hóman Bálint kutatásaiból tudjuk, hogy a magyarság Kr. u. 375-táján jelent meg a Kaukázus vidékén Balambér hún király népének vezetésével. Chorenei Mózes kum-, vagy kuma-magyarok (betűszerinti *hun-magyarok!*) néven említi őket. Timurlenk 1396-ban szórta szét törzseiket, tehát a kumai magyarság mögött ezer esztendő múlt áll. Ebből az időszakból a második félezer esztendőnek a történetét dolgoztam fel ebben a munkámban. Hogy csak vázlatos képet adhattam, szolgáljon mentségemre, hogy töretlen területen kellett dolgoznom, és minden kis ködarabkát magamnak kellett Összehordanom az épület felépítéséhez, így *is* annak csak a vázai-, a keretek állanak, sőt azok is csak részben.

Mindamellettt úgy érzem, nem végeztem hiábavaló munkát. Célom ugyanis az volt, hogy egyrészt számot adjak eddigi eredményeimről, másrészt rávilágítsak a jövőbeni kutatások, feladatok természetére. Szükség van az okiratos anyagnak minél tüzetesebb, további tanulmányozására a szóbajóhető nagy, külföldi könyvtárakban. Elsősorban Róma, Firenze, Bologna, Paris és London jönnek itt számba. Másodsorban — mihelyt lehetséges — helyszíni tanulmányokra és alapos, szakszerű ásatásokra van szükség, elsősorban Magyar romjainak vidékén. Harmadsorban tüzetesen tanulmányoznunk kell azokat a nyomokat, amelyeket a XVII. fejezet foglal össze. Ne keressük, de ha valaki keresné is, ne várjuk, hogy megtaláljuk a Kaukázusban az élő

magyar nyelvet, ellenben kereshetjük annak nyomait, maradványait. Keressük azonban azokat a nyomokat, amelyeket öt évszázad viharai és forgandóságai sem törölhettek el: kutassuk fel a hagyományokat, a népviseletben, a tárgyi és szellemi néprajz elemeiben máig is feltétlenül megőrzött, kumai eleinkre utaló esetleges jellegzetességeket. Mindhárom irányban sokat várunk a komoly munkától. De remény van arra is, hogy esetleg előkerülő XIII—XV. századbeli mongol-, arab-, perzsa-, kínai-, szir- és örmény kútfőkből adódik valami egykorú feljegyzés, sőt talán részletesebb leírás is kumai magyarjainkra vonatkozóan. (Érdeklődéssel várjuk Ligeti Lajosnak ilyen irányú, még felolgozatlan mongol forrásközléseit.)

Reméljük, a jövőben biztosabb és gyorsabb lépetekkel járhatjuk meg azt az utat, amely a most mutatkozó hézagok kitöltéséhez vezet. Ezeknek a kutatásoknak kell végérvényesen tisztáznuk azt a kérdést, hogyan keletkezett, milyen mértékű volt, és hogyan alakult a korai évszázadok folyamán a hunok és a magyarság kétségtelen kapcsolata. Ez a feladat annál is fontosabb, mert nemzeti, írott történelmünk immár nem ezer, hanem másfélezer esztendő t számol, nem szólva az íratlan őstörténeti idők évezeiről.

*

Lesznek olvasóim közül olyanok, akik egyik-másik következtetésemet merésznek találják. *Richthof en* báró, a korszerű földrajztudomány egyik megteremtője „Führer für Forschungsreisenden” című munkájában azt írja: a kutatónak nemcsak joga, hanem kötelessége is minden, a munkája során felmerült kérdésre felelnie, még ha kevés adat áll is rendelkezésre. Felelnie kell azért, hogy egyrészt mások, akik majd folytatják munkáját, ismerjék a kérdéstről elődjük véleményét, de felelnie kell azért is, hogy ne kelljen a kérdést hozzánemértők képzeletére bízni. Az így összegyűlő sok véleményből szűrődik le a helyes végső következtetés.

Budapesten, 1942 január hó 20-án.

Dr. Bendefy László.

BULLARÉSZLETEK

**ÉS EGYÉBB EREDETI LATIN
FORRÁSSZEMELVÉNYEK**

1.

XXIS. János pápa 1329. oki. 3-án kelt, Gyereyán fejedelmet említő bullájának eredeti latin szövege.

A) Á Lateráni-regeszfa bekezdő sorai:

Retulere magnam pietatis constantiae glóriám Vngari Asiat ici, Malchaytae et Alant, qui licet impiis superstitionum erroribus irrelütis populis circumfusi essent, incorruptam tamen fidei puritatem servaverunt. Eminebat inter eos dignitate Jeretanny, Ungarorum Regum stirpe satus, qui cum praesulem catholicum a sede Apostolica flagitassct, Pontifex episcopum Gemiscatensem ad eos transmisit, subiectisque Uteris ad fidem tuendam, ac religiosorum virorum pia monita excipienda ipsos instruxit.

B) A Vatikáni-regesztában lelt bulla szövege:

Dilectis filiis Jeretanni et universis christianis Vngaris, Malchaytis ac* Alanis salutem.

Ing entern, nee mir um matériám gaudiorum suscepimus, quod summus ille caelestis agricola, qui omnes quos diligit ad cognitionem sui misericordi semper bñefícia evocat atque trahit, quodque per Í7iennarrabilem gratiavi unigeniti sui tot o orbe diffusant auget continue familiám Christianam, vos verae fidei luce** perfosus, et sacri baptismatis fonte renatos, ac imbutos, doctrina evangelicae

* Rayualdusnál: et.

** Raynaldusnál: Uu'e imbutos,... stb.

et apostolicae veritatis in orientalibus partibus in eorum medio, qui nondum gratiam recipere baptismatis, collocauit. In immensum insuper nobis cessit ad gaudium intellect, quod tu, fili Jeretamir, de stirpe Catholicorum Principum*** Regum Ungariae descendisti; quodque tu et alii Christiani in dictis partibus commorantes, zelo fidei et devotionis fervore succensi doctorem catholicum desideratis habere, qui vos in fide Catholica verbis salutaribus instruat,**** et Sanctis exemplis informet, propter quod a nobis humiliter vestris supplicationibus postulastis, ut aliquem Catholicum Antistitem, sacrarum scripturarum scientia preeditum, vitae sanctitate decorum, verbo utilem, et exemplo mirabilem, ad partes ipsas pro institutione vestra in eadem fide Catholica mittere dignaremur. Cupientes igitur ut Christi familia ubique locorum incrementa suscipiat, set maxime in ipsis partibus dilatetur, Venerabilem fratrem nostrum Thomam Semiscantensem Episcopum vobis notum, ad partes ipsas cum nostre benedictionis gratia providimus destinandum. Quocirca devotionem vestram monemus et hortamur in domino Ihesu Christo, quatenus sacris instructionibus quas idem Thomas [22r] et alii Episcopi Catholici, necnon dilecti filii fratres Predicatorum et Minorum Ordinum in ipsis partibus commorantes, in doctrina catholice fidei vobis fecerint, mentales aures devotius adhibentes, animos vestros veritati eiusdem fidei, et sanctorum patrum auctoritatibus cooptetis; benedictionem nostram insuper vobis impendimus, et rogamus humani generis piissimum redemptorem, ut ipse vos benedictionis sue rore perfundat, ut in vere fidei unitate constantes, vos de bono proficiatis in melius, et alios ad familiam gregis dominici fructuosos v exemplis, et operibus evocetis. Datum Aviniony, III. Kal. Octobris, Anno Quartodecimo.

*** Raynaldusnál: Principum Ungariae... stb.

**** Goniboeznál: a szövegközlés az „instruat!” szóval befejeződik. Utána közvetlenül a keltezés következik.

2.

IV. Ince pápa 1250. aug. 8-án kelt bullájának latin szövegmásolata.
Ebben a pápa az Arbaniába és Hunnaviába küldendő hittérítőkről rendelkezik.

Innocentius Episcopus, Servus Servorum Dei, dilecto fūio Priori Provinciali Ordinis Fratrum Praedicatorum in Hungária, Salutem et Apostolicam Benedictionem.

Quasdam amplas, et Populosas Provincias* scilicet Arbaniam, et Hunnaviam, prope Hungáriám sitas, esse percepimus, in quibus aliqui Episcopi, et plurimi Sacerdoies, et Clerici, sub Graecorum dominio constituti, habitant, qui Bitum S. Romanae Ecclesiae sincera mente diligunt, et pro viribus libenter observant; Quia veró, virtutum Domino inspirante, in eorum affectu esse perspicitur, quod ad ipsius Ecclesiae redeant unitatem, et devotam obedientiam, <et reverentiam impendant eidem: Nos, qui habemus in voto potissimum, quod in devio constituti, convertantur ad viam rectitudinis, et universis nationibus per observantiam Catholicae Fidei, proveniat gloria perpetuae claritatis, praesentium tibi auctoritate committimus, ut aliquos ex Fratribus Ordinis Praedicatorum, curat tuae commissis, qui sint probatae conversationis, et vitae, ac potentes in opère et sermone, mittas ad Provincias memoratas, in quibus verbum Dei proponant, et Clericis, ac laids, de ipsis Provinciis oriundis, qui ad obedientiam Sedis Apostoliae redeuntes sunt parati satisfacere de praemissis, reconcilitationis, ac eisdem, si aliqua excommunicatione tenentur, absolutionis beneficium, iuxta formam Ecclesiae largiantur, et cum Clericis, ex praedictis, qui nullum Ecclesiasticum Beneficium obtinent a Latinis, super eo quod excommunicati celebraverunt divina, necnon cum Ulis., qui juxta Ritum Graecorum, Ordines infra aetatem legitimam, vel temporibus indebitis, aut qui omnes

* Raynaldusnál (Ann. Ecel. ad Ann. 1250. No. XLVI.): Provincias, *Philot, Arbaniam, et Unaviam.*

indem die, vei superior es, praetermissis inferioribiis, aut etiam soluto pretio aliquo, secundum Ritum eundem, recipere praesumpserunt, valeant dispensare. Ita tamen ut, quod circa Ordinationem Clericorum ipsorum, pro Ritus differentia, omissum esse dignoscitur, per Catholicos Episcopos obtinentes, gratia, et collatione Sedis Apostolicae provide suppleatur. Oeterum liceat Fratribus supradictis, eis, qui de Provinciis memoratis ad solemnem ipsorum praedicationem acciserint, Indulgentiam quadraginta dierum de injunctis sibi poenitentiis ekstrahere. Nulli ergo etc. Nostras concessionis etc. Datum Lugduni VI. Idus Augusti, Pontificatus nostri Anno Octavo.

3.

IV. Ince pápa 1244. márc. 22-én kelt bullájának részlete:

... quod Fratres vestri Ordinis (seil. Ord. FF. Praed.), qui a Vobis, vei altero vestrum deputantur ad praedicandum Jacobitis, Nestoritis, Georgianis, Graecis, Armenis, Maronitis, et MossoUnis,, aliisque nationibus in partibus Orientalibus constitutis . . .

4.

IV. Ince pápa 1245. márc. 21-én (vagy 22-én) kelt, kifejezetten a ferencesekhez intézett bullájának részlete:

. . . „in terras Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cunianorum, Aethyopum, Syrorum, Iberorum, Alanorum, Gazarorum, Gothorum, Zicorum, Ruthenorum Jacobinorum, Nubianorum, Nestoriorum, Georgianorum, Armenorum, Indorum, Mesolitarum (alias Moselitorum) aliarumque infidelium nationum Orientis sen quarumcumque aliarum partium proficiscentibus . . .”

5.

IV. Ince pápa 1245. *mate. 25-én* kelt bullájának részlete:

„ ... *Patriarchis, Archiepiscopis, Episcopis in terris Bulgaroruni, Blacorum, Gazarorum, Sclavorum, Serviorum, Alanorum, Zicorum, Gothorum, Iberorum, Georgianorum, Armenorum, Nubianorum, Nestorianorum, ceterorumque Christianorum Orientis, quos invitât ad unitatem ecclesiae: fratresque Minores hac de causa ad eos missos recommendat!*”

6.

IV. Ince pápa 1253. július 23-án kel!, a keleten működő domínusokhoz intézett bullájának részlete:

„*Innocentius Episcopus, Servus Servorum Dei, dilectis filiis Fratribus de Ordine Praedicatorum in terris Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorum, ... Mosilitorum, Tartarorum, Hungarorum majoris Hungariae, Christianorum captivorum apud Tartaros, aliarumque Infidelium nationum Orientis, seu quarumcunque aliarum partium proficiscentibus, Salutem, et Apostolicam Benedictionem.* „

7.

IV. Sándor pápa 1258. április 19-én kelt bullájának részlete:

„*Dilectis filiis fratribus de ordine fratrum Minorum in terras Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorum, Aethiopum, Syrorum, Iberorum, Alanorum, Gazarorum, Gothorum, Zichorum, Ruthenorum, Jacobitarum, Nubianorum, Nestorianorum, Georgianorum, Armenorum, Indonim, Moscelinorum (alias: Mosilitorum) Tartarorum, Hungarorum majoris Hungariae (trans Danubium), Christianorum captivorum apud Turcas, aliarumque partium proficiscentibus salutem et apostolicam benedictionem. Cum kora jam undecima . . . etc.*”

III. Miklós pápa 1278. aug. 10-én kelt bullájának részlete:

„*Nicolaus Episcopus, Servus Servorum Dei, düectis filiis Fratribus de Ordine Praedicatorum ad terras Saracenorum, Paganoruni, Grecorum, Bulgarorum, Cumanorum, Valacorum, ubicunque exist entium, Aethiopum, Syrorum, Ibenorum, Alanorum, Bazarorum, Bothorum, Zarorum, Ruthenorum, Jacobitarum, Nubianorum, Nestorianorum, Georgianorum,, Armenorum, Indorum, Molesticorum, Tartarorum, aliarumque ceterarum nationum Orientis, Cummunionem S. R. E. non habentium, proficiscentibus, Salut ein et ApostoUcam Benedictionem. Cum hora ... etc.*

9.

IV. Miklós pápa egyik 1288. évi bullájának részlete:

„*Nec Minoritarum modo, è quorum familia, ut dictum est, prodierat Nicolaus, sed Dominicanorum quoque opera ad inferendam populis remotissimis Evangelii lucem usus est: exstant enim apostolicae literae, quibus ipsis spargendi verbi divini in Saracenorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorum, Walachorum,, Colchorum, Syrorum, Iberorum, Alanorum, Gazarorum, Gotkorum, Ciorum, Ruthenorum, Jacobitarum, Nubianorum, Nestorianorum, Georgianorum, Armenorum, Indorum, Moscelitorum, Tartarorum, Ungarorum majoris TIngariae, Christianorum captivorum apud Tartaros, aliarumqwe vxterarum nationum orientis communiõne S. R. E. segregatarum terris provinciám demandavit.*”

10.

IV. Miklós pápa 1288. szept. 3-án kelt bullájának részlete, melyben további engedményeket és előjogokat biztosít a hittérítőknek.

„*Nicolaus Episcopus, Servus Servorum Dei, dilectis filiis Fratribus de Ordine Praedicatorum, ad terras Sarcenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorum, Valacorum, ubicumque existentium, Aethiopum, Syrorum, Iberorum, Alanorum, Gazarorum, Gothorum, Zirorum, Ruthenorum, Jacobitarum, Nubianorum, Nestorianorum, Georgianorum, Armenorum, Indorum, Mosselitorum, Tartarorum, Hungarorum majoris IJngariae, Christianorum Captivorum apud Tartaros, aliarumque exterarum Nationum Orientis communionem 8. Romanae Ecclesiae non habentium, proficiscentibus, Salutem, et Apostolicam Benedictionem. — Cum kora undecima ...*”

11.

IV. Miklós pápa 1291. aug. 13-én kelt bullájának részlete:

„*Nicolaus, etc. Dilectis filiis fratri Guillelmo de Cherio, poenitentiario nostro, et fratri Mathaeo de civitate Theatina lectori, Ordinis Minorum, ad terras Tartarorum, Graecorum, Sarracenorum, Paganorum, Bulgarorum, Cumanorum, Yberorum, Alanorum, Gazarorum Gotorum, Syrorum, Ruthenorum, Armenorum, Indorum, Mosselitorum, Etiopum, Ungarorum majoris IJngariae, Christianorum captivorum apud Tartaros aliarumque nationum Orientis communionem sanctae Romanae ecclesiae non habentium, seu quarumcunque aliarum partium proficiscentibus.*”

VIII. Bonifatius pápa 1299. április 10-én kelt bullájának részlete:

„Bonifatius Episcopus, Servus Servorum Dei, dilectis filiis Fratibus Sanctio de Bolea, Guillelmo, Bernardi, Bernardo Guille, etc. Ordinis Praedicatorum ad Terras Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgárorum, Cumanorum, Aethiopum, Syrorum, Hiberorum, Alanorum, Gazarorum, Gotorwn, Zichorum, Ruthenorum, Jacobitarum, Nubianorum, Nestorianorum, Georgianorum, Armenorum, Indorum, Moscelitorum, Tartarorum, aliarumque terrarum Orientalium, et Aquilonarium, Nationum proficiscentibus, Nunciis Nostris, Salutem, et Apostolicam Benedictionem.”

V. Orbán pápa 1369. dec. 5-én kelt bullájának részlete:

„Dilectis filiis fratribus de ordine fratrum Minorum in terras Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorum, Iberorum, Alanorum, Gazarorum, Gothorum, Scytarum, Ruthenorum, Jacobitarum, Nestorianorum, Nubianorum, Georgianorum, Armenorum, Indorum, Mochitorum, aliarumque non credentium nationum Orientis et Aquilonis seu quarumcumque aliarum partium proficiscentibus.

Cum vos ad terras Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorum, Iberorum, Alanorum, Gazarorum, Gothorum, Schytarum, Ruthenorum .. ., Georgianorum, Armenorum .. ., Mochitorum, aliarumque non credentium nationum Orientis et Aquilonis ..., pro magnis arduisque negotiis respicientibus, exaltationem et augmentum catholicae fidei desHnemus .. .” etc;

14.

XI. Gergely pápa 1374. március 6-án kelt, Habet ex parte... kezdetű bullájának részlete:

„Gregorius Episcopus, Srvus Servorum Dei, dilectis filiis Fratibus Ordinis Praedicatorum in Terris Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorwí, Iberorum, Alanorum, Gazarorum, Gothorum, Scytarum, Rutenorum, Jacobitarwn, Nubianorum, Nestorianorum, Georgianorum, Armenorum, Indorum, Mochitorum, aliarumque non credentium nationum, Orientis et Aquilonis, seu quarumcunque aliarum partium constitutis, et ad eas proficiscentibus, Salut em et Apostolicam Benedictionvm.”

15.

XI. Gergely pápa 1374. márt. 6-án kelt Cum vos... kezdetű bullájának részlete.

„Gregorius Episcopus, Servies Servorum Dei, dilectis filiis Fratibus Ordinis Fratrum Praedicatorum, in Terris Saracenorum, Paganorum, Gaecorum, Gazarorum, Gothorum, Sichorum, Rutenorum, Bulgarorum, Cumanorum, Iberorum,, Alanorum, Jacobitarwn, Nestorianorum, Nubianorum, Georgianorum, Armenorum, Indorum, Mathicorum, aliarumque non credentium nationum, Orientis, et Aquilonis, seu quarumcunque aliarum partium proficiscentibus, Salutem et Apostolicam Benedictionem.

Bzovius közlése Fr. Tamás magyar püspökké való rendelésére vonatkozóan. (Bzovius, Annales... anno 1330. n. 58.)

„Anno Christi 1330 cum Malendae* et Alant Gentiles, sub dominio Hieratimi** ex Hungariae Begum stirpe progenia, Fraedicatores postulassent, Joannes XXII. Fr. Thomam Dominicanum, Senuscatensem*** Episcopum, quod magnae religionis praedicator et lege in Domini eruditissimus esset, aliosque Socios quam plurimos ad eos convertendos destinavit.”

Részlet Rubruk (Rubruquis) Itinerariumából. Cap. XX. De itinere versus curiam Manguchan. (Sinica Franciscana I. kt. 216—217. II.)

2. ... et bigavimus cum Baatu descendendo iuxta Ethiliam V. septimanis. Et aliquando habuit socius meus tantam famem, quod dicebat michi quasi lacrimando: „Videtur micīi quod nunquam comederim.” Forum semper sequitur curiam Baatu, sed Mud erat ita longe a nobis quod non poteramus ire. Oportebat etiam ire nos pedes pro defectu equorum.

3. Tandem invenerunt nos quidam Hungari qui fuerant clerici, quorum unus sciebat adhuc cantare multa corde, 'et habebatur ab aliis Hungaris quasi sacerdos, et vocabatur ad exequias defunctorum suorum; et alius fuerat cmnpetenter instructus in gramatica, quia intelligebat quidquid dicebamus ei litteraliter, sed nesciebat respondere. Qui fecerunt nobis magnam consolationem afferentes cosmos* ad bibendum et carnes aliquando ad come-

* Recte: Malchaitae.

** Recte: Jeretaimis.

*** Recte: Semiscatensem.

* Cosmos = kumisz.

dendum. Qui cum postulassent a nobis aliquos libros et non hab er em quos possem dare, nuttos enim \abebam nisi bibliám et breviárium, dolui multum. Tunc dixi eis: „Afferte nobis cartas et ego scribam vobis quamdiu erimus hie.” Quod et fecerunt. Et scripsi utrique horas beate Virginis et officium defunetorum.

4. *Quadam die iunxit se nobis quidam Comanus, salutans nos latinis verbis dicens: „Salvete domini!” Ego „Urans ipso resalutato, quesivi quis eum docuerat ittam salutationem, et ipse dixit quod in Hungária fuit baptizatus a fratribus nostris, qui docuerant eam. Dixit etiam quod Baatu quesiverat ab eo multa de nobis, et quad ipse dixerat ei conditiones Ordinis nostri.*

18.

Szemelvény Viferbói Gotfried „Memoria seculorum vei Liber memorialis ab O. C. — 1185.” c. műve „De regibus Gofhorum” c. fejezetéből. (Mon. Gem. Hisf. XXII. 102, 104 II.)

„Ungarorum régna duo esse legimus, unum antiquum apud Meotidas paludes in finibus Asie et Europe, et alterum quasi novum a primo regno in Pannónia derivatur, quam Pannoniam nonnuli novam Ungariam vocant. Tingari etiam Huni sunt appellati. Sub quorum viribus Atila et Totila quondam régnantes multa régna in Italia et in Galliis desolaverunt.”

„Eo enim tempore, quo Eneas destructa Troia venit in Ytaliám, duo alii Troiani principes, Priamus iunior, nepos magni Priami ex sorore, et Antenor, ipsius agnatus, cum 13 milibus per mare Illiricum in Ungariam v éterem, que est in confinio Asie et Europe iuxta Meotidas paludes, ibique edificantes urbem magnam Sicambriam, ipsi a loco illo Sicambri sunt nominati.”

Szemelvény Vincentius Bellovacensis „Speculum triplex” c. művének „Speculum naturale” c. fejezetéből.

„Pannonia Europae est provincia, quae ab Hunnis quondam occupata ab eodem populo Hungaria vulgariter est appellata. Quae duplex est secundum Orosium. Maior sc. et Minor. Maior quidem est in ulteriore Syria ultra Meotides paludes constituta, a qua Hunni venationis gratia primitus exeuntes per longissima paludum et terrarum spacia et cervorum et bestiarum vestigia insequentes tandem solum Pannoniáé invenerunt, qui reuersi ad propria collecto agmine in Pannoniam redierunt, et expulsis incolis a primaeva sua origine nomen genii et patriae indiderunt.”

JEGYZETEK
NÉV. ÉS TÁRGYMUTATÓ

A JEGYZETEK BEN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK.

AzsMM = Bendefy, Az ázsiai magyarok megtérése.

I. közl. *Theologia* 1936. 4. szám.

II. közl. *Theologia* 1938. 3. szám.

III. közl. *Theologia* 1939. 2—3. szám.

IV. közl. *Theologia* 1939. 4. szám.

BDfCH = Bretschneider, Drawn from Chinese and Mongols writings, and compared with the observations of Western authors in the Middle ages. (Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society. Sanghay, New-Series No. X. p. 1—307.) 1876.

BNOCH = Bretschneider, Notes on Chinese mediaeval travellers to the West. (1—48 1.) *The Chinese Recorder and Missionary Journal*, 1874.

BNcwa = Bretschneider, Notices of the mediaeval history of central and western Asia. (U. ott mint *BDfCH*.)

Beazley, The Texts = . . . and Versions of John de Piano Carpini and William de Rubruquis. London, 1903.

Bretschneider, Mediaeval Researches = . . . from Eastern Asiatic sources. London, 1888.

Bull. O. FF. P. = Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum. I. és II. kötet. (Az 1430. évig bezáróan.) Kiadta P. Ripoll Tamás Magister Generalis Rómában, 1730-ban.

d'Avezac, Recueil = ... de Voyages et de Mémoires publié par la Société de Géographie. Paris, 1839—1891.

Volar. Közi. = Földrajzi Közlemények.

GOL. = Golubovich, Biblioteca Bt'o-Bibliografica della Terra Santa e

MHK = A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk. Pauler és Szilágyi. Bpest, 1900. Akad.

MNy = Magyar Nyelv (folyóirat).

MT = Hóman-Szekfű, Magyar Történet. 2. kiad. Boest, Egvet. Nvomda.

Pulie. Hist. Mongalorum = . . . Viaggio di F. Giovanni da Pian del

Carpine ai Tartari. (= Studi Italiani di Filologia Indo-Iranica XI.) Firenze, 1913.

Rockhill, The Journey = . . . of William Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253—1255, as narrated by himself with two accounts of the earlier Journey of John of Pian de Carpine. Translated from Latin and Edited with an introductory Notice by . . ., London, Hakluyt Society, MDCCCC. pp. LVI—304.

Yule-Cordier, The Book = . . . of ser Marco Polo, London 1903.

Megjegyzés: A jegyzetek között további rövidítéseket is találunk. Ezek vagy annyira közismert munkák, hogy felsorolásukat ezen a helyen fölöslegesnek tartottam, vagy a kérdéses munkának teljes címe a jegyzetben másutt megtalálható.

JEGYZETEK.

I. FEJEZET.

- ¹ *Raynaldus O.*, *Annales ecclesiastici* XV. ad a. 1329 nr. 96. Eredetije: Vatic. vol. 92. ep. 65 l. — Raynald. nyomán közli: Bullar Ord. FF. Praed. II. kt. 184. l.
- ² *Gombocz Z.*, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II. rész. (Nyelvtud. Közl. 1923. XLVI. 1—33. 11.)
- ³ *Ligeti L.*, *Sárga Istenek, sárga emberek*. Bp. 1934. (Egyet. Nyomda.) 9 l.
- ⁴ V. ö. *Lukácsics P.*, XV. századi pápák oklevelei I. kt. V. Márton pápa (1417—1431). Bp. Akad. 1931. mű elején található levéltári vonatkozású tanulmánnyal.
- ⁵ V. ö. *Ottenthal* Die päpstliche Kanzleiregeln von Johannes XXII. bis Nicolaus V. Innsbruck, 1888.
- ⁶ *Bendejy*, Az ismeretlen Julianusz. Bp. 1936. (Stephaneum.)
- ⁷ *Kuán G. gr.*, Relat. I. 82. skk. ll.
- ⁸ *Klaproth*, Reise in d. Kaukasus II. kt. III. tb. a 400 lapnál.
- ⁹ Bull. O. FF. P. II. kt. 190 l. (Böv. I. a XIV. fejezetben.)
- ¹⁰ *Bendejy*, Johanca testvér levelének tudományos jelentősége. Ferences közl. 1937. évf. 14—16 ll. és 70—74 ll.
- ¹¹ *Balanyi*, Magyar Johanca testvér levele a tatárországi missziókról 1320-ból. Fer. közl. 1927 dec.—1928 jan. és az ú. az ¹⁰/¹ a. id munkában.
- ¹² ¹/₁ *Bendejy*, Julianus utazásának kézíratos kútfői. Bp. 1937. (Arch. Eur. Centr. Orient. Kny.) Latin-magyar fac-simile kiad.
- ¹³ *Bendejy*, *ÁzsMM.* IV. közl. 342—345 ll.
- ¹⁴ *Klaproth* Asia Polygl. 221 l. — HMK. 309 és 232 ll.
- ¹⁵ V. ö. *Zichy*, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. (A magy. nyelvtud. kézikönyve I. 5.) — 55. l.

A *gyertya* és *gyertyán* szavaknak török megfelelői szintén kétagúak s a magyar szóalaktól csak magánhangzókban térnek el. Felmerülhet tehát az az aggodalom, vajjon valóban rokon-e a *Gyertyán* név a *gyertyán*, ill. *gyertya* szavunkkal, vagy más-képp fogalmazva meg a kérdést: feltételezhető-e, hogy a *gyertyán* szóból a XIV. századi kaukázusi magyarság ajkán a *Gyertyán* név keletkezhetett. Tudvalévő, hogy a magyar nyelv nem tűri a mássalhangzók torlódását. Ezért lett a népi nyelvben Krisztusból — Kirisztus, krajcárból karajcár, Veszprém ősi névalakja pedig Böszpörém volt. Teljesen hasonló szóképzéssel lett *gyertyánból* — *Gyertyán*.

Egyik legkitűnőbb keleti nyelvészünk szerint ez az érvelés elfogadható, mihelyt egyetlen egykorú okmánnyal igazolni tudjuk, hogy a *Gyertyán* névalak a XIV. században valóban megvolt már. Ilyen okmányunk van, éspedig éppen XXII. János pápa szóbanforgó bullája, amelyben — miként azt a 21. oldalon levezettük — a *Jeretann* név pontosan a *Gyertyán* olvasatnak felel meg.

II. FEJEZET.

- ¹⁴ *Moses Chorenensis* in Geographia. V. ö. Saint Martin Memoires sur l'Arménie. II. kt. 385 l.
- ¹⁵ *Moravcsik Gy.*, Muagerisz király. Magyar Nyelv, XXIII. kt. 266—267 ll. Bö leírását l. *Bendefy*, Kummagyarria, Bp. 1941. c. m. 18—23 ll.
- ¹⁶ Hogy hogyan került oda, arról bőven írtam „Kummagyarria” c. munkámban.
- ¹⁷ Az Anonymus feljegyezte „*Dentu Mogeria*” betűszerinti jelentése nem Dontövi, ahogy még MT I. kt. 66 l. is említi, hanem *Doni Magyarország*. A Don ősi neve ugyanis *Dent* volt, az *u* és *ü* ősi magyar képző pedig a mai melléknévképző *i* őse. Tehát *Dentu* eszerint a legpontosabban a *Doni* jelentésnek felel meg. — V. ö. *Bendefy*, Fr. Julianus utleírásának tulajdon- és népnevei. Történetírás, III. évf. Bp. 1939. 148. l.
- ¹⁸ *Bendefy*, Szallam tolmács küldetése Nagy Sándor falához. (Góg és Magóg fala.) A magyar őstörténet kútfői I. kt. Bp. 1941.
- ¹⁹ Böv. l. MT I. 50—66 ll. és *Bendefy* 15 a. id. m.
- ²⁰ V. ö. 15 a. id. munkámban irottakkal. (10—11 ll.)
- ²¹ V. ö. MT I. 69 l.
- ²² U. ott 68 l.
- ²³ MHK 119—121 ll.
- ²⁴ MHK 123 l.
- ²⁵ ¹ *Jubász Jenő*, Eszköz, ezfek, szavatti aszfali. MNy XXXVII. évf. (1941) 2. szám, 100. old.
- ²⁶ *Munkácsi B.*, A magyar őshaza kérdése. Ethnográfia, 1905. 85 l.
- ²⁷ MT I. 66 l.
- ²⁸ *Hodinka*, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. (Akad.) 33, 68, 349 ll.
- ²⁹ HMK. 246—247 ll.
- ³⁰ HMK. 325 lapján további utalások.
- ³¹ Böv. l. MNy. XXV. 8—9 ll.
- ³² *Moravcsik*, MNy. XXIII. 259. l.
- ³³ *Melich*, MNy. VI. 153, VII. 240.
- ³⁴ *Chorenei Mózest* „az örmény történetírás atyja” vagy az „örmény Herodótosz” névvel tisztelte meg az utókor. Kr. u. 430 körül született Dáron tartomány Chorni nevű falujában, s körülbelül 50 éves korában halt meg. Már fiatalon a történetírásnak és a forráskutatásnak szentelte életét. Ebből a célból nemcsak az alexandriai, athéni és konstantinápolyi hatalmas, udvari könyvtárakat kutatta fel, hanem sorrajárta a főnemesi családok levéltárait, sőt szorgalmasan gyűjtögette és feljegyezte a történeti vonatkozású népdalokat, népregéket és szájhagyományokat is. Egyébként is — akár mint forráskutatót, akár mint forráskritikust, vagy mint író-t vesszük szemügyre — messze kimagaslik akár kortársai, akár elődjei, sőt nagyon sok utódja közül is. Három vaskos könyvben megírta Nagyörményország történetét Haiktól, az örmények ősapjától kezdve az örmény Arsacidák trónjának felforgatásáig (Kr. u. 433.) és még szól ennek a végzetes eseménynek szomorú következményeiről is. Ez a nevezetes munka, amely több külföldi kiadásban is megjelent, 1892-ben magyarul is napvilágot látott *Szongost Kristóf* szamosújvári tanár érdemes fordításában.

Chorenei második műve nagyszabású retorikai munka, majd megírta harmadik művét, *Armenia földrajzát*. Ezt a munkát igen becsesnek tartják régisége, valamint számos olyan idézete miatt, amelyek még régibb geográfusoknak és matematikusoknak munkáiból mentenek meg egy-egy olyan részletet, amelyet ma már másutt nem találhatunk fel. Eredeti szövege latin fordítással együtt megjelent Londonban 1726-ban; csak az örmény szövege Massiliában 1683-ban és Velencében 1751-ben; végül Saint Martin kiadta azt francia fordításban, bőségesen ellátva azt jegyzetekkel és mellékletekkel Párisban, 1819-ben. Chorenei összes munkáinak gyűjteményes kiadása Velencében jelent meg 1842-ben a mecharisták kiadásában.

- ¹⁴ V. ö. *Lukácsi Kristóf*, *A magyarok őseleji*, stb. Kolozsvár, 1870. II. kt. 147 l.
- ¹⁵ *Marquart*, *Streifzüge* 15, 16, 56, 485, 489, 491 ll.
- ¹⁶ *Dr. Pungucz Antalnak*, a bpesti Pázmány Péter Tud. Egyetemen az örmény nyelv meghívott előadójának szíves szóbeli közlése nyomán.
- ¹⁷ V. ö. *Zichy István gr.* megjegyzésével „Magyar őstörténet” c. m. 31—32 ll.
- ¹⁸ V. ö. *Klaproth* 8 a. id. m. I. 402 skk ll.
- ¹⁹ U. o. XXIII. fej. 499—502 ll.
- ²⁰ V. ö. HMK. 144 lapon: 3. „Kum” címszó alatt közöltekkel.
- ²¹ *Hóman*, *A hún-magyar hagyomány és hún-monda.* (Hóman B. munkái II. Történetírás és forráskritika.) Bp. 1938. 45—170. ll.
- ²² L. 8 a. id. m. 502 l.
- ²³ *Lukinich*, Menander Protector történeti művének fennmaradt töredékei. (Középkori krónikások IV. kt.) Brassó, 1905. 109—110 ll.
- ²⁴ V. ö. *Bendefy*, Zemarkhosz és Valentinus követségjárása. *Földr. közl.* 1941. évf. 3. szám 164—179 ll.
- ²⁵ *Kuán G.*, *Relat.* I. 68. l.
- ²⁶ *Bálint G.*, *A honfoglalás revisiója*, 71 l.
- ²⁷ V. ö. *Gol.* II. 551 l. és u. ott 3. jegyz.
- ²⁸ *Böv.* I. *Hóman*, MT I. kt. 19 skk. ll.
- ²⁹ *Zichy*, *A magy. őstört. és műv. a honf.* 42—47 ll. és *Zichy* 37. a. id. m. 14. fej.
- ³⁰ *Hóman*, MT I. kt. 39 l.
- ³¹ *Hóman*, *Szent István*, Bp. 1938 — 12 l.
- ³² *Dequignes*, *Hist. générale des Huns, des Turcs, des Mongols, et des autres Tatares occidentaux.* Paris, 1756. L. I. p. 337. — *Hammer-Purgstall*, *Gesch. d. Gold. Horde* 439 l.
- ³³ *Dequignes*, L. I. p. 341. — *Hammer-Purgst.* id. m. 440 l.
- ³⁴ *Abu-l-Jida*, *Géographie*, I. 8. II. 1. 283. — *Marquart*, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge.* Leipzig, 1903. 32 l. I. jegyz. — HMK 323 l.
- ³⁵ *Ibn Batuta* utazásainak francia kiad. 4 kt. (Paris, 1855—59.) II. 375—379. — *Marquart*, u. ott mint 50. — *Németz*, HMK.
- ³⁶ V. ö. 8 a. id. m. 402 skk. ll.
- ³⁷ HMK 324 l.
- ³⁸ L. HMK. 246—247 és 325 ll.
- ³⁹ HMK. 324—325 ll.
- ⁴⁰ *Thury*, *Századok.* 1897. 324 l.
- ⁴¹ *Eubel*, *Provinziale ...* p. 73. — *Hierarchia ...* I. 337.

- * *GOL.* II. 558 és 266 ll.
 * V. ö. 6 a. id. m. 45 l.
 * *GOL.* III. 205 sub. tit. Giurisdizione Francescana. Erre a tárgykörre az 1318. év kapcsán még visszatérünk.
 * *Catalogus Sanctorum Fratrum Martyrum.* (In cod. lat. 3702 Bibl. Monacensis. — *GOL.* II. 61. — *Speculum vitae B. Francisci et sociorum.* Ed. 1504. fol. 206 v.
 * *Passio...* ecc. Anal. Franc. t. III. p. 417—18. — *Waddingus*, an. 1284. n. 2. t. V. p. 128. — *Firmamentum trium Ordinum.* Parte I. Ed. Parigi 1512. fol. 30 v. — *GOL.* I. 324—25 és II. 272. — A várost Urmiával azonosítani helytelen, mert ha István testvér az alánok földjén halt meg, akkor nem kereshetjük halála helyét Perzsiában. A város azonosításának kérdése még tanulmányozásra vár.
 * *Fr. Paolino de Venetiis* Provinciale Ord. Min. in Cod. Vatic. 1960. et Bambergensis E. III. 11. — Anal. Franc. III. p. 515 et IV. p. 332. — *GOL.* II. 102 et III. 181.
 * *GOL.* III. 424, 181 et II. 136—137. — *Job. Elemosina (?)* Chronicon. In cod. Bibl. Nation. Parisien membr. s. XIV. lat. n. 5006 fol. 185 v. — V. ö. *Waddingus* ad an. 1334 n. 19.
 * Böv. I. *GOL.* V. 73—75.
 * V. ö. Sin. Franc. I. kt. és *P. Takács Ince*, O. F. M., Szent Ferenc Rendje. Bp. 1937. 167 l.
 * L. 6. és 10. és 10/1 a. id. munkákban.
 * V. ö. *Balanyi György*, Adatok a ferencrendiek tatárországi történetéhez. Kat. Szemle 39 kt. 2 füz. Bp. 1925. 84 l.
 * *Magyar Mihályra* vonatk. v. ö. *GOL.* II. 194. u. ott bővebb irod.
 * *Récsi János* testvére vonatk. I. *Eubel*, Bullar. t. VI. n. 634. *GOL.* V. 60.
 * A Szentföldön járt magyarokra vonatk. I. *Revue de l'Or. Lat.* t. III. pp. 566—669. — V. ö. *GOL.* V. 305.
 * *Pécsváradi Magyar Gábrielre* vonatk. I. *GOL.* IV. 143. — U. ott további utalások.
 *² Bull. O. FF. P. II. kt. 206 l. — Ugyanott további utalások.
 * Vide „Cod. Cumanicus” ad. an. 1338. *Wadding* ad. a. 1338. *GOL.* III. 18. n. 5. *Fr. Pasquale da Vittoria* levele a katháji misszióból 1338. — V. ö. *GOL.* IV. 245—246. ll.
 *³ *Wolff O.*, Geschichte der Mongolen, oder Tataren. Breslau, 1872. 269 l.
 * V. ö. *Bendely*, *ÁzsMM* III. r.
 * *Recueil de Voyages...* Paris, 1839. IV. 372. „De itinere fratrum versus curiam Manguchan” c. fej. — Legújabb és legjobb kiadása: *Sinica Franciscana* I. kt. 217 l.
 * V. ö. Sin. Franc. I. 218—219. ll.
 * V. ö. 6 a. id. m.
 * V. ö. Sin. Franc. I. 217. l.
 * U. ott Cap. XXX.
 * *Zakharov-Arendt*, *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez.* Archeologica Hungarica XVI. sz. M. Tört. Muz. kiad. Bp. 1935. — 76 l.
 * V. ö. *Karamzin*, *Isztorija guszod.Ruszijszkogo*, I. 302 jegyz.
 * Sin. Franc. I. 209. l.

- ⁸⁰ U. ott 210 l.
⁸¹ U. ott 199 l.
⁸² U. ott 280 l.
⁸³ U. ott 324 l.
⁸⁴ *Benédjy, Ottó* testvér 1231—1234. évi utazása. *Földr. Közl.* 1937. évf. 211—224 l.
⁸⁵ L. 6 és 10/1 a. id. m.
⁸⁶ L. 6 a. id. m. 162—163 ll.
⁸⁷ V. ő. HMK 193—203 ll.
⁸⁸ Erre vonatkozóan jó összefoglalást nyújt *Németh Gy.* HMK. c. m. 90 a. id. helyen.
⁸⁹ U. ott 202 l.
⁹⁰ U. ott 202—203 ll.

III. FEJEZET.

- ⁹¹ *Ferdinandy M., Mi Magyarok...* Bp. 1941. — 42—43 ll.
⁹² U. ott 36—37 ll.
⁹³ Erről a tárgyról Ferdinandy nagyon szépen és kimerítően ír id. m. I. és II. fejezetében.
⁹⁴ A kettőskirályság intézményéről, mint a pusztai lovaspásztor népek politikai életformájáról, és annak magyarországi felüljárásáról *Alföldi András* kimerítő tanulmányt írt a Károlyi Emlékkönyvben. — Tanulságos olvasmány még ebből a tárgykörből *Ferdinandy Mihály* id. m. IV. fejezete.
⁹⁵ L. 43 és 44 a. id. m.
⁹⁶ V. ő. 9) és 11) a. id. m.
⁹⁷ L. 80 a. id. m. 78 l.
⁹⁸ L. 6 és 10/1 a. id. m.
⁹⁹ *Seppelt-Löffler.* Papstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 1933. — 211 l.
¹⁰⁰ *Semiscant, Semerchant* (= Saandmark), vagy *Semiscantensis* (Raynaldusnál: *Gemiscatensis*), egyéb pápai levelekben: *Semiscensis, Simiscensis, Semissonensis* és *Summachra* (= Samarkanda) azonos a mai Szamarkanddal. Egykoron Nagybukhara fővárosa és a mohamedánus tanterjesztés központja volt, de a híres kereskedővárosban a ferencesek is korán fészket raktak. — *GOL.* I. 305 és 206 ll.
¹⁰¹ *Golubovich* (id. m. 354 és 357 ll.) név szerint is említi a semiscanti püspököt. Ezen az alapon kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy XXII. János pápa a domonkosrendi *Mancasole Tamás* fráteret, Szamarkand püspökét (vener. fr. nostrum *Thomam*, nunc episcopum *Semiscatensem*... V. ő. *Wadding.* an. 1329. n. 15, *Raynaldi.* an. 1329. n. 97.) küldötte volt Gyeregyán magyar fejedelemhez. *Golubovich* id. m. 357 o. a Raynaldusból (an. 1329. n. 96.) id. szövegrész a következő: *Dilectos filios „Jeratanny (var. Jeretomir. sive Zeretomir), de stirpe catholicorum Regum Ungariae” et christianos Ungaros, Malchaytas et Alanos „in dictis partibus commorantes”, qui doctores catholicos desiderabant habere, hottatur ut devote recipiant fr. Thomam episc. Semiscaten-*

sem, illis notum et partes ipsas destinatum. Item eisdem commendat alios quoscumque episcopos et fratres Praedicatoros et Minores „in ipsis partibus commorantes”.

³⁰⁰ *Enbel*, Hierarchia Catholica Medii Aevi, I.

³⁰¹ U. ott 457 l.

³⁰² U. ott I. 473 és 329 ll.

³⁰³ U. ott I. 346 l.

³⁰⁴ U. ott I. 102 l.

³⁰⁵ V. ö. 10/1 és 9 a. id. m.

IV. FEJEZET.

³¹¹ Böv. I. 18 a. id. munkában.

³¹² *Marquart*, Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. XXX. 1.

³¹³ *Hóman*, Őstörténetünk keleti forrásai. (H. B. összegyűjtött munkái II. kt. Történetírás és forráskritika.) Bp. 1938. M. Tört. Társ. 184 skk. ll.

³¹⁴ HMK 164 l. 1. j.

³¹⁵ *Bendefy*, Itil és Dubā. Új szempontok őstörténetünk keleti kútfőinek magyarázatához. Bp. 1938. Történetírás, II. évf. 1—31 l. 1 térképpel. Ennek a fejezetnek a gerincét ez a dolgozat szolgáltatja.

³¹⁶ *Zichy*, Levedia és Etefköz. Akad. Ért. 434. 1926. 10 l.

³¹⁷ *Ligeti*, Az ismeretlen Belső-Ázsia. Bp. 1940. (Athenaeum) 127 l.

³¹⁸ MHK 141—150 ll.

³¹⁹ L. 117 a. id. m. 128 l.

³²⁰ HMK 159, 160, 301, 302 ll.

³²¹ V. ö. 116 a. id. m. 4 l. és HMK 159 és 301—302 ll.

³²² *Chwolson*, Izvesztija... Ibn Dasta, 150. Bibl. Geogr. Arab. I. 225. II. 285. — HMK 302 l.

³²³ HMK 302—303 ll.

³²⁴ HMK 158 l.

³²⁵ V. ö. HMK 158 l.

³²⁶ *Marquart*, Streifzüge 173 skk. ll.

³²⁷ U. ott 31, 164, 495 ll.

³²⁸ HMK 164 l. I jegyz.

³²⁹ V. ö. Magyar Nyelv 1909. évf. 165, 367, 432 ll.

³³⁰ *Kmoskó M.*, Gardízi a törökökről. Századok, 1927. Bp. 166—167 ll.

³³¹ Ugyanott.

³³² *Thury J.*, A magy. ered. őshazája és vándorl. Századok, 1896. 801 l.

³³³ *Roesler*, Rom. Stud.

³³⁴ *Hunfalvy*, Magy. ethnogr. 202 l.

³³⁵ *Fehér G.*, Atelkuzu területe és neve. Századok, 1913. Kny. 26—27 ll.

³³⁶ *Marquart*, Osteur. u. ostas. Streifzüge. 30—32, 161 ll.

³³⁷ *Schnetz*, Onogoria. Arch. f. slav. Phil. XL. 160 l.

³³⁸ *Melich*, Duba = Duna? M. Ny. 1928. 84—88 l.

³³⁹ *Hóman (-Szekfü)*, Magy. Tört. I. 66 l. (II. kiad.)

³⁴⁰ V. ö. 13 és 116 a. id. m.

- ¹⁴¹ *Kuún G. gr.*, MHK 170, 3 jegyz.
- ¹⁴² *Kuún G. gr.*, Relat, Hung. I. 184 l.
- ¹⁴³ V. ö. 130 a. id. m. 163 skk. l.
- ¹⁴⁴ HMK 160—165 ll.
- ¹⁴⁵ Id. m. 163 l.
- ¹⁴⁶ V. ö. *Benedey*. Egykorú kínai kútfők a mongolok 1237—42. évi hadjárataról. Történetírás I. évf. 5 sz. Bp. 1937. (Térképpel.)
- ¹⁴⁷ V. ö. 6 a. id. m. 64 l. 5 jegyz.
- ¹⁴⁸ L. 138 a. id. m.
- ¹⁴⁹ L. bőv. Századok, XLVII. 681 l.
- ¹⁵⁰ V. ö. 36 a. id. m. 12—13 ll.
- ¹⁵¹ *Vszevolod*, Osetinskie Etjudy III. kt. — HMK 172 l.
- ¹⁵² V. ö. 116 a. id. m. 9 l.
- ¹⁵³ *Anonymi Ravennatis*, De Geographia. Parisiis 1688. p. 136. Liber IV. cap. 1.
- ¹⁵⁴ *Pinder et Parthey*, Ravennatis Anonymi Cosmographia. Berolini 1860. p. 170—171.
- ¹⁵⁵ *Marquart*, Streifzüge 351 l.
- ¹⁵⁶ L. 116 a. id. m. 12 l.
- ¹⁵⁷ HMK 163—164 ll.
- ¹⁵⁸ HMK 154, 301, 302 ll.
- ¹⁵⁹ V. ö. A katolikus hittérítés története. I. kt. Bp. 1938. (Franklin.)
- ¹⁶⁰ V. ö. *Höman*, MT I. 109. — *Moravcsik* MNy XXIII. és XXVI. évf.
- ¹⁶¹ Bőv. *Benedey*, Kummagyarica c. m. 18—23 ll.
- ¹⁶² U. ott 32 l.
- ¹⁶³ U. ott 36—38 l., — *ÁzsMM* II. közl. — továbbá 15 a. id. m. 267 skk. ll. — *C. de Boor*, Nachträge zu den Notitiae Episcopatum I—III. Zeitschrift für Kirchengeschichte XII. (1890—91.) 303—322, 519—534, és XIV. (1893—94.) 573—599 ll. — *H. Gelzer*, Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaveneinbruche. Zeitschrift für Wiss. Theologie XXXV. (1892) 419—436 ll. — A jegyzék eredeti kézírata: Cod. Paris gr. 1555 A (s. XIV.) fol 23 v. skk. ll. — és *Moravcsik*, A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. (Szt. István Emlékkönyv, Akad.) Bp. 1938. — I. kt.
- ¹⁶⁴ *Nemäti K.*, Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi okmánya. Bp. 1911. 43—46 ll.
- ¹⁶⁵ *Marquart* (Streifzüge, 215, 223, 224 ll.) találunk ugyan adatokat a parszangára vonatkozóan, de ezek a római eredetű adatok a parszanga hosszát mindössze $1\frac{1}{2}$ mérföldben adják meg. A „mér-föld” a méterrendszer bevezetése előtt az utak divatos mértékegysége volt. Nagysága országonként nagyon változott. *Marquart* felsorolása szerint *Laonikos Chalkokondiles* feljegyzései alapján 12 parszanga $20\frac{1}{2}$ km-nek felel meg. *Harun* költése értelmében 1 római mérföld $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ arab mérfölddel egyenlő. Ha ezeket az adatokat vesszük alapul, a parszanga hosszát kb. 1650—2200—2250 méterben kapjuk meg.
- ¹⁶⁶ Sokkal megbízhatóbb *Lukinich közlése* (43 a. id. m. 156 l. 3. j.), amely szerint egy parszanga = 5.94 km = egy órai gyalogút. — A parszanga hosszával foglalkozik *Mandél Miklós*, József khazár király válaszlevelének hitelessége c. m. jegyz. Pécs, 1927.

- ¹⁰⁷ V. ö. Egyetemes történet II. *Váczy Péter*, A középkor története. Bp. 1937. Magy. Szemle Társ. kiad. 660 old. lévő térképpel.
- ¹⁰⁸ *Klaproth*, Reise in den Kaukasus u. nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 u. 1808 I. kt. Halle-Berlin, 1812. — 443—444 l.
- ¹⁰⁹ *Prinz Gy.*, Második belsőázsiai utazásom néprajzi eredményei. IV. közl. Népr. Ért. 1912. 63 l.
- ¹¹⁰ HMK 156—157 l. U. ott bő irodalom.
- ¹¹¹ HMK 156 l.
- ¹¹² L. 80. a. id. m. 75—76 ll.
- ¹¹³ *L. Pogodin M. A.*, O csasztnoj zszini knjazsei v drevnoszti do nasesztvija tatar, Iszljedovanjija, zamjecsanjija i lekcij o drevniej russzkoj isztorij. III. kt. 88 l.
- ¹¹⁴ V. ö. *Zsirai M.*, Jugria (Kny. a Nyelvtud. Közl.) — *Zsirai*, Finnugor rokonságunk, Bp. 1937. (Akad.) — 474 skk. ll.
- ¹¹⁵ L. 80 a. id. m. 77 l.
- ¹¹⁶ *Kyovia* alakot találjuk *Benedictus Polonus*-nál. (Egyetlen kézirát a párisi Bibl. Nation.-ban sg Regis [alias Colbertinus] 2477.) — Közölte *D'Avezac*, Piano da Carpino útleírásának függelékeként. Recueil de Voyages, 1839. Paris, t. IV. p. 774—9. — V. ö. *GOL.* I. kt. 214 l. Legújabb és legjobb kiadása *Sin. Franc.* I. köt.
- ¹¹⁷ MHK 172—173 ll.
- ¹¹⁸ Szóserint: olyan áru, amellyel a völegény a menyasszonyt megveszi, megváltja annak szüleitől. *Kuñ G.* „nászajándéknak” írja. Ez a megjelölés félreértésekre adhat okot, mert egyáltalán nem ajándékról van szó itt.
- ¹¹⁹ V. ö. A magyarság néprajza. IV. kt. 208—209 ll. Bp. (1937) é. n. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda kiad.

V. FEJEZET.

- ¹²⁰ Vonatkozó forráskritikát l. 146 a. id. m.-ban, amely egyúttal ennek a fejezetnek is gerince.
- ¹²¹ Mindössze 65 éve, hogy a kínai történeti kútfők egy kis töredéke angol fordításban bevonult a nyugati irodalomba. 1876-ban jelent meg *M. D. Bretschneider* „Drawn from Chinese and Mongol writings, and compared with the observations of Western authors in the Middle ages” c. munkája a Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society (Sanghai, New-Series Nr. X. p. 1—300) hasábjain. A tekintélyes munkát néhány évvel megelőzte ugyanazon szerzőnek „Notes on Chinese mediaeval travellers to the West” c. háromrészes dolgozata The Chinese Recorder and Missionary Journal” 1874. évf.-ban, míg ugyanazon (1876) évben jelent meg „Notices of the mediaeval History of Central and Western Asia” c. tanulmánya. (U. ott mint BDFCh.) mind a mai napig ezekből a munkákból ismerjük a kínai kútfők zömét Dzsingiz kán és utódai hódító hadjárataira vonatkozóan.
- ¹²² V. ö. *Hammer-Purgstall*, Geschichte der goldenen Horde.
- ¹²³ Ugyanezeket a népeket felemlíti a fordítás szövege a 152—155 lapokon is. (A szöveget l. Bretschneidernél BNcWA c. m.)
- ¹²⁴ V. ö. 6 a. id. m. 118, 142 ll.
- ¹²⁵ *D'Ohsson* I. kt. 197 l.

- ¹⁰² *Scott*, Abh. Akad. Wiss. Berlin, 1884.
¹⁰³ *Mémoire*, sur les Centrées Occid. I. 18 l.
¹⁰⁴ *Berezin*, I. 18 l.
¹⁰⁵ *Karamzin*, II. 67 l.
¹⁰⁶ Id. m. I. kt. 18 l.
¹⁰⁷ *BDfCh* 237 l.
¹⁰⁸ *Rubruk* id. m. 246 l.
¹⁰⁹ *BNoCh* 118 l.
¹¹⁰ *Ritter* V. 702 l.
¹¹¹ Szerző 6 a. id. m. VI. fej.
¹¹² *Konstantinos*, De adm. imp. 37. MHK 115 l. — V. ö. HMK 301 l.
¹¹³ *Héutsma*, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, II. 222 skk. ll.
¹¹⁴ *HMK* 29 l.
¹¹⁵ L. alább, a 4. alatt: „Uluszu“ címszónál.
¹¹⁶ V. ö. 6 a. id. m. 118 és 142 ll.
¹¹⁷ V. ö. MHK. — *Marquart*, Streifzüge, 165 skk. ll. — *Németh Gy.*, id. m. 161 l. stb.
¹¹⁸ *Fr. Rog. Bacon*, De situ Terrae Sanctae, etc. (1267-ből) Pars IV. Geographia. — Rog. Bacon, Opus Majus t. I. p. 363—4. — V. ö. *GOL*. I. 267 l.
¹¹⁹ Bővebben I. 6 a. id. m. VI. fej. 45 l.
¹²⁰ V. ö. *Hammer-Purgstall*, Geschichte der goldenen Horde.
¹²¹ V. ö. *Ouwaroff*, Étude sur les peuples primitifs de la Russie. Les Métiens. Szentpétervár, 1875.
¹²² V. ö. 6 a. id. m. IV. fej. 33 l.
¹²³ *Lázár Gy.*, Az Orosz Birod. tört. I. kt. Temesvár, 1890. 335 l.
¹²⁴ V. ö. *da Carpino és Rubruk* ide vonatk. feljegyzéseivel.
¹²⁵ L. 6 a. id. m. V. fej. 37 l. és 10/1 a. id. m.
¹²⁶ *Ovcheruch* (var. *Orgenhusin*) = *Novocserkaskz*, a Don torkolata közelében. V. ö. *Bendefy*, *Fr. Julianus* útleírásának tulajdon- és népnevei. Történetírás, III. évf. — 145—147 ll.

VI. FEJEZET.

- ¹²⁷ *Klaproth*, Reise in den Kaukasus u. nach Georgien. Halle u. Berlin. 1812. I. kt. 431 l.
¹²⁸ *Hammer-Purgstall*nál (Gesch. d. Gold. Horde): Tudáj Mengu, uralkodott testvére, Mengu Timur után (1272—1285). Tehát Mengu Timur Oran Timurnak nagybátyja volt.
¹²⁹ Böv. I. Gatterer's Hist. Journal XII. kt. 19 l.
¹³⁰ L. 207 a. id. m. I. 433—434 ll.
¹³¹ I. Des Peuples du Caucase. Paris, 1828. 272 l.
¹³² U. ott 432—433 ll.
¹³³ *Lázár*, Az orosz birod. tört. Temesvár, 1890. II. 223 l.
¹³⁴ *Lukácsy Kristóf*, A magyarok őselei... Kolozsvár 1870. II. kt. 149 l. közlése nyomán említi *Pongrácz*, A magyarság keletkezése és őshazája. Bp. 1901. 25 l.
¹³⁵ *Voyages d'Ibn Batuta*. I—IV. Ed. Defrémery et Sanguinetti. Paris, 1855—59. T. II. pp. 374—380.

VII. FEJEZET.

- ²¹⁵ *Petis de la Croix* L. III. Ch. III. 22 l. — *Hamm.-Purgst.* GgH 341 l.
²¹⁶ V. ö. *Németb Gy.*, HMK VI. fej. különösen 306 l.
²¹⁷ V. ö. *Jeritsek*, A bolgárok tört., Nagybecskerek, 1889. 318—324 ll.
²¹⁸ Bév. I. 215 a. id. m. 95—97 ll.
²¹⁷ /¹ Az érdemes perzsa utazó és történetíró (teljes nevén Abd-er-Rezzak, vagy Abd al Razzak ibn Ishak (Kemal Al Dín) 1413-ban született Heratban, meghalt 1471-ben. Útleírásain kívül Timurlenk történetét felölelő hatalmas műve tették halhatatlanná nevét. Ez utóbbinak címe: *Mathlas Saad-ain*, vagy *Djema Bahr ain*. Eredeti kéziratát a párisi Bibl. National őrzi.
²¹⁸ L. 200 a. id. m. 362 l.
²¹⁶ L. 207 a. id. m. I. kt. vonatk. fej.
²¹⁸ L. 200 a. id. m. 362 l.
²¹⁷ Hamm.-Purgst.-nál: kumükök országában. — GgH 362 l.
²¹⁸ L. alább, a hadjárat részletes ismertetésénél.

VIII. FEJEZET.

- ²¹⁸ *Theop. Simokattes*, Historiarum Libri octo. Bonnae, 1834. 8° Lib. II. cap. 18. pag. 104, 105.
²¹⁸ *Nesztor* Krónikájának Schlözer-f. kiad. II. 114 l.
²¹⁸ *Váczy Péter*, A középkor története. (Egyetemes Tört. II.) Bp. 1936. 643 l.
²¹⁸ *Moravcsik Gy.*, Az onogurok történetéhez. Magyar Nyelv. XXVI. kt. Bp. 1930. — 102 l.
²¹⁷ *Moravcsik*, id. m. 103 l. — L. *Drapeyron*, L'empereur Héraclius et l'empire byzantin au VII. siècle. Paris, 1869. 215 l. — *E. Gerland*, Byzantinische Zeitschrift III. 363—365 ll.
²¹⁸ *Bury*, History of the later Roman Empire, II. 108 l.
²¹⁸ *Darkó Jenő*, A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál. Bp. 1910. (Akad.) 57 l.
²¹⁸ *Hammer-Purgstall*, Geschichte der Gold. Horde, 290 l.
²¹⁸ V. ö. *Németb Gyula*, HMK. 330 l.
²¹⁸ *Anonymi Ravennatis*. Cosmographia. Ed. Pinder-Parthey 81, 3.
²¹⁸ L. *Stieler's* Handatlas, 59 l. E 5. (Buntschi).
²¹⁸ *Jerney*, A Kuma melléki Magyar városról. Tudománytár, 1843. XIII. kt. 83—84 ll.
²¹⁸ *Klaproth* 207 a. id. m. 429—430 ll.
²¹⁸ *Németb Gy.*, HMK. 36—37 ll.
²¹⁸ *Ligeti Lajos*, Afgán földön. Bp. é. n. (Franklin). 207—217 ll. Térképpel.

IX. FEJEZET.

- ²¹⁸ L. 2. a. id. m.
²¹⁸ V. ö. *Moravcsik Gy.*, Nikolaos Mystikos a „nyugati turkokról”. KCSA I. évf. 156—157 ll. Bp. 1921.
²¹⁸ *Darkó Jenő*, A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál. 44 l.

- ²⁸¹ V. ö. *Benda (Bendely) L.*, A visegrádi kongresszus 1335-ben. Dunántúli Tanítók Lapja 1933. évf. 3—4 ll. (Szombathely.) — továbbá: *Ferdinandy, Közép-Európa*. Bp. 1940. Cserépfalvi kiad.
- ²⁸² V. ö. *Lovcsányi Gyula*, Adalékok a magyar-lengyel érintkezés történetéhez. Századok, 1886. évf.
- ²⁸³ *Gottfriedus Viterbiensis* (1133—1196 v. 1198), Memoria seculorum, vel Liber memorialis ab O. C. 1185.
- ²⁸⁴ Monum. German. Hist. 22 kt. Hannover, 1872.
- ²⁸⁵ *Pauly-Wisowa*, Realencyclopedia... I. kt. 2352 l.
- ²⁸⁶ Lásd 6 a. id. m. IV. fej. és 10/1 a. id. m.
- ²⁸⁷ V. ö. 6 a. id. m. 23 l.
- ²⁸⁸ *Kézai Simon* magyar krónikája. Ford. és jegyz. ellátta Császár Mihály. Magy. Könyvt. 610. sz. (Lampel R. — Wodianer F. és fia Rt.) 24—25 ll.
- ²⁸⁹ U. ott 8 l.
- ²⁹⁰ V. ö. *Bendely L.*, Szallam tolmács küldetése Nagy Sándor falához. Bp. 1941.
- ²⁹¹ V. ö. 6. a. id. m. 138 l.
- ²⁹² Utazásának rövid leírását l. 6. a. id. m. 118—122 ll.
- ²⁹³ *Piano da Carpino*, Ystoria Mongalorum, quos nos Tartaros appellamus. 1248. (Legújabb és legjobb kiadása: Sinica Franciscana, Vol. I. Quaraccai-Firenze, 1929.)
- ²⁹⁴ V. ö. *d'Obsson*, Histoire des Mongols. I. 4—10. *d'Avezac*, Recueil 520—521. *Beazley*, The Texts. 271—272 n. 2. *Pullé*, Hist. Mongalorum 130—131. *Sin. Franc.* I. 29 n. 2.
- ²⁹⁵ Mint 254 jegyzet.
- ²⁹⁶ V. ö. *d'Avezac*, Recueil 515. *Rockbill*, The Journey, 109 n. 2. *Beazley*, The Texts, 176. *Pullé*, Hist. Mong. 167. *Sin. Franc.* I. 53—54 n. 7.
- ²⁹⁷ V. ö. *Bendely*, 6. a. id. m. fejtegetéseivel.
- ²⁹⁸ Alább l. részletesebben.
- ²⁹⁹ V. ö. *d'Avezac*, Recueil, 540. *Beazley*, The Texts 277. *Sin. Franc.* I. 56. n. 6.
- ³⁰⁰ V. ö. *Beazley*, The Texts, 277. *Sin. Franc.* I. 56. n. 5.
- ³⁰¹ Mint a 254 jegyz.
- ³⁰² V. ö. *d'Avezac*, Recueil 531—532. *Rockbill*, The Journey, 112—114. *Beazley*, The Texts 274. *Pullé*, Historia Mongalorum, 165. (Ezeknél a szerzőknél bőséges, további irodalom.) *Sin. Franc.* I. 51. n. 5.
- ³⁰³ V. ö. *d'Avezac*, Recueil 533. *Rockbill*, The Journey 111—112, 248. *Beazley*, The Texts 275. *Pullé*, Hist. Mong. 165. *Rubruquis* Cap. XVII. n. 3. *Sin. Franc.* I. 52. n. 2.
- ³⁰⁴ Mint 263. jegyz.
- ³⁰⁵ V. ö. *Bretschneider*, Mediaeval Researches 263. *Beazley*, The Texts 277. *Pullé*, Hist. Mong. 168. *Sin. Franc.* I. 56. n. 4.
- ³⁰⁶ Mint 257. jegyz.
- ³⁰⁷ V. ö. *d'Avezac*, Recueil 571. *Hallberg*, 122.
- ³⁰⁸ V. ö. *d'Avezac*, Recueil 571—572. *Sin. Franc.* I. 89 n. 7.
- ³⁰⁹ V. ö. *d'Avezac*, Recueil 575.
- ³¹⁰ Mint 269. jegyz.
- ³¹¹ V. ö. *Beazley*, The Texts, 280—281. *Pelliot*, A propos des Comans 182—183. *Sin. Franc.* I. 60. n. 2.

- ²⁷² V. ö. *Bendefy*, Adatok a sarkvidéki Szibíria megismerésének történetéhez. Földr. Közl. 1940. évf.
- ²⁷³ V. ö. *Pullé*, Hist. Mong. 197. *d'Avezac*, Recueil 574. *Sin. Franc.* I. 89. n. 13.
- ²⁷⁴ V. ö. *Rockbill*, The Journey, 36 n. 2. *Yule-Cordier*, The Book II. 492 n. *Defrémery*, Fragments de Géographes et d'Historiens I. 469. *Sin. Franc.* I. 469.
- ²⁷⁵ V. ö. *Rockbill*, The Journey 12. *Beazley*, The Texts 290—291. *Bloch*, Notes de géographie et d'histoire d'Extrême Orient 350. *Sin. Franc.* I. 90. n. 5.
- ²⁷⁶ V. ö. *Bendefy*, Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája. Földr. Közl. 1938. évf. 201, 235.
- ²⁷⁷ V. ö. *Beazley*, The Texts 278. *Sin. Franc.* I. 59. és 580. a. id. m.
- ²⁷⁸ V. ö. *Altunian*, Geschichte der Mongolen 45. *Cordier*, Histoire générale de la Chine. II. 270—271. *Sin. Franc.* I. 90. n. 14.
- ²⁷⁹ V. ö. *Beazley*, The Texts 286. *Sin. Franc.* I. 90. n. 14.
- ²⁸⁰ V. ö. *Rockbill*, The Journey 48—49 n. 3. *Deniker*, Races et peuples de la Terre 437, *Pullé*, Hist. Mong. 197. *d'Avezac*, Recueil 571. *Pelliot*, Les Mongols et la Papanté. 15. n. 2. *Sin Franc* I. 90. n. 15.
- ²⁸¹ V. ö. 6 a. id. m. és *Németh Gy.*, HMK. 265 l. — *Bendefy ÁzsMM* IV. közl.
- ²⁸² V. ö. *Vámbéry*, A magyarok eredete. Bp. 1882. 163—164 ll.
- ²⁸³ V. ö. 282. a. id. m. 165 l.
- ²⁸⁴ U. ott 164 l.
- ²⁸⁵ De adm. imp. 38 fej. — MHK. 120—121, 123 ll. — HMK. 316 l.
- ²⁸⁶ Sz. Gellért a pannoniai magyarságnál talált házi bálványokat „szkita bálványoknak” nevezi. V. ö. *ÁzsMM*. II. közl.

X. FEJEZET.

- ²⁸⁷ *Eubel*, Epitome Bull. Fr. an. cit. — *Avray*, Reg. Grég. IX. t. II. col. 1054. n. 4400. — *GOL*. II. 301, 305.
- ²⁸⁸ L. Sbar. Bullar. an. 1239. — *GOL*. II. 305.
- ²⁸⁹ L. Bull. O. FF. P. I. kt. 136 l. — és Arch. O. FF. P. lib. A. fol. 559.
- ²⁹⁰ Sinica Franciscana, Vol. I. Itinera et relat. Fr. Min. saec. XIII. et XIV. Ad Claras Aquas (Quaracchi-Firenze) 1929. — V. ö. *Bendefy*. Az ismeretlen Julianus, VI. fej. — *GOL*. II. 316.
- ²⁹¹ *Berger*, Reg. Inn. IV. t. I. p. 208. — *Sbaralea*, Bull. an. cit. — *Diarium Terrae Sanctae*, an. I. pp. 64—67. — *GOL*. II. 316.
- ²⁹² *GOL*. II. 316.
- ²⁹³ Bull. O. FF. P. I. kt. 237 l., továbbá Arch. Ord. FF. Praed. lib. A. fol. 764. *Theiner*, Monum. Vatic. I. 223. — *Wenzel* II. 238. — *Sigism. Ferrarius*, De rebus Hungaricae provinciae ordinis Praedicatorum commentarii. Viennae, 1637. V. ö. *Gombocz Z.*, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. II. közl. Nyelvtud. Közl. XLVI. kt. I. füz. p. 23. — Bp. 1923.
- ²⁹⁴ *Sbaralea*, Bullar. an. 1258. — *Eubel*, Epitome, num. 995. — *GOL*. II. 392.

- ²⁷ Bull. O. FF. P. I. kt. 559 l. — Rodericus, Collectio Bullar. Apostol. etc. p. 47.
- ²⁸ Annales eccl. ab anno quo definit Caes. Card. *Baronius* usque ad an. 1534 continuati ad *Odorico Raynaldo Tarvisino*. Coloniae Agrippinae. Ad a. 1288. n. 32. — *Gombocz* id. m. 23 l.
- ²⁹ Bull. O. FF. P. II. kt. 22 l. — Bullar. Ususmaris 64 l.
- ³⁰ *Langlois Ernest*, Les Registres de Nicolas IV. Paris, 1905. t. I.—II. n. 6735. — *GOL.* II. 476 n. 1.
- ³¹ U. ott n. 6723.
- ³² U. ott n. 6806.
- ³³ U. ott n. 6808.
- ³⁴ Bull. O. FF. P. II. kt. 58 l. — *Raynaldus*, Ann. Eccl. ad Ann. 1299. num. 39.
- ³⁵ Bull. O. FF. P. II. kt. 136 l.
- ³⁶ Ugyanott, II. kt. 154 l.
- ³⁷ V. ö. *Németh Gyula*, HMK 307 l.
- ³⁸ *Bőv.* I. 6 és 10/1 a. id. m.
- ³⁹ *ÁzsMM.* IV. közl. — A baskir-magyarok történetével részletesebben a közeljövőben nagyobb, összefoglaló munkában foglalkozom majd.
- ⁴⁰ Bull. O. FF. P. I. kt. 186 l. — Arch. Ord. FF. P. lib. A. fol. 676.
- ⁴¹ *Raynaldus*, Ann. Eccl. ad Ann. 1250, num. 46.
- ⁴² Bull. O. FF. P. I. 186 l. 1. jegyz.
- ⁴³ U. ott 2. jegyz.
- ⁴⁴ Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, ed. *Thallóczy* — *Jeršek* — *de Safflay*, Vindobonae, 1913. I. kt. 60 l. jegyz. — továbbá: *Safflay*, M. v., Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchszone im Katholischen Damme. A 188—287 lapon *Thallóczytól*: Illyrisch-albanische Forschungen. München — Leipzig, I. kt. 1916 — 213, 216 ll.
- ⁴⁵ *Altaner*, B., Die Dominikaner-missionen des 13. Jahrhunderts. Breslau, 1924. — 158 l.
- Itt jegyezzük meg, hogy *Rogerius Bacon* „Opus majus” c. m.-ban Albániáról a következőket közli: Keleti Magyarország végén pedig északi részről találkozik vele ezen Albánia, melylyel szemben a Duna déli része felé vannak a balchok (oláhok) és bolgárok és Konstantinápoly, mely föld régente Thraciának nevezetett. A nyugati Albánia tehát Magyarország vége után a Dunától keletre egészen a Tanais folyóig terjed, középen lévén Cassaria (Krim, Gazaria), Balchia, Bulgária és Konstantinápoly, nyugatra pedig Magyarország és Lengyelország és Oroszország széle, északra pedig Oroszország egész hosszúsága . . .” (V. ö. *Krausz S.*, *R. Bacon* és *Vincentius* tudósításai a tatárokról. Ethnogr. 1903. 253 l.)
- ⁴⁶ Bull. O. FF. P. I. kt. 22 l. — Arch. Ord. F. P. lib. A. fol. 282.
- ⁴⁷ U. ott I. kt. 26 l. — Arch. Ord. F. P. lib. A. fol. 286.
- ⁴⁸ U. ott I. kt. 27 l. — Arch. Ord. F. P. lib. A. fol. 288.
- ⁴⁹ U. ott. I. kt. 101. l. — Arch. Ord. F. P. lib. A. fol. 511.
- ⁵⁰ U. ott I. kt. 222 l. — Arch. Ord. F. P. lib. A. fol. 735.
- ⁵¹ Sin. Franc. I. kt. 88 l.
- ⁵² V. ö. *Gombocz* 293 a. id. m. 24 l.
- ⁵³ *Raynaldus*, Ann. eccl. XIV. 1369 nr. 14. — *GOL.* V. 144—145.

- II. — *Eubel*, Bull. franc. t. VI. n. 1070. — *Waddingus* 1369 n. 3.
- ²¹⁷ Lásd sorrend szerint: *Eubel*, Bull. franc. t. VI. n. 1081. — *GOL.* V. 147. — *Eubel*, Bull. franc. t. VI. n. 1082. — *GOL.* V. 152—153. — *Eubel*, Bull. franc. t. VI. n. 1083. — *GOL.* V. 148. — *Eubel*, Bull. franc. t. VI. n. 1084. — *GOL.* V. 153—154. — és *Waddingus*, ad. a. 1370. n. 2.: VII. kal. Aprilis.
- ²¹⁸ Bull. O. FF. P. II. kt. 278 l. — *Raynaldus* Ann. Eccl. ad Ann. 1374. No. 8.
- ²¹⁹ Bull. O. FF. P. II. kt. 280 l. — Bullar. Castellani 63 l.
- ²²⁰ Bull. O. FF. P. II. kt. 281 l. — Bullar. Castellani 63 l.
- ²²¹ Bull. O. FF. P. II. kt. 281 l. — Bullar. Castellani 66 l.
- ²²² Bull. O. FF. P. II. kt. 282 l. — Bullar. Castellani 64 l.
- ²²³ Bull. O. FF. P. II. kt. 283 l. — Bullar. Castellani 65 ll.
- ²²⁴ Bull. O. FF. P. II. kt. 287 l. — Bullar. Castellani 67 l.
- ²²⁵ V. ö. *GOL.* II. 63 l.
- ²²⁶ U. ott 72 l.
- ²²⁷ A történetírók és a források igen különféle neveken említik: *Cotay*, *Toktáj*, vagy *Toktagú* kán 1313-ig uralkodott, mikor is fia, *Üzbég* kán követte a trónon. (1313—1342). Újabb adatok merültek fel arra nézve, hogy már *Toktagu kán* is kereszténynek lett. V. ö. *GOL.* II. 73. n. 1. — továbbá *Balanyi Gy.*, Adatok a Ferencrendiek tatárországi történetéhez. Kat. Szemle 39. kt. 2. füz. Bp. 1925. 84 l.
- ²²⁸ *Eubel*, Provinciale Ord. Fr. Min. vetustissimum secundum Codicem Vaticanum nr. 1960. Quaracchi-Firenze, 1892. pp. 70—75.
- ²²⁹ V. ö. *GOL.* II. 268 l.
- ²³⁰ *Barth.* de Pisis, De conformitate... etc. Vide Anal. Franc. t. IV—V. — V. ö. *GOL.* II. 272 l.
- ²³¹ Vide: Anal. Franc. IV. p. 557.
- ²³² Vide: Anal. Franc. IV. p. 556—557. (*Pisanus*, Conform XI. p. 557.)
- ²³³ V. ö. *GOL.* II. 567. — 6. a. id. m. 79 l. — *Heyd W. et Raynaud*, Historie du Commerce du Levant au Moyen-age. Leipzig, 1885. II. kt. 181 l.
- ²³⁴ V. ö. *GOL.* II. 542. — *Heyd-Raynaud* id. m. II. 226.
- ²³⁵ V. ö. *GOL.* II. 564—565 ll.
- ²³⁶ U. ott 550 l. Ezzel a kérdéssel később részletesen foglalkozunk.
- ²³⁷ V. ö. *GOL.* II. 568. l.
- ²³⁸ U. o. II. 559. — *Conte L. Serristori*, Illustrazione di una carta del Mar Nero, Firenze, 1856. pp. 56—61.
- ²³⁹ A. T. I. Kisatlasz, Bp. 1937. 21. térkép, E 6. — *Németh Gy.* HMK.
- ²⁴⁰ V. ö. *GOL.* II. 541. 1. — U. ott bővebb irod.
- ²⁴¹ U. ott 561 l.
- ²⁴² U. ott 571. 1. — *Storia Universale*, Amsterdam. 1771. t. V. p. 362 n. L.
- ²⁴³ *GOL.* II. 565—566 és 571 ll.
- ²⁴⁴ *GOL.* II. 72. n. 6.
- ²⁴⁵ A szövegei *ö*-nek és *v*-nek váltakozására — írja *Pais Dezső* — sok példa van a régi magyarban, ilyen pl. Beszprém $\frac{v}{ö}$ Veszprém. Boyta — Voyta, Vajta, stb. (L. Magyar Anonymus, 147. l.)
- ²⁴⁶ *Németh Gy.* HMK. 173 l. — *Pais D.* Magyar Anonymus, 109 l.

- ²⁴¹ *Németh Gy.* HMK. 173 l. u. ott bővebb irod. utalások.
- ²⁴² *Bendefy, ÁzsMM.* IV. közl.
- ²⁴³ *Bendefy, Johanka* testvér levelének tudományos jelentősége. *Ferences Közlöny* 1937 évf. 14—16 és 70—74 ll. Bp.
- ²⁴⁴ V. ö. *Németh Gy.* HMK. 280 l.
- ²⁴⁵ *Pais D.* Magyar Anonymus, 146 l.
- ²⁴⁶ V. ö. Magyar Nyelv, X. 428 l.
- ²⁴⁷ Mint 351.
- ²⁴⁸ Mint 350.
- ²⁴⁹ *Klaproth, Reise in den Kaukasus u. nach Georgien.* Halle u. Berlin, 1812. I. kt. 442 l.
- ²⁵⁰ U. ott 441 l.
- ²⁵¹ Böv. l. *Bendefy Magyar, Jeretány fejedelem székvárosa, Turán,* 1939 évf. 6 sz. és 1940 évf. 1 sz. — továbbá *Bendefy, Séta a kaukázusi magyarság fővárosában.* Földgömb, 1939. évf. 340—350 ll.
- ²⁵² HMK. 335 l.
- ²⁵³ *Vámbéry, A magyarok eredete,* Bp. 1882. c. m. 192—193 ll.
- ²⁵⁴ Tudománytár, 1842. 14 kt.
- ²⁵⁵ L. 355 a. id. m. 499 l.
- ²⁵⁶ Mint 361.
- ²⁵⁷ V. ö. I. rész, II. fejezetében mondottakkal.
- ²⁵⁸ Mint 361.
- ²⁵⁹ V. ö. *Bendefy, Az Elbrusz név eredete.* Földr. Közl. 1940. évf. 301 l.
- ²⁶⁰ *Déchy Mór,* Kaukázus, Bp. 1907. Athenaeum, 68 l.
- ²⁶¹ *Dihkargan,* var. *Diagorgan* város az Urmai tó mellett.
- ²⁶² *L. Eubel, Hierarchia.* t. I^a, pp. 198^a, 224^a, 441^a, 445^a, 475^a.
- ²⁶³ V. ö. *GOL.* III. 350—351 ll.
- ²⁶⁴ *Hallberg Ivar, L'extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident des XIII—XIVe siècles.* Études sur l'histoire de la Géographie. Göteborg (Gotenburg) 1906. p. 163.
- ²⁶⁵ *GOL.* III. 353 l.
- ²⁶⁶ *GOL.* III. 354 l.
- ²⁶⁷ *GOL.* III. 355—356 l.
- ²⁶⁸ Archives de l'Orient latin, publiées sous le patronage de la Société de l'Orient latin. Paris, 1881—84. (2 vol) in 8 gr. Vol. I. p. 278.
- ²⁶⁹ *Eubel Bullarii, Franciscani.* Vol. V. p. 454. n. 3. *Raynaldus, Annales Ecclesiastici,* an. 1330. n. 57. — Bull. O. FF. P. II. kt. 189.
- ²⁷⁰ *Raynaldus,* loco cit. an. 1330. n. 56.
- ²⁷¹ V. ö. *ÁzsMM* III. és *Bendefy, A kumai püspökség története.* Theologia 1940. évf. 4. füz. és 1941. évf. 1 füz.
- ²⁷² V. ö. *GOL.* V. 98 l. 1 jegyz.
- ²⁷³ V. ö. Bull. franc. t. VI. n. 880.
- ²⁷⁴ V. ö. *GOL.* II. 558—559 ll. és V. 98 l.
- ²⁷⁵ V. ö. *GOL.* II. 559 és V. 98 ll.
- ²⁷⁶ *Eubel, Bull.* t. VI. n. 825.
- ²⁷⁷ L. Bull. franc. t. VI. n. 1078. és *GOL.* V. 94 l.
- ²⁷⁸ V. ö. Bull. franc. t. VI. n. 1078. p. 436. n. 1. és *GOL.* V. 94 l.
- ²⁷⁹ V. ö. *GOL.* V. 94. n. 2.
- ²⁸⁰ *Barth. de Pisis, de conformitate...* etc. Vide Anal. Franc. t. IV.—V. V. ö. *GOL.* II. p. 272. — továbbá *ÁzsMM.* III. 13—14 ll.

- ²⁰⁵ *GOL.* III. 197—204 ll.
²⁰⁶ *GOL.* III. 205 l.
²⁰⁷ *Eubel*, Bull. franc. t. VII. n. 809.
²⁰⁸ *GOL.* V. 276 l.
²⁰⁹ *Eubel*, Hierarchia, t. P. p. 350. — *GOL.* V. 281 l.
²¹⁰ *ÁzsMM.* III. ad. an. 1390.
²¹¹ *Böv.* I. *Wadding*, an. 1392. n. 2. — *Eubel*, Bull. franc. t. VII. n. 101. — *GOL.* V. 301 l.
²¹² *Eubel*, Bull. franc. t. VII. n. 201 és 290°, — *GOL.* V. 314 l.
²¹³ U. ott, t. VII. p. 99°. — *GOL.* V. 330 l.
²¹⁴ U. ott, t. VII. p. 301. — *GOL.* V. 331 l.
²¹⁵ V. ö. *Eubel*, Hierarchia, t. P. p. 350. — Bull. franc. t. VII. n. 1508.
²¹⁶ V. ö. *Eubel*, u. ott.
²¹⁷ *GOL.* V. 331 l.
²¹⁸ *GOL.* II. 550 l.
²¹⁹ U. ott.
²²⁰ V. ö. *Vámbéry*, A magyarok eredete, Bp. 1882. 523 l.
²²¹ *Zichy Jenő* gr. kaukázusi és középázsiai utazásai. I. kt. Bp. 1897. 47—51 ll.
²²² *MHK* 273 l.
²²³ *MHK* 192 l.
²²⁴ *Hammer-Purgstall*, Gesch. d. gold. Horde, Pesth, 1840.
²²⁵ V. ö. *ÁzsMM* III—IV. és *Ferences Közl.* 1937 évf. 70—71 ll.
²²⁶ V. ö. *Klaproth* 355 a. id. m. 499 l.
²²⁷ V. ö. *Balanyi*, Adatok a ferencrendiek tatárországi missziós működésének történetéhez. Kat. Szemle, 30 kt. 74 l. Bp. 1925.
²²⁸ Id. m. 35, 68, 349 ll.
²²⁹ Sammlung d. Russischen Geschichte. IV. kt. 182 l. továbbá lásd *Gűsber* jegyzeteit *Bayer*, Geographia Russiae ex Constantino Porphyrogeneto c. értekezésében. Ed. Comm. Acad. Petropolit. Tom. IX. pag. 387.
²³⁰ *Eubelnél*: Turquensi.
²³¹ Helyesen: Thaddei (I). *Böv.* I. alább.
²³² L. *Eubel*, Hierarchia. II. kiad. I. kt. 154 l.
²³³ *GOL.* III. 205 l.
²³⁴ *GOL.* IV. 230—233 ll.
²³⁵ L. Bull. O. FF. P. II. kt. 210 l. — *Cavalerius* I. kt. 91 l. XXX. sz. — *Echard* I. kt. Scriptor. Ord. ad an. MCCC XVIII. 537 l. II. oszlop.
²³⁶ *Eubel*, Hierarch. P^o, 154 l.
²³⁷ *Waddingut*, Annal. VIII. 470 l.
²³⁸ V. ö. *GOL.* IV. 232 l.
²³⁹ Lásd: *ÁzsMM.* III. közl.
²⁴⁰ V. ö. *Benedfy*, Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája. Földr. Közl. 1938 évf. — továbbá, Fr. Julianus útleírásának tulajdon- és népnevei. Történetírás, 1939 évf. — Bolgár-török méltóságnevek középkori kútfőkben. Turán, 1942. évf.
²⁴¹ P. *Pius Bonifacius Gams* O. S. B.: Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae, Ratisbonae 1873. — 432 l.
²⁴² *GOL.* IV. 343 l.
²⁴³ V. ö. *Tournebise*, Hist. de l'Arménie. 667^a, 668^a, 673^a ll. továbbá *Chronicon* XXIV. Generalium, az *Analecta francisc.* III. kt. ben. Ed. in Quaracchi-Firenze.

XI. FEJEZET.

⁴²⁴ *Bendejy*, Szallam tolmács küldetése Nagy Sándor falához. (Góg és Magóg fala) — A magyar őstörténet kútfoi I. kt. Bpest, 1941. — 25—26 ll.

⁴²⁵ *Pallas*, Reise durch die südl. Statthaltschaften Russlands. Th. I. S. 273 ff.

⁴²⁶ *Klaproth*, Reise in den Kaukasus . . . , I. kt. XXIII. fej. 499—502 ll.

⁴²⁷ U. ott 435—438 ll.

⁴²⁸ MHK. 504 l. — V. ö. u. ott 400 l. — Itt jegyzem meg, hogy *Fenyvessy László* 1941. szept. 15-én kelt, hozzám intézett levelében a következőket írja:

„A magyar az ő feljebbvalóit előszeretettel oly szavakkal jelöli, amelyek a *fej* és *fő* szók összetételei. Pd. *fejedelem*, *főispán*, *lőfő*, *főnök*, stb. Ez a két szó: *fej* és *fő* közös eredetűek, de idővel bizonyos mértékű jelentésbeli különbség támadt közöttük, amennyiben a „*fő*” inkább „*ober*”, a *fej* inkább „*Haupt*” jelentést nyert.

„A samán magyarságnak egy (lehet, hogy több) híres vezérét *Cupán*-nak nevezték (olv: *Kupán*) amely szintén *fej*et, tehát *fejedelem*t, átvitt értelemben *serleget* (*kupát*) jelent, mégpedig azért, mert a magyarságnál is szokásban lehetett a megölt ellenség koponyáját ivásra felhasználni, ahogyan azt a rokon népek közül a *mordvinokról* és *bolgárokról*, azonkívül a *longobárdokról*, *araukánokról*, stb. tudjuk.

„Tekintettel a magyarság kaukázusi szereplésére, ahol eredeti településük középpontja éppen a *Kubán* vidékére esett, nagyon is valószínűnek tartom, hogy a *Kubán* folyó neve magyar eredetű és a magyarság egyik *fejedelemének*, *kupánjának* a nevét viseli, épúgy, ahogy a *Volga*, törökül *Etil* folyó *Attiláét*. *Attila* nevének gót származtatása ugyanis szerintem tartatatlan. Szerintem *Attila* neve hunosan (törökösen:) *Atel*, vagy *Etil* és annyit jelent, mint: „*nagy, hatalmas*”. Innen a *Volga* *Atel* neve is! A *gótok* ezt a *török* nevet *Attilára* fordították, mert számukra ez így nyert értelmet (*atyuska*)! A német „*Etsel*” hívebben őrizte meg az eredeti *török* *Atel-Etil* alakot.

„A *Kupán*-név származásfája megfejtésem szerint:

	<i>Kupán</i> (fej, fejedelem)	
<i>Kubán</i> , <i>Kobak</i> ,	1. <i>Kupa</i> (név)	<i>Koppány</i> koponya
	2. <i>kupa</i> (közszó)	

⁴²⁹ L. 426 a. id. m. 442 l.

⁴³⁰ V. ö. 44 a. id. m. (Zemárhosz utazása) 173—174 ll.

⁴³¹ V. ö. *Bendejy*, *Bolgár-török méltóságnevek középkori kútfoikben*. Turán, 1942. évf.

⁴³² L. 426 a. id. m. 443 l.

⁴³³ V. ö. 44 a. id. m. 178 l. *Ak-kagánról* irottakkal. Vajjon nincs-e a két névnek valami vonatkozása egymással?

⁴³⁴ V. ö. II. rész IV. fej.-ben foglaltakkal.

⁴³⁵ *Voyages d'Ibn Batuta* T. II. p. 375—379.

⁴³⁶ V. ö. *Vámbéry*, *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Bp. 1895. 124—125 ll.

⁴³⁷ U. ott 125 l.

- ⁴³⁸ *Pauley Gy.* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 134 l.
- ⁴³⁹ Recueil, IV. kt. 380 l.
- ⁴⁴⁰ V. ö. *Reineggis*, Allgemeine historisch-topografische Beschreibung des Kaukasus. St. Petersburg u. Gotha. 1796. Bd. I. s. 66—78. (Az adalékokat e munkához sokkal korábban gyűjtögette.)
- ⁴⁴¹ *Baer*, Beiträge zur Kenntniss des russischen Reiches u. der angränzenden Länder Asiens, von C. von Baer u. gr. von Helmersen. IV. B. von K. E. v. Baer, St. Petersburg, 1841. 51—96 ll.
- ⁴⁴² *De la Motraye*, Voyages en Europe, Asie. A la Haye, 1727. Tom. II.
- ⁴⁴³ *L. Pauley-Szilágyi*, A magy. honf. kutf. 115 l. Az id. mű a görög szöveget „*mazaroknak*” átírásban adja.
- ⁴⁴⁴ *Németh Gyula*, HMK. VI. fej.
- ⁴⁴⁵ L. 438 a. id. m. 264 l.
- ⁴⁴⁶ Antropológiai füzetek I. kt. 206 l.

XII. FEJEZET.

- ⁴⁴⁷ L. az V. fejezetben!
- ⁴⁴⁸ *Hammer-Purgstall*, Geschichte d. Gold. Horde, 87 l.
- ⁴⁴⁹ Ezt a kettőt *Karamsin* említi: Geschichte d. Russ. Reiches. Riga, 1820. V. kt.
- ⁴⁵⁰ Az előbbi kettővel együtt *Nikon* Krónikája említi.
- ⁴⁵¹ V. ö. Fr. *Julianus* második útjáról szóló jelentést és *Rogerus* feljegyzéseit.
- ⁴⁵² *Ligeti L.*, A magyarság keleti kapcsolatai. Egy készülő szintézis alapelvei. Minerva Könyvtár XXXIX. Bp. 1932 — 24 l.
- ⁴⁵³ *Karamsin Nic.*, Geschichte des Russischen Reiches. Riga, 1820. Bd. IV. 158 l. — továbbá *Hammer-Purgstall*, Gesch. d. Gold. Horde 289—290 ll.
- ⁴⁵⁴ *L. Jerney*, A Kuma melléki Magyar városról. Tudománytár, 1843. XIII. kt. — 68 l.
- ⁴⁵⁵ Kúfa, mezopotámiai város Kadesia közelében. Omár khalifa alapította (636), nem sokkal Ktezifon bevétele után. Ugyanakkor épült fel Baszra is. Kufa a tudományok központja volt. Különösen a nyelvészeti tudományokkal és a hagyományok ápolásával foglalkozott. Ma jelentéktelen falu. — A kufikus érmék a mohammedánok legrégebb pénzei aranyban (dínár), ezüstben (dirhem) és rézben (fils, többes: fulus). Nevüket a Kúfa városáról nevezett, sajtáságos arab írásjegyekről kapták.
- ⁴⁵⁶ Mint 454. jegyzet.
- ⁴⁵⁷ *L. Klaproth* 426 a. id. m. 416—417 ll.
- ⁴⁵⁸ *L.* 213/1 a. id. m. 381—382 ll.
- ⁴⁵⁹ *U.* ott 382 l.
- ⁴⁶⁰ V. ö. A magyarság néprajza. Bp. é. n. Egyet. Nyomda. I. kt.
- ⁴⁶¹ *Almásy Gy.* Vándorutam Ázsia szívébe. Bp. 1903.
- ⁴⁶² *Prinz Gy.* Belsőázsiai utam. Bp. 1911.
- ⁴⁶³ *Hedin S.* Ázsia sivatagjain keresztül. Bp. é. n. (Franklin) Ázsia szívében I—II. kt. Bp. é. n. (Franklin)

- ⁴⁰⁰ *Schenk J.*, Magyar solymászmadárnevek. I. Turul-Zongor-Kerecsen. Aquila, 1935—38. kt. 282 l. Bp. 1939.
- ⁴⁰¹ V. ö. *Mészöly G.* Mióta lovasnép a Magyar? Szegedi Alf. Kut. Biz. Könyvt. IV. oszt. 2 sz. Szeged, 1929.
- ⁴⁰² V. ö. *Németb Gy.* HMK. 326—327 ll.
- ⁴⁰³ *Vámbéry, A.* magy. eredete. Bp. 1882. 193 l.
- ⁴⁰⁴ *Klaproth* 426 a. id. m. 421 l.
- ⁴⁰⁵ Legújabb és legkitünőbb kiadása a *Sinica Franciscana* I. kt.-ben
- ⁴⁰⁶ V. ö. *Bendefy, 6.* a. id. m.
- ⁴⁰⁷ L. *Zichy, Kaukázusi és középázsiai utaz.* I. kt. LXXVIII. tb. 1. képe.
- ⁴⁰⁸ *Hammer-Purgstall, Gesch. d. Gold. Horde, 298 l.*
- ⁴⁰⁹ L. *Jobanca* levelét a fakirok működésére vonatkozóan a 10/1 a. id. munkában.
- ⁴¹⁰ V. ö. *Balanyi, Adatok a ferencrendiek tatárországi missziós működ. tört. Kat. Szemle. 1925.*
- ⁴¹¹ *Klaproth* 426 a. id. m. 422—423 ll.
- ⁴¹² Eredetije megjelent *Besse János, Voyages en Crimée, au Caucase en Géorgie, en Arménie, en Asie-mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830. A Paris, 1838. c. munkában, majd közölte Jerney a Tudománytár 1843 évf.-ban, 454 a. id. tanulmánya keretében.*
- ⁴¹³ Lásd *Hammer-Purgstall, Gesch. Gold. Horde 298—299 ll.*
- ⁴¹⁴ U. ott 298 l.
- ⁴¹⁵ U. ott 299 l.
- ⁴¹⁶ *Baer* nyomán *Jerney* 454 a. id. m. 70 l.
- ⁴¹⁷ U. ott 71—72 ll.
- ⁴¹⁸ *Pistorii, Polonicae Historiae Corpus, Basileae, 1582. fol. T. i. p. 129.*
- ⁴¹⁹ Lásd 213/1 a. id. m. II. kt. 361—362 ll.
- ⁴²⁰ U. ott 363—364 ll.
- ⁴²¹ U. ott 364 l.
- ⁴²² U. ott 465—467 és 470 ll.
- ⁴²³ *Oláh Miklós, Hungaria et Attila. Bécs, 1763. 81 ll.*
- ⁴²⁴ V. ö. *Tagán Galimdzsán, A baskirok erjesztett italai, Népr. Ért. 1928. — 115—116 ll.*
- ⁴²⁵ *De la Motraye, Voyages en Europe, Asie. A la Haye, 1727. II. 70 l*
- ⁴²⁶ Arch. Franc. Hist. 1924. — 106—112 ll. — Fordította *Balanyi, Adatok a ferencrendiek tatárországi missziós működésének történetéhez. Kat. Szemle 1925. — 81—82 ll.*
- ⁴²⁷ V. ö. *Sin. Franc. I. kt. 47—49 ll. és 176 s. k. ll., 458, 465 ll. (Ez utóbbiak B. Odoricus de Portu Naonis adatai.)*
- ⁴²⁸ L. 213/1 a. id. m. 371 l.
- ⁴²⁹ U. ott 372—374 ll.
- ⁴³⁰ L. *Zichy kaukázusi és középázsiai utaz. II. kt. Bp. 1897. 585—587 ll. és 481 l.*
- ⁴³¹ *W. D. Webster, Illustrated Catalogue... Juné. 1895. 52 sz.*
- ⁴³² *Gerevich, Magyarország románkori emlékei. Magyarország művészeti emlékei I. kt. Bp. 1938. 221—222 ll. CCXXXIX. tábla.*
- ⁴³³ V. ö. *Orbán Balázs, A Székelyföld leírása. Bp. 1868. I. kt. 180 l.*
- ⁴³⁴ V. ö. *Rugonfalvi Kiss István, A nemes székely nemzet képe. Debrecen, 1939. I. kt. 180 l.-nál lévő színes táblával.*

- ⁴⁰² *Zakbarov-Arendt*, *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez. Archeologia Hungarica XVI. sz. A Magyar. Tört. Muz. kiad. Bpest, 1935. — 26 kép a 66 lapon.*
- ⁴⁰³ U. ott 67 l.
- ⁴⁰⁴ U. ott 59 l. 21/a jegyzet.
- ⁴⁰⁵ *Tóth Zoltán*, *Attila's Schwert. (Studie über die Herkunft des sogenannten Säbels Karls des Grossen in Wien.) Bp. Akad. 1930. — 9 s. kk. l.*
- ^{406/1} V. ö. 492 a. id. m. II. tb. jobboldali képe, — III. tb. 1, 2, 3 kép. VI. tb. 12 a—b kép.
- ^{406/2} V. ö. 492 a. id. m. 61—62 ll.
- ^{407/1} U. ott 62—63 ll. — *Münsterberg O.*, *Chinesische Kunstgeschichte.* II. kt. 5.—206—207 ll. 340. kép. — *Tolsztoj i Kondakov*, *Ruszkija drevnoszi v pomjatinikach iszkusziva III.* 84 kép.
- ^{407/2} Hasonló motívum egy Tang-kori néfriten: *Lauffer B.*, *A study in China Archaeology and Religion.* Chicago, 1912.
- ^{408/1} Bőv. l. 492 a id. m. 63—67 ll.

XIII. FEJEZET.

- ⁴⁰⁹ Timur Lenk (leng) = *sánta Timur*, T. Gurgan = Nagy Timur. V. ö. *Hammer-Purgstall*, *Gesch. d. Gold. Horde.* 332 l.
- ⁴¹⁰ V. ö. *Wirth A.* *Geschichte Asiens u. Osteuropas.* Halle, a. S. 1905.
- ⁴¹¹ *Nikon'sche Chronik.* IV. 134. l. V. ö. *Hamm. Purg.* GgH. 335. l.
- ⁴¹² *Petis de la Croix L.* III. Ch. 22 l. — *Hamm. Purg.* GgH. 341. l.
- ⁴¹³ V. ö. *Schenk J.* *Magyar solymásmadárnevek.* I. Turul, zongor, ke-recsen. *Aquila*, XLII—XLVI. 1935—38 kt. 267—348 ll. *Hamm. Purg.* GgH. 346 l.
- ⁴¹⁴ *Hammer-Purgstall*, *Geschichte d. Goldenen Horde.* 347 l.
- ⁴¹⁵ V. ö. *Brobm*, *Az állatok világa. Emlősök III kt.* 191—192 ll. Bp. é. n. Gutenberg. kiad.
- ⁴¹⁶ U. ott 348—357 ll.
- ⁴¹⁷ U. ott 358 l.: *tausend Kaitaken.* V. ö. *Bendefy*, *Az Elbrusz név eredete.* *Földr. Közl.* 1941 évf., l. még 454 jegyzetet!
- ⁴¹⁸ „Dar u gar” — Schlag und trag! — Üsd és vágd! (V. ö. *Hamm. Purg.* GgH. 359 l.)
- ⁴¹⁹ Az Aktav név az Aktagh. Aktak török személynév változata. Jelentése: *Fehérhegy.*
- ⁴²⁰ Tatarbasari = Tatarvásári. V. ö. *Sereffeddin L.* III. Ch. LV. n. 361 l. és *Hamm. Purg.* *Gesch. d. Osmanischen Reiches.* I. 375, 635 ll.
- ⁴²¹ *Abderresaknál*: „kabailli kumkjumat”. Ehhez *Hammer-Pungstall* ezt a téves magyarázatot fűzi: „das ist die Stämme der kumuken.” *Hamm. Purg.* GgH. 362 l. — *Petis de la Croix*-nál: „Les habitans de Mamcatou et Cazicomouc”.
- ⁴²² V. ö. *Klaproth* id. m. I kt. vonatk. fejezet.
- ⁴²³ A kazikumüök, vagy lákok száma kb. 35.000, a Kojsszu völgyében laknak, értelmesek, jómódúak, szorgalmasak, mozgékonyak, a kereskedelmi szellem megvan bennük, buzgó és fanatikus mohamedánok, de azért a samvli mozgalmakhoz nem csatlakoztak. Az iszlámot a kazikumük városban lévő Konuszid mecset

- déli oldalán lévő arab felirat szerint a hedzsra 161. évében (Kr. u. 780.) vették fel. Nyelvük rendkívül sajátos, élesen különbözik a szomszédos avarok és dargok nyelvétől. Az avarok gumal-oknak, a dargok bulungone-knak nevezik őket. (V. ö. *Zichy Jenő* Kaukázusi utaz. 1 kt. 175 l.)
- ¹⁴¹ Kuvicsok valószínűen szintén a dardok egyik törzsével, a kubacsikkal (szarákh-karán: páncélkészítők) azonosak. (V. ö. *Zichy* 169—171 ll.)
- ¹⁴² Kaitakok a dardok egyik törzse. (V. ö. *Zichy*, id. m. 169 l.)
- ¹⁴³ A karakalpapokról (karapapak = fekete kucsmások) csak annyit tudunk, hogy ez a féligletelepült török törzs. Számuk egyesek szerint 6500, mások szerint 23.000 volna. Karsz és Alexandropol között laknak, rendszeren az irani törökséghez számítják őket, eredetükről és nyelvükről azonban semmi biztos adatunk nincs. (V. ö. *Zichy* id. m. 1 kt. 54 l.)
- ¹⁴⁴ A Toktamis elleni háborúkról adott eddigi egységes képet főleg *Hammer-Purgstall* id. m. nyomán állítottuk össze.
- ¹⁴⁵ Bőv. l. *Wirth* 497 a. id. m. 411—412 ll.
- ¹⁴⁶ *Sammlung d. Russ. Gesch.* IV. S. 182. — *Jerney* 454 a. id. m. 13 l.
- ¹⁴⁷ *Gmelin's Reise durch Russland.* IV. Bd. 17—22 ll.
- ¹⁴⁸ *L. Klaproth* 426 a. id. m. II kt. V. l.
- ¹⁴⁹ *L. Karamsin*, *Geschichte d. Russ. Reiches*, Riga 1820. I kt. 105 l.
- ¹⁵⁰ *Jerney* 454 a. id. m. 70 l., *Köppen* kiadatlan naplórészlete nyomán.
- ¹⁵¹ V. ö. *Zichy J. gr.* Kaukázusi és Középpázsiai utazásai, I kt. (Bp. 1897) V, VIII, IX, XII, XIII táblát, valamint a birkaprém süvegre vonatkozóan a VII. táblán közölt fényképet.
- ¹⁵² V. ö. *Miller* tanulmányát c. folyóirat I. kt.-ben, továbbá *Zichy* id. m. II. 389—390 ll.
- ¹⁵³ *Laonikos Ch.* életére és munkásságára vonatk. bőv. l. *Moravcsik Gy.* Bizánci források c. m. 80 tétel (222 skk. ll.) M. Tört. tud. kézikönyvei. Bp. 1934.
- ¹⁵⁴ *Stritter*, *Memoria Populorum*, Paris.
- ¹⁵⁵ *Németh Gy.* HMK. 307 l., — *Yule-Cordier*, *Marco Polo*, II. 286 l. j. — *Nagy Géza*, *Ethnogr.* XVIII. 259—260 ll.
- ¹⁵⁶ L. 10/1 a. id. m. 48 l. 2 j. és 49 l. 1 j.

XIV. FEJEZET.

- ¹⁵⁷ *Hóman*, MT I kt. 108—112 ll.
- ¹⁵⁸ V. ö. *Krohn-Bán*, A finnugor népek pogány istentisztelete. Bp. 1908. (Akad. kiadás.)
- ¹⁵⁹ *Klaproth*, *Reise in den Kaukasus* . . . I kt. 263—265 ll.
- ¹⁶⁰ V. ö. *Hóman* MT I kt. 19—22 ll.
- ¹⁶¹ L. MHK. 200 l.
- ¹⁶² V. ö. *Moravcsik Gy.* Muagerisz király. M. Ny. XXIII. kt. 266—267 ll. — *Bendefy*, *Kummagyarok*, 18—22 ll.
- ¹⁶³ *Moravcsik Gy.* Az onogurok történetéhez. M. Ny. XXVI. 4—18. és 89—108 ll. Vonatk. utalás a 15 l. — V. ö. *A. A. Vasiljev*, Готы в Крыму с. m. (1927. 210. skk. ll.) — *Dvornik*, *Les Slaves, Byzance et Rome*. Paris, 1926. 143. skk. ll. — *V. A. Mosin*, *История Тюрков* = *Хазари* в VIII. вв. вост. с. m. Belgrad, 1929. (149—156 ll.), továbbá *Moravcsik G.*, A honfoglalás

- előtti magyarság és a kereszténység. (Sz. István Emlékkönyv. Akad. Bp. 1938.)
- ¹⁰⁰ V. ö. *Hunfalvy Pál*, Magyarország ethnographiája, Bp. 1876. — 335 l.
- ¹⁰¹ *Mészáros Gy.* Magna Ungaria c. művében (78 l.) Jakut szóbanforgó közléséből olyan — ügyesen válogatott — szemelvényeket idéz, amelyekről az olvasóban azt a hamis hitet kelti, hogy az arab író uralvidéki baskir-magyarokkal találkozott, noha az itt emlegetett „baskirok” kétségtelenül dunamenti, mohamedán vallású magyar ifjak voltak! —
- ¹⁰² V. ö. 80 a. id. m.
- ¹⁰³ Ex. Cod. membr. s. XIV n. 341 Bibl. conv. S. Franc. Assisi: *Fr. Joan Elemosina* (?): Liber Historiarum S. Romane Ecclesie. — fol. 121 r.: Ystoria quod fratres Minores ecclesias plantaverunt inter Tartaros. Vide: II. p. 107.
- ¹⁰⁴ *Badalik Bertalan O. P.*, A Domonkosrend és a missziók. (A sz. Domonkosrend multjából és jelenéből c. m.-ban) Bp. 1916. 326 l.
- ¹⁰⁵ V. ö. *P. Civezza Marcellino O. F. M.*, Storia universale delle Missioni francescane, t. I. c. XIV. p. 468. — *P. Panjilo da Magliano O. F. M.*, Storia comp. di S. Fr. ecc. t. II. c. 17. p. 487 ss.
- ¹⁰⁶ *Jordanus da Giano O. F. M.*, Chronica, in Anal. franc. t. I. p. 3—5, nn. 7, 9, 14.
- ¹⁰⁷ GOL. I. 108, 109.
- ¹⁰⁸ GOL. I. 113. — *Wadding*, Annales an. 1232-33.
- ¹⁰⁹ GOL. I. 113. — *Wadd.* ibid. 1233. — V. ö. *Sbarales*, Bullarium t. I. an. 1233.
- ¹¹⁰ GOL. I. 216 l.
- ¹¹¹ L. 536/1 jegyz.
- ¹¹² V. ö. 6 a. id. m. X. fejezet, u. ott bővebb irodalom.
- ¹¹³ Bull. O. FF. P. I. kt. 240 l. — Archiv. Ord. FF. Praed. lib. A. fol. 794.
- ¹¹⁴ Bull. O. FF. P. I. kt. 141 l. — Archiv. Ord. FF. Praed. lib. A. fol. 560.
- ¹¹⁵ Bull. O. FF. P. I. kt. 284, 285 és 359 ll. — *Waddingus*, Anal. Minor. II. kt. ad. Ann. 1255. No. XI. 108 l. — Bull. Castellani 44 l. — Archiv. Ord. FF. Praed. lib. B. fol. 532.
- ¹¹⁶ L. GOL. III. 197—207 ll. — *Eubel*, Festschrift... des Deutschen Camposanto in Rom. Freiburg i. B. 1897. 191—195 ll. — *Eubel*, Bull. Franc. V. kt. 148 l.
- ¹¹⁷ *Raynaldus*, Annal. Eccl. ad An./1318. n. 13. — Gol. III. 44—46.
- ¹¹⁸ V. ö. Gol. III. 205 l.
- ¹¹⁹ *Takács Ince*, Krim félszigetének és vidékének középkori kereszténysége. Theológia, 1942. évf. 1 sz. — 65 l.
- ¹²⁰ *GOL.* II. 443—445 ll.
- ¹²¹ U. ott.
- ¹²² *Karácsonyi János*, Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bpest, 1922. — I. kt. 411 l.
- ¹²³ *Hóman*, MT. II, 225 l.
- ¹²⁴ *Hóman*, MT. II, 208—209 ll.
- ¹²⁵ L. térképmellékletünket, és v. ö. *GOL.* II. térképmellékletével.
- ¹²⁶ V. ö. *GOL.* II. 72.

- ⁶⁰¹ V. ö. id. m. 326 l.
- ⁶⁰² U. ott 326—27 ll.
- ⁶⁰³ L. IV. Incének 1253. évi, 7 sz. a közölt bulláját.
- ⁶⁰⁴ L. a X. fejezetben.
- ⁶⁰⁵ *Karácsonyi J., Sz. Ferenc rendjének tört. Magyarországon 1711-ig.* Bp. 1923. — I kt. 26 l.
- ⁶⁰⁶ L. 10/1 a. id. m. 71 l.
- ⁶⁰⁷ *Arch. Franc. Hist.* 1924. 70—71 ll.
- ⁶⁰⁸ V. ö. *Balanyi Gy., Adatok a Ferencesek tatárországi missziós működésének történetéhez.* — *Kat. Szemle* 1925, 70—84 ll.
- ⁶⁰⁹ Borodnokország a mai Moldva helyén terült el. 1263-ban a tatárok kezébe került, s ettől kezdve közvetlenül a tatárok szomszédaivá váltunk. V. ö. *Karácsonyi, Borodnokország. Századok*, 1908. 613 skll.
- ⁶¹⁰ L. *Balanyi* id. m. 81 l.
- ⁶¹¹ *Hórsan* MT. I. 606 ek. II. — *Hammer-Purgstall, Gesch. d. Gold. Horde* 262 s k. ll.
- ⁶¹² Böv. I. *GOL.* II. 443—445 ll.
- ⁶¹³ *Eubel, Epitome Bull. Franc.* 165 l. jegyz. — *Ex Cod. Vat. Ottoboniano* 2115.
- ⁶¹⁴ *Bull. O. FF. P.* II. 187 l. — *Wadding, Ann. Minor.* III. kt. ad *Ann.* 1329. No. XV.
- ⁶¹⁵ U. ott II. kt. 188 l. — *Wadding, u. ott ad. Ann.* 1329 No. XII.
- ⁶¹⁶ V. ö. *Balanyi* id. m. 83 l.
- ⁶¹⁷ U. ott 74 l. — *Arch. Franc. Hist.* 1924. 65 l.
- ⁶¹⁸ U. ott 75 l. *Raynaldus, Ann. eccl. An.* 1318 No. II.
- ⁶¹⁹ U. ott 75 l. — *Raynaldus, Ann. eccl. An.* 1323. No. II—III.
- ⁶²⁰ U. ott 75 l. — *Arch. Franc. Hist.* 1923. 112 l.
- ⁶²¹ U. ott 81 l.
- ⁶²² V. ö. *GOL.* II. 550 l. U. ott bőv. irod.
- ⁶²³ V. ö. *Echard* I. kt. *Scriptor. Ordinis FF. Praed. An.* 1318. — 537 l.
- ⁶²⁴ *Bull. O. FF. Praed.* II. kt. 142 l. — *Raynaldus, Ann. Eccl. An.* 1318. No. XV.
- ⁶²⁵ V. ö. *Bull. O. FF. Praed.* II. 190 l. — *Raynaldus, Ann. Eccl. An.* 1330. No. LVII.
- ⁶²⁶ L. 564. a jegyzet.
- ⁶²⁷ V. ö. *Hammer-Purgstall, Geschichte d. Ilchane, das ist d. Mongolen in Persien.* Darmstadt, 1842. — I. kt. 223 sk. ll.
- ⁶²⁸ *Bzovius, Annales...* anno 1330. n. 58. — közli *Ferrarius, de Rebus Hung. Prov. O. FF. Praed. Parte III. lib. IV.* pag. 479.
- ⁶²⁹ *Mancosole Tamás fr. szamarkandi püspök személyével, (a perzsiai Szultanieh érseke alá tartozott) a következő bullák vannak kapcsolatban: Bulla — Pastoralis...* — kelt 1329. nov. 2. — *Cavalerius Tomo I* pag. 103. num. — LXXI. — *Bulla — Ingentem...* — kelt 1329. okt. 3. (szept. 29.) *Raynaldus* id. h. — *Bulla — Te de Fratrum...* — kelt 1330. febr. 14. — *Raynaldus* id. h. — Említik *Bzovius* id. h. és ad ann. 1328. n. XXVIII. — *Fontana Teatro Dominicano Parte I. Cap. V.* Tit. DXIV. pag. 295 — *Ferrarius* id. h. — *Bull. O. FF. Praed.* II. 184, 187, 190, 213 ll.
- ⁶³⁰ Böv. I. X. fej. 76 l.
- ⁶³¹ V. ö. IX. fej. 148 l. és X. fej. 191 l.

- ⁵⁹² V. ö. 10/1 a. id. m. 70 l.
- ⁵⁹³ Részletesen ismerteti *Balanyi* 558 a. id. m.
- ⁵⁹⁴ V. ö. 10/1 a. id. m. 70 l.
- ⁵⁹⁵ Bull. O. FF. P. II. 300 l. — Bull. Castellani 68 l.
- ⁵⁹⁶ Bull. O. FF. P. II. 312 l. — Archiv. Ord. Praed. Lib. V. fol. 68.
- ⁵⁹⁷ Bull. O. FF. P. II. 312. l. — Archiv. Ord. Praed. Lib. V. fol. 68.
- ⁵⁹⁸ Bull. O. FF. P. II. 608 l. — Archiv. Apostolicum Lib. LXVIII. fol. 56.
- ⁵⁹⁹ Bull. O. FF. P. II. 299 l. — Bull. Castellani 68 l.
- ⁶⁰⁰ Bull. O. FF. P. II. 310 l. — Archiv. Apostolicum Lib. I. fol. 69.
- ⁶⁰¹ A bulla eredeti szövegét l. *Eubel* Bull. franc. t. VII. n. 339, és *Wadding*, Ann. an. 1401. n. 2—3.
- ^{601/1} A bullában: „... apud praefatas partes in Chaydaken. patria...“ A kaitakokról (l. 512. jegyz.) a középkorban a Kaukázust gyakran „patria Chaydakensium“ néven emlegetik az írők és okmányok. V. ö. *Malte-Brun*, *Abtégé de Geographie*, Paris 1838. 462 l. továbbá *Vincenzo de Castro*, *Gran Dizionario corografico dell'Europa*. Milano 1859. és *Hallberg* I. id. m.
- ⁶⁰² A bullában: „... civitates scilicet chomek...“ A felsorolt helyek nem jelentenek feltétlenül városokat, miként majd alább bizonyítani fogjuk. „Chomek“ az id. helyen „episcopatus Cumuchensis“ területét jelenti.
- ⁶⁰³ Thuma, v. Tjumen várost egy ferences kolostorral *Golubovich* a Terek deltájában keresi. V. ö. *GOL*. II. 568 l.
- ⁶⁰⁴ Tarchu v. Tarchis, ma: Tarki város a Kaspi tó partján, Derbend és Tjumen között kb. közepén, Petrovszktól délre. V. ö. *GOL*. II. 568. l.
- ⁶⁰⁵ Dergveli = Derbend.
- ⁶⁰⁶ Michaha = Michail Abad (?) Bizonyítását l. alább, a szövegben.
- ⁶⁰⁷ Thamurlang = Timurlenk.
- ⁶⁰⁸ Temirachsach = Temir + Aktag, azaz Temir Kutluj Aghlen és Aktak (Aktag), Timurleng alvezéreinek neve. Bőv. l. alább a szövegben. V. ö. *Hamm. Purg.* GgH 352—353 ll.
- ⁶⁰⁹ In *Waddingo*: Reccana.
- ⁶¹⁰ Eredetiben: „... qui propriam domum ibidem fovere (var. habens) ...“ *GOL*. V. 332.
- ⁶¹¹ L. *Wirtb* id. m. 410—412 ll.
- ⁶¹² Bőv. l. *Hamm. Purg.* GgH 337—338 ll. U. ott l. bővebb irodalmi utalásokat.
- ⁶¹³ V. ö. *GOL*. V. 331. és II. 568.
- ⁶¹⁴ *Desimoni*, *Atti Soc. Ligure di st. patria*. XIII. kt. 589 l.
- ⁶¹⁵ V. ö. *GOL*. V. 333 l.

XV. FEJEZET.

- ⁶¹⁶ V. ö. *Sándor István*, *Sokféle*. Győr, 1801. VII. Dar. 146—165 ll.
- ⁶¹⁷ V. ö. *Szinnyei Gerzson*, *A sárospataki ref. főiskola rövid története*. (A sárospataki ev. ref. főiskola Értesítője. 1894—1895.) — és *Szombathy János*, *A sárospataki ref. főiskola története*. Sárospatak, 1919.
- ⁶¹⁸ L. 606. a. id. m.

- ⁶⁰⁰ L. Antropológiai Füzetek I. 72—73 ll. — V. ö. *Zichy J. gr.* harmadik ázsiai utazása. VI. kt. 15—16 ll.
- ⁶⁰¹ *Mészáros Gy.* Magna Hungaria, Bp. 1910. 15—16 ll.
- ⁶⁰² V. ö. *Vida P.*, Nemzetpolitika és tudomány. Kárpátmedence, I. f. 346 l. Bp. 1941. — Meggyőződése, hogy az érdemes szerző a kérdéses mellékletet nem láthatta, s csak egy hozzá nem értő egyéntől hallott arról. Kár, hogy dolgozatába ilyen tévedés csúszott s azzal tápot adott ilyesféle fantasztikus feltevésnek.
- ⁶⁰³ V. ö. Sammlung d. Russischen Geschichte IV kt. 2 l.
- ⁶⁰⁴ U. ott VII. kt. 320 l.: Részlet *Soimonoff* naplójából.
- ⁶⁰⁵ U. ott IV kt. 3 l.
- ⁶⁰⁶ *Gärber*, Nachrichten über die zwischen dem Kaspischen Meere, Astrachan und dem Flusse Ckur befindlichen Völker und Landschaften. (Megjelent *Müller*, Sammlungen zur Russischen Geschichte Th. IV. S. 21 skk.)
- ⁶⁰⁷ Commentari Academiae Petropolitanae. IX. kt. 387 l.
- ⁶⁰⁸ Histoire et Mémoires del' Academie Roy de Berlin. 1736.
- ⁶⁰⁹ Saml. d. Russ. Gesch. IV. kt. 8—147. ll.
- ⁶¹⁰ U. ott IV kt. 182 l.
- ⁶¹¹ *Baer*, Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Länder Asiens, von C. von Baer und Gr. von Helmersen. IV Bändchen von K. E. Baer. St. Petersburg, 1841. (8°) 55—96 ll. A fejezet címe: Eine alte Abbildung der Ruinen von Madschar.
- ⁶¹² *Büsching's*, Magazin für die neue Historie und Geographie. Hamburg, 1771. 4°, V kt. 531 l. — A közlés szövegi részét ismétli: Joh. J. Lerche's Lebens und Reisegeschichte, von Büsching. Halle, 1791. 87—88 ll. c. munka is.
- ⁶¹³ S. G. *Gmelin* vonatkozó eredményeinek idézetét I. *Klaproth*: Reise in den Kaukasus und nach Georgien. I kt. 406—412 ll.
- ⁶¹⁴ Az utóbbiakra vonatk. lásd: Bayer Museum Sinicum Petrop. 1730. Vol. I. Praef. p. 108. és *G. F. Müller*, Comment. de Script. Tanguticis in Sibiria repertis. (in Comment. Acad. Petrop. Vol. X. p. 420 skk.)
- ⁶¹⁵ *Gmelin S. G.* Reise durch Russland in den Jahren 1718—1764. Petersburg, 1770. (4°) IV. kt. 22 l. — Ugy látszik azonban, hogy a mű a *Parobitz* nevet sajtóhibával közli.
- ⁶¹⁶ Lásd 622 és 624 a. i. d. munkákat.
- ⁶¹⁷ Lásd 622 a. id. m. 419 l.
- ⁶¹⁸ *Jan Potocki gr.*, Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves, Braunschweig, 1764. 4 kt.
- ⁶¹⁹ Lásd: *Güldenstädt's* Reise Th. II. S. 27.
- ⁶²⁰ V. ö. *Báthy Zs.*, A honfoglaló magyarság hajléka. Földgömb. VI. évf. 6 sz. Bp. 1935.
- ⁶²¹ Bőv. lásd: *Pallas*, Reise in die südlichen Statthaltschaften Russlands, Th. I. S. 307. skk.
- ⁶²² V. ö. *Rubruquis* letrásával. Sinica Franciscana I kt.
- ⁶²³ *Potocki*, Voyage dans les Steppes d'Astrakhan et du Caucase, Publ. par Klaproth, Paris. 1829. I kt. 187, 191 ll.
- ⁶²⁴ *Schmidt* ezeket az adatokat *Jerneyvel* szóbelileg közölte. V. ö. 454. a. id. m. 24 l.
- ⁶²⁵ V. ö. *Reinegs*, Kaukasus, Th. I. S. 66, 74, 78.
- ⁶²⁶ L. 622 a. id. m. 419—421 ll.

- ⁶²⁰ Első ízben *Jerney* közölte 454. a. id. m. 69—70 ll. Most korszerű fordításban közöljük.
- ⁶²¹ V. ö. *Kanka Dániel* észrevételeit a bécsi évkönyvek XXI. kt-ben megjelent értekezésében, amelyben a lapp- és a magyar nyelv rokonságáról ír. *Wiener Jahrbücher der Litteratur*. Bd. XXXVI. 1826. VI. Anzeigebblatt. S. 7. folg.
- ⁶²² L. *Lukácsy Kristóf*, *A magyarok őselei...* stb. Kolozsvár, 1870. II kt. 149 l.
- ⁶²³ Az álbozozatok fejlődéséről, fajtáiról és építésük módjáról bőven értekezik *Csolnoky J.* *Az ember drámája* c. m. 260—264 ll, több képpel.
- ⁶²⁴ *Prinz Gyula* Második belsőázsiai utazásom néprajzi eredményei. II és III közl. M. N. M. Népr. Oszt. Ért. XII. évf. 199—213 és 268—278 ll, Bp. 1911.
- ⁶²⁵ Id. h. 202 l.
- ⁶²⁶ *Bogyai Tamás*, *A kallosdi kerek templom*. Dunántúli Szemle, 1940 évf. 267—277 ll. Lásd a 4. képet 271 l. (Szombathely).
- ⁶²⁷ Id. h. 211 l.
- ⁶²⁸ Id. h. 274 l.
- ⁶²⁹ Id. h. 202 l.
- ⁶³⁰ Id. h. 268, 278 ll.
- ⁶³¹ *Zichy J. gr.* Kaukázusi és középázsiai utazásai. I kt. *A gyűjtemények leírása Jankó Jánostól*. Bp. 1897. (Ranschburg kiad.)
- ⁶³² U. ott 248—249 ll. és LX tábla, meg a LXIX tábla bal felső ábrája.
- ⁶³³ U. ott 249 l. és LX tábla, meg a LXVIII tábla alsó ábrája.
- ⁶³⁴ *Csolnoky* 639 a. id. m. 297—300 ll.
- ⁶³⁵ U. ott 299 l.
- ⁶³⁶ *Stein Aurél*, *Ősi ösvényeken Ázsiában*. 2 kt. Bp. é. n. (Franklin) Az előszóban bő irodalmi utalás, a szövegben több örutorony (kula) pompás fényképe.
- ⁶³⁷ *De la Motraye*, *Voyages en Europe, Asie*. A la Haye, 1727. II. kt. 69, 72—75 ll.
- ⁶³⁸ V. ö. 43 a. id. m.
- ⁶³⁹ Bőv. I. 44 a. id. m. 177 l.
- ⁶⁴⁰ V. ö. *Hirt, F.* *China and the Roman Orient* c. m.
- ⁶⁴¹ V. ö. a Kuma folyó nevééről írottakkal.
- ⁶⁴² *C. de Boor*, *Theophylacti Simocattae historiae*, ed. — Lipsiae, 1887. — 260 l. — *Moravcsik*, *Az onogurok történetéhez*. M. Ny. 1936. — 13 l.
- ⁶⁴³ *Moravcsik*, *A magy. tört. bizánci forrásai*. Bp. 1934. — 83—84 ll.
- ⁶⁴⁴ *F. de Montessus de Ballore*, *Les tremblements de terre*, Paris, 1906.
- ⁶⁴⁵ *Milne J.*, *Seismological Observations and Earth Physics*, *Geographical Journal*, XXI. kt. 1903.
- ⁶⁴⁶ V. ö. *Supan*, *A fizikai földrajzi alapvonalai*, Bp. 1910., I. kt. XVII. tábla (földrengési térképmelléklet).
- ⁶⁴⁷ Tud. Gyűjt. 1829 év. szept-i füzet 105—106, 109 és 113—115 ll.
- ⁶⁴⁸ L. 80. a. id. m. (Ugyanott bő irodalom!)
- ⁶⁴⁹ L. 80. a. id. m. 6—7 ll.
- ⁶⁵⁰ L. 80. a. id. m. 43—44 ll. — *Sin. Franc.* I. kt. 43 l.
- ⁶⁵¹ L. 80. a. id. m. 44 l. — és u. ott 62. jegyz.
- ⁶⁵² Egyedül vagyunk, IV. évf. 13. szám, 7—8 ll.
- ⁶⁵³ L. 80. a. id. m. 24—25 l. Ugyanott bő irodalmi utalás a kaukázusi sírmezőkre vonatkozóan.

- ⁶⁶⁹ L. 80. a. id. m. 25—26 ll.
⁶⁷⁰ *Pankratov F. Sz.*, (Grebencz álnévvel): Terszkije vedomoszti 1914. évi 54, 55, 56 sz. (Márc. 8, 9 és 11.)
⁶⁷¹ L. 80. a. id. m. 39 l.
⁶⁷² L. 80. a. id. m. 71 l.
⁶⁷³ L. 80. a. id. m. 16 l.
⁶⁷⁴ *Ligeti L.*, Az ismeretlen Belső-Ázsia. Bp. Athenaeum. 1940. — 332 skk.
⁶⁷⁵ U. ott 335 l.
⁶⁷⁶ U. ott 338 l.
⁶⁷⁷ L. 80. a. id. m. 73 l.
⁶⁷⁸ L. 80 a. id. m. 75 l.
⁶⁷⁹ *Fehér G.*, A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstört. vonatk. Arch. Hung. 7. sz. Bp. 1931. — 52—53 ll.

XVI. FEJEZET.

- ⁶⁸⁰ Ennek a fejezetnek az alapja *Baer* 620 a. id. igen gondos adatgyűjtő munkája.
⁶⁸¹ V. ö. *Lehrbergs* Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands, herausg. v. Krug Petersburg, 1846. (4°) 5 l. 4 jegyz. — *Adelung*, über die ältern ausländischen Karten von Russland, bis 1700. L. Beiträge zur Kenntniss des Russ. Reiches u. der angränzenden Länder Asiens. St. Petersburg. 1841. IV. kt. 26 l.
⁶⁸² *Erdmann*, Beiträge zur Kenntniss des Inneren von Russland, Leipzig, 1825. 8° II. kt. I. rész.
⁶⁸³ *Bergmann*, Peter der Grosse als Mensch u. Regent. V kt. 173—177 ll.
⁶⁸⁴ U. ott és 454. a. id. m. 9 l. 4 jegyz.
⁶⁸⁵ *Güldestädt*, Reisen durch Russland u. im. Kaukasischen Gebirge. St. Petersburg 1791. (4°) II kt. 27 l.
⁶⁸⁶ *Pallas*, Bemerkungen auf seiner Reise in die südlichen Staatthaltschaften des Russischen Reichs, in den Jahren 1793 u. 1794. Leipzig, 1799. (4°) I kt. 6 tábla.
⁶⁸⁷ Lásd 632. a. id. m. 190 l.
⁶⁸⁸ *De la Motraye*, Voyages en Europe, Asie. A la Haye, 1727. II kt. IV tábla 11 képe.
⁶⁸⁹ *Besse János*, Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie-mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830. A Paris, 1838. 8°.
⁶⁹⁰ *Fabrica del mondo*, 1596. (4°) — V. ö. Jahrbücher der Literatur. Wien, 1834. LXV. kt. 19 l.
⁶⁹¹ *Bél Mathias*, Adparatus ad Historiam Hungariae. Posenii, 1735. 415 l.

XVII. FEJEZET.

- ⁶⁰² L. *Jerney* keleti utazása II. kt. 302 l.
- ⁶⁰³ *Pröbke*, Napkeletről, 253, 255, 256 ll. V. ö. HMK. 329 l.
- ⁶⁰⁴ Samml. Russ. Gesch. IV. 182 l.
- ⁶⁰⁵ *Göldenstädt*, Reisen durch Russland u. im Kaukasischen Gebürge. St. Petersburg 1787. I. kt. 149—151 ll.
- ⁶⁰⁶ *Engelhardt-Parrot*, Reise in die Krym u. den Kaukasus. Berlin, 1815. I. kt. IV. fejt. 8. tétel. — 225—246 ll.
- ⁶⁰⁷ *Göldenstädt* 695 a. id. m. XXII—XXIII. és 502—503 ll.
- ⁶⁰⁸ ¹ *Michaud*, Histoire des croisades I. kt. — *Szamota* I. Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bpest, 1891. — 15 l.
- ⁶⁰⁹ V. ö. *Zichy* harmadik középázsiai utazása VI. kt. 27—29 ll.
- ⁶¹⁰ V. ö. *Klaproth*, Reise in den Kaukasus II. kt. 400 l. mellett III. táblán.
- ⁶¹¹ *Zichy*, kaukázusi és középázsiai utaz. I. kt. 47 l.
- ⁶¹² U. ott 42 l.
- ⁶¹³ L. 699 a. id. m. V—VI. ll. és 42-ik fejezetben.
- ⁶¹⁴ U. ott V. és VI. ll.
- ⁶¹⁵ U. ott VI. és VII. ll.
- ⁶¹⁶ U. ott 119 l.
- ⁶¹⁷ U. ott 301 oldallal szemben: II. tábla térképe.
- ⁶¹⁸ *Fr. Nansen*, Durch den Kaukasus zur Wolga. Brockhaus, Leipzig, 1930. — 49 l.
- ⁶¹⁹ U. ott 50 l.
- ⁶²⁰ L. a XV. fejezetben.
- ⁶²¹ *Vida P.*, Nemzetpolitika és tudomány. Kárpátmedence. Bp. 1941. — 347 l.
- ⁶²² *Nogmoff, S. B.*, Die Sagen und Lieder des Tscherkessen-Volks. Leipzig, 1866. — V. ö. *Vida* id. m. 347—348 ll.
- ⁶²³ Böv. I. *Ács Tivadar*, Akik elvándoroltak. Bp. 1940. 4—5 l.
- ⁶²⁴ V. ö. 698 a. id. m. 17 l.
- ⁶²⁵ *Jaksics* útleírását magának Jaksicsnak elbeszélése nyomán *Perecsenyi Nagy László* írta meg. Lásd: Felső Magyar Országai Minerva. 1825. II. Negyed. 203—206 ll.
- ⁶²⁶ *Márki Sándor*, Magyar írók Oroszországról. Földr. Közl. X. kt. 1882. 357 l.
- ⁶²⁷ *Toldy*, A magyar nemzet irodalmi története. IV. kiadvány. 1878. 317 l.
- ⁶²⁸ L. 715 a. id. m. 356—357 ll.
- ⁶²⁹ L. 698 a. id. m. 20—22 ll.

NÉVMUTATÓ

- Abderrasak 135, 136, 137, 159, 228, 229.
Abdullah kán 423, 428.
Abu-Muselim 227.
Abu-l"-fida 8, 29, 31, 36, 37, 127, 137, 159, 201, 224, 226, 228, 229.
Abulghazi (Abul Ghazi) Bahadur kán 126, 157, 226.
Aeneas 151.
Aethicus 217.
Ahmed Arrifay sejk 130.
Aktagh 326, 327, 328.
Al Bakri 8, 29, 39, 79, 80, 81, 82, 87, 89, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 107, 224, 229.
Al-Balhi 28, 87.
Alexander Hungarus fr. 41.
Alföldi András 97 j.
Alguj kagán 310, 315.
Ali pasa 135.
Almásy György 250.
Álmos 64, 65, 66, 67, 68, 18 3-
Altaner, B. 169.
Ambrosius de Senis 194.
Ambrosius Scipio de Capha 196, 199, 207, 208, 319, 331.
Ananiai Lőrinc 406.
Andreas hadvezér 138, 140.
Andreas fr. epp. 299-
Andreas fr. de Capha 323
Angelus fr. de Spoleto 182.
Antenor 151.
Antonius fr. de Levanto 321.
Antonius Solpan OFM 323, 328, 329, 330, 331.
Anonymus, Magyar (P. mester) 23, 30, 64, 65, 159. 160, 161.
Anonymus Minorita 37, 179, 201, 304.
Anonymus, Szír 107.
Anusirván perzsa király 225, 226.
Arachiel örmény érsek 300.
Arendt V. V. 48, 69, 100, 109, 111, 273, 274, 275, 276, 397, 398, 399, 400.
Argun kán 309.
Árpád fejedelem 28, 67, 68, 80, 267.
Árzsza 438.
Aszisz kán 241, 242.
Atlamos kán 302.
Attila 150, 153, 227, 267, 303-
dAvezac 157, 158.
Babenko 394, 395, 396, 399,
Bacon, Rogerius 118, 308/2 j.
Badil testvérek 428.
Baer 141, 227, 236, 237, 259, 346, 403, 404, 405.
Bahatur kán 126.
Bahhterasz (Bahator-asz) 220.
Bajazid szultán 135, 330.
Balambér hún király 35.
Balanyi György 10, 309.
Bálint Gábor 34, 35, 287, 423.

- Barkjarok 284.
 Bartholomaeus fr. de Pisis 180,
 183, 193, 194, 196, 203.
 Batu kán 43, 44, 45, 49, 50, 122,
 254.
 Bayer 344, 345, 406.
 Benaketi Abu-Szulejmán Daud 128.
 XII. Benedek pápa 40.
 Bendefy László idb. 359.
 Bél Mátyás 406.
 Bernardus fr. de Capha 195, 199,
 208.
 Bernardus Catalanus O. P. 50.
 Bessát 423, 428.
 Besse János 257, 258, 333, 391,
 394, 405, 422, 423, 426, 427,
 428, 429, 430.
 Bogyay Tamás 351.
 VIII. Bonifatius pápa 166, 176,
 177.
 IX. Bonifatius pápa 193, 194,
 195, 321, 323, 328, 329.
 Boris Konstantinovics cár. 280.
 Borki kán 128.
 Boucher Vilmos 47.
 Bredelát 423, 428.
 Bretschneider 115, 117, 119.
 Bura kán 128.
 Bury 139.
 Büsching 346.
 Bzovius 21, 316.

 Carpino, Piano da — 29, 40, 45,
 57, 114, 115, 120, 121, 123,
 138, 145, 155, 158, 163, 169-
 172, 227, 264, 289, 305, 396.
 Carus 119.
 Cataláni Jordán 189, 190.
 Cesenai Mihály 20.
 Chalkokondyles Laonikos 288, 430.
 Cholnoky Jenő 377.
 Chorenei Mózes 8, 22, 31, 32,
 33, 35, 36, 66, 129, 137, 201,
 228 és 33 j.
 Chwolson 108, 160.
 Cini (Tini) bég 40.
 Conradus fr. epp. 205.
 Cosma fr. OFM. 191, 192.
 Cseles Márton 410, 411.
 Csepe Nuján 230.
 Csernovics 438.
 Csumli kán 142.
 Cupan 217, 428 j.

 Dániel (Kötöny fia) 230.
 Darkó Jenő 139, 140, 146.
 Darvas János 34.
 Déchy, Mór 10, 376.
 Deguignes 35.
 Deniker 158.
 Desimoni 330.
 Dominicus de Ungaria vértanú 40.
 Dzsajháni 79, 80, 197.
 Dzsingiz kán 113, 115, 197, 427.
 Dzsanibeg (Dzsan Beg) 128, 234,
 235, 303.

 Edriszi 115, 226.
 Elchigadan (I. Alguj kagán) 310.
 Elias szulgati bég 327.
 Emanuel György 391.
 Emericus epp. „Camocensis” 207.
 Emir Kodzsa kán 128.
 Endery, helytartó 141.
 II. Endre király 148.
 Engeihardt 392, 414, 415, 416.
 Ephesosi *Johannes* 31.
 Erdmann 404.
 Estokis, Baskiria főfejedelme 20.
 Eubel 38, 73, 179, 192, 194, 196,
 206.

 Farkas Máthé 338, 343.
 Fehér Géza 90, 92, 401.
 Fekete Lajos 23.7, 238, 239, 240.
 Ferdinandy Mihály 10, 64.
 Fettich Nándor 295, 397.
 di Firenze János 189.
 Francus fr. de Perusio 19, 314,
 315.
 Frähn 237, 238, 239, 242, 244,
 245.

 Gams Pius 207.
 di Gardiöla Bernát 189.
 Gardízi 8, 29, 39, 79, 80, 81, 82,
 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95,
 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103,
 104, 107, 108, 110, 112, 118,
 224, 229.
 Gärber (Gaerber) János Gusztáv
 204, 221, 236, 244, 286, 333,
 343, 344, 345, 346, 385, 388,
 389, 403, 404, 408, 411, 412.
 Gerai kán 142.

- Geraldí Péter 189.
 Gergely fr. Magyarországi 40.
 IX. Gergely pápa 53, 162, 170, 176, 177, 309.
 XI. Gergely pápa 174, 176, 177, 178, 322.
 XII. Gergely pápa 331.
 Sz. Gergely, Világosító 293
 Gerevich Tibor 270, 271, 272.
 Germanus Gyula 237, 238, 239.
 Georgius fr. Gibiletus 195.
 Géza fejedelem 81.
 Giacomo fr. da Russano 298.
 Gmelin 244, 285, 286, 333, 347, 348, 350, 354, 357, 364, 367, 368, 369, 373, 379, 404, 412.
 Gyerytán fejedelem 8, 18, 20, 37, 39, 47, 48, 56, 57, 63, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 103, 145, 148, 149, 167, 183, 190, 199, 206, 227, 229, 232, 253, 255, 287, 305, 314, 315, 316, 318, 347, 367, 378, 439.
 Gyerytán neve 21, 22, 61 és 13 j
 Golubovich 38, 40, 182, 192, 193, 194, 196, 205, 206, 313, 317, 330.
 Gombocz Zoltán 13, 15, 17, 21, 145, 161, 164, 166, 173.
 Gotje 400.
 Gudonov Boris cár 402.
 Gülbak, helytartó 141.
 Güldenstädt 333, 355, 356, 357, 364, 370, 405, 412, 414, 417, 418, 419, 420.
 Sz. György 270, 272, 416, 421, 422.
 Haithon 121.
 Hajós (Halyos) István 336.
 Hammer-Purgstall 136, 140, 197, 233, 254, 258,
 Harun-al-Rasid 226.
 Hedin Sven 250.
 Helias fr. OFM. 298.
 Henricus fr. szeráji ppk 20, 289.
 Heraclius császár 138, 139, 140.
 Heraclius hadvezér 139-
 Hérodotosz 260.
 Hieratimi 21, 316.
 Hind Hekim 128.
 Hodínka Antal 29, 204.
 Hóman Bálint 21, 35, 79, 80, 90, 294.
 Homburg Lajos hesseni hg. 346.
 Ho-ti császár 389.
 Hulagu kán 127.
 Hunfalvy 90.
 Huszár Lajos 241.
 Ibn Batuta 8, 36, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 68, 69, 129, 130, 225, 228, 233, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 292, 318, 367, 370, 421.
 Ibn Fadhlán 79, 80, 292.
 Ibn Haukal 28, 87.
 Ibn Kordadbeh 79, 97.
 Ibn Musa le Khovarizmy 79.
 Ibn Ruszta 30, 79, 80, 81, 82, 87, 88, 89, 91, 92, 97, 98, 101, 110, 197, 224, 229.
 Idzs Eddin, hittudós 131.
 IV. Ince pápa 39, 41, 46, 71, 163, 168, 169, 170, 176, 177, 228, 296, 299, 305, 306, 307, 309, 310.
 Irrédi murza 436.
 Istahri 28, 87.
 Sz. István király 52, 68, 70, 81, 147.
 Ivanovics Tódor cár 402.
 Iván, Rettenetes, cár 128.
 Izabeg emír 133, 258.
 Jacobus de Valle Aretza 193, 194, 199, 200, 208, 319.
 Jaik kán 128, 129, 254.
 Jailak 254.
 Jaj lak katun 309.
 Jaksics Gergely 434—439.
 Jakut 296.
 Tankó János 115, 119, 122, 376, 426, 430.
 XXII. János pápa 7, 13, 15, 19, 20, 42, 48, 49, 57, 67, 69, 71, 72, 73, 76, 166, 167, 176, 177, 178, 188, 189, 190, 193, 199, 205, 206, 208, 300, 309, 310, 311, 314, 315, 316, 319-
 Jaroslavic Mihály nagyhg. 233-
 Jefdi Sereffeddin (1. Sereffeddin).
 Jeretamir 21.

- Jeretann 7 13, 16. 22.
 Jeretanni 21.
 Jeretanny 13, 41.
 Jeretomir 13, 21.
 Jericek 169.
 Jerney 141, 187, 258, 387.
 Jeromos fr. epp. 300.
 Joannes fr. OFM. matrikai érsek
 74.
 Joannes fr. Elemosina 297.
 Joannes fr. Gibiletus epp. 195,
 199, 207, 208, 319.
 Johanca fr. Hungarus 20, 40, 42,
 207, 289, 308, 320.
 Johannes fr. de Gallo 322.
 Johannes fr. epp. de Maschar 208.
 Johannes fr. Speculi epp. 148,
 191, 199, 206, 208, 303, 317.
 Jordanész 120.
 Jordanus Catalanus 189, 190.
 Jordanus fr. epp. 315.
 Josephus fr. Armenus 410, 411,
 412.
 Juhász Jenő 28.
 Julianus fr. Hungarus 20, 42, 45,
 51, 52, 53, 54, 55, 56, 61, 87,
 91, 116, 117, 119, 120, 121,
 124, 125, 146, 152, 157, 160,
 161, 167, 226, 227, 231, 232,
 297, 298.
 Julien 114.
 Julius Honorius 217.
 Junisbeg Kotloghbugha 327.
 Jury (Kötöny fia) 230.
 II. Justinus császár 140.

 Kantakuzenosz János 135.
 Karácsonyi János 302.
 Kara ,kán 128.
 Karamsin 233, 286, 402, 427.
 Karichinus fr. Hungarus 301.
 Károly Róbert 118, 119, 149.
 Kataran (Keserű) Iván 439.
 Kazai Kubacsejev 422, 423.
 III. Kázmér lengyel király 148,
 149, 191, 206, 302, 303, 317,
 V. Kelemen pápa 71.
 VII. Kelemen pápa 193.
 Kervyn 400.
 Kestut litván fejedelem 302.
 Kézai Simon 153, 159, 160, 161,
 217.

 Khammic 220.
 Kildibeg 234, 235.
 Kjukán-jing tábornok 389.
 Klapproth Gyula 17, 32, 33, 105,
 106, 128, 136, 141, 184, 185,
 186, 187, 188, 201, 203, 204,
 214, 216, 217, 219, 220, 226,
 234, 235, 244, 246, 251, 256,
 258, 286, 291, 333, 346, 348,
 349, 359, 360, 362, 363, 364,
 365, 370, 375, 426, 427, 428,
 429, 430, 431, 432.
 Kmoskó Mihály 82, 85, 89, 90,
 91, 104, 108.
 Komnenoszok 169.
 Konstantinos Porphyrogenetos
 (Biborbanszületett Konst.) 26,
 28, 29, 52, 67, 68, 69, 88, 98,
 116, 117, 121, 147, 161, 228,
 345.
 Kotlog Timur 254, 258.
 Kovrat 294.
 Kozlov 399.
 Köppen 259, 333, 365, 432, 433.
 Körösi Csorna Sándor 438.
 Kötöny fejedelem 230, 232.
 Kö(ü)rt 294.
 Krasinszky 392.
 Kubád sáh 225.
 Kujuk kán 40.
 Kund vezér 217.
 Kurt 294.
 Kusum kán 128.
 Kuún Géza gr. 34, 82, 90, 108,
 112.
 Kürt fejedelem 100, 294.

 Lackfi András 302.
 Ladislaus Fr. (Hung. ?) custos
 301, 309.
 Lajos, Nagy-, király 149, 302,
 303.
 IX. Lajos francia király 43.
 XV. Lajos francia király 433-
 Sz. László király 270.
 Laurentius fr. epp. 193, 194, 199,
 200, 207, 208, 319-
 Lázár tarkui püspök 192.
 Lehrberg 402.
 Lerche 333, 346, 405.
 Sz. Lietbert püspök 421.

- Ligeti Lajos 13, 81, 86, 143, 144,
 230, 399.
 Lőrinc, Ananiai 406.
 Lukácsy Kristóf 31.
 Lukinich Imre 34.

 Magóg 435.
 Mahmudi kelanter 136, 285.
 Malalas 23, 32.
 Mamái kán 197.
 Mancasole Tamás szamarkandi
 püspök 16, 17, 18, 19, 20,
 56, 72, 75, 76, 189, 190, 199,
 206, 315, 316, 317.
 Mandel Miklós 166 j.
 Mangu kán 43, 50.
 Mac püspök 99.
 Marco Polo 115.
 Marcus Aurelius 119.
 Margus kán 294.
 Markoff A. 242, 243.
 Marquart 79, 89, 90.
 Martino Russo püspök 194, 195,
 199, 208, 319-
 V. Márton pápa 196, 321, 331.
 Marton János 334.
 Masz'udi 197.
 Matthaues ab Aquasparta 301.
 Matthaues epp. Caphensis 205.
 Mátyás forrusi püspök 192.
 Maurikios császár 139, 140.
 Medicis Mihály 333, 366.
 Medriczky Andor 143.
 Megyeri József 342.
 Melich János 89, 90, 91.
 Menander Protector 34, 388.
 Mengu Timur 126, 233, 234.
 Merkator, Gerhardt 217.
 Mészáros Gyula 337.
 Michael Ff. de Monteurico 331.
 Miechovius Mátyás 260.
 III. Miklós pápa 165, 176, 177,
 178.
 IV. Miklós pápa 165, 166, 176,
 177, 228.
 I. Miklós cár 434.
 Miller 287.
 Milne 390.
 Mirza Miransah 278.
 Mogurdi 30.
 Mogyeri király 23, 30, 32, 66.
 Mohammed al Bathaihi 70, 130,
 255.
 Mohammed Avabi Akraši 142.
 Mohammed Kodzsa 130, 254, 258.
 Mohammed sah, bokharai fejedele-
 lem 113.
 Molnár János 337.
 Montessus 390.
 Moravcsik Gyula 146, 294, 390.
 Moshaffer-eddin sejk 58, 263.
 De la Motraye 227, 264, 333,
 334, 379, 381, 382, 385, 386,
 387, 389, 405.
 Muagérisz király 31, 32.
 Muhammed Bulak 237, 239, 241,
 243, 244.
 Muquaddasi 79.
 Murád szultán 135.
 Muslim al Garmi 79.
 Müller 344, 345.
 Mylien 434.

 Nagy Lajos király 149, 302, 303.
 Nagy Péter cár 221, 334, 343,
 346, 365, 404.
 NagySándor makedón király 225.
 Nansen Fridtjof 431.
 Németh Gyula 28, 30, 36, 57,
 58, 80, 87, 88, 89, 90, 108,
 116, 134, 140, 183, 186, 229,
 294,
 Nestor, krónikaíró 138.
 Nicolaos Mysticos 29, 146.
 Nicolaus fr. de Nuembruch epp.
 191, 192, 199, 208, 317.
 Nicolaus fr. epp. Maieriensis 191,
 199, 206, 208, 317.
 Nogáj kán 309.
 Nogmoff S. B. 433.

 Obernyik László 439-
 Oghuz kán 127.
 Ogotáj kán 29, 39, 49, 55, 114,
 121, 123, 228, 229.
 Ogurda fejedelem 23, 100, 293.
 Oláh Miklós 263.
 Omar Tabán 136, 285.
 Omurtág 59, 401.
 Oran Timur 126, 129.
 V. Orbán pápa 148, 173, 174,
 176, 177, 191, 206, 228, 303,
 317.
 VI. Orbán 321, 322.
 Orda kán 254.

- Orlay János 434, 435, 436, 437, 439.
- Orosz Pál 334.
- Otto fr. Hungarus 52, 53, 54, 55, 56, 152, 297, 298.
- Ozmán sejk 280.
- Pais Dezső 183.
- Pallas 214, 216, 333, 355, 356, 357, 358, 359, 387, 405, 412, 414, 417, 420.
- Palugyánszky Mihály 434, 435.
- Pan-csao hadvezér 389.
- Pankratov 397.
- Parobitz 333, 346, 347.
- Pasenk kán 141.
- Pauler Gyula 48, 108, 226, 229.
- Paulinus fr. 186.
- Pelliot Pál 158.
- Perecsenyi Nagy László 435.
- Péter, a Nagy, cár (I. Nagy Péter).
- Petit de la Croix 136.
- Petrus fr. de Ungaria vértanú 40.
- Peyssonnel 433.
- Phokas 140.
- Pompeius 169.
- Ponsa fr. püspök 170.
- Porubszky János 438.
- Posta Béla 196, 197, 267, 269.
- Potemkin Szergej Pavel gr. 333, 350.
- Potoczki János gr. 333, 353, 358, 360, 405.
- Priamus 151.
- Prinz Gyula 25, 106, 353, 371, 372, 373, 374, 375.
- Pröhle Vilnius 411.
- Ptolemájosz 34, 217.
- Pulad kán 235, 237.
- Pulad Temír 234, 235.
- Puladbeg kán 235.
- Pulié 158.
- Pungucz Antal 10, 32.
- Quar duct püspök 99.
- Quidam fr. Hungarus 50, 51.
- Rákóczi Ferenc II. 334.
- Ramasan bég 327.
- Rashid Eddin 114, 115.
- Ravennai Geográfus 96, 140.
- Raynaldus 13, 14, 15, 21, 72, 168.
- Rebroff 365.
- Reccanae Antonius 325.
- Reineggs 227, 363.
- Rentz József 439.
- Richárd, Burgundiái püspök 74.
- Richardus fr. 51, 52, 53, 55, 289.
- Ripoll Tamás 169.
- Rittich 196.
- Rizzi Zannoni 406.
- Róbert Károly (I. Károly Róbert).
- Rockhill 158.
- Roesler 90.
- Rogierus de Anglia 194.
- Rubruk (Rubruquis) 8, 29, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 57, 60, 91, 114, 115, 118, 121, 145, 155, 156, 158, 164, 172, 73, 226, 227, 251, 264, 289.
- Sajnovics János 435.
- Salmony Alfréd 276.
- IV. Sándor pápa 57, 164, 176, 177, 228, 300.
- Sándor István 337.
- Sbaralea 205, 206.
- Schmidt 333, 360.
- Schnetz I. 90.
- Schober 346.
- Schott 114, 115.
- Sejbán kán 113, 126.
- Sejk Ali kán 128.
- Sereffeddin, Jefdi 29, 57, 134, 135, 136, 228, 229.
- Sikor Gizella 130.
- SimoJcattes Theophylaktos 138, 139, 140, 141, 389, 390.
- Soltykoff 404.
- Stanley Lane-Pole 242.
- Stein Aurél 377.
- Stephanus fr. de Ungaria, vértanú 40.
- Stephanus fr. Ungarus vértanú 40.
- Stephanus fr. Ungarus (P. da Carpi no követségének tagja) 40.
- de Sufflay 169.
- Surkáb kán 141, 142.
- Symeon bolgár cár 146.
- Szallam tolmács 24, 79, 154.
- Szaluja emír 131, 258.

- Szártág 49, 50.
 Szeretniew Miklós 405.
 Sztrabón 217.
 Szubutáj hadvezér 113, 114, 121,
 123, 227, 229, 230, 409-
 Szvatopluk fejedelem 267.
- Tabari 225.
 Tagán Galimdzsán 264.
 Tajvúti császár 36.
 Takács Ince OFM 301.
 Tamara császárnő 293, 416, 431.
 Tamás püspök (I. Mancasole T.).
 Tamás, S. Prassede kardinális 193.
 Tao-cung császár 400.
- Tarkacs 68.
 Taticsev 333, 346.
 Temirachsach 324, 326.
 Temír Kutluj Aghlen 280, 281,
 284, 286, 326, 327, 328.
 Teodorovics Milán cár 402.
 Thaddeus fr. epp. 56, 76, 316,
 317.
 Thaddeus fr. de Capha 199, 205,
 206, 207, 208.
 Thallóczy 169.
 Thamurlang 324, 326.
 Thelebuga 310.
 Theodorus hadvezér 138, 140.
 Theodorus püspök 170.
 Theophanes 23, 32.
 Thomas dorn. Miles Hungarus 40.
 Thury 90.
 II. Tiberius 140.
 Timotheus pátriárka 294.
 Timur Gurgán 277.
 Timur Kutluj 128.
 Timurlenk 70, 134, 135, 136, 137,
 197, 200, 227, 260, 277, 278,
 279, 280, 281, 282, 283, 284,
 285, 286, 324, 326, 327, 328,
 329, 354, 359, 403, 409, 410.
 Timur Melik kán 200.
 Tini (Cini) bég 40.
 Togrul kán 294.
 Toktamis kán 128, 134, 135, 136,
 200, 234, 235, 278, 279, 280,
 281, 282, 283, 284, 285, 286.,
 318, 327.
 Toktáj kán 226, 233, 235, 237,
 238, 239, 243, 311.
- Toldy Ferenc 438.
 Toloktomur 130, 133, 254.
 Tormás (Termacsu) 68.
 Tóth Zoltán 274.
 Totilla 150.
 Trutovszkij W. 242.
 Török Aurél 229, 337.
 Tudáj Mengu 233 234.
 Tukáj Timur 126.
 Tula B.uka 309.
 Tumanszkij 81.
 Turkolly Sámuel 3, 10, 221, 222,
 285, 333, 334, 335, 336, 337,
 338, 339, 340, 341, 342, 343,
 344, 379, 385, 404.
 Turkolly S. „attyafiai” 341.
- Ubar-durghan 128.
 Ulu Dzsudzsi 237, 243.
 Urus kán 234.
 Ügek (Ügyek) 64, 67, 68, 183,
 Üzbég kán 40, 56, 58, 62, 69,
 204, 227, 233, 235, 247, 254,
 255, 258, 259, 262, 310, 311,
 315, 318.
- Váczy Péter 167 j., 225 j.
 Valentinus 65.
 Vámbéry Armin 160, 161, 186,
 226, 251.
 Vasmer Rikárd 243.
 Vaszili Dimitrovics hg. 280.
 Vincentius Bellovacensis 52, 145,
 154, 155.
 Viterbói Gottfried 52, 145, 150,
 151, 152, 153.
 Vitov fejedelem 286.
 Vockerodt 345.
 Vönöczky-Schenk Jakab 251.
 Vörösmarty Mihály 391.
 Vszevolod 94.
- Waddingus 206.
 Wagner 435.
 Webster 269, 273.
 Wolff O. 41.
- Zách Felicián 149.
 Zách Klára 149.

- Zakariás rhétor 99.
 Zakharov A. A. 273, 296, 395,
 397, 398, 399-
 Zambaur, Eduard von-, 10, 241,
 242, 243, 244.
 Zemarkhosz 34, 65, 121, 126.
 Zichy István gr. 22, 35, 90, 97,
 108.
 Zichy Jenő gr. 38, 196, 253, 267,
 269, 288, 333, 376, 391, 393,
 394, 423, 426, 433, 435, 439
 Zigio Vilmos püspök 189. 190.
 Zsirai Miklós 171/3. j.

TÁRGYMUTATÓ

Az olvasó figyelmébe: A munkánkhoz csatolt tartalomjegyzék részletessége miatt felmentettnek éreztük magunkat attól, hogy a tárgymutatóba minden címszót, vagy fogalmat felvegyünk. Ezért mielőtt az olvasó a tárgymutatót használná, gondosan nézze át a tartalomjegyzéket, mert azokat a fogalmakat, amelyeket az alfejezetek címei tartalmaznak, a tárgymutatóba nem vettük fel.

- Abkázok 22, 31, 38, 167,
 — hagyományai 287.
 addugi 263, 264.
 alánok 16, 17, 18, 31, 35, 40, 41,
 46, 48, 49, 50, 53, 54, 89, 94,
 95, 111, 118, 119, 124, 125,
 134, 146, 163, 164, 167, 171,
 172, 173.
 — régi hazája 94.
 Albánia 169, 170, 308/2 j.
 Albors, mons giganteus de — 18,
 76.
 Aleppói mohamedán magyarok
 296.
 Aquincum 153, 228.
 Arab birodalom 79.
 arab-perzsa kútfők 57, 79, 95, 152,
 167, 295.
 arába 251.
 arabok 84.
 Arbania 168, 169, 171, 172, 305.
 arinok 33.
 árpádkori írók 161.
 avarok 35.
 Bab-el-Hadidi 127.
 Batch 142.
 Bákáth 388—391.
 Bárdánész folyó 217.
 Barsalia 31.
 Barsatia 160.
 basdzird, basdzirt 87.
 basilok 31.
 baskird 229.
 baskir-magyarok 7, 18, 20, 30, 35,
 36, 54, 68, 80, 116, 127, 134,
 135, 161, 229.
 — lélekszáma 87.
 Baskiria, baskirföld 18, 19, 20,
 40, 42, 44, 57, 66, 97, 98, 145,
 156, 157, 161, 167, 231. 289.
 — főfejedelme 20.
 Bas Magyar 412.
 bazilik 22.
 Beiundaes 138, 141.
 Belső kirgizpuszták 24, 54, 95.
 besenyő támadás 7, 22, 25, 30,
 63. 147.
 besenyők 25, 26, 28, 29, 82, 87,
 98, 146.
 besgurd 229.
 Bes-tau 55, 133, 188, 252.
 bezdédi tarsolylemez 295.
 Bileria 120, 182.
 Bizánc 25, 68, 79.
 bizánci-bolgár háborúk 146.
 bizánci-perzsa háborúk 139—140.
 Bjelája folyó 24, 44.
 Bolgari 122, 404.
 bolgárok 22, 31, 40, 87, 134, 135.
 volgai —, 54, 123, 125, 136,
 156, 157, 404.
 Borka ország 127.
 Borodnokország 309-
 boza 263, 264,
 Budapest 228, 349.
 bular 120, 114.
 bulchok 31.
 Bulgária 99.
 Buncsi 141.
 búza (ital) 263, 264.

- Chomek 324, 326, 329.
 Comani (1. cumani).
 Comuch 180.
 Comuchensis 192, 201, 202, 203.
 Copa, Coppa 35.
 Cumae 156, 157, 159.
 Cumani 115, 163.
 Cummageria 30, 33, 36, 37, 38.
 137, 173, 179, 289.
 Cumuensis 207.
 Cumuchensis 192, 201, 202, 203-
 Cumumadzar 260.
 Cumumedezar 260.
 Carquensis 206, 207.
 Cserdyn 121, 122, 123, 124.
 cseremisiz 124, 125.
 cserkeszek 46, 49, 53, 55, 118,
 119, 124, 125, 134, 155.
 Cserkeszföld (Szikia, Zichia) 73.
- Dentia 160, 161.
 Dentu Mogeria 22, 23.
 Dentumoger 159, 160.
 Derbend 84, 127, 324, 326, 329.
 — Nameh 129, 141, 142, 143,
 225.
 Dergveli 324, 326, 329.
 díszítőelemek szabványon 276.
 dominikánusok 41, 50, 52, 71, 76,
 163, 164, 165.
- Elbruszt a Kuma vidékével össze-
 kötő útvonal 188.
 El-Madz.r 36.
 elman 274.
 előmagyarok 63.
 eskilek földje 99-
 Eszkil 82.
 Etelköz 28, 29, 88, 90, 97.
 Etilia (Volga) 43, 49, 91.
 Etilia tó 49.
 étkezés: hittérítők adatai az — ról
 264.
 Etzelburg 153, 228.
- Fakírok 42, 130, 255.
 ferencesek 71, 76, 165.
 — vértanúk 40, 306.
 formák konzerválódása 287.
 Fratres Peregrinantes 155, 170,
 297, 298.
- Galéria-erdők 24.
 Gesta Ungarorum 52, 152.
 Ghumik 197.
 görög művészeti emlékek Magyar-
 ban 344, 387, 388.
 — perzsa háborúk 138, 139, 140.
 Guda-Makarok 31.
 Gudamaqari 430, 431, 432.
 Gum 33, 188.
 Guma 32.
 Gumez 33, 188, 202, 203.
 Gumisz 33.
 Gyarmat (törzsnév) 21.
 „Gyertya” 22, 13 j.
 „Gyertyánfa” 22, 13 j.
 gyula (dzsula) 83, 86_a, 101, 112.
- Hadszerte szoros 141.
 hagyomány, keleti —, 70.
 — tudós eredetű 57.
 Három Magyarország 152, 289-
 házibálványok 290, 291, 292.
 Hirkánia 50.
 Hirkániai tenger 34.
 hittérítés, keresztény, korai 99, 100.
 hittérítő körzetek elkülönítése
 300, 301.
 — munka vége keleten 331, 332.
 hittérítőhiány 300, 320.
 hittérítők Távolkeleten 313, 314,
 315.
 — Tibetben 314.
 honfoglaló őseink 7, 28, 65, 67,
 107.
 Hongari 48.
 Hududulálám 8, 29, 39, 79—81,
 86, 98, 101, 107.
 hún ország 128.
 — magyar népnév 35.
 Huncari majoris Hungariae 39,
 42, 47, 166, 176, 177, 228.
 Hungária Antiqua 52, 97, 118,
 289.
 — Magna (M. Hung.) 18, 42,
 57, 66, 97, 117, 120, 127, 145,
 156, 157, 167, 289.
 — Magna jelentése 289.
 — Maior 39, 42, 47, 56, 57, 97,
 118, 127, 145, 153, 155, 162,
 164, 165, 166, 167, 173,
 289, 306.
 — Maior jelentése 289.
 — Minor 145, 155, 289-

- Hungária Nova 145, 289-
 — Vetus 97, 118, 145, 289.
 Hunnavia 168, 171, 172, 289, 305.
 hunok 22, 31, 35, 36, 154.
 — a Kaukázusban 33, 35, 36.
 — = kummagyarok 288.
 — = magyarok 430.
 — vize, folyója 33, 34.
 Hypanisz folyó 217.
 Hypanisz Mons 217.
- Inkvízitorok 321, 322, 323.
 írásos emlékek Magyarból 346, 347.
 Jászok 89, 118, 119, 124, 125.
 Je-lü-csu-czai 115.
 Jeretány-kérdés 10.
 Jugra vad népe 111.
 Jugria 111.
 Jüan-csao-pi-si 8, 114, 115.
 Jüan-si 114, 115.
- Kabaili Kumkjumat 136.
 kabard hagyományok 287.
 kalkamenti ütközet 20, 49, 50, 229, 232.
 Karakorum 43, 44, 48, 50.
 kasgárai öntözés 106.
 Kaspi tó közvetlen összeköttetése a Fekete tengerrel 216.
 Katakombák, VIII—IX. sz-i magyar — 396—402.
 Kazár tarkán 79.
 — tenger 83, 84, 91, 92.
 — uralom 25, 26.
 Kazárok 22, 57, 85.
 — és a zsidó vallás 293.
 kaukázia-i népek 53.
 — katolizálása 74, 293, 294, 295.
 — ba vezető utak 75, 76.
 — közlekedési viszonyai 222—224.
 Keleti hittérítések 53, 71, 73.
 — -nél haranghasználat 204.
 kende (kündü) 82.
 Keres 85, 86, 108, 109, 111.
 — szoros 109.
 kereszteshadjárat a Kaukázusban 323—331.
 kettőskirályság 65.
 Kicsi Madzar 141, 225.
 Kiev 18, 108, 110, 111, 122.
 kínai kútfők 113, 114, 167.
- szövegű melléklet Turkolly leveléhez 342, 343.
 Kis Magyar 410, 411.
 Kliszi 184, 185, 186, 187, 188, 201, 203, 204.
 Kipcsak 35, 36, 40, 56, 115, 125, 129, 134.
 — -i legelők 261, 262.
 Kirgiz puszták 118.
 kiváltságlevél Üzbégtől a ferenceseknek 311.
 Kofen 388—391.
 — (Kuma)folyó 34.
 Kolostorok (ferences —) 38.
 Krím félsziget 25, 46, 71, 95, 96, 109, 110, 126, 139.
 krimi gótok 167.
 krimi tatárok 134.
 — megtérése 309, 310.
 Krónikák
 — Budai-, Képes-, Pozsonyi- 159.
 — nyugati 52.
 — („régiek írásai”) 52.
 Kubán folyó régi nevei 216, 217, 428 j.
 kufita érmék Magyarban 239-
 kula 260, 375—379.
 Kum 33, 34.
 Kuma folyó deltája 215, 216.
 — -Makar 32.
 — melletti Madzar 36.
 — menti síkság terjedelme 214.
 Kumads.r 33, 37, 127, 137.
 Kumesztán 35, 128.
 Kumisz 44.
 kumkjumat 136, 137.
 Kummagyar 36, 41, 66, 137-
 — népnév 29, 33.
 Kummagyararia 30, 36, 39, 41, 43, 46, 48, 56, 76, 95, 96, 111, 127, 144, 145, 155, 160, 162, 289.
 — kiterjedése 102, 103.
 kummagyariai püspökök névsora 199.
 — szakadár görögök újraegyesítése 168, 305, 307.
 kummagyarok (kumai-, kaukázusi magyarság) 7—10, 14, 17, 20, 22, 23, 26, 28, 29, 31, 43, 45, 46, 49, 53, 73, 124, 125, 136, 147, 149.
 — a mongolok hűbéresei 69, 232.
 — a mongolok seregében 231.

- elmongolosodása 69, 70.
- földművelése 103.
- halászata 103.
- kereszténysége 55.
- lélekszáma 62, 63, 101.
- nyelve 60, 61, 62.
- pusztulása 134, 282—288, 328.
- kumuk 196, 197, 198.
- kumük nép 196, 197, 198.
- kún nyelv 41.
- térítések 47, 170, 171, 298.
- kunok 44, 47, 124, 125.
- áruháza 232.
- kündü 101, 112.
- Kyros folyó 143, 169, 170.

- La-Iá 114, 121.
- Laurentius-féle térkép 35.
- leszgiek 49, 53.

- Macára 140.
- Machara (Machare) 140.
- Madsar 140.
- Madsaragadzor 28.
- Madschar 286.
- város 208.
- madsjary nép 205, 286.
- Madzar alakú nevek Afganisztánban 143.
- Madzar, Madzsar 36, 126, 128, 129, 260.
- madzarok 228.
- Madzsar (Madzsari) 222.
- Madzsar alakú földrajzi nevek 18, 30, 37.
- Madzsar a 38.
- Madzsarisztán 128.
- Madzsarisz zkhali 38.
- madzsarok 117, 127.
- Madzsar-szu 38.
- madzsar törzsek Afganisztánban 144.
- Törökországban 411.
- Madzsar Unneh 184, 185, 186, 187, 201, 203, 318.
- Mager 36, 37, 180, 181, 183.
- Mageria 30, 289.
- Magjary nép 205, 286.
- Magna Hungária (1. H. Magna). „Magyar hegyek” 29, 204.
- mohamedánok Aleppóban 296.
- mongol háborúk a XIV. században 302, 303.
- mongol „szövetség” 231, 232.
- népnév 30, 31, 32, 66.
- szerzetesek Kummgyariában
- püspökség áthelyezése 201. 308. 309-
- törzs 147.
- törzs vezető szerepe 30, 64, 65, 67, 68.
- Magyar város 8, 18, 36, 37, 48, 56, 58, 59, 125, 126, 127, 129, 130, 141, 143, 153, 162, 339.
- alapításának ideje 227.
- ásatások 10, 60, 69, 70, 393.
- csomóponti fekvése 224, 225.
- építészeti jellege 59, 60.
- építészetének perzsa elemei 371.
- neve 226.
- romok terjedelme 349.
- pusztulása 285.
- püspökei 42, 72, 76.
- Magyari 37.
- Magyari „hét mecset” 260
- Magyaria 161.
- magyarok, ázsiai — 13, 16.
- bálványimádók 82, 99.
- bjelájamenti — 25.
- fegyverei 86, 273—276.
- földművelése 112.
- határa 98.
- házassági szokásai 112, 113.
- jézushitűek 82, 99.
- külseje 86.
- öntözőcsatornája 106, 220.
- őshazája (1. őshaza) 87.
- ruházata 86, 249, 252, 253, 254, 287.
- tobolvidéki 25.
- tűzimádók 85, 99, 292.
- uralvidéki 120.
- Magyarország
- dunamenti 169, 170.
- ősi 165.
- ősi (a Dunán túl) 164, 167.
- pannóniai 97.
- magyarság
- levediai 26, 28, 29, 79, 80, 108.
- meőtiszvidéki 22, 30.
- Magyer 30, 31.
- Magyeri 31.
- Maieria 36, 38, 173, 179, 180, 289.
- Maieriensem 36, (sis) 190.
- Majeria 30, 36, 37.
- Major Hungária (1. H.; <Major)--makar 113.

- Maika 17, 18.
 Malkar 17, 18.
 malkaiták 16, 17, 18.
 Matrika 38, 73, 74, 154.
 Mazar-i-seriff 142.
 mázos téglák Magyarban 342, 352.
 Mayeria 173.
 Mayeriensis 36.
 Medz-Qar város 208.
 Michaha 324, 326, 329, 330, 331.
 mohamedánizmus térhódítása Ma
 gyárban 70, 100, 255, 256, 259,
 260, 265, 292, 295, 296, 318,
 370.
 Moldova bekebelezése 302.
 mongolok 20, 42, 46, 54, 55, 69.
 — a Kaukázusban 230, 231.
 — és a keresztények 320.
 — hadműveletek 115.
 — megtérése 319-
 — nagyán 43, 47, 48.
 — seregek 47.
 Moger 30.
 Mogerij 30.
 Mogioroi 30.
 Mogoria 160, 161.
 Mogurdi 30.
 Mogyer 38.
 mogyeri köznév 30, 31.
 Mo(u)dzxi 30.
 Mozarsk 37.
 Mozarszkoje ozero 38.
 Mozar tó 38.
 Mozerjan 30.
- Nagy Bulgária 120, 156, 157.
 Nagy-Magyar 392, 393.
 Német-Római császárság 121, 125.
 noinulai katakombák 399.
- Ogúz 26, 109, 111, 116, 124, 125.
 Onogoria 96.
 Onogur-magyarország 23, 25.
 Orosium 154.
 oroszok 49, 94, 95, 124, 125, 127,
 146.
 orosz-bolgár érdekkör határa 115.
 orosz krónikák 29.
 — kutatások 48, 69.
 osszéték 17, 18, 89, 94, 118.
 — hagyományai 287.
 Otto Magyar 410, 411.
 Öntözőcsatornák 84, 104, 105, 106.
- öshaza
 — donvidéki 23.
 — kaspimentí 7.
 — kaukázusvidéki 7, 74.
 — kubánvidéki 97, 98.
 — levediai 52, 69, 88, 89, 161.
 — második 23.
 — meótságvidéki 7.
 — ural vidéki 27.
 ösök tisztelete a magyaroknál 290.
- Pannónia 29, 145, 150, 154, 155.
 Pannóniai magyarok Kummagya-
 riában 172.
 — magyar foglyok 47, 50.
 — magyarság 51, 58, 80, 161.
 — magyar klerikusok Kummagya-
 riában 43—48, 60.
 pápai bullák 30, 36, 37, 39, 42,
 48.
 — kancellária ügykezelése 14.
 párszi vallás 100.
 Paszkatir 44, 289.
 pazakiri katakombák 400.
 pénzverde Magyarban 245.
 Philot 168.
 Pliszka 59.
 polovcsi 115.
 Preszláv 59.
 Prikumszk 181.
 püspökség menekülése Magyarból
 318.
- Regeszták
 Lateráni — 14, 15.
 Vatikáni — 14, 15.
 Régi Magyarország 151, 153-
 Rha (Volga) 34.
 Rheteg (=Terki) püspökség 295.
 ruházat: kummagyar —
 főúri asszonyi 249, 252, 253,
 287.
 főúri férfit 253, 254.
 hétköznapi férfit — 249.
 (1. még suba, süveg).
 Rum, Rumiak országa 83.
- Saqlab 84, 86, 109.
 sátorospásztor életmód 101, 250,
 251.
 sátrak, hordozható — 250.

- Savaria pusztulása 227.
 Scytharum terra 228.
 Scythia 159, 160, 161.
 Sevortik 28.
 Sicambria 151, 153.
 sírkamra belső berendezése Magyarban 364.
 sírkövek Magyarból 226, 256, 257.
 sírszobrok 100, 296.
 suba 249.
 süveg 249-
- Szabirok 28.
 szabartoj aszfalój 28.
 szakrális hatalom 64, 68.
 Szarmácia 31.
   cszaki — 22.
 szarmata-szkíta törzsek 35.
 Szavárd-föld 28.
 szavárd-magyarok 28.
   „rendithetetlen” — 28.
 Szentes 183.
 Szeráj 40, 43, 44, 48, 50, 123.
   Új — 44.
 szkíta népek 146.
 szkíták = magyarok 173, 174, 175, 178.
 Szombathely 228.
 Szukhum-Kalé 38.
 Szventa Kreszta 181.
- Taman (1. Matrika)
 — félsziget 73, 94, 108, 109, 154.
 Tarchu 324, 326, 329-
 Tarkhán 68.
 telepések érkeznek Magyarba 365, 366.
 Thuma 324, 326, 329.
 többnejűség Magyarban 253.
 tömegsír Magyarban 354.
 törökországi magyarok 411.
 törzsi szervezet 63—65, 101.
 törzsek szétszakadása 65, 66, 147.
 törzsszövetség 25.
 Tumacht 156, 157, 159.
 Tumat 156, 157, 159-
 Turkia 299.
- Nyugati 58.
 Türk birodalom 57.
 türkök (keleti —) 98.
 — = magyarok 8, 26, 28, 29, 52, 56, 57, 58, 60, 65, 80, 146, 147.
 tűzimádó parszik 292.
 Tymat 156, 157, 159.
- Uarp-pfidar 220.
 Udi tartomány 28.
 Ugek 183.
 Hgrik 138.
 Uguceh (Ugueth) 180, 182.
 Ujgur írás 4L.
 Uj-Magyar (Uj-Madjír) 243-
 Uj Magyarország 150.
 Ukek 136.
 Ulu Madzar (-Magyar) 141, 225, 410, 411.
 Unavia 168.
 Ungari Asiatici 13.
 Ungari, Ungaria (1. Hungari, Hungária).
 Ügyek 180, 181, 183.
- Vas Magyar 410, 411, 412.
 Verchne-Szaltovoi katakombák 396—402.
 védőtornyok 375—379.
 vlachok (blachok, valachok) 127, 164.
 vérszerződés 64.
 Vértanúk, ferences- 40.
 Wantit 86, 110.
- Zarándoktestvérek 46, 53, 155, 170, 290, 297, 298, 307, 329-
 Zárdajegyzékek
 dominikánus — 308.
 ferences — 8, 36, 42, 179, 180.
 Zichi 165.
 Zichia 155.
- Ystoria Mongalorum 156, 172.

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

	Oldal
1. Térképvázlat XXII. János pápa Gyertyánt említő bullájának ismeretéhez.....	19
2. A Meótság mocsárvidéke és a kaukázusvidéki folyók elmocsa- rasodott lapályai a Kr. u. IV—IX. században	23
3. A magyarság uralvidéki — és kaukázusai hazája	27
4. Julianus, Piano da Carpino és Rubruk útvonala.....	45
5. A kumai magyarság hazája Gardízi és AJ Bakri szerint.....	93
6. A Klaproth által megtalált öntözőcsatorna a Kubán völgyében.....	106
7. Vázlat Ogotáj kán hadiparancsának ismeretéhez.....	123
8. Madzsar Unneh és Kliszi romjai a Kaukázusban	185
9. Kaukázia főbb kereskedelmi útvonalai a XII-XIV. században.....	223
10. Magyar város fekvésének vázlata Ibn Batuta leírása nyomán.....	246
11. Timurlenk — Toktamis kipcásái kán ellen vezetett negyedik — hadjáratának vázlata.....	283
12. A kereszténység elterjedése a VIII. század közepétől a Kau- kázusban és Meótság vidékén	294
13. Keleti ferencrendi vikáriák a XIII—XIV. században	313
14. Magyar romjainak vázlata.....	345
15. Magyar város kiterjedése	349
16. Güldenstädt térképe Magyar környékéről.....	356
17. Pallas térképe Magyar környékéről.....	357
18. Vázlat a kummagyar hagyományok ismeretéhez	425

SZÖVEGKÖZTI KÉPEK JEGYZÉKE

	Oldal
1. A Magyarban, ill. Új-Magyarban vert mongol kani érmék perem-díszítése.....	240
2. A magyar —, ill. újmagyari pénzverdében készült mongol kani érmék.....	241
3. Muhammed Bulak kán tamghái.....	244
4. Feliratos márványtábla Magyarból.....	257
5. Bokharai nyereg.....	266
6. Magyarországi kún nyereg.....	267
7. A csegemvölgyi nyereg oroszlánfejként kiképzett kapája.....	268
8. A csegemvölgyi nyereg rekonstrukciója.....	269
9. XIII. századbeli magyar fanyereg.....	270
10. XV. századbeli magyar nyereg.....	271
11. Magyar szablyatípusok a Kaukázusból.....	275
12. Timurlenk.....	279
13. Kumamenti ómagyar ezüsbábvány.....	291
14. Falfülkék a kallosdi kerek templomban (XIII. század).....	351
15. Sirkőtöredék (?) Magyarból.....	359
16. Gumbesz a Láj völgyében.....	361
17. Kizilkuri gumbeszek.....	362
18. Koniszári gumbesz.....	363
19. Magyar parasztház alaprajza és metszete.....	369
20. Ékítmények egy kurabasi ház szobájának falán.....	371
21. Ékítmények a bemutatott özgöni vendégszoba falán.....	372
22. Egy altyn-artissi ház gerendás mennyezete.....	373
23. Egy gyalpaktavölgyi kirgiz „kislak” szobája kandallóval és falfülkékkel.....	374
24. Egy özgöni lakóház vendégszobája falfülkékkel.....	375
25. Egy kelpini lakóház ajtaja.....	377
26. Görög eredetű bronz-torzó Magyar romjaiból.....	381
27. Déloroszági ómagyar katakomba (VIII—IX. század).....	395
28. Régi síremlék a kis-kabardok földjén.....	418

TARTALOM.

	Oldal
ELŐSZÓ	7
ALAPVETŐ PROBLÉMÁK	
I. GYERETYÁN FEJEDELEM	13
A Gyeretyánt említő pápai bulla	13
Gyeretyán a kumai magyarság fejedelme.....	17
Gyeretyán neve.....	21
II. GYERETYÁN NÉPE	22
Dentu Mogeria megszállása	22
A 885—890. évi besenyő támadás.....	25
A „kummagyar” népnév	29
Chorenei Mózes a kumai magyarokról.....	31
A Kuma folyó neve	33
A főváros és az ország neve	36
Gyeretyán népe valóban magyar nép volt	39
Magna Ungaria és Maior Ungaria.....	42
Rubruk tanúságtétele	43
Julianus és a kumai magyarok.....	51
Ibn Batuta türkjei.....	56
A kummagyarság nyelve.....	60
A kummagyarság lélekszáma	62
III. GYERETYÁN JELENTŐSÉGE.....	63
A főhatalom kialakulása Kummagyariában	63
Gyeretyán — népe megmentéséért.....	69
Gyeretyán kérelme Avignon szemében.....	73
Tamás püspök Gyeretyánnál	75

IV. ARAB ÉS PERZSA KÚTFŐK TUDÓSÍTÁSA A KUM- MAGYAROKRÓL	79
A források ismertetése	79
A vonatkozó szövegek	82
A közölt szövegek részletes taglalása	87
Az abkáz és alán nép neve	89
Itil és Duba folyónevek azonosítása	90
A magyarlakta terület térbehelyezése	95
A kummagyarság vallási viszonyai a X—XI. században	99
A törzsi szervezet és előkelőségeik	101
A kumaiak sátorospásztorok	101
Kummagyaria kiterjedése	102
Földművelés és halászat	103
A kumaiak abkáz szomszédjai	103
A kubánvidéki öntözőberendezések maradványai	104
A kumai magyarok portyázásai	107
Összefoglaló kép az eddigiekről	111
A kumai magyarok házassági szokása	112
V. A KÍNAI KÚTFŐK TANUSÁGA A KUMMAGYAR- SÁGRÓL	113
A népek azonosítása	114
A mongol támadás főcélja a Német-római Császárság	121
A folyó- és városnevek azonosítása	121
A kínai kútfő és Julianus levelének összehasonlítása	124
VI. MAGYAR VÁROSÁRA VONATKOZÓ KÚTFŐK	125
Abulghazi Bahadur kán közlése	126
Abu-l'-fidá tudósítása	127
A mosdoki tatár történeti mű adata	128
A Derbend-Nameh adata	129
Ibn Batuta leírása Magyar városáról	129
VII. KELETI KÚTFŐK TUDÓSÍTÁSA A KUMMAGYARSÁG PUSZTULÁSÁRÓL	134
Jefdi Sereffeddin tudósítása	134
Abderrasak közlése	135
VIII. TÉVESEN ÉRTELMEZETT, NEM MAGYARRA VONATKOZÓ HÍRADÁSOK	138
A mazarok kis vára	138
„Kicsi Madzar és „Ulu Madzar” helytartói	141
IX. KUMMAGYARIA A KÖZÉPKORI IRODALOMBAN	144
Nicolaos Mysticos türkjei	146
Konstantinos Porphyrogenetos tudósítása	147
Viterbói Gottfried világkrónikája	150
Vincentius Bellocensis tudósítása	154
Kummagyaria neve Piano da Carpino útleírásában	156
A hazai krónikák adatai	159

	Oldal
X. EGYHÁZI VONATKOZÁSÚ ADATOK	162
A hittérítőkhöz intézett pápai bullák adatai	162
IV. Ince a magyarországi domonkosrendieket 1250-ben „Arbania és Hunnavia” tartományokba küldi.....	168
Szkitákat emlegető pápai bullák.....	173
Ferences zárdajegyzékek Magyarról	179
Ügyek ferences kolostora	180
Madzsar Unneh kolostor romjai	184
Albors keresztényei.....	187
Magyar város püspökeire vonatkozó pápai bullák	190
Kumai, vagy kaukázusi püspökök	192
A „Cumuchensis” név eredete és meghatározása	196
Thaddeus, az első „kumai” püspök.....	205
A magyarai püspökök nemzetisége	208

FÖLDRATZI- ÉS TÖRTÉNETI VONATKOZÁSOK

XI. KUMMAGYARA FÖLDJE	213
A Kuma folyó és vízrendszere	214
A Kubán folyó és vízrendszere	216
Magyar földrajzi helyzete	221
A város alapítása	225
XII. A KUMAI MAGYAROK A MONGOL BIRODALOMBAN	229
A mongolok első megjelenése a Kaukázusban	230
Kipcsáki érmék Magyarban.....	232
Magyar veretű érmék	236
Eduard von Zambaur levele.....	242
Ibn Batuta leírása a kumai magyarok életéről	245
Magyar város fekvése	246
Magyar város nagy jelentőségéről	247
Magyar város kereskedői	247
Vásárlási jelenet	249
Költözőkódó sátorospásztor magyarok	250
A Bestau melegforrásai.....	252
A magyarok asszonyairól	252
A kummagyar főúri ruházat.....	253
Ibn Batuta útvonala	254
Az iszlám térfoglalása Magyarban.....	255
A mongol hatalom képviselői.....	258
A magyarai „Hét mecset”	259
Az arába leírása	261
Hogyan utaznak a magyarok	261
Hogyan büntetik a magyarok a tolvajt	262
A magyarok étkezéséről.....	262
Mohamedánus istentisztelet Magyarban.....	265
A kumai magyarság ménesei.....	265
Az ősi, kaukázusi nyereg	267
A kaukázusi magyar szablya	273

	Oldal
XIII. KUMMAGYARIA PUSZTULÁSA	277
Timurlenk	277
Timurlenk első hadjárata Toktamis ellen.....	278
A második hadjárat	278
A harmadik hadjárat.....	280
A negyedik, döntő hadjárat.....	282
A kumai magyarság sorsa Magyar pusztulása után.....	286
Három Magyarország.....	289
XIV. A KUMMAGYARIAI KATOLIKUS HITTÉRÍTÉS TÖRTÉNETE	290
A meotisvidéki magyarság vallási viszonyai a korábbi évszázadokban.....	290
A keleti katolikus hittérítés kezdete	297
A keleti részek egyházkormányzata	303
Az első hittérítők Gyertyán országában	305
XXII. János pápa és a tatárországi misszió	309
Püspökség alapítása Magyarban.....	314
Kummagyarria püspökei	316
Inkvizítorok Kaukáziában.....	321
Róma sereget szervez a kaukáziai kereszténység védelmére.....	323
Az események időpontjának meghatározása	326
Antonius Solpan személyéről	328
A mongol hordák pusztításai	328
A városnevek azonosítása	329
A mécses kialszik	331
XV. MAGYAR VÁROSÁNAK ROMJAI	332
Hatvani Turkolly Sámuel levele.....	334
Gärber János Gusztáv Magyarban	343
Schober, Lerche, Taticsev és Parpbitz	346
Gmelin tudósítása Magyarrról	347
Güldenstädt és Pallas leírása Magyar romjairól.....	355
Potoczki és Schmidt Magyarban	360
Klaproth Gyula Magyarban	360
Köppen naplójegyzetei Magyarrról	365
Medicis Mihály leírása.....	366
Összefoglaló kép Magyar építészetéről	367
Magyar védelmi berendezése	375
De la Motraye kutatásai Magyarban	379
Kófén és Bákáth	388
Besse János és Zichy Jenő gr. Magyarban.....	391
Az újabb orosz ásatások —, és a magyar kutatások ered- ményeinek viszonya.....	394
XVI. RÉGI KÉPEK ÉS TÉRKÉPEK MAGYAR ROMJAIRÓL.....	402
Gärber rajza Magyar romjairól.....	403
Egyéb képek Magyarrról.....	405
Térképek Magyar romjairól.....	405

HAGYOMÁNYOK

XVII. A KUMMAGYARSÁG EMLÉKE A KAUKÁZUSI NÉPEK ÉLŐ HAGYOMÁNYÁBAN	409
Fr. Josephus Armenus tudósítása	410
Gmelin és Güldenstädt az ingusokról	412
Engelhardt felkeresi a régi templomot	414
A kereszténység egyik kiskabardiai emléke	417
Besse János az összet. nemzetiségek hagyományai	422
Klaproth: az összet. Badil nemzetség hagyományai	427
Laonikos Chalkokondyles adata	430
Klaproth feljegyzése: „Gudamaqari”	430
Az abkázok hagyományai	433
Cserkesz és kabard hagyományok	433
Jaksics és Orlay tudósításai	434
UTÓSZÓ	441

FÜGGELÉK:

BULLARÉSZLETEK ÉS EGYÉB EREDETI LATIN FORRÁS- SZEMELVÉNYEK

1. XXII. János pápának Gyertyán fejedelmet említő bullája	445
2. IV. Ince a magyar dominikánusokat Arbania és Hunnavia tartományokba küldi	447
3. IV. Ince 1244. márc. 22-i bullájának részlete	448
4. IV. Ince 1245. márc. 21-i bullájának részlete	448
5. IV. Ince 1245. márc. 25-i bullájának részlete	449
6. IV. Ince 1253. július 23-i bullájának részlete	449
7. IV. Sándor 1258. április 19-i bullájának részlete	449
8. III. Miklós 1278. aug. 10-i bullájának részlete	450
9. IV. Miklós 1288. évi bullájának részlete	450
10. IV. Miklós 1288. szept. 3-i bullájának részlete	451
11. IV. Miklós 1291. aug. 13-i bullájának részlete	451
12. VIII. Bonifatius 1299. április 10-i bullájának részlete	452
13. V. Orbán 1369. december 5-Í bullájának részlete	452
14. XI. Gergely 1374. március 6-i bullájának részlete	453
15. XI. Gergely 1374. március 6-i bullájának részlete	453
16. Bzovius közlése Mancasole Tamásnak Magyar városába való rendeléséről	454
17. Részlet Rubruk Itinerariumából	454
18. Szemelvény Viterbói Gottfried művéből	455
19. Szemelvény Vincentius Bellovacensis művéből	456
JEGYZETEK	457
NÉVMUTATÓ	489
Tárgymutató	496
TÉRKÉPEK JEGYZÉKE	503
SZÖVEGKÖZTI KÉPEK JEGYZÉKE	504
KÉPMELLÉKLETEK: I—XL. címkép és tábla	

ERRATA:

14. lapon 12. sor: ügykezelésébe.” helyett *ügykezelésébe*.⁴
 19. „ 6. sor: Fr. Franciscus helyett *Fr. Francus*
 228. „ 25. sor: *Μαράρονς* helyett *Μετ-άρονς*
 229. „ 23. sor: *Tudjuk* után kettőspont teendő.
 338. „*” alatti jegyzet 2. sora után:
 (Hirip kisközség Szatmár vármegye erdődi járásában.)
 397. „ * alatti jegyzet 4. sor: állítsanak helyett *állítsak*.

KÉPMELLÉKLETEK
(I.-XL. TÁBLA)

*Az I. tábla magyarázata:
XXII. János pápa 1329. oki. 3-án kelt, Gyertyán, kaukázusvidéki magyar fejedelemhez intézett bullájának másolata. (A Vatikáni Könyvtár igazgatóságának engedélyével.)*

IX. Gergely
(1227—1241)

IV. Ince
(1243—1254)

IV. Sándor
(1254—1261)

IV. Miklós
(1288—1292)

XXII. János
(1316—1334)

V. Orbán
(1362—1370)

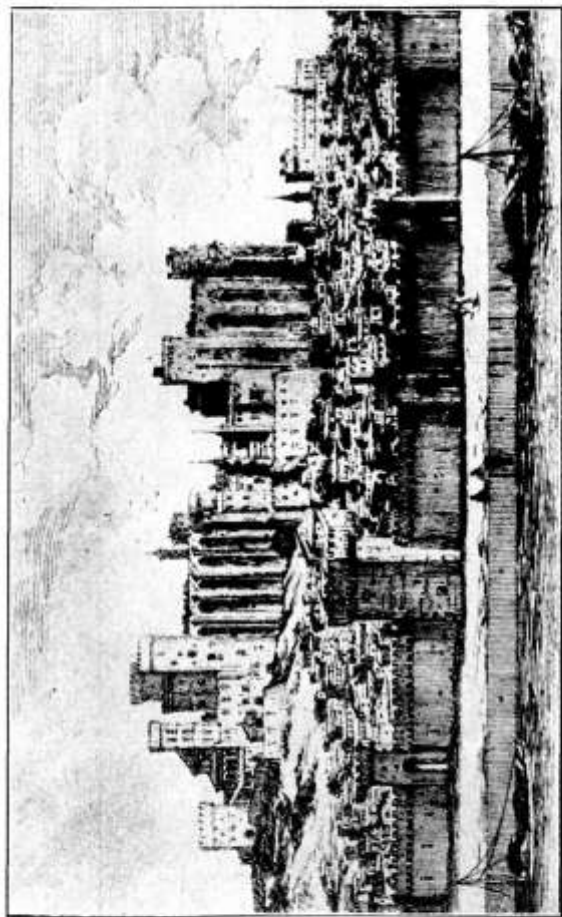

IX. Bonifác
(1389—1404)

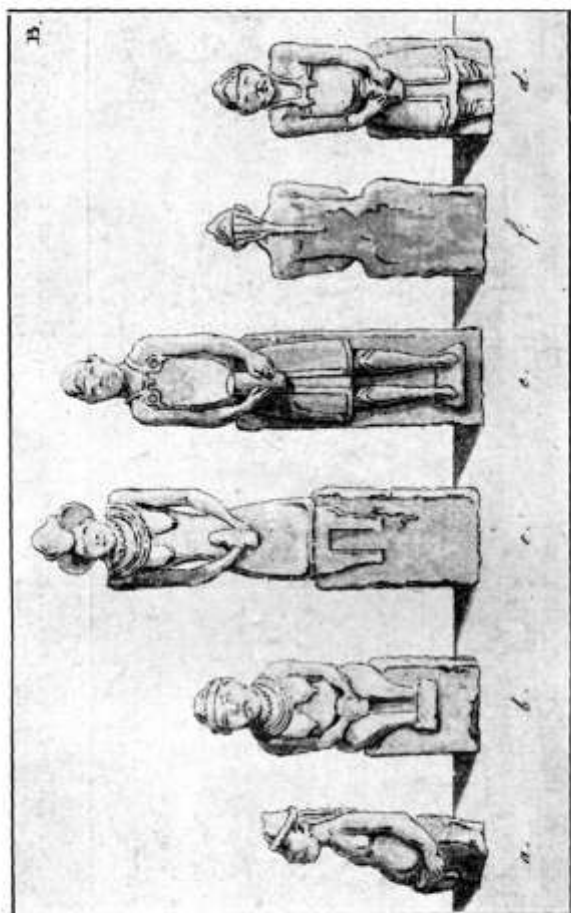

V. Márton
(1417—1431)

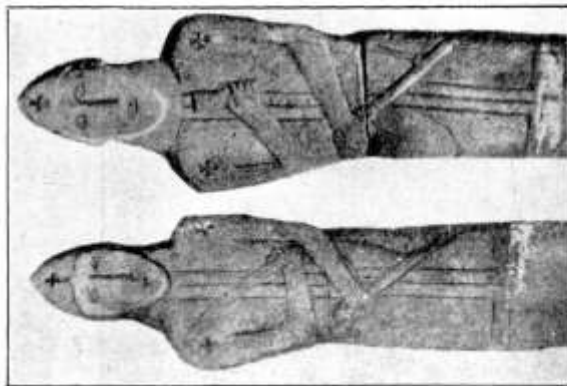
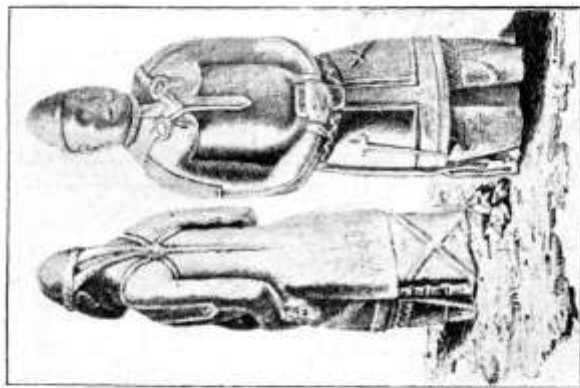
A kummagyarvidi bitérvítés ügyét szorgalmazó és a magyar püspökség történetével kapcsolatban lévő pápák.

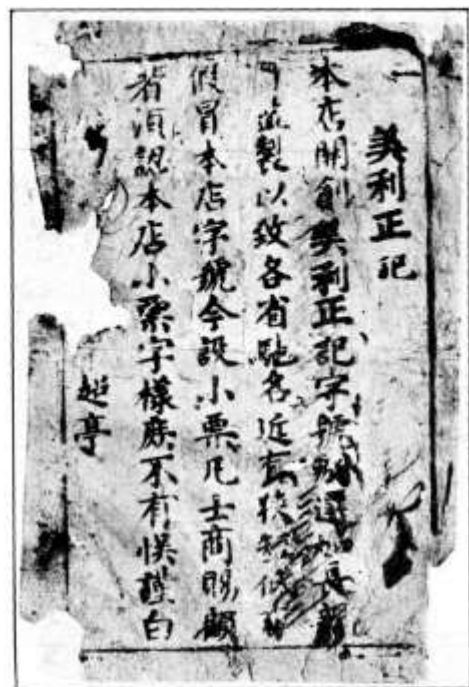
A pápai palota Avignonban, 1309—1376-ig ebben az erősen gótikus jellegű palotában volt a pápáság székhelye. Ma már a palota jórésze romokban hever. Innié levelezett XXII. János pápa Gyeregyán kumamenti magyar fejedelemmel.

Férfi és női ábrázolások, agyagvezétt kőmennia babák (kőbabok), a Donyec, Don és Kubán vidékéről. (Pallas könyvéből.)

Ferjiak sírjából. Balról: a Kabán és Don közötti területről; jobbról: Északkaukázsi eredetű kámenjáru babák. Az utóbbiakon látható keresztírástól. A vendék prof. megállapította, hogy azokat kétféleképpen, a keresztírástól eltérően korábban pótlóan írták (vö. a vendék) a sírjából. (L. 80 a. n. m. 34 és 72 ill. — utóbbin 12. képz.)

Turkolly Sámuel levélének kínai szöveget tartalmazó melléklete. (Kisebbitve.) Eredetiye az Orsz. Széchenyi Könyvtárban. (Fol. Hung. 298—5 r.)

Anyafra Kólgaja
Turkolly Sámuel.

Turkolly Sámuel aláírása. (Ugyanott.)

A Krim-félsziget partvidéke. (Déchy felvétele.)

A Krim-félsziget partvidéke. (Déchy felvétele.)

A Cserek jolyó völgye. (Déczy felvétele.)

A Kankász hegylánca a Tesék jolyó lapályától. (Déczy felvétele.)

Az Amanauz-völgy havasai a Teberde felől. (Décby felvétele.)

A Kazsög az Aragva völgyéből alkonyatkor. (Décby felvétele.)

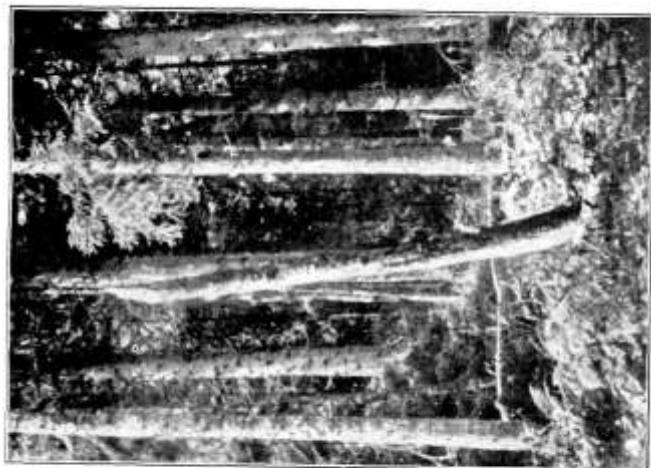

A. Csanak-vanduka. (Dicső-léleke.)

B. Adáskút a Csák-völgyéből. (Dicső-léleke.)

Ővedék mélyén, a Kankázni északi lejtőjén. (Dűbös felvétele.)

A Sibuhágó. (Déchy felvétele.)

A Csirikol völgye. (Déchy felvétele.)

Ménes a havasi legelőn. (Déchy felvétele.)

Kurusi juhászok a Szák-nábát völgyében. (Déchy felvétele.)

Örvidő a havas hegycsúcsok közelében. (Déchy felvétele.)

A Csedim-hegység. (Déchy felvétele.)

A Nagy-Lába vidéke. (Déchy felvétele.)

A Dariel-szoros legkeskenyebb szakasza, az é. n. Ördögkapu. Az újabb eredetű műút a hegyszoldában, magasán a Terek fölött vezet. (Eredeti orosz felvétel.)

A Grandra völgye. (Déchy felvétele.)

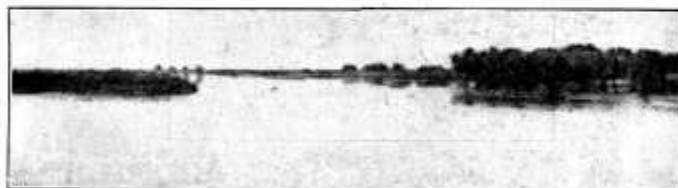
A Klubor hegycsoport a Klubor-völgy felső lépcsőzetéről. (Déchy felv.)

A Kubán völgye Khumara tájékán. (Décby felvétele.)

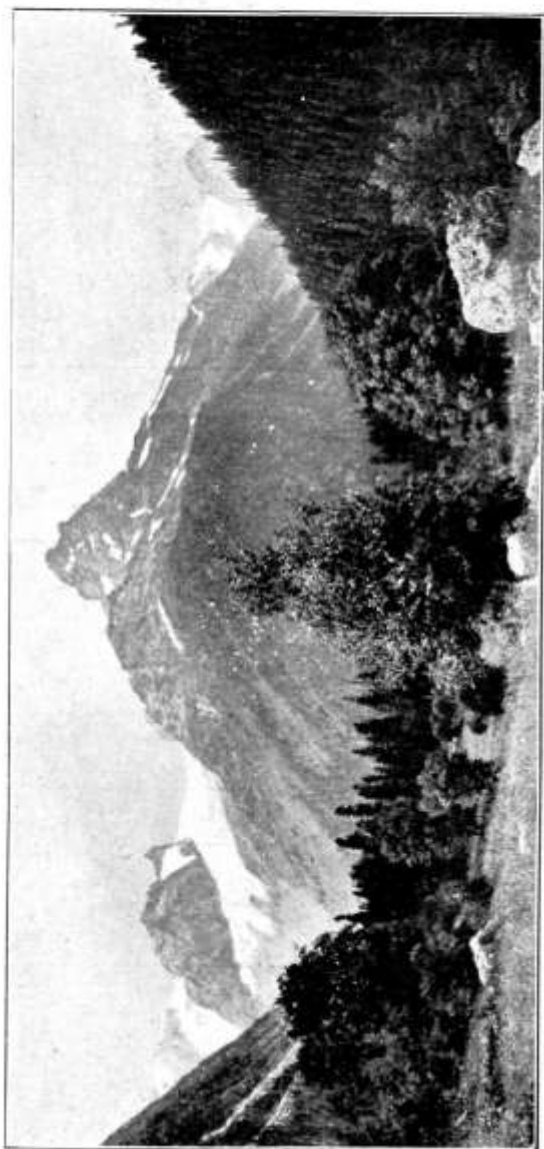

A Volga magas jobbpartja. (Nansen felvétele.)

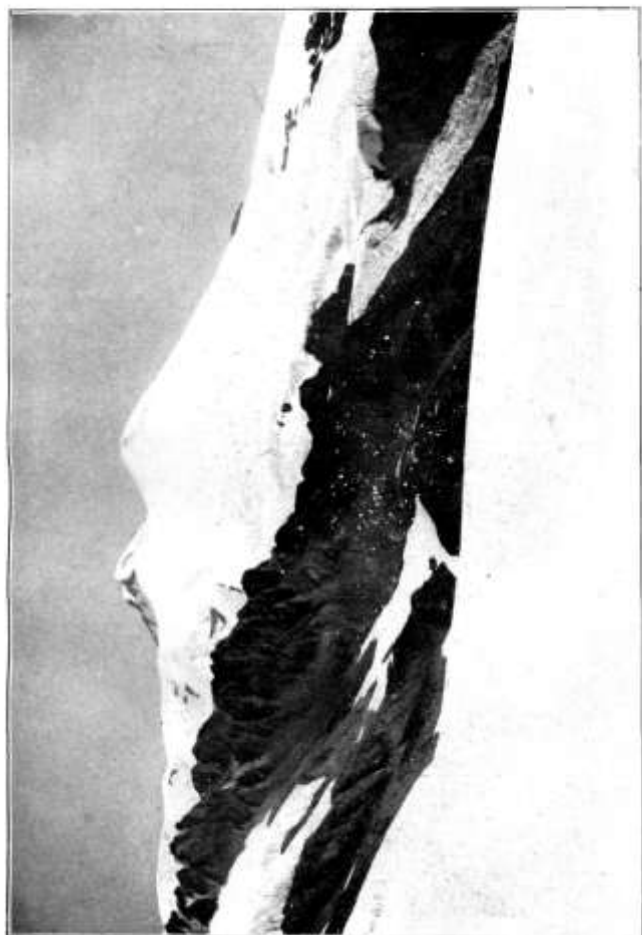

A síkiágon szétterülő Volga. (Nansen felvétele.)

Körkép az Amanauz völgyében. (Dérby felvétele.)

A: Elbrusz — Moxgór-lán — 5629 m magas, hófedte ormok a Dzsiper-hágóról. (Dávdy felvétele.)

A. Darvél-útszoros
(Eredeti
arany
felvétel.)

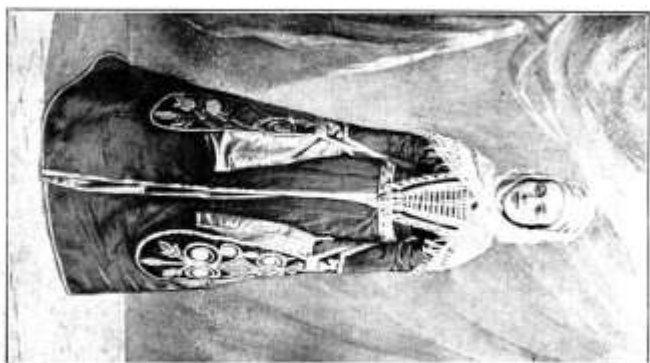
A. Darid-izoroi.
A. Terek (allás).
(Eredeti oros.
felvétel.)

A. A nagy hegyvidék Godauro körzetében. Ez a völgy, ahol Klárpórh átkelése a „Godauroqan”-nyelvi névvel történt. [A nagy hegyvidék Godauro körzetében. Ez a völgy, ahol Klárpórh átkelése a „Godauroqan”-nyelvi névvel történt.]

Etiópiai ruháid nő.

Orizeti nő Dzsennáhból.

Aubán nő.

*Kupákai díszruhák. I. a. Szanta leánya ravintjé gyöngyös díszruhájában pompázata
Magyar jobbi arcomyán ti. (A Zsibye-expedíció felvétele.)*

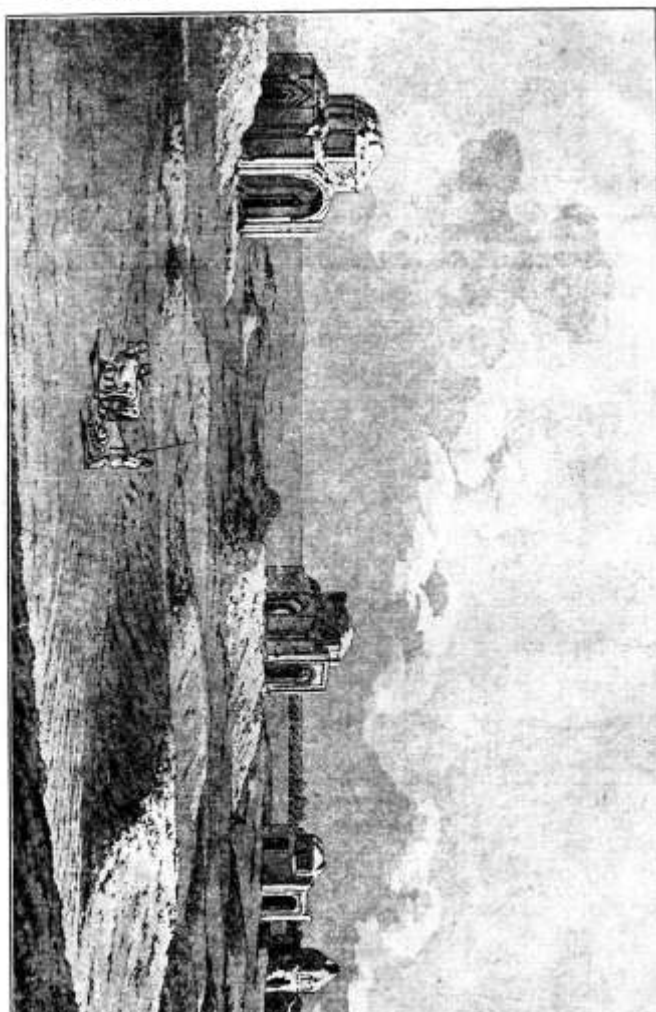

Ezüst díszítőtábla a Kaukásusból. Felőbelye: Tiflisz. A perzsa eredetű, eredetileg fára szerelt díszítőtáblán a magyar palotákhoz hasonló jellegű építményeket látunk. Főalakja díszruhás solymász, jobbján zongor-selymmel. A solymász a mi díszmagyarunkhoz hasonló öltözetet visel, ami megvilágítja főuraink középkori díszruházatának eredetét. Helyjele díszöltözetben jártak Gyeregyán fejedelem országának főurai is. (Zichy Jenő gr. gyűjt. — Id. m. LXXVIII. t.)

Fiatál legénykék Gudavri községből. (Klaproth térképén: „Gudavari”.) Ez a terület jelenleg Szovjetországhoz tartozik. (Nansen könyvéből.)

Nagy feketé júdeai romjai Magyarok. Emjéi földi mozaik az északon, a délen, a keleten. (Pallas, könyvtára)

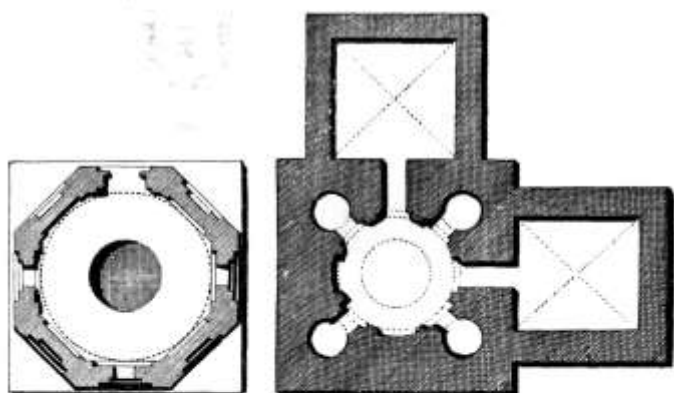
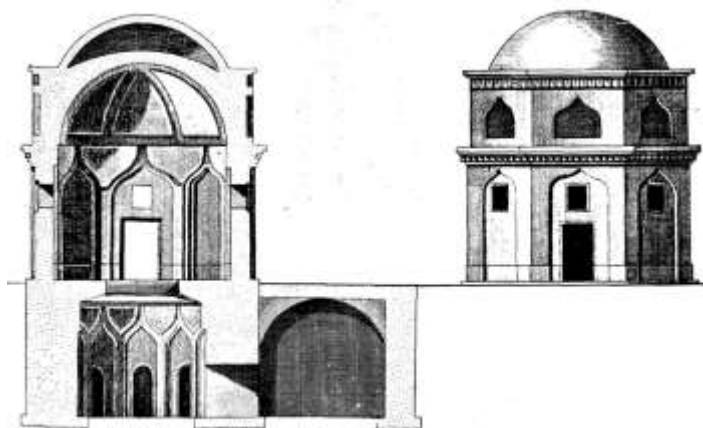

Trójicek [ősi] palota romjai Magyarban. (L. XXVIII. tábla a jobb felső épület.) (Pallas könyvéből.)

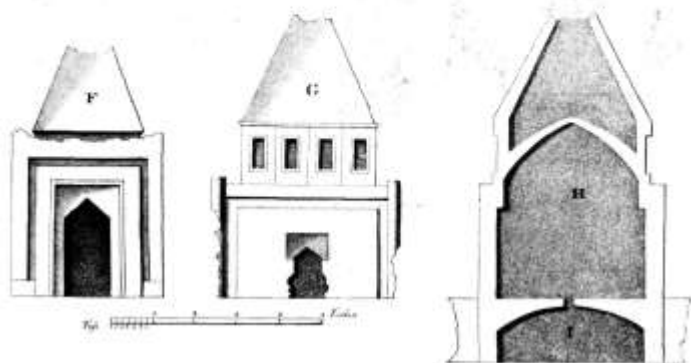
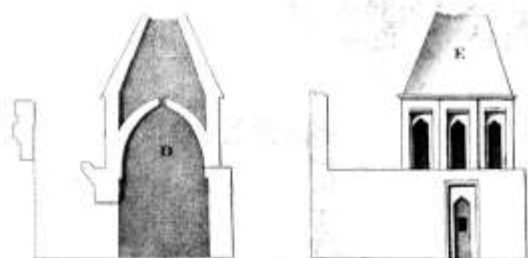
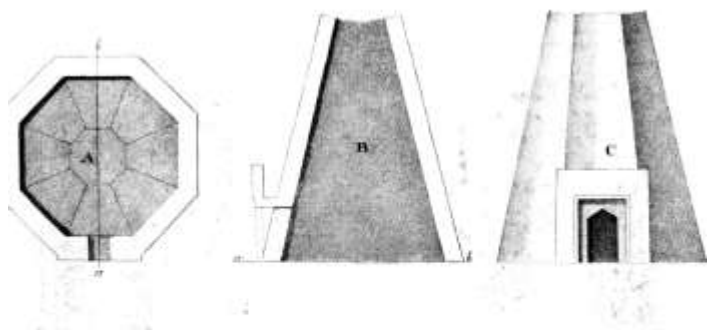

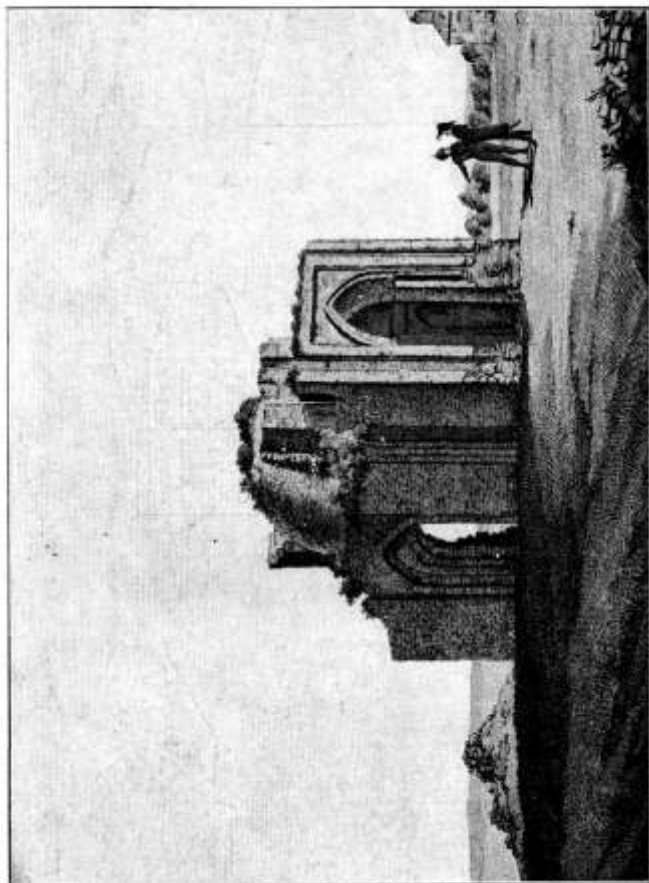
Épületom a XIII. századból Trójicek közelében. Feltűnik a jentivel való nagy hasonlósága. (Idé. Bendely L. gyűjteményéből.)

XXX. tábla.

Pallas' szerkesztői rajza Magyar város egyik palotájáról. A lépték Fadenben értendő. (Pallas könyvéből.)

Egyik (első) jelölés rovóját Magyarbányán. (L. XXVIII. tábla) balról a második épületet. (Pallas könyvtárból.)

Kaukázusi védőtornyok (kulké) Gonis Cececiában. A kán palotájának menedéktornyai. (Choluoky könyvéből.)

Szvanét falu védőtornyokkal. (Déchy felvétele.)

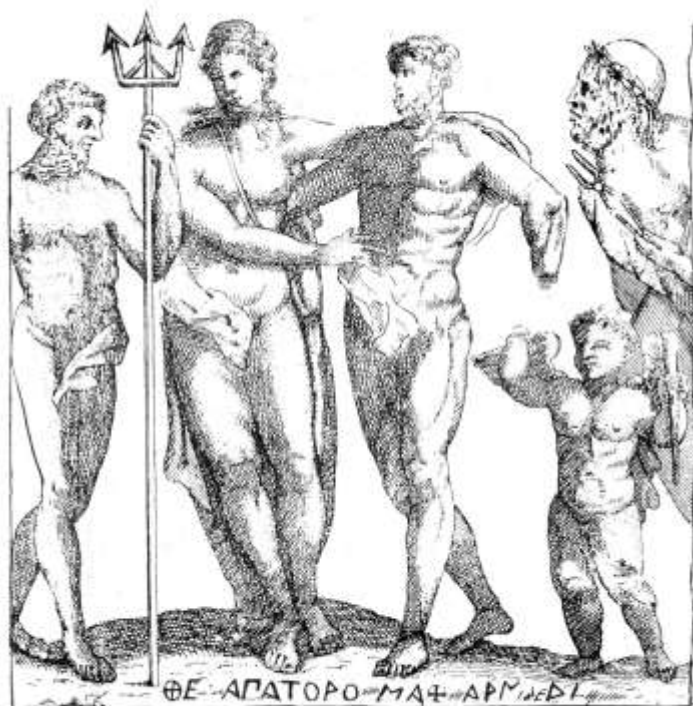

Hegyi kaband kula a Cseick völgyében. (A Zichy-expedíció felvétele.)

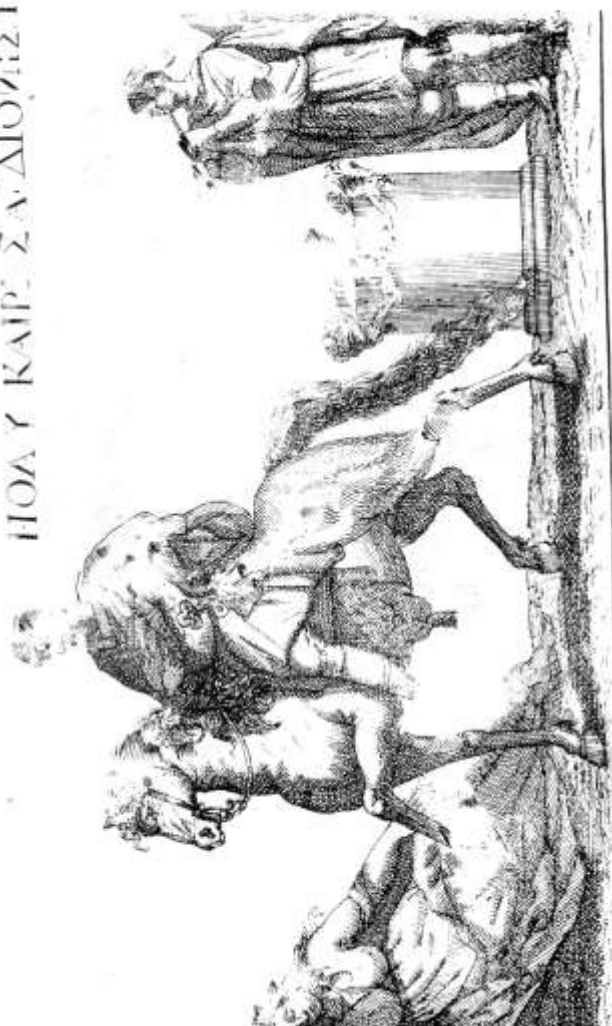
Kula jellegű raktárépületek a Malka folyó vidékéről. Hasonlók voltak Magyar érszélességben az egyszerűbb néposztály épületei is. (Pallas könyvéből.)

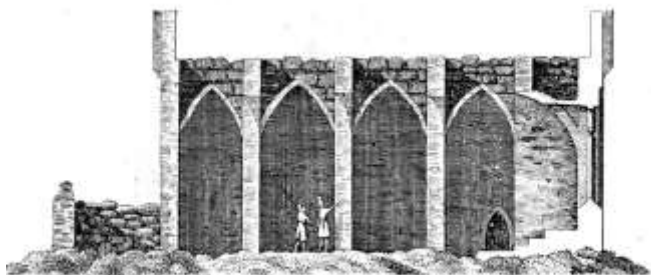
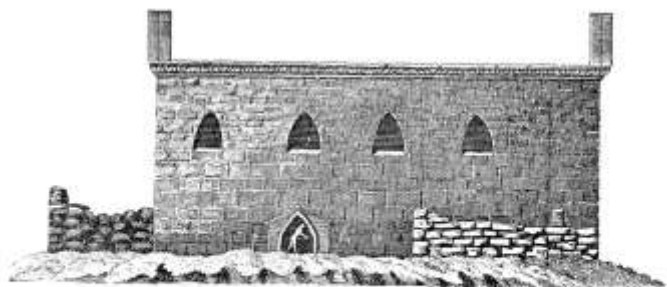
Görög eredetű dombormű. Magyar város romjai között találta De la Motraye. A domborművön Neptunus, Venus, Adonis, Amor és Vulcanus alakjai láthatók. (De la Motraye könyvéből.)

HOA Y KAI P. ΣΑ ΔΙΟΥΣΙ

Őrök eredeik dombormű. Magyar népi romlás korszakából. A. Mészáros. 1712-ben. A. Jékely. Dionysius ovagyalonk. az. alsó Arcubus mellett. (De la Mésziye korszakából.)

XXXVIII. tábla

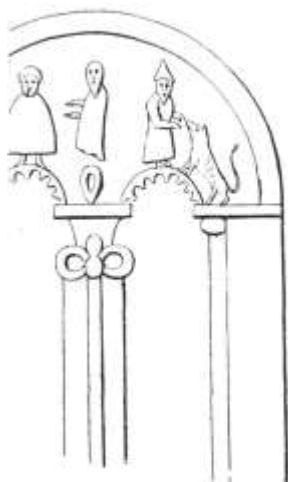
Régi templom a galgo-ingesok földjén, Engelhardt rajza. (Nézet dél-keletről, a déli oldal nézete, és K-Ny irányú hosszmetset.)

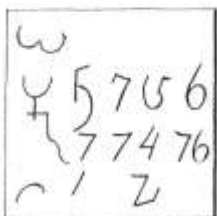
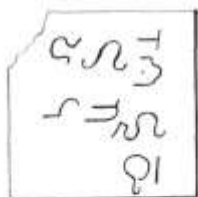
Régi templom a galga-ungosok földjén. Engelhardt rajza. (A nyugati, a keleti oldal nézete, és É-D irányú keresztmetszet.)

Régi templom a galga-íngusok földjén. Engelhardt eszterti részletrajza. (Domborművek, feliratok és alaprajz.)

10 H
3 7

XI. tábla

